КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Васильєва Олена Олексіївна

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРАРНОЇ СФЕРИ ЯК БАЗОВИЙ ІМПЕРАТИВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Монографія

Запоріжжя
2021

УДК 331.101:338.1:631
В 29

Рекомендовано до друку Вченою радою
Класичного приватного університету
(Протокол № 7 від 31 березня 2021 р.)

Рецензенти:

Коренюк П.І. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій і адміністрування Дніпровського державного технічного університету (м. Кам'янське).

Сундук А.М. – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу проблем економіки земельних і лісових ресурсів Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» (м. Київ).

Тарасенко Д.Л. – доктор економічних наук, доцент, декан факультету права і публічного управління Донецького державного університету управління (м. Маріуполь).

Васильєва О.О.

Трудовий потенціал аграрної сфери як базовий імператив
В 29 **сталого розвитку:** монографія. Запоріжжя : видавець ФОП Мокшанов В.В. 2021. 384 с.

ISBN 978-617-8064-01-3

Викладено результати дослідження теоретико-методологічних та практичних засад управління трудовим потенціалом аграрної сфери в умовах сталого розвитку. Проаналізовано сучасний стан та умови функціонування аграрної сфери України. Визначено проблеми кадрового забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектора. Проаналізовано фактори та тенденції формування, використання й розвитку трудового потенціалу аграрної сфери, досліджено ефективність використання трудового потенціалу. Обґрунтовано стратегічний підхід до управління трудовим потенціалом, що забезпечить сталий розвиток аграрної сфери як провідної галузі національного господарства.

Монографія розрахована на фахівців державних та регіональних органів управління, керівників підприємств, підприємців, науковців, викладачів та аспірантів, а також всіх, хто цікавиться проблемами управління трудовим потенціалом аграрної сфери та аспектами сталого розвитку.

УДК 331.101:338.1:631

ISBN 978-617-8064-01-3 © О.О. Васильєва, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ АГРАРНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ 9

1.1. Сутність поняття «трудовий потенціал» в континуумі суміжних з ним економічних категорій 9

1.2. Соціально-економічний зміст об'єктного конструкту «аграрна сфера» 36

1.3. Сучасна парадигма концепту сталого розвитку аграрної сфери 47

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ 75

2.1. Соціоекономічні аспекти розвитку аграрної сфери 75

2.2. Економічний потенціал сталого розвитку аграрної сфери України 80

2.3. Експортний потенціал аграрного сектора України 92

2.4. Аналіз об'єктивних умов та стану аграрного сектора 121

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ 132

3.1. Соціально-економічні проблеми кадрового забезпечення сільського господарства 132

3.2. Сучасні тенденції соціально-трудових відносин в аграрному секторі 141

3.3. Формування кадрової складової інноваційного потенціалу агропромислового комплексу 150

3.4. Розвиток трудового потенціалу як умова ефективності інновацій 158

РОЗДІЛ 4. АНАЛІЗ ФАКТОРІВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ Й РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ 168

4.1. Інституціональні передумови формування трудового потенціалу села 168

4.2. Соціально-демографічні аспекти формування та використання трудового потенціалу аграрної сфери 178
4.3. Особливості відтворення трудового потенціалу в аграрній сфері України 194
4.4. Мотивація трудової діяльності в умовах сталого розвитку аграрної сфери 206
4.5. Сучасні тенденції розвитку трудового потенціалу аграрної сфери 221
4.6. Децентралізація як чинник розвитку трудового потенціалу аграрної сфери: ризики та перспективи 232

РОЗДІЛ 5. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ 254
5.1. Продуктивність аграрної праці в умовах сталого розвитку 254
5.2. Аналіз концептуальних положень щодо сутності продуктивності праці як показника ефективності використання трудового потенціалу 277
5.3. Основні чинники зростання продуктивності праці в аграрному секторі 293

РОЗДІЛ 6. СТРАТЕГІЧНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ АГРАРНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ 309
6.1. Форсайт як інструмент забезпечення сталого розвитку 309
6.2. Економіко-математичне моделювання управління складовими трудового потенціалу аграрної сфери 321
6.3. Застосування штучних нейронних мереж для розробки стратегічних напрямів управління трудовим потенціалом аграрної сфери 348

ВИСНОВКИ 375

ПЕРЕДМОВА

Сталий розвиток, що пов'язаний із соціально-гуманітарними цільовими орієнтирами, спирається на життєво важливі аспекти діяльності людини задля забезпечення повсякденної якості її існування, потребує творчих інноваційних підходів, носієм яких виступає людина. Людський фактор виробництва пов'язаний з категоріями «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» та «людський капітал», які в умовах сталого розвитку, де суттєво зростає роль освіти та нематеріального капіталу, виступають визначальними чинниками економічного зростання для забезпечення умов продовження життєдіяльності теперішнього та майбутнього поколінь.

Глобальною метою сталого розвитку є гармонізація економічного, соціального та екологічного напрямів життєдіяльності людства, створення екологічно збалансованої й соціально-орієнтованої економіки, що забезпечить загальний добробут. Сталий розвиток визначають з позицій економічного зростання, яке забезпечує найважливіші безпечні для здоров'я людини напрями життєдіяльності суспільства без виснаження, деградації та забруднення навколишнього середовища. Основною ціллю сталого розвитку є забезпечення населення Землі продовольством, тому найбільш актуальною й розробленою на галузевому рівні є проблема сталого розвитку для агропромислового комплексу. Сталий розвиток аграрної сфери можливий за умови гармонізації еколого-соціально-економічних факторів на засадах системності, збалансованості та соціальної справедливості.

Факторами економічного зростання аграрного виробництва в умовах сталого розвитку виступають причини, що обумовлюють постійне нарощування обсягу виробництва сільськогосподарської продукції та поліпшення її якості, підвищення ефективності суспільного виробництва, покращення якості життя сільського населення та збереження довкілля. З точки зору ресурсного підходу до таких факторів відносять: природні, трудові та матеріальні ресурси; останні, в свою чергу, втілені в основному капіталі та результатах науково-технічного прогресу. Парадигма сталого розвитку аграрної сфери, її комплексний характер, на наш погляд, може бути представлена системою трьох видів капіталу: виробничого, природного та людського; що формуються, накопичуються та реалізуються в аграрному виробництві, аграрному ландшафті через трудовий потенціал.

Визначальним чинником економічного зростання в аграрній сфері виступає людський капітал, що реалізується в процесі праці. Накопичення людського капіталу як запасу знань, навичок, фізичних та інтелектуальних

здібностей, таланту, виробничого досвіду, здоров'я, мотивів, призводить до зниження витрат виробництва, зростання продуктивності праці, збільшення прибутку, отже, обумовлює накопичення виробничого капіталу.

Дослідженню питань, що стосуються еволюції уявлень про людину як суб'єкта економічного життя, соціально-економічної сутності трудового потенціалу присвятили свої наукові праці такі відомі вчені як Г. Беккер, М. Боуен, Дж. Кейнс, Дж. Кендрик, Дж. Кларк, К. Маркс, Л. Мізес, Дж. Мілль, П. Самуельсон, Ж-Б. Сей, А. Сміт, С. Струмілін, Т. Шульц та багато інших. Теорія людського капіталу є досить актуальною й постійно викликала науковий інтерес багатьох вітчизняних авторів: В. Антонюк, Д. Богині, О. Бугуцького, О. Грішнової, М. Долішнього, Б. Данилишина, А. Колота, Е. Лібанової, Л. Мельника, Л. Михайлової, В. Онікієнка, І. Петрової, Л. Федулової, К. Якуби та ін.

Окреслення структури аграрної сфери, сутності її складових та сталості висвітлено в роботах О. Бородіної, Л. Забуранної, І. Іртищевої, Л. Катан, П. Коренюка, І. Корчинського, М. Кропивка, Л. Купінець, В. Курила, Н. Лагодієнка, М. Маліка, В. Онегіної, О. Павлова, О. Попової, П. Саблука, Т. Стройко, М. Хвесика, І. Цимбалюк, Ю. Ульянченко, О. Шубравської, В. Юрчишина, К. Якуби, Ю. Ярмоленка. Дослідження концепції сталого розвитку в наукових працях сучасних науковців (О. Амоші, В. Антонюк, В. Боголюбова, О. Бородіної, І. Бистрякова, О. Г. Білоруса, І. Бобух, В. Гейця, Л. Горошкової, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, М. Згуровського, П. Коренюка, Л. Корнійчука, Е. Лібанової, Л. Мельника, О. Новікової, О. Осауленка, Б. Патона, І. Прокопи, О. Фурдичка, М. Хвесика, Є. Хлобистова) дозволило сформулювати імперативи, що його забезпечують, з позицій триєдності: визначення умов та меж відновлення екологічних систем, формування гармонізованої з екологічними чинниками економічної системи, утвердження прав людини на високий рівень життя в умовах екологічної безпеки та добробуту.

Теоретико-методологічні питання розвитку агропромислового комплексу досліджували В. Андрійчук, Ю. Василенко, Я. Гадзало, М. Гладій, І. Кириленко, І. Лукінов, Ю. Лупенко, П. Макаренко, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Б. Пасхавер, Н. Прока, П. Саблук, О. Царенко, О. Шпичак та багато інших. Питання впливу соціально-економічних факторів на формування, відтворення та використання персоналу у сільському господарстві висвітлювались в роботах А. Бабенка, Д. Богині, О. Бугуцького, О. Бородіної, В. Вітвіцького, В. Горкавого, В. Дієсперова, М. Жибака, Т. Заяць, Т. Кір'ян, А. Колота, В. Лагодієнка, Е. Лібанової, С. Мельника, Л. Михайлової, Т. Олійник, П. Саблука, М. Семикіної, Л. Червінської, О. Черепа, А. Чикуркової, О. Шпичака.

Вивченням явища децентралізації у контексті реалізації стратегії сталого розвитку як фактора розвитку сільських територій, дослідженням особливостей децентралізації сільських громад, аналізом перспектив та викликів, що виникають перед створеними об'єднаними територіальними громадами, займались: С. Весперіс, Л. Горошкова, А. Двігун, М. Дейч, Л. Драгомирецька, Я. Жаліло, С. Іванов та В. Ляшенко, Ю. Івашків, М. Могилова, В. Рябоконь, Н. Хомюк, М. Щурик, Л. Ярема.

Спроби використання форсайт-технологій для прогнозування сталого розвитку аграрної сфери, висвітлені в роботах вітчизняних вчених С. Богачова, О. Галушка, М. Згуровського, С. Квітки, Я. Кологривова, І. Литвинчук, К. Рулицької, О. Садовника, Л. Федулової, А. Шпикуляка, не дістали подальшого розвитку та практичного використання для управління трудовим потенціалом аграрної сфери.

Можливість застосування економіко-математичних моделей для економічного зростання, зокрема апарату виробничих функцій, висвітлювали в роботах як вітчизняні (М. Артюх, Л. Войнича, О. Литвин, І. Ляшенко, І. Ткач, Л. Хрущ, С. Шумська, В. Янковий), так і зарубіжні науковці (Н. Кузіна, А. Потапов, С. Пшеничникова, Н. Суворов). Моделювання та прогнозування стійкості розвитку аграрної галузі на основі теорії нечіткої логіки досліджено в роботах С. Козловського, С. Дражниці. Використання штучних нейронних мереж для моделювання в економіці обґрунтовано в роботах Н. Астахової, В. Запорожченка, А. Кеніна, О. Конюхової.О. Обнявко, О. Онищенка та інших.

Подальші дослідження окресленої тематики у вітчизняній науці потребують комплексного підходу до формування, використання та розвитку трудового потенціалу, що забезпечить економічне зростання в аграрній сфері. Вищезазначене обумовлює актуальність дослідження, основною метою якого є обґрунтування та розробка теоретико-методологічних основ та практичних рекомендацій щодо формування стратегії управління трудовим потенціалом аграрної сфери в умовах сталого розвитку.

Монографія складається з шести розділів.

У першому розділі «*Теоретичні засади управління трудовим потенціалом аграрної сфери в умовах сталого розвитку*» проаналізовано сутність поняття «трудовий потенціал» в континуумі суміжних з ним економічних категорій, розкрито соціально-економічний зміст об'єктного конструкту «аграрна сфера», обґрунтована сучасна парадигма концепту сталого розвитку аграрної сфери.

Другий розділ «*Сучасний стан та умови функціонування аграрної сфери України*» присвячено дослідженню соціоекономічних аспектів розвитку аграрної сфери, аналізу економічного потенціалу сталого розвитку

та експортного потенціалу аграрної сфери, сучасних об'єктивних умов та стану аграрного сектора.

У третьому розділі «*Проблеми кадрового забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектора*» досліджено соціально-економічні проблеми кадрового забезпечення сільського господарства, сучасні тенденції соціально-трудових відносин в аграрному секторі, формування кадрової складової інноваційного потенціалу аграрно-промислового комплексу та розвиток трудового потенціалу як умови ефективності інновацій.

Четвертий розділ «*Аналіз факторів та тенденцій формування, використання й розвитку трудового потенціалу аграрної сфери*» визначає інституціональні передумови формування трудового потенціалу села, соціально-демографічні аспекти формування та використання трудового потенціалу аграрної сфери, особливості відтворення трудового потенціалу в аграрній сфері України. Досліджено питання мотивації трудової діяльності в умовах сталого розвитку аграрної сфери, сучасні тенденції розвитку трудового потенціалу аграрної сфери; розглядаються ризики та перспективи децентралізації як чинника розвитку трудового потенціалу.

П'ятий розділ «*Ефективність використання трудового потенціалу аграрної сфери*» присвячено аналізу концептуальних положень щодо сутності продуктивності праці як показника ефективності використання трудового потенціалу, визначено особливості продуктивності аграрної праці в умовах сталого розвитку та основні чинники її зростання в аграрному секторі.

У шостому розділі «*Стратегічний підхід до управління трудовим потенціалом аграрної сфери в умовах сталого розвитку*» досліджується форсайт як інструмент забезпечення сталого розвитку, здійснено економіко-математичне моделювання управління складовими трудового потенціалу, запропоновано стратегічні напрями управління трудовим потенціалом аграрної сфери із застосуванням штучних нейронних мереж.

Монографія базується на результатах власних досліджень, а також представляє певні узагальнення вітчизняних та міжнародних напрацювань з питань управління трудовим потенціалом, окреслює основні теоретико-методологічні підходи до авторського розуміння сутності трудового потенціалу аграрної сфери та особливостей стратегії його формування, використання та розвитку в умовах сталості.

Результати дослідження, викладені у монографії, можуть стати у нагоді для науковців, державних службовців, керівників підприємств, підприємців, а також всіх, хто цікавиться проблемами управління трудовим потенціалом аграрної сфери та аспектами сталого розвитку. Монографія буде корисною для викладачів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей та публічного управління.

Розділ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ АГРАРНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Сутність поняття «трудовий потенціал» в континуумі суміжних з ним економічних категорій

Розширення кордонів економічного простору, висока мобільність фінансового та людського капіталу, проникнення інформаційних технологій в бізнес та виробництво, посилення конкуренції – найважливіші характеристики сучасного економічного буття. Для нової економіки характерними є: інтеграція та глобалізація, відкритість економіки як для експортно-імпортних операцій, так і для трансферу знань і технологій [1, с. 345].

Відомий американський дослідник У. Демінг дає визначення нової економіки як конкурентної економіки, виживання в якій вимагає постійних інновацій, безперервного підвищення кваліфікації робітників, вивчення навколишнього та соціально-економічного середовища [2]. Основними перевагами нової економіки є розвиток знань, технологічні зрушення, підвищення значення висококваліфікованих кадрів та самонавчання, прискорення темпів зростання продуктивності праці.

Акцентами нової економіки є: інформаційні, знаннєві, комунікативні аспекти, генерування та використання нових знань, основним капіталом в неоекономіці виступає інтелектуальний. Нематеріальним активам та людському капіталу відводиться чільне місце у становленні та розвитку економіки знань. Інтелектуальний характер нової економіки визначає переважні чинники зростання продуктивності праці: застосування новітніх технологій та інформації [3, с. 11].

Сталий розвиток, що пов'язаний із соціально-гуманітарними цільовими орієнтирами, спирається на життєво важливі аспекти діяльності людини з метою забезпечення повсякденної якості її існування, потребує творчих інноваційних підходів, носієм яких виступає людина. Людський фактор виробництва пов'язаний з категоріями «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» та «людський капітал», які в умовах сталого розвитку, де суттєво зростає роль освіти та нематеріального капіталу, виступають визначальними чинниками економічного зростання для забезпечення умов продовження життєдіяльності теперішнього та майбутнього поколінь.

З кінця XIX століття до 30-х років XX століття людина розглядалась крізь призму виконання виробничих функцій у процесі праці. В сучасній економіці людина розглядається як істота соціальна, яка проявляє свої якості та можливості лише в середовищі інших людей. Економічною лан-

кою, де людина може застосувати свій потенціал в процесі трудової діяльності, виступає виробництво, сфера прикладання праці людини [4, с. 9].

В процесі праці, як однієї з форм самовираження, самоактуалізації та самовдосконалення, люди змінюють навколишнє природне середовище, пристосовують його до своїх потреб, створюють, відтворюють, збільшують обсяг матеріальних та нематеріальних благ, забезпечуючи не тільки своє існування та розвиток суспільства, а й власний розвиток, набуття нових знань, навичок та здібностей, розширення сфери трудової діяльності, тим самим удосконалюють сам процес праці.

Праця як економічна категорія має кількісні та якісні характеристики, що обумовлені професійними особливостями конкретного технологічного процесу. Кількісною мірою праці можуть виступати: чисельність зайнятих, фонд робочого часу, трудомісткість, продуктивність та інтенсивність праці. Якісні критерії праці пов'язані зі складністю трудових процесів, якістю кінцевих результатів праці, освітою, кваліфікацією, професійною майстерністю, стимулами та умовами праці, можливостями розвитку, трудовою дисципліною, творчою та соціальною активністю працівників.

Погоджуємося з О. Грішновою [5, с. 29] щодо подвійного характеру процесу праці: по-перше, в процесі доцільної діяльності людини, що спрямована на перетворення предметів праці на споживчі вартості, людина втрачає фізичну та нервову енергію (фізіологічний аспект процесу праці); по-друге, в процесі праці людина взаємодіє з іншими людьми, вступаючи з ними в суспільні відносини (суспільний аспект).

У монографії під редакцією Д. Богині процес праці розглядається як засіб створення матеріальних та духовних благ, а досягнення підвищення добробуту населення обумовлене результативністю сукупної праці представників матеріального виробництва та невиробничої сфери. Погоджуємося з авторами монографії, які вважають, що, оскільки праця створила саму людину, то результативність праці, повнота реалізації самої людини як особистості в процесі праці можуть служити одним із критеріїв зрілості суспільного ладу, в основі якого – турбота про благо та всебічний розвиток кожного члена суспільства [6, с. 5].

Один із представників московської економічної школи - академік С. Струмілін у збірнику «Проблемы экономики труда» категорію «праця» визначає як діяльність, а, в свою чергу, діяльність – більш широке поняття, ніж праця. Механічна робота, яку здійснюють сили природи, тварини, машини, механізми, - теж діяльність, але категорія «праця» С. Струмілiним використовується лише стосовно діяльності людини. В економіці встановлено, що цінності створюються лише працею, тобто тільки самою людиною. На думку академіка, не будь-яка діяльність людини вже є пра-

цею. З фізіологічної точки зору всі прояви діяльності як здорових, так і хворих людей є нервово-м'язовими процесами, які відбуваються за рахунок накопиченої в організмі потенціальної енергії, але далеко не всі ці процеси можна віднести до поняття «праця», оскільки працею вважаємо лише суспільно корисну діяльність людини [7, с. 7]. Фізіологічне пояснення слова «праця» в контексті нервово-м'язового процесу за рахунок накопиченої енергії базується на взаємообумовленості фізичної та розумової праці, які неможливі без затрати енергії. М'язова праця неможлива без відповідної діяльності нервово-мозкових шляхів та центрів, а будь-яка розумова праця супроводжується м'язовою діяльністю у вигляді рефлексів.

Розглядаючи діяльність людини, можна виділити в цій діяльності два види праці: регламентовану (α-праця) та інноваційну, творчу (β-праця), що є відображенням еволюції сукупної здібності до праці від впливом науково-технічного прогресу, а також принциповими відмінностями впливу різних видів праці на формування прибутку на макро- та мікрорівні.

Сфера прикладання праці визначається виробництвом або професією. Виробництво – система трудових процесів, необхідних для виготовлення певного виду продукції. Академік С. Струмілін дає визначення понять професія та спеціальність, які історично розвивались по мірі послідовного ускладнення поділу суспільної праці та поступової спеціалізації кожного працівника в обраному роді занять [7, с. 13]. Групування професій за схожістю та відмінністю притаманних їм трудових навиків являє собою групування виробників, тобто професійна класифікація праці виходить з принципу організації людей.

Основним фондом розвитку економіки, на думку С. Струміліна, є жива робоча сила країни чи народу, скорочення або розширення цього фонду впливає на загальний темп розвитку економіки [7, с. 37]. Прикладом цього слугує стрімкий розвиток економіки Сполучених Штатів Америки, обумовлений значним приростом живої робочої сили, в основному за рахунок міграції.

Категорія «праця» досліджувалась багатьма вченими-економістами як класичної економічної школи, так і сучасності. Ґенеза та сучасне розуміння категорії «праця» наведені у таблиці 1.1.1.

В економічній науці з метою оцінки ролі людського фактору у досягненні успіху певним суб'єктом господарювання використовують різні категорії, що характеризують працю: робоча сила, людські ресурси, людський потенціал, трудові ресурси, трудовий потенціал, економічно активне населення, персонал, кадри.

Таблиця 1.1.1

Визначення категорії «праця» науковцями

Автор, джерело	Дефініція
Д. П. Богиня, О. А. Грішнова [8, с. 14]	Праця – це свідома, цілеспрямована утворююча діяльність; прикладання людиною розумових і фізичних зусиль для одержання корисного результату в задоволенні своїх матеріальних і духовних потреб; процес перетворення ресурсів природи в цінності й блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань; вияв людської особистості.
Б. М. Генкін [9, с. 7]	Праця – це діяльність, спрямована на розвиток людини й перетворення ресурсів природи в матеріальні, інтелектуальні й духовні блага.
Джевонс У. [10, С. 113-114]	Праця – це розумове або фізичне зусилля з метою досягнення якого-небудь результату, не враховуючи задоволення, отриманого безпосередньо від самої виконаної роботи.
Н.І. Єсінова [11, с. 42]	Праця - доцільна діяльність людей, спрямована на створення матеріальних і культурних цінностей.
К. Маркс [12, С. 188-189]	Праця – це перш за все процес, у якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою.
Сучасний економічний словник (електронне видання) [13]	Праця – це усвідомлена, енерговитратна, загальновизнана доцільною діяльність людини, людства, яка потребує прикладання зусиль, здійснення роботи; це один із чотирьох основних факторів виробництва.
С. І. Ожегов та Н. Ю. Шведова [14, с. 814]	Праця – це: 1) доцільна діяльність людини, спрямована на створення за допомогою знарядь виробництва матеріальних і духовних цінностей; 2) робота, заняття; 3) зусилля, спрямоване на досягнення чого-небудь; 4) результат діяльності, роботи, витворення; 5) набуття вмінь і навичок в якій-небудь професійній, господарській діяльності як предмет шкільної освіти.
Р. А. Фатхутдінов [15, с. 180]	Праця - трудовий процес, що являє собою сукупність методів і засобів впливу людини на предмети праці за допомогою знаряддя праці або впливу контрольованого (керованого) людиною знаряддя праці на предмет праці з метою випуску матеріального або нематеріального продукту, що відбувається в певних природних або штучних умовах.

Джерело: складено автором за даними [8-15]

Дослідженню питань, що стосуються еволюції уявлень про людину як суб'єкта економічного життя, присвятили свої наукові праці такі відо-

мі вчені як Г. Беккер, М. Боуен, Дж. Кендрик, К. Маркс, А. Сміт, С. Струмілін, Т. Шульц та багато інших.

Марксистська теорія під категорією «робоча сила» має на увазі здатність людини до праці. Сучасна економічна теорія розглядає робочу силу як сукупність фізичних та розумових здібностей людини, що використовуються в процесі праці. Вважаємо, що робоча сила - загальна сукупність населення, здатна виконувати певну роботу, спроможність людей до продуктивної праці, сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, з точки зору організації праці на макрорівні.

У співвідношенні з поняттям «робоча сила» розглядається категорія «трудові ресурси»: як кількісний показник працездатного населення, частина продуктивних сил, що характеризує специфічні виробничі відносини. В умовах екстенсивного типу економічного розвитку та командно-централізованого управління ресурсами праці погляд на працівників як «на трудові ресурси позбавляє їх власної мети, потреб та інтересів» [16, С. 9].

Перехід економіки та інтенсивний шлях розвитку змінив погляди на роль людини в суспільному виробництві з урахуванням накопиченого в суспільстві освітнього та інтелектуального потенціалу. З пасивного об'єкта управління (трудові ресурси) людина перетворюється в активний суб'єкт економічного життя (трудовий потенціал). Еволюція техніки та технологій в процесі переходу від індустріальної економіки до інноваційної обумовила якісні перетворення робочої сили: підвищуються вимоги до знань, навичок, професійних та психологічних характеристик людей, задіяних у виробництві. Суттєво змінився зміст праці, значно скоротилась частка фізичної праці за рахунок розумової, що вимагає від носіїв праці відповідальності, самостійності, можливості орієнтуватись на цілі та завдання виробництва, змінюється організація праці, виробнича культура та ціна робочої сили. В новій економіці людина управляє не тільки виробничими процесами, а й траєкторією власного розвитку та самореалізації, професійною кар'єрою та рівнем власного добробуту. Зазначені процеси та зміни суттєво вплинули на появу в економічній науці категорії «трудовий потенціал» [17, С. 7]. Набувають важливості якісні характеристики людини як носія робочої сили: її здібності, рівень мотивації, можливість адаптації до постійних динамічних змін.

Як вважає К. Абдурахманов, процес перетворення ресурсів праці в робочу силу має пройти ряд стадій. На першій стадії ресурси праці існують у вигляді потенційної робочої сили (певної кількості здатних до роботи працівників, які мають необхідну для роботи сукупність фізичних і духовних здібностей), котра перебуває поза трудовим процесом, тобто за межами предметів і засобів виробництва ці ресурси не проявляються. На другій

стадії ресурси праці розподіляються по робочих місцях. Починається витрата фізичних та розумових здібностей, трудовий потенціал стає робочою силою. На третій стадії робоча сила, витрачаючись у часі і реалізуючись у трудовому процесі, утворює споживчі вартості. З часу припинення трудової діяльності робоча сила знову стає ресурсами праці. На думку К. Абдурахманова [18, С. 37–38], трудовий потенціал – це конкретні працівники, ступінь можливого використання яких у виробництві відомий.

На наш погляд, терміни «трудовий потенціал» та «трудові ресурси» не коректно ототожнювати, оскільки вони виступають самостійними економічними категоріями, що відрізняються кількісно та якісно. І трудові ресурси, і трудовий потенціал є носіями робочої сили. Трудові ресурси, на відміну від робочої сили, мають соціально-демографічні межі, цей термін використовують в якості кількісного виміру робочої сили. Під цією категорію розуміють частину населення, що має необхідний рівень фізичного розвитку, професійної освіти, культури, певну кваліфікацію для використання їх у виробничій діяльності. Вперше до наукового обігу термін «трудові ресурси» був введений на початку XX сторіччя академіком С. Струмілініим [7], який під цією категорією розумів «все працездатне населення віком від 16 до 49 років» (в той час верхня межа працездатності була нижчою внаслідок меншої тривалості життя).

Ми дотримуємося думки, що категорія «трудовий потенціал», на відміну від категорії «трудові ресурси», значно ширша і має кількісні та якісні параметри, а трудові ресурси володіють трудовим потенціалом і виступають одним із елементів кількісних та якісних його характеристик. Ці дві економічні категорії знаходяться в діалектичній взаємодії: трудові ресурси перетворюються у виробничу силу людини через її трудовий потенціал. Однак в умовах інтенсивного шляху розвитку економіки зміна кількісних параметрів трудових ресурсів не обов'язково свідчить про зміну трудового потенціалу і навпаки. Наприклад, у випадку зниження кількості зайнятого населення можливий приріст трудового потенціалу за рахунок покращення його якісних характеристик (освітнього, кваліфікаційного, культурного рівня, стану здоров'я та ін.).

Погоджуємось з А. Кібановим, що «трудовий потенціал – узагальнююча характеристика міри та якості сукупної здатності до праці трудових ресурсів, їх динамізм як безперервний, багатоплановий процес, що розвивається, й характеризує приховані можливості, що себе ще не виявили або здібності у відповідних сферах життєдіяльності» [19]. Таким чином, поняття «потенціал» визначає можливості, здібності, сукупність засобів або умов, трудовий потенціал виступає джерелом інноваційних можливостей для трудової діяльності людини.

Термін «трудовий потенціал» в Україні офіційно був визначений у 1999 р. з прийняттям Указу Президента «Про основні напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року», згідно з яким трудовий потенціал визначається «сукупною чисельністю громадян працездатного віку, які за певних ознак (стан здоров'я, соціально-етнічний менталітет, психофізіологічні особливості, освітній, фаховий та інтелектуальний рівень) мають намір продавати свою здібність до праці» [20; 21, с. 71].

В науковому середовищі існують різні підходи до визначення сутності категорії «трудовий потенціал». Трудовий потенціал – це самостійна, динамічна та соціально-економічна категорія, що характеризує трудову діяльність людини [22, с. 141]. Вважаємо, що трудовий потенціал – це категорія населення, яка впливає на соціально-економічні чинники і здатна продуктивна реалізувати свої здібності на користь суспільства.

Трудовий потенціал являє собою складну сукупність трудових потенціалів різних організацій, підприємств, підприємців та самостійно зайнятих осіб. Найбільш певне використання людського капіталу та його реалізація значно впливають на підвищення ефективності економічної діяльності суспільства [23, с. 71].

Трудовий потенціал як ресурс відіграє провідне значення, оскільки від компетентності, кваліфікованості, навичок і досвіду людей залежить ефективне та раціональне використання інших ресурсів.

Поняття «трудовий потенціал» є комплексною категорією: як людські ресурси з їх розумовими і фізичними можливостями, запасами до трудової діяльності, які в процесі їх використання мають здатність до розширеного відтворення; як економічна категорія, що виражає взаємовідносини між людьми з приводу ефективного відтворення елементів суспільного виробництва та їх привласнення з метою задоволення потреб особистості, сім'ї, організації, держави, вирішення глобальних проблем [24, с. 5]. Головною функцією трудового потенціалу є формування та ефективне використання робочої сили.

На наш погляд, найбільш узагальнююче визначення трудового потенціалу дають науковці М. Саєнко та А. Сава [25, с. 26]: «трудовий потенціал – це трудові можливості країни (галузі, території, підприємства, працівника) наявні в даний час і передбачувані на перспективу, що сформовані і формуються у певних виробничих відносинах та умовах відтворення і характеризуються певною діалектичною сукупністю кількісних та якісних ознак; це складне суспільно-економічне явище, що має свою структуру, просторову і часову орієнтацію, є процесом, перебуває в кожний даний момент одночасно у різних формах».

Ще в І столітті нашої ери римський філософ та агроном Колумелла Луцій Юній Модерат стверджував про невичерпну родючість ґрунтів при раціональному їх використанні, не уявляв сільське господарство без рабської праці. Людина як продуктивна сила природно наділена фізіологічними здібностями до праці й набуває якісних властивостей (знання, вміння, навички), що в сукупності створює її трудовий потенціал, який реалізується в процесі праці. Тобто трудовий потенціал людини характеризує певні її можливості в галузі праці. На наш погляд, у широкому розумінні трудовий потенціал можна розглядати як сукупність соціально-демографічних характеристик та якостей працездатного населення [26, с. 8].

Витоки теоретичного вчення про соціально-економічну сутність трудового потенціалу належать одному з фундаторів сучасної економічної теорії шотландському економісту Адаму Сміту (1723-1790 рр.), який в книзі «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.) зіставляє «мистецтво, вміння та винахідливість, з якими людина використовує працю» з відповідним рівнем добробуту людини (величиною заробітної плати [27, с. 28]. А. Сміт вважає [28, с. 17-18], що конкретний «рівень добробуту всіх членів суспільства досягається в результаті розширення виробництва, обумовленого історичним процесом розподілу праці».

Послідовник А. Сміта французький економіст Жан-Батист Сей (1767–1832 рр.) в своїй науковій праці «Трактат політичної економії, або просте викладення способу, яким утворюються, розподіляються та споживаються багатства» (1803 р.) інтерпретував здібності людини, набуті для виконання роботи, як «утворений щорічним накопиченням» капітал. Ж-Б. Сей вважав [29], що розмір заробітної плати повинен визначатись з урахуванням видатків на отримання освіти та кваліфікації: «суми, використані на виховання робітника, були витрачені, але витрачені продуктивно, оскільки сформували людину, яка являє собою накопичений капітал».

Британський філософ і економіст Джон Стюард Мілль (1806-1873 рр.) в книзі «Основи політичної економії з деякими застосуваннями до суспільної філософії» (1848 р.) слідом за А. Смітом дійшов висновку про зв'язок рівня кваліфікації робітника та його матеріального добробуту [30]: «речі, створені кваліфікованою працею, обмінюються на продукцію значно більшої кількості некваліфікованої праці тільки тому, що кваліфікована праця оплачується вище».

Дослідження американського економіста Джона Бейтса Кларка (1847-1938 рр.) щодо природи заробітної плати, описані ним в роботі «Розподіл багатства» (1899 р.) [31], дозволили йому зробити висновок про те, що певний розмір оплати праці визначає рівень матеріального добробуту працівників, достатній для якісного відтворення: «Розміри цієї пла-

ти визначають ступінь культури, здоров'я та благополуччя, які вони можуть забезпечити своїм дітям…Гроші, що заробляє людина, можуть розглядатися як потенційний добробут, зосереджений в деякій матеріальній формі; і, якщо працівники отримують тепер достатньо грошей для того, щоб забезпечити собі високий рівень комфорту, то нащадки їх, ймовірно, досягнуть ще більш високого рівня».

До розвитку теоретичних аспектів соціально-економічної сутності трудового потенціалу зробив свій внесок англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1863-1946 рр.), який в науковій праці «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» (1936 р.) [32], досліджуючи питання зайнятості, заробітної плати та безробіття, акцентував увагу на зв'язок рівня освіти та кваліфікації з рівнем матеріального добробуту.

Досліджуючи сутність трудового потенціалу, американський економіст Пол Ентоні Самуельсон (1915-2009 рр.) в роботі «Економіка: вступний аналіз» (1948 р.) виходив з наступних положень: рівень добробуту визначається кваліфікацією та віком: «у працівників, які мають професію, рівень доходів з віком зростає» [33, С. 134-135]; існує дискримінація праці за гендерною ознакою: «жінки за ту ж саму роботу отримують менше» [33, С. 137-138]; рівень добробуту визначає структуру споживчих витрат домогосподарств: «бідні сім'ї вимушені витрачати свої доходи в основному на продукти харчування» [33, С. 142]; якість робочої сили визначається рівнем охорони здоров'я, освіти, поліпшення харчування [33, С. 765-766, 776].

На наш погляд, значний інтерес викликають висновки засновника австрійської школи економіки, послідовного критика економічної бази соціалізму, Людвіга фон Мізеса (1881-1973 рр.), який в роботі «Людська діяльність: трактат з економічної теорії» (1948 р.) акцентує увагу на посилення людині здібностей до праці професійною підготовкою та навчанням за рахунок відповідних інвестицій [34, С. 563]. Вагомим здобутком Мізеса вважаємо виділення ним екстравертної праці, яка викликає почуття радості, задоволення естетичною оцінкою своїх навичок та виробленого продукту, але не може замінити матеріальну винагороду за працю [34, С. 552], підтверджує доцільність комплексного підходу до стимулювання продуктивної праці.

З розвитком концепції постіндустріального суспільства наукові дослідження соціально-економічної сутності трудового потенціалу відбувались з урахуванням зростаючих потреб в якісних висококваліфікованих фахівцях, з потребами інвестицій в підвищення економічної продуктивності людини на ринку праці [35, С. 9].

Сучасна економіка під трудовим потенціалом розуміє можливість найефективнішого використання економічно активного населення через

цілеспрямований вплив на його кількісні та якісні параметри: демографічні, соціально-економічні, ідейно-моральні [36, С. 133]. Трудовий потенціал відображає як чисельність носіїв здатних до праці, так і їх освітньо-кваліфікаційні характеристики та тривалість участі у суспільній праці [26, с. 8].

Компонентна структура трудового потенціалу працівника, як вважає Б. Генкін, включає демографічну основу (вік, стать), здоров'я (працездатність та непрацездатність, середня тривалість активної життєдіяльності), моральність та вміння працювати в колективі (соціально-психологічний клімат), творчий потенціал та активність, рівень освіти та професіоналізм, вмотивованість, ресурси робочого часу (середня тривалість безробіття), які характеризують робочу силу [37]. Робоча сила (Labour power) - здатність людини до праці, сукупність її фізичних, інтелектуальних здібностей, набутих знань і досвіду, які використовуються у процесі виробництва матеріальних благ та надання послуг. Як основу трудового потенціалу населення розглядають потенціал сукупної робочої сили, що є поєднанням робочих сил в єдиному процесі праці, яка завершується конкретним результатом.

Професор В. Співак [38, с. 114] за значимістю ранжує елементи трудового потенціалу в наступній послідовності:

– професійно-кваліфікаційний потенціал (професійні компетентності);

– психофізіологічний потенціал (фізичне та психічне здоров'я, що обумовлюють працездатність);

– творчий, когнітивний, креативний потенціал (інтелектуальні, пізнавальні здібності);

– комунікативний потенціал (взаємодія та співробітництво в умовах колективної організації праці);

– світоглядний, морально-мотиваційний потенціал (ціннісно-мотиваційна сфера, ідеали, корпоративна культура);

– лідерський потенціал (здатність впливати на людей);

– потенціал розвитку (підвищення цінності працівника для організації);

– адміністративний потенціал (здатність до ефективної взаємодії як у внутрішньому середовищі організації, так і з зовнішнім середовищем).

Вважаємо, що структура трудового потенціалу обумовлює його рівні: трудовий потенціал особи проявляється на особистому рівні (можливості окремої людини); на мікрорівні виділяють трудовий потенціал підприємства чи організації; на регіональному або галузевому рівні розглядають трудовий потенціал галузі чи регіону; на макрорівні – тру-

довий потенціал країни. Поняття «трудовий потенціал» містить три часових аспекти: накопичений потенціал (минулий); реалізація трудового потенціалу (теперішній час); можливості розвитку трудового потенціалу (майбутнє).

На державному рівні проблема ефективності використання та розвитку трудового потенціалу відображена у багатьох нормативно-правових документах та програмах розвитку. Наприклад, Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми «Збереження і розвиток трудового потенціалу України на 2008-2017 роки» [39], яка була опрацьована Міністерством економіки України на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України, визначає збереження і розвиток трудового потенціалу України як стратегічне завдання сталого розвитку України.

Розвиток трудового потенціалу потребує інвестицій, тому особливого значення набуває фінансовий механізм, який відображає формування, розподіл та використання фінансових ресурсів.

Якісні характеристики трудового потенціалу є вагомим фактором соціально-економічного та інноваційного розвитку держави, прогресивного поступу суспільства, що вимагає удосконалення систем формування та ефективного використання їх у сфері праці. Оскільки забезпечення умов, які впливають на розвиток людини як працівника і як особистості, здійснюється у межах конкретного регіону, особливого значення набуває забезпечення розвитку трудового потенціалу в регіональному аспекті.

Вважаємо, що вкладання соціальних інвестицій у формування якісного трудового потенціалу та ефективне його використання є запорукою сталого соціально-економічного розвитку як регіону, так і країни в цілому, що передбачає зростання конкурентоспроможності економіки, її соціальну орієнтованість, зростання рівня життя населення, формування добробуту суспільства та стимулювання людського розвитку [40, с. 268].

Отже, трудовий потенціал – інтегральна соціально-економічна категорія, що визначається сукупністю економічно активного населення, яке володіє певними якостями, що обумовлюють його працездатність, тривалість участі у суспільній праці та здатність використовувати та створювати інновації [41, с. 13].

Аналіз підходів до визначення поняття «трудовий потенціал» дає можливість стверджувати, що оновою його формування виступають людські ресурси. Для характеристики людських ресурсів як фактора економічного розвитку використовують поняття «людський капітал», що вперше було введене до економічної термінології американськими вченими-економістами Гері Стенлі Беккером (1930-2014 рр.) та Теодором Уільямом Шульцем (1902-1988 рр), яким було присуджено Нобелівські премії з економіки за

розробку теорії людського капіталу. На нашу думку, саме людський капітал за своєю сутністю є реалізованим трудовим потенціалом в процесі трудової діяльності, що приносить прибуток.

В основі формування якості трудового потенціалу лежить концепція людського розвитку (розвитку людського потенціалу), що історично й логічно виникла на базі теорії людського капіталу й стала одним з найкращих досягнень людської цивілізації. Центральним елементом концепції людського розвитку є людський потенціал, який за своїм змістом є значно ширшим поняттям, ніж людський капітал. У концепції людського капіталу інвестиції в людину розглядаються, передусім, як засіб збільшення продуктивності праці й доходу, і саме цим визначається їхня економічна ефективність. Витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей дають економічну віддачу, яка нерідко перевищує віддачу від інвестицій у фізичний капітал, тому ці види витрат також слід визнавати інвестиціями. Тож, за логікою концепції людського розвитку, саме люди стають центром, фокусом теорії розвитку, оскільки вони є водночас і головною метою суспільного розвитку, і найважливішим його чинником, і інструментом свого власного розвитку.

На будь-якому етапі розвитку людства залишаються актуальними три ключові блоки проблем, три групи потреб людини: прожити довге й здорове життя; набувати, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Той чи інший рівень розв'язання цих проблем визначає і спосіб життя, і перспективи вирішення інших життєвих питань. Політична, економічна, соціальна свобода, свобода пересування та вибору місця проживання, благополуччя в сімейному житті й особисте щастя, реалізація творчих здібностей, дотримання прав людини, повага з боку оточуючих і самоповага - це далеко не повний перелік прав, які високо цінуються людьми в усьому світі. Однак вважаємо, що забезпечення цих прав буде вкрай проблематичним, якщо не будуть реалізованими права на охорону здоров'я, отримання освіти, доступу до засобів існування та джерел інформації [42, с. 39-40].

Вивченням теоретичних засад людського капіталу в українській економічній науці почала вперше займатись О. Грішнова, особливості людського капіталу у сільському господарстві досліджували О. Бородіна та Л. Михайлова. Теорія людського капіталу є досить актуальною й постійно викликала науковий інтерес багатьох інших вітчизняних авторів: О. Бугуцького, Л. Мельника, В. Онікієнка, І. Петрової, Л. Федулової, К. Якуби та ін.

Вивченню людського капіталу приділяють значну увагу й інші сучасні вчені-економісти, які ведуть дослідження за різними напрямами: відтворення робочої сили та інвестицій в людський капітал (Д. Богиня, М. Долішній, А. Колот, Е. Лібанова, Л. Михайлова), використання, розвиток та оцінка людського капіталу (В. Антонюк, О. Грішнова, Б. Данилишин, В. Куценко). Незважаючи на значний обсяг наукових робіт із зазначених напрямів дослідження, питання формування та розвитку людського капіталу у взаємозв'язку з підвищенням продуктивності праці та рівня доходів потребують додаткового вивчення, оскільки перехідною формою трудового потенціалу з пасивної фази в активну виступає людський капітал, коли людина реально реалізує свої сукупні продуктивні здібності у виробничому процесі (здоров'я, знання, навички, мотивація до праці та ін.). Тільки після залучення у виробничий процес людський потенціал трансформується в людський капітал у силу його здатності приносити дохід [43; 44, с. 31].

Люди та їхній потенціал є основним багатством будь-якої країни, а основним критерієм соціально-економічного прогресу – досягнення в сфері розвитку людини та задоволення її потреб. У сучасній економічній науці людина розглядається не тільки як фактор виробництва, але й як носій людського капіталу. Людина як фактор виробництва є категорією продуктивних сил. Людина як носій людського капіталу - суспільна форма, адекватна ринковій економіці, сукупність набутих та вроджених здібностей. У межах теорії людського капіталу знаходить пояснення закон зростання продуктивності праці: за рахунок накопиченого людського капіталу скорочуються витрати на виробництво продукції та збільшуються доходи працівника. На нашу думку, безпосередньою метою накопичення людського капіталу, як і речових форм капіталу, є прибуток, зниження витрат виробництва й підвищення продуктивності праці [45, с. 234].

Витоки економічного індивідуалізму в економічній теорії сягають робіт А. Сміта, в яких вихідною ланкою аналізу є людська праця, її продуктивність. А. Сміт вважав [28, с. 26], що тільки праця виступає єдиним мірилом, за допомогою якого можна оцінювати й порівнювати вартість усіх товарів.

У центрі економічної системи А. Сміта є «homo economicus» – «економічна людина», якій належить ексклюзивне право приймати самостійні рішення і яка, керуючись у своїй діяльності особистими інтересами, діє раціонально. Обґрунтування А. Смітом місця і ролі людини в системі економічних відносин і сучасні визначення принципів індивідуалізму істотно різняться між собою. Заслуга А. Сміта полягає в системному обґрунтуванні homo economicus – економічної людини як основного суб'єкта

економічного процесу. Однак, це лише один із аспектів методологічного індивідуалізму, в якому самоціль розвитку – це людина, і де людина виступає не лише як основний суб'єкт економічної діяльності, а й її безпосередня самоціль [46].

Неокласична економічна теорія аж до нашого часу по суті вивчає не живих людей, а так звану економічну людину, фантома, який має мало спільного з реальними людьми. Економічна людина розглядається як досконалий егоїст, зосереджений виключно на нагромадженні все більшого і більшого багатства [47, с. 65-66]. В економічній моделі представлені детермінанти і способи економічної поведінки людини, головними компонентами такої моделі є гіпотеза про мотивацію цільової функції економічної діяльності людини, гіпотеза про доступну їй інформацію і певне уявлення про фізичні і, головне, інтелектуальні можливості людини, що дозволяє їй тією чи іншою мірою домагатися своїх цілей [48, с. 20].

А. Маршал не погоджується з визначенням «економічна людина», він зазначав, що економічна наука має справу з людиною, яка в господарському житті керується не лише власними егоїстичними мотивами, а й такою ж мірою мотивами інших людей; з людиною, якій притаманні марнославство й потреба в безпеці, відчуття насолоди від процесу належного виконання роботи.

Німецька історична школа, досліджуючи поведінкові аспекти людини, значну увагу приділяла новаторству, освіті, творчості й підприємництву як передумовам її економічної поведінки. Г. Шмоллер вважав, що прагнення людини до збагачення, яке домінує в її поведінці, необхідно обмежувати та контролювати за допомогою етичних норм для того, щоб основні зусилля людей були спрямовані на розвиток підприємництва.

Таким чином, прихильники німецької історичної школи були згодні один з одним у тому, що людина у своїй поведінці керується не тільки егоїстичними бажаннями, але також прагне справедливості і орієнтується на загальноприйняті звичаї, норми, оскільки будь-які економічні процеси базуються на звичаях, нормах та регулюються правом.

Кейнсіанський напрямок економічної теорії відкидає індивідуалізм і розглядає людину крізь призму кола її безмежних інтересів. Економічна модель поведінки людини доповнюється милосердям й альтруїзмом. Саме через це в кейнсіанській моделі економічної людини переважає психологічний індивідуалізм, обмежений соціологічний підхід.

Представники неоінституціоналізму все більшого значення надають дослідженню економічної поведінки людей як учасників певних об’єднань, організацій і, зокрема, поведінки підприємств (фірм). Вони розглядають колектив і колективні цінності, але акцентують увагу на тому, як

індивіди, керуючись власними потребами й інтересами, вирішують проблеми своєї незалежності щодо колективів, підприємств з урахуванням впливу встановлених «правил гри», впливу на зміну самих інститутів із метою максимізації задоволення власних потреб у всіх сферах діяльності. Починаючи з 30-60 рр. XX ст. людина розглядається стосовно її формальної ролі – посади.

Термін «кадри» має безпосереднє відношення до рівня підприємства та в перекладі з французької мови («cadres» - особовий склад) означає основний (штатний) склад організації чи підприємства. У монографії Л. Беззубко та співавторів «Трудовий і кадровий потенціали» [49, с. 18] наводиться дещо інше визначення цієї категорії: «кадри – основний (штатний) склад кваліфікованих працівників підприємств, установ, організацій певної галузі діяльності; в ширшому розумінні – взагалі всі постійні (штатні) працівники».

Термін «кадри» використовують у взаємозв'язку зі структурно-організаційними одиницями: підприємство, регіон, країна. Кадри – це конкретні працівники, ступінь використання яких визначений, тобто штатні працівники, які мають відповідну підготовку, фахові знання, трудові навички чи досвід.

Суттєва еволюція цього поняття відбулась у XX столітті: з'явився термін «персонал», а пізніше – «людські ресурси», останній характеризує людей з їх професійними навичками, знаннями та фізичними здібностями для забезпечення процесів суспільного виробництва. Термін «персонал» зазвичай використовують стосовно організації – це сукупність людських ресурсів, які має організація, особовий склад організації, який працює за наймом й має певні характеристики, штатний склад кваліфікованих працівників. С. Сардак усіх працівників, що виконують роботу для конкретного підприємства, поділяє на персонал та працівників підприємства. Персоналом він вважає штатних постійних кваліфікованих працівників, а працівники підприємства, на його думку [50, с. 136] – це штатні тимчасові кваліфіковані працівники, штатні постійні некваліфіковані працівники або штатні тимчасові некваліфіковані працівники.

А. Семенов зазначає, що «персонал підприємства – це сукупність постійних працівників, які мають професійну підготовку та практичний досвід і навички роботи» [51, с. 183]. У сільськогосподарському виробництві персонал, залежно від ролі у виробничому процесі, поділяють на персонал основної та персонал неосновної діяльності, а основний персонал, у свою чергу, – на категорії: робітники, службовці, фахівці, керівники.

Унаслідок переосмислення ролі людини на виробництві в системі американського менеджменту щодо персоналу відносно недавно з'явився

термін «людські ресурси». Людські ресурси як сукупність людського капіталу, робочої сили, людського потенціалу та підприємницьких здібностей виступають одним із факторів виробництва і є складовою частиною виробничих ресурсів підприємства, особливим активом підприємства [50, с. 133]. О. Левицька, підкреслюючи роль людини у господарських процесах, визначає цей термін як «сукупність кількісних та якісних параметрів (зокрема, потенціал людини, стан здоров'я, рівень освіти, здібностей і культури, професійні знання, мотиваційні та інші особисті якості) кадрового складу організації, робочої сили або трудових ресурсів галузі, території, регіону чи країни в цілому» [52, с. 38]. Заслуговує на увагу висновок С. Сардака, який вважає, що не можна ототожнювати людські ресурси лише з наявними людьми, робочою силою, трудовими ресурсами, персоналом, кадрами, не враховуючи якісних характеристик носіїв цієї категорії [50, с. 134]. Вважаємо, що основою людських ресурсів є населення та його структура зайнятості, відповідно до цього розрізняють населення здатне до праці – працездатне, та недієздатне, неспроможне до праці населення, та пенсіонери – непрацездатне. Підґрунтям такої градації виступають вікові, розумові та фізіологічні параметри людини. Працездатний вік є віковим параметром й регулюється нормативно-правовими актами кожної країни.

Класикою сучасної економічної думки щодо розвитку вище зазначених категорій стала робота Г. Беккера «Людський капітал» [53]. Хоча основний внесок у популяризацію ідеї людського капіталу було зроблено Т. Шульцем, розробка мікроекономічних підстав цієї теорії була наведена в фундаментальній праці Г. Беккера. Сформульована в ній модель стала основою для всіх подальших досліджень у цій області: людський капітал– це наявний у кожного запас знань, навичок, мотивацій. Інвестиціями в нього можуть бути освіта, накопичення виробничого досвіду, охорона здоров'я, географічна мобільність, пошук інформації.

Для Г. Беккера основоположним слугувало уявлення, що при вкладанні своїх коштів у підготовку та освіту учні та їхні батьки поводять себе раціонально, зважуючи відповідні вигоди і витрати. Подібно звичайним підприємцям, вони зіставляють очікувану граничну норму віддачі від таких вкладень із прибутковістю альтернативних інвестицій (відсотками за банківськими вкладами, дивідендами з цінних паперів тощо). Залежно від того, що економічно доцільніше, приймається рішення або про продовження навчання, або про його припинення. Отже, норми віддачі виступають як регулятор розподілу інвестицій між різними типами і рівнями освіти, а також між системою освіти в цілому і рештою економіки. Високі норми віддачі свідчать про недоінвестування, низькі – про переінвестування.

Крім теоретичного обґрунтування, Г. Беккер першим здійснив і практичний, статистично коректний підрахунок економічної ефективності освіти. Для визначення доходу, наприклад, від вищої освіти з довічних заробітків тих, хто закінчив коледж, віднімати довічні заробітки тих, хто не пішов далі середньої школи. У складі витрат на навчання як головний елемент виділялися «втрачені заробітки», тобто дохід, недоотриманий учнями за роки навчання (по суті, втрачені заробітки вимірюють цінність часу учнів, витраченого на формування їхнього людського капіталу.) Зіставлення вигод і витрат освіти дає можливість підрахувати рентабельність інвестування в людину. За викладками Г. Беккера виявлялося, що в США віддача вищої освіти знаходиться на рівні 10-15%, що перевищує показники прибутковості для більшості фірм.

Величезне теоретичне значення мало запроваджене Г. Беккером розрізнення між спеціальними і загальними інвестиціями в людину (і ширше - між загальними і специфічними ресурсами взагалі). Спеціальна підготовка наділяє працівників знаннями і навичками, що складають інтерес лише для тієї фірми, де вони були отримані (наприклад, ознайомлення новачків зі структурою і внутрішнім розпорядком підприємства). У ході загальної підготовки працівник здобуває знання та навички, які можуть знайти застосування і на безлічі інших фірм (навчання роботі на комп'ютері). Г. Беккер показав, що загальна підготовка непрямим чином оплачується самими працівниками, коли, прагнучи до підвищення кваліфікації, вони погоджуються на нижчу в період навчання заробітну плату, а їм же дістається доход від неї. Адже, якби фінансування навчання відбувалось за рахунок фірм, кожного разу при звільненні таких працівників фірми позбавлялися б своїх вкладень, втілених в їхній персонал. Навпаки, спеціальна підготовка оплачується фірмами, і їм же дістається дохід від неї, оскільки, в іншому випадку, при звільненні з ініціативи фірм втрати несли б працівники.

Ця різниця між загальними і специфічними ресурсами стала пізніше основою при розробці сучасної теорії фірми [54]. Фірма визначається в ній як коаліція «взаємоспецифічних ресурсів», тобто ресурсів, яким не можна підшукати готової заміни на ринку і які тому в тандемі здатні зробити більше, ніж у комбінації з будь-якими іншими ресурсами. Скажімо, працівник, який багато років прослужив у одного підприємця і накопичив великий запас спеціального людського капіталу, не може розраховувати на настільки ж високу заробітну плату в інших місцях, але і для підприємця він представляє більшу цінність, ніж новачок, якого можна знайти на ринку. Фірма виникає як відповідь на подібну ситуацію двосторонньої монополії, щоб убезпечити учасників від несумлінної поведінки протилежної сторони і надати їхнім стосункам стійкого, довготрива-

лого характеру. Поняття «спеціальний людський капітал» допомагає усвідомити, чому серед працівників з тривалим стажем роботи на одному місці плинність нижча і чому заповнення вакансій відбувається в фірмах в основному за рахунок внутрішніх просувань по службі, а не за рахунок наймів на зовнішньому ринку.

У межах теорії людського капіталу отримали пояснення: структура розподілу особистих доходів, вікова динаміка заробітків, нерівність в оплаті чоловічої і жіночої праці тощо. Завдяки їй змінилося й ставлення політиків до витрат на освіту. Освітні інвестиції стали розглядатися як джерело економічного зростання, не менш важливі, ніж звичайні капіталовкладення.

Продовження досліджень з проблем людського капіталу незабаром привело Г. Беккера до формулювання простої і по суті універсальної моделі розподілу особистих доходів [55]. Для цього він скористався кривими попиту та пропозиції інвестицій в людський капітал. Виведена ним індивідуальна крива попиту на інвестиції в освіту, що показує рівень їхньої віддачі, має негативний нахил: тривале навчання часто супроводжується наростанням фізичних та інтелектуальних навантажень; чим більше вже накопичено учнями людського капіталу, тим дорожче обходиться їм втрата заробітків; пізні інвестиції приносять дохід протягом коротшого періоду; зі збільшенням обсягу вкладень підвищується ступінь ризику. Існує й контртенденція, яка на певній ділянці може міняти нахил цієї кривої на позитивний: адже отримана освіта робить людину не тільки більш ефективним працівником, але й більш ефективним учнем і, отже, може полегшувати й прискорювати накопичення нових знань. Чим більш обдарованою є людина, тим вище розташована крива попиту (тобто при тих же витратах вона здатна набувати більший обсяг знань і навичок).

Людський капітал також може розглядатися як оцінка потенційної здатності особистості приносити дохід, а з огляду окремої організації чи держави в цілому – як здатність ефективніше виробляти продукцію вищої якості. Людський капітал є специфічним капіталом, оскільки він стає джерелом майбутніх доходів і задоволення інших потреб (соціальних, моральних, творчих); людським він називається тому, що його власником є людина, особистість. Вважаємо, що загальне поняття капіталу є похідним від людського капіталу, оскільки завдяки знанням, умінням, здібностям людини створюється капітал взагалі.

Теоретичні підходи класиків, неокласиків та представників сучасної економічної школи щодо складових людського капіталу наведені в таблиці 1.1.2.

Таблиця 1.1.2

Концепції вчених щодо визначення поняття «людський капітал»

Автор, джерело	Сутність концепції
1	**2**
Г. Беккер [53]	Сукупність знань, здоров'я, навичок і досвіду, які використовуються індивідом для отримання доходу.
Дж. Кендрик [56, с. 31]	Здатність протягом певного періоду створювати продукт і дохід, включаючи неринкові форми доходу.
Ф. Махлуп [57, с. 419]	Будь-які вдосконалення, що збільшують фізичні або розумові здібності людини.
Л. Туроу [58, с. 15]	Виробничі здібності, обдарування і знання» людини, а також таку специфічну характеристику як повага до політичної і соціальної стабільності.
В. Антонюк [3, с. 25]	Відображає стосунки між людьми у процесі формування продуктивних здібностей людини та їх використання з метою отримання прибутку.
Н. Борецька [60, с. 45]	Характеризує здібності, знання та вміння працівників, які дають їм можливість активно діяти в економічній і соціальній сферах.
О. Бородіна [61, с. 48]	Сукупність проінвестованих суспільно доцільних виробничих і загальнолюдських навичок, знань, здібностей, якими володіє людина, які їй належать, невід'ємні від неї й практично використовуються в повсякденному житті.
Н. Голікова [62, с. 143]	Вартість запасу здібностей, досвіду, знань, залучених у господарський процес, капіталізованих на основі найму, які приносять додаткову вартість (прибуток).
В. Іванова [66, с. 29]	Частина інтелектуального капіталу, носієм якого є людина, яка перетворює інформацію на знання та використовує їх для здійснення економічної діяльності.
Д. Грек [63, с. 17]	Сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, які доцільно використовуються в процесі праці, сприяючи зростанню його продуктивності й заробітку.

Продовження таблиці 1.1.2

1	2
Т. Шульц [59]	Наявний запас надбаних знань, навичок, досвіду, здоров'я, здібностей, мотивів і енергії, що можуть бути використані протягом певного періоду часу з метою виробництва товарів і послуг, водночас капітал є частиною людини і саме тому є майбутнім джерелом її доходів.
О. Грішнова [64, с. 118]	Економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинених за допомогою інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, які є їхньою власністю, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці та внаслідок цього впливають на збільшення доходів (заробітків) свого власника і національного доходу.
С. Дятлов [65, с. 83]	Сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, умінь, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій або іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці і таким чином впливає на збільшення доходів (заробітків) конкретної людини.
Р. Капелюшников [62, с. 143]	Запас знань, здібностей і мотивацій, які є в кожного і становлять капітал, оскільки їх формування вимагає відволікання коштів за рахунок поточного споживання, але при цьому вони стають джерелом підвищення продуктивності та заробітків у майбутньому.
Т. Кір'ян [67, с. 73]	Сукупність природно отриманих здібностей працівника (здоров'я, творчі здібності та інші), самостійно накопичених (а також придбаних життєвим досвідом) і розвинених ним за допомогою інвестування в освіту, професійне навчання, оздоровлення, мобільність і мотивацію.
В. Ковалевська [67, с. 71]	Сформований у результаті інвестицій і нагромадження певний рівень здоров'я, знань, здібностей, мотивації, енергії, культурного розвитку як конкретного індивіда, групи людей, так і суспільства в цілому.

Продовження таблиці 1.1.2

1	2
С. Рощін і Т. Разумова [69, с. 276]	Якісна характеристика робочої сили, здатність людини до трудової діяльності.
Н. Марущак [68]	Якість робочої сили індивідуума, сукупного працівника підприємства, фірми, корпорації, країни, що знаходять прояв у процесі розширеного відтворення
В. Сафонова [70, с. 152]	Сукупність властивостей людини, що виявляються в процесі праці, необхідні на ринку праці та включають у себе кваліфікаційні (рівень освіти, інтелектуальний потенціал, знання, навички, виробничий досвід) та особистісні характеристики, які формуються під впливом інвестицій в освіту.
М. Хромов [62, с. 144]	Соціально-економічна категорія, що характеризує сукупність (систему) суспільних відносин за доцільним, усвідомленим і фаховим використанням у процесі виробництва та утворення нової вартості у визначеній сфері економічної діяльності набутих природним способом, сформованих і розвинутих унаслідок інвестицій, втілених у людині та накопичених нею певних запасів здоров'я, знань, умінь, навичок, досвіду, мотивацій, власних особистих якостей та інших продуктивних здібностей, які належать їй на правах власності, що сприяє зростанню продуктивності праці та доходів суб'єктів процесу використання людського капіталу і самої людини, а також досягненню кінцевої мети суспільного розвитку – підвищенню добробуту людини, соціально-економічному розвитку суспільства та людському розвитку в цілому.
О. Чорна [71, с. 335]	Накопичений запас здоров'я, знань, навичок, умінь, мотивацій та інших здібностей, характеристика трудового потенціалу у соціально-орієнтованій ринковій економіці.

Джерело: складено автором за даними [3, 53, 56-71]

Ретроспективний аналіз поняття «людський капітал» дозволяє стверджувати, що нині не існує єдиного підходу до визначення сутності зазна-

ченої категорії, та, незважаючи на відмінності у поглядах дослідників, кожне із наведених формулювань має ряд характерних ознак.

Загальний аналіз існуючих теоретико-методологічних підходів дозволяє визначити та виокремити три основні ознаки, які найчастіше використовуються у процесі визначення сутності категорії «людський капітал», і дають можливість віднести знання, навички, здібності й інші властивості індивіда до виробничих ресурсів, представивши їх як відповідну форму капіталу.

По-перше, ознакою капіталу є необхідність здійснення певних фінансових, матеріальних витрат, а також витрат часу, без яких формування ресурсу є неможливим; по-друге, створений і функціонуючий ресурс надає змогу отримати дохід від його використання; по-третє, властивості людей, залучені у сферу виробничих відносин, використовуються для створення товарів і послуг [72, с. 222].

Таким чином, теорія людського капіталу розглядає людину з позицій дуалізму: як об'єкт найбільш ефективних вкладень та суб'єкт, що перетворює їх у сукупність знань з метою подальшої реалізації.

Ефективна економіка припускає дотримання певних пропорцій між фондами накопичення та споживання, які залежать від співвідношення між зростанням продуктивності праці та заробітної плати: інвестиції в людський капітал (здоров'я, освіта та підвищення кваліфікації) розширюють можливість працевлаштування, призводять до зростання ціни ресурсу праці та оплати праці [73, с. 15].

Людський капітал розглядається як сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми фізичний потенціал та потенціал здібностей і знань; комплекс трудових, інтелектуальних, творчих, підприємницьких здібностей та етичних якостей працівників, раціональне формування, використовування і розвиток яких забезпечує ефективність й конкурентоспроможність в ринковому інноваційному середовищі [74, с. 47].

Саме людський капітал визначає ефективність праці, рівень її оплати, тим самим національний дохід. Погоджуємося з О. Грішновою, що людський капітал – реалізований в ринковому середовищі трудовий потенціал «при визнанні продуктивного характеру вкладень в економіку людини» [16, с. 14]. Відомий в Україні науковець з дослідження проблем трудового потенціалу Л. Шаульська визначає близькість та відмінність категорій «людський капітал» та «трудовий потенціал» [75, С. 103]: «якщо трудовий потенціал визначає сформовані можливості, то людський капітал – ступінь їх реалізації в дії та здатність приносити певний дохід».

Таким чином, становлення категоріального зв'язку поняття «трудовий потенціал» в континуумі суміжних з ним категорій відбувалось в процесі змістовної трансформації наукових поглядів представників як класичної, так і неокласичної шкіл економічної теорії з урахуванням принципів історизму, наступності, відповідності та генетичного зв'язку.

Вважаємо, що трудовий потенціал відіграє роль стратегічного ресурсу сталого розвитку, оскільки характеризує не тільки існуючі реалізовані та нереалізовані можливості та здібності людини до праці, а й визначає образ людини праці в майбутньому, характеристики якої необхідно моделювати в перспективі як конкурентні переваги національної економіки.

Література:

1. Васильєва О. О. Формування трудового потенціалу аграрного сектора під впливом нової економіки. Виклики та перспективи розвитку нової економіки на світовому, державному та регіональному рівнях: Збірник матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 29-30 жовтня 2018 р. / за ред. А. В. Череп. Запоріжжя : Видавництво ЗНУ, 2018. С. 345–346.

2. Деминг У. Э. Новая экономика. М. : Эксмо, 2006. 208 с.

3. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку монографія. Донецьк : НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2007. 348 С.

4. Васильєва О. О. Еволюція поглядів на працю та людський капітал. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки.* Випуск 21. Частина 1. 2016. С. 9-12.

5. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник. К. : Знання, 2011. 390 с.

6. Богиня Д. П. Пивовар А. В., Шамота В. Н. Активизация человеческого фактора и эффективность труда: монография / отв. ред. Д. П. Богиня. К. : Наук. думка, 1990. 284 с.

7. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда. М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. 736 с.

8. Богиня Д. П., Грішнова О. А. Основи економіки праці : навчальний посібник. К. : Знання-Прес, 2001. 313 с.

9. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. М. : Изд. группа НОРМА ИНФРА-М, 2000. 412 с.

10. William Stanley Jevons. The Theory of Political Economy. (London: Macmillan, 1888) 3rd ed. URL: https://oll.libertyfund.org/titles/ jevons-the-theory-of-political-economy (дата звернення 19.12.2015).

11. Есинова Н. И. Экономика труда и социально-трудовые отношения: учеб. пособие. К. : Кондор, 2003. 464 с.

12. Маркс К. Капитал. Т. 1. М., 1960. 907 с.

13. Современный экономический словарь. URL: http://slovari.yandex.ru/ dict/economic/%D0%90/1?q= (дата звернення 15.12.2015).

14. Ожегов С. І., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Рос. акад. наук, Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. М. : Азбуковник, 1999. 944 с.

15. Фатхутдинов Р. А. Организация производства : учебник. М. : ИНФРА-М, 2001. 672 с.

16. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. К. : Т-во «Знання». КОО, 2001. 254 с.

17. Хадасевич Н. Р. Трудовой потенциал региона: теоретические и прикладные аспекты: монография. Новосибирск : Издательство ЦРНС, 2015. 98 с.

18. Абдурахманов К. Х., Бобков В. Н., Буланов В. С. Экономика труда: социально-трудовые отношения : учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям. Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. М. : Экзамен, 2004. 735 с.

19. Экономика и социология труда : учебник / Под ред. д.э.н., проф. А. Я. Кибанова. М.: ИНФРА-М, 2003. 584 с.

20. Указ Президента України «Про Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U958_99.html (дата звернення 09.12.2015).

21. Науменко О. В. Особливості стану та розвитку трудового потенціалу України в сучасних умовах. *Управління розвитком*. 2013. № 17. С. 70-73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2013_17_28 (дата звернення 25.11.2015).

22. Буряк П. Ю. Економіка праці й соціально-трудові відносини: навч. посібник. К. : «ЦУЛ», 2004. 223 с.

23. Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П. Управління трудовим потенціалом. Навч. посіб. К. : КНЕУ, 2005. 403 с.

24. Лич В. М. Науково-методичні основи відтворення трудового потенціалу України : автореф. дис... д-ра екон. Наук : 08.02.03;.Київ, 2005. 35 с.

25. Саєнко М. Г., Сава А. П. Розвиток сільських територій і формування їх трудового потенціалу: демографічні, освітньо-фахові і соціально-інфраструктурні чинники : монографія. Тернопіль : Крок, 2014. 365 с.

26. Васильєва О. О. Людський капітал в агропромисловому комплексі. Причорноморські економічні студії. 2016. Випуск 11. С. 7-11.

27. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии (Смит, Мальтус, Риккардо, Сисмонди, историческая школа, катедер-социалисты, австрийская школа, Оуэн, Сен Симон, Фурье, Пру-

дон, Родбертус, Маркс) с приложением 10-ти портретов наиболее выдающихся экономистов. Издание журнала «Мир божий». С.-Петербург. Типография И. Н. Скороходова, 1903. 435 с.

28. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. О. Васильєва [та ін.] ; наук. ред. Є. Литвин. К. : Port-Royal, 2001. 594 с.

29. Сэй Ж-Б. Трактат по политической экономии. Экономические софизмы. Экономические гармонии. М. : Дело : Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РоС. Федерации, 2000. 232 с.

30. Милль Дж. Ст. Основания политической экономии с некоторыми применениями к общественной философии / пер. с последнего англ. изд. Остроградской Е. И.; под ред. О. И. Остроградского; Южно-Русское Книгоизд-во Ф. А. Иогансона. Киев : Харьков : Тип. И. И. Чоколова, 1896. 866, XVII с.

31. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / пер. с англ. Страшунского Д., Бесчинского А. М. : Гелиос АРВ, 2000. 368 с.

32. Кейнс Д. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. М. : Эксмо, 2007. 960 с.

33. Самуэльсон П. Э. Экономика : Учебник: Пер. с англ. М. : Прогресс, 1964. 843 с.

34. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. Челябинск : Социум, 2012. 878 с.

35. Корчак Е. А. Трудовой потенциал северных регионов в рамках реализации государственной политики Российской Федерации в Арктике. Апатиты : Изд-во Кольского научного центра РАН, 2017. 174 С.

36. Васильєва О. О. Інституціональні передумови формування трудового потенціалу села. *Інституціональний вектор економічного розвитку*. Збірник наукових праць МІДМУ КПУ. Мелітополь : Вид-во КПУ. 2011. Вип. 4(2). С. 132-141.

37. Генкин, Б. М., Никитина И. А. Управление человеческими ресурсами : учебник. М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. 464 с.

38. Спивак В. А. Управление персоналом для менеджеров : учеб. пособие. М., 2007. 624 с.

39. Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми «Збереження і розвиток трудового потенціалу України на 2008-2017 роки» : матеріали ІІ Всеукраїнського форуму «Збереження і розвиток трудового потенціалу України». Київ, 20 вересня 2007 року. К. : УСПП, 2007. 24 с.

40. Кузьменко А. Г., Васильєва О. О. Трудовий потенціал України: сучасний стан та перспективи розвитку. Стратегічні імперативи розвитку туризму та економіки в умовах глобалізації : матеріали Міжнародної нау-

ково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю факультету міжнародного туризму та управління персоналом Запорізького національного технічного університету, м. Запоріжжя, 30–31 березня 2017 р. : в 2 т. / колектив авторів; за заг. ред. проф. В. М. Зайцевої; Запорізький національний технічний університет. Запоріжжя : «Просвіта», 2017. Т. 2. С. 267-269.

41. Васильєва О. О. Трудовий потенціал як детермінанта підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора. Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 25 жовтня 2018 р. / Харк. нац. аграр. ун-т ім.. В. В. Докучаєва. Харків : Діса плюс, 2018. С. 13-15.

42. Васильєва О. О. Якість трудового потенціалу як фактор економічної безпеки. Проблемы повышения эффективности функционирования предприятий различных форм собственности: сб.науч.тр. Вып.2, т. 3 / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти; редкол.: Булеев И. П. (отв. ред.) и др. Донецк, 2009. С. 38-45.

43. Антонюк В. П. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2006. № 3. С. 39-47.

44. Більська О. В. Людський потенціал і людський капітал: сутність, трансформація, життєвий цикл. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 7. С. 26-32.

45. Васильєва О. О. Особливості формування та розвитку людського капіталу в агропромисловому комплексі. Соціально-економічні аспекти інноваційного розвитку людських ресурсів: колективна монографія / За заг. ред. д.е.н., проф Гудзь М. В. і к.е.н., доц. Карпенка А. В. Запоріжжя : Просвіта, 2017. - С. 232-250.

46. Скотний П. В. Креативи методологічного індивідуалізму в перспективах сучасної економічної теорії. *Науковий вісник НЛТУ України*. Збірник науково-технічних праць. 2010. Вип. 20.7. С. 109-117.

47. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень : навч. посіб. К. : Знання-Прес, 2000. 514 с.

48. Федотова В. Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации. *Вопросы философии*. 2007. № 9. С. 20–31.

49. Беззубко Л. В. Гончарова Л. О., Беззубко Б. І. Трудовий і кадровий потенціали: монографія. Донецьк : Норд-прес, 2008. 201 с.

50. Сардак С. Е. Еволюція поглядів на зміст і роль людських ресурсів у суспільному поступі. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 12 (138). С. 132-139.

51. Семенов А. Г., Юсипчук Л. А. Резерви продуктивності праці та їх вплив на оплату праці. *Держава та регіони*. Серія: Економіка та підприємництво. 2013. № 2 (71). С. 182-185.

52. Левицька О. Сутність, генезис та еволюція поняття «людські ресурси»: системно-концептуальний підхід. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 1. С. 37-42.

53. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. NewYork : Columbia University Press, 1964. 187 p.

54. Williamson O. The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets. Relational Contracting. N.Y., 1985.

55. Human Capital and the Personal Distribution of Income : An Analytical Approach. In: Becker G. Human Capital (2nd ed.). Chicago, 1975.

56. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование. М. : Прогресс, 1978.

57. Machlup F. The Economics of Informations and Humen Capital. Princeton, 1984.

58. Thurow L. Investment in Learning. San Francisco, 1978.

59. Schultz T. W. Investment in Human Capital. *American Economic Review*. 1961. Vol. 51. № 1. P. 1-17. URL: http://la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/ 350kPEESchultzInvestmentHumanCapital.pdf.

60. Борецька Н. П. Розвиток джерел формування людського і соціального капіталу в Україні. *Держава та регіони*. 2010. № 1. С. 45-49.

61. Бородина Е. Человеческий капитал как основной источник экономического роста. *Экономика Украины*. 2003. № 7. С. 48-58.

62. Хромов М. І. Сутність і особливості людського капіталу в системі соціально-економічних категорій. *Економіка та право*. 2009. № 3. С. 140-145.

63. Грек Д. В. Теоретичне обґрунтування основних видів людського капіталу як економічної категорії. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. 2010. № 4. С. 17-23.

64. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник. К. : Знання, 2004. 535 с.

65. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала : учеб. Пособие. С.Пб. : УЭФ, 1994. 160 с.

66. Іванова В. В. Людський капітал як фактор економічного зростання. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. 2010. № 4 (43). Ч. 1. С. 29-33.

67. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки. Економіка України. Преса України, 2008. № 9. С. 64-74.

68. Марущак Н. П. Людський капітал як фактор розвитку економіки України. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Economics/14_maruschak %20n.p.. doc.htm (дата звернення 20.01.2016).

69. Рощин С. Ю., Разумова Т. О. Экономика труда: экономическая теория труда : учеб. пособие. М. : ИНФА-М, 2000. 400 с.

70. Сафонова В. Є. Освітній ресурс як форма створення і накопичення людського капіталу. *Держава та регіони*. 2010. № 3. С. 146-152.

71. Чорна О. А. Сутність категорії «людський потенціал». Проблемы повышения эффективности функционирования предприятий различных форм собственности / НАН Украины ; Ин-т экон. пром-ти. Донецк, 2007. С. 329-341.

72. Франко Л. С. Систематизація поглядів сучасних науковців на економічну категорію «Людський капітал». *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.* № 4 (49). 2011. С. 219-223.

73. Мельник В. Еволюція поглядів на працю і природу трудових доходів. *Україна: аспекти праці*. 2011. № 1. С. 11-17.

74. Родіонов О. В., Родіонова О. Ю., Мірошниченко П. І., Родіонов С. О. Трудовий потенціал в структурі формування безпеки й конкурентоспроможності аграрного підприємства. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2016. Вип. 172. С. 46-54.

75. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2005. 502 с.

1.2. Соціально-економічний зміст об'єктного конструкту «аграрна сфера»

В науковій літературі використовується ряд категорій, що описують економічну діяльність, пов'язану із сільським господарством, які часто ототожнюють з дефініцією «аграрна сфера». Так, в аграрній економіці зустрічаються поняття «сільське господарство», «агропромисловий комплекс», «аграрний сектор», «аграрна сфера», які, на наш погляд, не є рівнозначними.

Найбільш усталеним є поняття «сільське господарство», «що являє собою одну з головних галузей матеріального виробництва об'єднуючи вирощування сільськогосподарських культур і розведення сільськогосподарських тварин із метою одержання продовольства й сировини для промисловості» [1, с. 59]. Сільське господарство забезпечує населення продовольством, промисловість сировиною. Функціонування галузей сільського господарства (рослинництво й тваринництво) базується на використанні основного специфічного ресурсу – землі; сільськогосподарська продукція є результатом взаємодії основних факторів виробництва: землі, праці й

капіталу, особливістю сільськогосподарського виробництва є використання засобів виробництва природного походження, земельних, водних та кліматичних ресурсів. Просторову базу для сільськогосподарського виробництва створюють сільський соціум та сільська місцевість.

Агропромисловий комплекс (АПК) – виробнича економічна система, яка базується на сільському господарстві та включає підприємства переробки, реалізації та обслуговування сільськогосподарського виробництва, виробництво мінеральних добрив та хімічного захисту.

Більш широким поняттям є поняття «аграрний сектор», що, крім агропромислового комплексу, містить аграрну політику, аграрну науку та освіту, тобто включає всі підприємства, організації та установи, що займаються розробкою та реалізацією державної аграрної політики, науковими дослідженнями, що стосуються агропромислових процесів, підготовкою кадрів для агропромислового комплексу. Тобто аграрний сектор включає галузі економіки, що забезпечують умови ефективного функціонування агропромислового комплексу: технічне забезпечення, технологічні рішення, інформаційні технології, послуги логістики та інше.

Поняття «аграрна сфера» охоплює всі складові аграрного сектора та соціальну інфраструктуру, що «є сукупністю об'єктів, що належать сфері обслуговування сільського населення (житлове, комунальне господарство, транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, охорона здоров'я, соціальне забезпечення обслуговування, освіта, культура, мистецтво й спорт), функціонування яких спрямоване на задоволення його потреб, оскільки забезпечує оптимальні умови для раціональної діяльності, передусім самої людини» [2, с. 15]. Отже, об'єктний конструкт «аграрна сфера» складається з взаємопов'язаних елементів: «сільське господарство» як первинний об'єкт, «агропромисловий комплекс» та «аграрний сектор».

Наукову дефініцію «аграрна сфера» з точки зору системного підходу розуміємо як еколого-соціоекономічну систему, що складається з окремих елементів і відповідає певним системним ознакам; має базову галузь, що функціонує на певній території, впливаючи на її розвиток. На наш погляд, підсистемами «аграрної сфери» є сільськогосподарське виробництво, сільські території та сільське населення, умови та спосіб життя якого обумовлюють як рівень розвитку сільського господарства, так і розвиток сільських територій, які, в свою чергу, впливають на формування, використання та розвиток сільського населення як ресурсів аграрної праці. Складові системи «аграрна сфера» виступають комплементарними активами, що через взаємодоповнювальну взаємодію створюють продуктивні блага.

Основними системними ознаками об'єктного конструкту «аграрна сфера», як зазначає О. Попова в монографії «Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми», є функціональна, організаційна, ресурсна та технологічна [3]. Дійсно, однією з головних функціональних ознак будь-якої системи є цілеспрямованість: основною ціллю сталого розвитку сільського господарства та сільських територій є стале життєзабезпечення сільського населення, яке досягається «забезпеченням життєвих шансів селянина та сільського соціуму» [3, с. 35]. Організаційна ознака проявляється в супідрядності елементів системи, взаємодії їх між собою: демографічні та соціальні показники сільської місцевості формуються під впливом показників економічної ефективності аграрно-промислового комплексу, оскільки сільське господарство виступає системоутворювальною галуззю на сільських територіях [3, с. 38]. Ресурсна ознака системи «аграрна сфера» передбачає спільне використання наявних ресурсів: природні ресурси, людський капітал, матеріальні ресурси, соціальні активи [3, с. 44-45]. Інтегрованість та емерджентність системи обумовлюють її технологічну ознаку – засоби, методи та способи, які застосовують елементи системи для реалізації її цілей, дозволяють формувати екологічно сприятливі та безпечні агроландшафти для проживання сільського населення за умови агроекологічного сталого розвитку сільського господарства [3, с. 46].

І. Цимбалюк окреслює структуру аграрної сфери та прояв сутності її складових як [2, с. 16]:

– результат соціально-економічного й політичного розвитку сільського господарства в межах розвитку країни;

– результат природного, соціально-економічного й політичного впливу на організацію сільського господарства;

– співвідношення економічних, технічних і соціальних елементів в аграрній сфері;

– сукупність абсолютних і відносних показників (структурні дані є основою для аналізу стану в сільському господарстві, їх зміна свідчить про розвиток аграрної сфери);

– залежність від аграрного законодавства, наскільки воно сприяє структурним перетворенням.

Л. Катан та співавтори [4, с. 209] аграрну сферу визначають як систему соціально-економічної та агробіологічної підсистем природи й суспільства «із диверсифікованими функціями – життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини), життєдіяльності (зайнятість, умови і якість життя господарюючих суб'єктів, сільського населення, нації загалом), життєоблаштування (освоєність територіального середовища

проживання)». Зазначеним функціям відповідають складники аграрної сфери: аграрне виробництво, трудовий потенціал, аграрний ландшафт.

Ефективність сільськогосподарського виробництва значною мірою визначається ступенем використання персоналу. К. Якуба зазначає, що «особливу значимість земля та люди мають у сільському господарстві, де ефективність виробництва визначається не тільки трудовою діяльністю людини, але й біокліматичним потенціалом галузі, основним елементом якого виступають земельні ресурси», тобто підвищення ефективності виробництва та зростання національного багатства можуть бути досягнуті за рахунок оптимальної взаємодії людських та земельних ресурсів, а засоби виробництва в системі «людина-земля» виступають з'єднувальною ланкою [5, с. 54]. Активну роль у використанні біокліматичного потенціалу та матеріалізації фізичних і розумових здібностей відіграють засоби виробництва. Особливий характер взаємозв'язку економічного та природного процесів виробництва обумовлені використанням у сільському господарстві тварин та рослин як засобів виробництва, а землі - як основного засобу виробництва. Все зазначене вимагає необхідності використання специфічних, прийнятних лише у сільському господарстві знарядь праці, спеціальних знань сільськогосподарського персоналу щодо технологічних процесів та операцій у рослинництві та тваринництві. Технічний прогрес, удосконалення сільськогосподарської техніки ставлять певні вимоги до освітнього та професійного рівня трудових ресурсів аграрної сфери [5, с. 55].

Аграрне підприємство може ефективно працювати за умови, якщо воно має необхідний професійний і кваліфікаційний склад працівників, доцільну кадрову структуру. Основою трудового потенціалу аграрного сектору є сільське населення працездатного віку. В Україні на початку економічних перетворень сільська місцевість вважалася трудодефіцитною, здатною забезпечити роботою значну кількість безробітних міських жителів. Але значне вивільнення працюючих з аграрних підприємств у процесі структурної перебудови і змін форм власності у сільському господарстві розширили масштаби ринку праці та призвели до формування протилежних тенденцій його розвитку в сільській та міській місцевостях.

Автор К. Якуба пропонує визначення категорії «трудовий потенціал агропромислового комплексу», в якому ця категорія розглядається в двох аспектах: соціально-економічному та планово-обліковому. Як соціально-економічну категорію автор трудовий потенціал агропромислового комплексу (АПК) ототожнює з потенціальними запасами ресурсів живої праці, які є у розпорядженні аграрного сектору та обслуговуючих його галузей [5, с. 55]. Носіями ресурсів живої праці є люди, які наділені певними фі-

зичними та духовними здібностями, знаннями, професійними навичками. «Трудовий потенціал агропромислового комплексу» – категорія, що включає в себе категорію «трудовий потенціал сільського господарства» та ресурси живої праці персоналу несільськогосподарських підприємств, що входять до системи АПК, які можуть бути розташовані не тільки в сільській місцевості, а й у міській агломерації. Вказані відмінності знаходять своє відображення у диференціації професійно-кваліфікаційної та соціальної структури трудового потенціалу агропереробних підприємств та сільського господарства.

Особливим елементом збалансованості матеріальних та людських ресурсів агропромислового комплексу є баланс механізаторських кадрів, який встановлюється на основі розроблених нормативів потреби у механізаторах й відображає планову потребу сільськогосподарських підприємств в механізаторах в середньому на рік та на «піковий» період за різних режимів трудової діяльності. Розбіжність в «пікових» періодах потреби в механізаторах сільськогосподарських підприємств та підприємств несільськогосподарського профілю, що входять в систему АПК, відкриває значні можливості для сезонного перерозподілу кадрів механізованої праці, планування територіальної та сезонної міграції кадрів, оптимізації рівня забезпеченості підприємств механізаторами [5, С. 58].

Категорія людського капіталу висвітлює сутність процесів, що відбуваються у трудовій і виробничій сферах, у т.ч. і сільському господарстві. Капітал – це активи (матеріальні і нематеріальні) організації, регіону, галузі чи суспільства в цілому, що формують і визначають їхню цінність. Характеризуючи капітал АПК, виокремлюємо природний, фінансовий, матеріальний капітали, а також людський капітал, що сформований людиною завдяки її освітньому рівню, кваліфікації, знанням, досвіду, містить природжені (фізичні та інтелектуальні) здібності, таланти, які є підставою для його накопичення і розвитку, і який може забезпечувати віддачу (дохід).

Людський капітал в аграрній сфері має певні особливості, які зумовлюються специфікою агровиробництва у транзитивній економіці: багатоукладністю, тривалою трансформацією організаційно-правових форм господарювання, великим значенням соціального розвитку сільських регіонів та особистих селянських господарств для відтворення, накопичення, збереження і реалізації людського капіталу.

Вважаємо, що основними чинниками формування людського капіталу в аграрній сфері виступають наступні:

– правовий (розробка і прийняття правових документів щодо регламентації: взаємовідносин індивіда з інституціями агропромислового

комплексу, у т.ч. і з державою; соціально-трудових відносин між роботодавцями і найманими працівниками);

– економічний (забезпечення матеріальних умов для повноцінного відтворення людського капіталу шляхом: законодавчого встановлення мінімальної оплати праці в сільському господарстві не нижче прожиткового мінімуму; орієнтації на випереджальне зростання оплати праці і соціальних виплат порівняно із зростанням споживчих цін);

– соціальний (створення необхідних умов для задоволення соціальних потреб людей в сільських регіонах – удосконалення функціонування медичних, освітніх, культурно-спортивних закладів, побутового обслуговування, енерго-, газо-, водо- і транспортного забезпечення);

– демографічний – покращення демографічної ситуації на селі шляхом: створення і розвитку промислів і виробництв в сільських регіонах; диверсифікації сільськогосподарського виробництва як передумови розширення можливостей реалізації людських здібностей; реалізації демографічної політики щодо стимулювання народжуваності [6, с. 70].

Інтегральні показники людського капіталу українського села, що поєднують такі показники: вік, освіта, здоров'я, досвід роботи, останнім часом знизились. Нетипова модель сільської бідності в Україні обумовлена погіршенням стану людського капіталу в сільській місцевості, який характеризують немонетарні критерії бідності: відсутність інфраструктури, обмежений доступ до нових знань, телекомунікацій, закладів системи охорони здоров'я.

Трудова міграція, концентрація бідності в сільській місцевості, розрив доходів між містом і селом, нестабільність економічного зростання, які характеризують сучасну соціально-економічну ситуацію в Україні, обумовлені перерозподілом трудових ресурсів на користь несільськогосподарських галузей, відновленням лише великого товарного виробництва в аграрному секторі.

Сучасні агропромислові підприємства потребують фахівців, підготовлених на високому рівні, працівників, здатних виконувати поставлені завдання, вирішувати існуючі проблеми, прогнозувати результат, передбачати потенційні витрати з урахуванням усіх аспектів сільськогосподарської праці. Забезпечення активної інноваційної діяльності в агропромисловому комплексі економіки України можливе шляхом впровадження такої кадрової політики, яка передбачає планування потреби в кадрах, ефективне використання працівників (навчання, розвиток персоналу), застосування матеріальних стимулів та інших соціально-орієнтованих мотиваційних механізмів.

Посилення впливу людського чинника на ефективність сільськогосподарського виробництва пов'язане з додатковим інвестуванням в людину. Інноваційний розвиток економіки та соціальної сфери вимагає високого рівня освіти, зростання інтелектуального потенціалу суспільства. Особливого значення для агропромислового виробництва набувають інновації в сфері людського фактору – підготовка спеціалістів масових професій, здатних експлуатувати нову техніку й обладнання, застосовувати наукоємні технології, підвищення їх кваліфікації і перепідготовка; підготовка спеціалістів середньої і вищої ланок, які володіють теоретичними і практичними знаннями на рівні сучасних вимог, інформаційно-комунікаційними технологіями; організація безперервної освіти, у тому числі й дистанційними методами. Основну роль в формуванні інноваційного потенціалу АПК відіграють вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи, ефективне функціонування яких забезпечить належний розвиток кадрової складової інноваційних процесів. Адже саме освітня складова людського капіталу є активним чинником економічного розвитку, оскільки впливає на продуктивність праці.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку світової економіки людський капітал стає найважливішим чинником економічного зростання. Економічний розвиток аграрної сфери, в першу чергу, залежить від посилення інноваційної активності та впровадження нововведень у виробництво (технічних, технологічних, організаційних). Для забезпечення зростання продуктивності праці в аграрному секторі економіки необхідно цілеспрямовано направляти інвестиції в людський капітал: цільова державна програма повинна включати низку заходів й передбачати підвищення рівня зайнятості сільського населення, зниження диференціації доходів, підвищення мотивації праці, вдосконалення охорони праці, інвестування в розвиток освіти та охорони здоров'я у сільській місцевості.

Агропромисловий комплекс України є пріоритетною галуззю економіки, має реальні перспективи зростання своєї присутності на ринку Європейського Союзу. Конкурентні позиції на світових продовольчих ринках можуть бути забезпечені шляхом реалізації інноваційного підходу в організації сільськогосподарського виробництва, автоматизації всіх процесів, впровадження унікальних технологій, імплементації сучасних наукових досягнень в аграрне виробництво, що зумовлює необхідність формування інноваційного трудового потенціалу, здатного забезпечити такий підхід відповідно до тенденцій нової економіки. Нова економіка впливає на кількісні фактори формування трудового потенціалу аграрного сектора (мобільність робочої сили деформує статево-вікову структуру сільського населення), розгортання її сфери дії в процесі глобальних пе-

ретворень та трансформацій вносить принципово нові зміни в соціально-трудові відносини, роль, статус, можливості людини як стратегічного ресурсу, носія людського капіталу, мотивацій та інтересів [7]. Розвиток впродовж життя вмінь, навичок, компетенцій є імперативом накопичення інтелектуального капіталу, поліпшення якості життя й добробуту, підвищення продуктивності праці [8, с.19].

Сучасні умови розвитку АПК потребують пошуку нових дієвих шляхів досягнення та підтримки конкурентоспроможності вітчизняних сільгосппідприємств, що вбачається можливим через інноваційну орієнтованість їх діяльності, основа формування якої реалізується на засадах теорії людського капіталу [9, с.51].

На стан трудового потенціалу села впливають як об'єктивні (демографічна ситуація, що впливає і на кількісні, і на якісні характеристики ресурсів праці та природні умови, що зумовлюють непродуктивну працю і незадовільно позначаються на використанні трудових ресурсів), так і суб'єктивні фактори (соціально-економічний розвиток суспільства та непрофесійне управління трудовим потенціалом) [10, с. 88]. Основою трудового потенціалу аграрного сектору є сільське населення працездатного віку.

Формування, використання та ефективний розвиток трудового потенціалу аграрної сфери відбувається в умовах демографічної кризи, яка характеризується депопуляцією (зниження народжуваності та зростання смертності), старінням сільського населення та інтенсивною трудовою міграцією в результаті впливу урбанізації та геополітичних факторів.

Демографічні, соціальні, медико-фізіологічні та інші проблеми на сьогодні спонукають значну частину економічно-активного населення щодо пошуку раціональних рішень забезпечення достойного рівня власного життя та своїх родин. Зокрема, наразі з-поміж іншого набула значного розмаху трудова та освітня міграції, що поглиблюють і так непросту ситуацію з трудовим потенціалом держави [11, с. 75]. Міграційні потоки вносять істотні зміни в трудовий потенціал сільського населення, адже в статевовіковій структурі мігрантів дві третини – особи працездатного віку.

Негативний сценарій демоекономічного розвитку сільської місцевості зумовлений недостатнім рівнем життя, знеціненням робочої сили, низьким рівнем доходів та соціальної захищеності, незацікавленістю роботодавців у відновленні працездатності персоналу, профілактиці професійних захворювань та поліпшенні їх здоров'я, недосконалою інфраструктурою сільських територій [12].

В умовах світової продовольчої кризи розвиток аграрного сектору економіки є надзвичайно актуальним, оскільки зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції забезпечує соціально-еконо-

мічний прогрес суспільства, подолання бідності, вирішення проблем продовольчої безпеки як на регіональному так і на світовому рівні. [13, с. 1]. Забезпечення добробуту сільського населення, соціальні перетворення на селі визначаються розвитком аграрного виробництва. Сьогодні Україна визнана світовою спільнотою одним з найпотужніших аграрних виробників, що має значний потенціал. Реалізація такого потенціалу залежить від інноваційного шляху розвитку аграрного сектору, зростання ефективності використання ресурсів, вирішальною умовою якого виступає позитивна динаміка продуктивності праці [14, с. 55].

Продуктивність праці відображає результативність конкретної праці – ефективність виробничої діяльності людей в процесі створення матеріальних благ. Зростання продуктивності праці залежить від рівня розвитку продуктивних сил: рівня освіти, кваліфікації працівників, їх культури, свідомості, психологічного стану, мотиваційного механізму; а також визначається зростанням економії всіх задіяних ресурсів [15, с. 11].

Продуктивність дає змогу за стабільної ринкової економіки досягти оптимальної кількості виробленої продукції та реалізувати її з метою підвищення рівня життя та його якості (економічне зростання). До чинників економічного зростання належать кількість та якість природних та трудових ресурсів, технологія та ін. В соціально-економічному аспекті зростання продуктивності праці призводить до зниження цін для споживачів та підвищення реальних доходів населення.

Важливим завданням менеджменту продуктивності праці є визначення та аналіз причин її змін, факторів та резервів росту. До факторів продуктивності праці відносять матеріально-технічні, організаційні та соціально-економічні характеристики виробництва, які впливають на процес праці та визначають її результативність. Інтенсивність та комплексність дії факторів на динаміку продуктивності праці обумовлюють суспільні стимули, форми соціально-трудових відносин, системи оплати праці, економічного стимулювання, морального заохочення та адміністративного впливу [13, с. 5].

Виробництво продукції в сільському господарстві супроводжується затратами живої (конкретної) та уречевленої (минулої) праці [16, с. 131]. В аграрному виробництві продуктивність праці вимірюється затратами лише живої праці, оскільки виникають складнощі перерахування праці, уречевленої в техніці, технологіях аграрного виробництва в живу працю. В умовах нової економіки визначальними факторами підвищення продуктивності праці виступають: техніко-технологічне оновлення виробництва, людський капітал та інституційні фактори, що визначають організаційні форми виробничих відносин.

Особливими умовами ведення аграрного виробництва є природно-кліматичні: сезонність виробництва, якість ґрунтів, температурний режим, біологічні процеси, кількість опадів та ін.

До основних напрямів підвищення продуктивності праці в аграрному секторі слід віднести: збільшення валової продукції рослинництва за рахунок підвищення урожайності, розвиток матеріально-технічної бази, розробку ефективного механізму мотивації аграрної праці, кооперацію, концентрацію та спеціалізацію виробництва, економію робочого часу та вивільнення трудових ресурсів з виробничої сфери [16, С. 133].

Ефективність менеджменту продуктивності знаходиться в прямій залежності від управлінських рішень, що приймаються на всіх рівнях, з урахуванням соціально-економічного стану країни. В сучасних умовах жорсткої конкуренції та динамічного ринкового середовища для управління продуктивністю праці в аграрному секторі доцільно використовувати симбіоз різноманітних підходів (процесний, системний, ситуаційний), що дозволить зосередити увагу на процесах планування та організації виробництва, мотивації трудової діяльності персоналу, врахувати вплив зовнішніх та внутрішніх факторів, забезпечити збільшення обсягів сільськогосподарської продукції при зменшенні затрат праці, оптимізувати управлінські рішення в залежності від ситуації. Належним чином сформована інформаційно-аналітична система менеджменту продуктивності дозволить підвищити ефективність діяльності сільськогосподарського виробництва як елемента аграрної сфери та забезпечити його подальший сталий розвиток [17].

Останнім часом в світовій практиці використовується поняття «аграрний кластер», унікальність таких формувань полягає в створенні умов для стійкого розвитку всіх складових кластера, забезпечення довгострокових умов стабільності їх функціонування, реалізацію екологічних, соціальних та економічних цілей. Аграрний кластер можемо розглядати як перспективну елементарну комірку аграрної сфери: агрокластер є ефективною формою організації бізнесу, органів влади, науки та освіти, що за рахунок синергетичного ефекту може забезпечити сталий розвиток сільських територій.

Отже, об’єктний конструкт «аграрна сфера» з точки зору соціально-економічного змісту являє собою систему аграрного виробництва, що охоплює економічні, соціальні та екологічні чинники: зростання ефективності сільського господарства в поєднанні з раціональним використанням природних ресурсів, ріст добробуту сільських спільнот, розвиток сільських територій. Вважаємо, що для ефективного функціонування та розвитку аграрної сфери мають вагомий вплив наступні важелі: науково-

технічний прогрес; розвиток підприємництва; розвиток інноваційних форм господарювання та сільських територій; вдосконалення державної аграрної політики; розробка правової бази щодо питань захисту сільгоспвиробників та засад сталого землекористування; соціально-економічний, екологічний та політичний розвиток, функціонування ефективних інститутів на аграрному ринку для підвищення рівня життя сільського населення.

Література:

1. Экономический словарь агропромышленного комплекса / сост. А. В. Крисальный ; под ред. чл.-кор. ВАСХНИЛ, д-ра экон. наук А. А. Сторожука. Киев : Урожай, 1986. 336 с.

2. Цимбалюк І., Риковська Л. Теоретичний аналіз сутності та складників дефініції «аграрна сфера». *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 4. С. 13-19.

3. Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. К, 2009. 352 с.

4. Катан Л. І., Васильєва Н. К., Вініченко І. І. Інституційне забезпечення фінансування сталого розвитку аграрної сфери України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Менеджмент інновацій*. 2016. Т. 24, вип. 7. С. 207-214.

5. Якуба Е. И. Трудовой потенциал АПК: сущность и некоторые проблемы его перераспределени.я Повышение производительности использования труда и социальное развитие села в Украинской ССР. Сборник научных трудов. К. Южное отделение ВАСХНИЛ, 1985. 136 с.

6. Михайлова Л. І. Економічні основи формування людського капіталу в АПК: монографія. Суми : Видавництво «Довкілля», 2003. 326 с.

7. Васильєва О. О. Формування трудового потенціалу аграрного сектора під впливом нової економіки. Збірник матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної конференції «*Виклики та перспективи розвитку нової економіки на світовому, державному та регіональному рівнях*» / [за ред.. А. В. Череп]. Запоріжжя: Видавництво ЗНУ, 2018. С. 345-346.

8. Колот А. М., Кравчук О. І. Людина і нова економіка: теоретико-методологічний аналіз взаємодії та домінант розвитку. *Економічна теорія*. 2015. № 1. С. 5-25.

9. Германюк Н. В. Трудовий потенціал як фактор інноваційного розвитку підприємства. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 4. С. 50-55.

10. Добрянська Н. А., Попович В. В., Нікіфорчук А. А. Фактори впливу на трудовий потенціал села. *Регіональна бізнес-економіка та управління*. 2014. № 1. С. 87-95.

11. Мельничук О. П. Трудовий потенціал: активізація його розвитку. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2016. № 2. С. 75-83.

12. Васильєва О. О. Трудовий потенціал як детермінанта підвищення конкуренто-спроможності аграрного сектора. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 25 жовтня 2018 р. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків: «Діса плюс», 2018. С. 13-15.

13. Babenko A., Vasilyeva O. Factors of Labor Productivity Growth in Agriculture of the Agrarian Region. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 3 (2017), No.4 September. P. 1-6.

14. Онегіна В. М. Інвестиції і продуктивність праці в сільському господарстві. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2016. № 2. С. 55-60.

15. Калина А. В., Калініна С. П., Лук'янченко Н.Д. Менеджмент продуктивності: навч. посіб. К. : МАУП, 2005. 232 с.

16. Чорна Р. М. Продуктивність праці у сільському господарстві як основний чинник, що визначає науково-технічний прогрес галузі. *Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки*. 2013. Вип. 23. С. 126-133.

17. Васильєва О. О. Менеджмент продуктивності в аграрному секторі: соціально-економічний аспект. *Сучасні проблеми менеджменту* : матеріали XIV між-нар. наук.-практ. конф. К. : Нац. авіац. ун-т, 2018. С. 110-112.

1.3. Сучасна парадигма концепту сталого розвитку аграрної сфери

Сучасна парадигма сталого розвитку суспільства охоплює глобальні проблеми економічного, соціального та екологічного розвитку й формулює бачення та цілі майбутнього [1, с. 75]. Необхідність нової парадигми розвитку обумовлена пошуком шляхів подолання загроз довкіллю та існуванню людства в умовах глобальної природно-господарської трансформації та техногенного типу економічного розвитку внаслідок надмірної експлуатації відновлюваних ресурсів без урахування швидкості їх відновлення, інтенсивного використання штучних засобів виробництва, що створені без урахування екологічних обмежень [2, с. 5]. Глобальною метою сталого розвитку є гармонізація економічного, соціального та екологічного розвитку людства [3, с. 28], створення екологічно збалансованої й соціально-орієнтованої економіки, що забезпечить загальний добробут.

Ще у 4-5 столітті до нашої ери засновник етико-моральної філософії давньокитайський філософ та політичний діяч Конфуцій дійшов вис-

новку, що «основними факторами стабільності й прогресу суспільства є моральна відповідальність людини за власні дії, гармонійна взаємодія з природою й, насамперед, досягнення гармонії із самою собою та суспільством». Мислитель вважав, що «для продовження свого існування людство має дбайливо, з повагою ставитися до природи як першооснови людського існування, дотримуватись «золотої середини» в усьому, застерігав людство від бездумного використання природних ресурсів, розуміючи, що у випадку порушення існуючих у природі балансів можуть виникнути незворотні наслідки як для людства, так і для всієї планети в цілому» [4, с. 68].

Видатний український поет і філософ 18 століття Григорій Сковорода сталий розвиток суспільства вбачав через єдність «трьох світів»: Природи (Макросвіту), Людини (Мікросвіту) і «Світу символів чи слова», тим самим окресливши сталий розвиток як поєднання екологічної, економічної та соціальної складових [5].

Томас Мальтус, англійський економіст і демограф, в кінці 18 століття передбачав цивілізаційну кризу, стверджуючи, що за сприятливих умов (відсутність війн, хвороб та бідності) кількість населення зростатиме в геометричній прогресії, а виробництво продовольства – в арифметичній, що може призвести до надмірного використання природних ресурсів, погіршення екологічної ситуації, голоду та бідності. Український економіст, політолог, фізик та еколог, засновник фізичної економіки, Сергій Подолинський не погоджувався з висновками Мальтуса про обмежувальну роль ресурсів у швидкості зростання кількості населення, а пов’язував економіку з довкіллям, вважаючи, що збільшення кількості населення повинно обумовити зростання продуктивності праці, праця може накопичувати більшу кількість енергії, ніж витрачає [6].

В роботі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880 р.) С. Подолинський сформулював концепцію соціальної енергетики, яка поєднує сонячну енергію, природні ресурси та соціальне і економічне життя людини [7]. Еколого-економічний підхід С. Подолинського до визначення ролі людини праці вплинув на погляди В. І. Вернадського про економіко-екологічну збалансованість земної цивілізації.

Автор концепції економіки добробуту Артур Сесіль Пігу на початку 20 століття визначив залежність економічного зростання від навколишнього середовища, виділив його економічні функції: суспільне споживання, розміщення відходів, територіальна база для господарської діяльності економічних суб’єктів, запас сировини [8, с. 10].

Відправним пунктом формування концепту сталого розвитку в якості нової соціально-економічної парадигми вважаємо вчення

В. І. Вернадського про ноосферу (1944 р.) як новий стан біосфери, в центрі якої знаходиться особистість. За В. І. Вернадським ноосфера - системна основа взаємодії розумної людської діяльності й природи, згідно якої умовою стійкого існування та розвитку людства є гармонійний взаємозв'язок людини, суспільних систем, наукових знань, техніки та технологій з біосферою, як термодинамічною оболонкою з живої та неживої складових, що гармонійно співіснують та розвиваються за законами еволюції [2, с. 6]. На думку В. І. Вернадського, «Людство, взяте в цілому, стає потужною геологічної силою. І перед ним, перед його думкою і працею, стає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого» [9, с. 470-482].

В становленні концепції сталого розвитку значну роль відіграли дослідження взаємозв'язку економічного зростання та стану довкілля Саймона Кузнеця, який у 1955 році встановив, що економічний розвиток спочатку обумовлює зростання доходів, а потім урівноважує їх (крива Кузнеця). Подальший розвиток ідей С. Кузнеця Жене Гросманом та Аланом Крюгером на початку 90-х років дозволив застосувати їх до аналізу впливу економічного зростання на стан довкілля: при збільшенні доходу на душу населення, кількість викидів та відходів спочатку зростає, а після досягнення певного рівня добробуту, зменшується (екологічна крива Кузнеця). Вигляд залежності оберненої U-подібної форми прихильники екологічної кривої Кузнеця пояснюють «структурними змінами на користь більш інформаційно-інтенсивного виробництва та послуг разом зі зростаючою екологічною свідомістю, посиленням екологічного регулювання, кращими технологіями і більшими витратами на збереження довкілля, що спричиняють вирівнювання і поступове зменшення темпів екологічної деградації» [10].

Вважаємо, що початком формування триєдиної концепції сталого розвитку були положення, проголошені ще у 1968 році у Прокламації Тегеранської міжнародної конференції з прав людини, в якій економічний та соціальний розвиток декларуються як імперативи досягнення стійкого прогресу, як «забезпечення прав людини на життя, співзвучне свободі та гідності, що сприяє фізичному, соціальному та духовному добробуту» [11]. Вперше розглядається розвиток не тільки з позицій економічного зростання, а й з позицій забезпечення людині прав і свобод, у тому числі на мирне та безпечне існування.

Початок становлення сучасної концепції сталого розвитку пов'язують із Декларацією Першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), в якій підкреслюється взаємозв'язок економічного та соціального розвитку з проблемами довкілля, а також

знаменитою доповіддю Римського клубу (Club of Rome) «Межі зростання» (The Limits to Growth) (1972 р.), підготовленою Денісом Медоузом, в якій йшлося про вплив на світовий розвиток глобальних екологічних обмежень, що стосуються використання ресурсів та викидів у XXI столітті. В дослідженні Д. Медоуза зроблений висновок про те, що людству необхідно здійснити «контрольований впорядкований перехід від зростання до глобальної рівноваги» [12]. В «Межах зростання» сформульовано ідеї переходу цивілізації від експоненціального економічного зростання до стану «глобальної динамічної рівноваги», від кількісного зростання – до «органічного» (якісного) та «нового світового економічного порядку» з глибокими, проактивними соціальними інноваціями через технологічні, культурні та інституційні зміни з метою уникнення зростання негативного екологічного впливу, що веде за межі екологічних можливостей планети Земля [13, с. 12].

Прискорена деградація природного середовища внаслідок людської діяльності створює реальну загрозу людству, яка носить глобальний характер. У 1987 р. Всесвітня комісія ООН з навколишнього середовища та розвитку в доповіді голови Міжнародної комісії з навколишнього середовища, прем'єр-міністра Норвегії Гро Харлем Брундтланд «Наше спільне майбутнє», обґрунтувала необхідність пошуку нової моделі розвитку цивілізації, в якій задоволення потреб сучасних поколінь не повинне ставити під загрозу інтереси майбутніх поколінь в реалізації своїх потреб та можливостей. На думку Г. Х. Брундтланд, історія людства досягла такого рівня, за яким стає неминучою зміна політичних пріоритетів: економія коштів від скорочення озброєння може бути використана для фінансування заходів екологічної безпеки. Саме Г. Х. Брундтланд вперше запроваджений термін «сталий розвиток» (sustainable development), який має на увазі таку «модель розвитку, за якої задоволення життєвих потреб нинішнього покоління досягається без позбавлення такої можливості майбутніх поколінь» [14]. Комісія Г. Х. Брундтланд визначила концепт сталого розвитку в умовах впливу глобалізації, технологічних та соціальних чинників з позицій подолання бідності в умовах обмеження можливостей довкілля у задоволенні потреб нинішнього та майбутнього поколінь. Таким чином, антропоцентричний підхід Г. Х. Брундтланд до сталого розвитку, в якому довкілля є засобом існування людини, являє собою взаємозв'язок потреб та обмежень [15, с. 257].

Висновки комісії під керівництвом Г. Х. Брундтланд стали підґрунтям роботи всесвітньої Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), яка привернула увагу представників урядів понад 180 країн світу, серед яких Україна також задеклару-

вала намір стати на шлях сталого розвитку. Вперше відбулось офіційне проголошення сталого розвитку загальносвітовою стратегією встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства та захистом інтересів майбутніх поколінь, враховуючи їхню потребу в безпечному і здоровому довкіллі, визначено глобальні цілі сталого розвитку, які необхідно реалізувати в межах міжнародного співробітництва. Підсумковим документом конференції став глобальний план дій щодо сталого розвитку «Порядок денний на XXI століття», в якому зазначається необхідність «гармонійного досягнення високої якості навколишнього середовища, забезпечення здорової глобальної економіки, задоволення потреб людей та збереження сталого розвитку протягом тривалого періоду» [16, с. 153]. Також результатом роботи конференції стало створення Програми ООН з навколишнього середовища, створення природоохоронних структур на національному рівні.

Світовий Банк, підтримуючи даний напрям розвитку, у 1994 році визначив сталий розвиток як систему економічної, екологічної та соціальної підсистем: досягнення стійкого економічного зростання, соціальної рівності та захисту довкілля [17].

На Всесвітньому саміті керівників країн зі сталого розвитку в Йоханнесбурзі (2002 р.) підведено підсумки виконання положень «Порядку денного XXI століття», визнано, що розрив між багатими та бідними становить загрозу глобальній безпеці й стабільності внаслідок нерівномірного розподілу благ та доданої вартості. Конкретизовано й розроблено План виконання рішень, який передбачав, в першу чергу, подолання бідності, розвиток охорони здоров'я та освіти. Наголошено на необхідності забезпечення умов сталого розвитку - взаємодії та взаємозалежності складових: економічній, екологічній та соціальній.

Учасниками конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» (2012 р.) в Ріо-де-Жанейро «Саміт Землі 2012» визнано, що справедливість та сталість використання ресурсів – ключові чинники вибору шляху до безпечнішого, екологічно чистішого і процвітаючого світу для всіх [18]. Прийнята в результаті роботи конференції резолюція «Майбутнє, якого ми прагнемо» [19] підкреслює визнання необхідності подальшого просування ідеї сталого розвитку на всіх рівнях; інтеграції його економічної, соціальної та екологічної складових; врахування взаємозв'язку останніх з метою досягнення цілей сталого розвитку в усіх його аспектах.

Таким чином, сталий розвиток не повинен акцентувати увагу виключно на екологічних аспектах, а розглядається з точки зору гармонізації використання ресурсів, інноваційних та інвестиційних процесів, ін-

ституційних змін з потребами нинішнього та майбутніх поколінь [20, с. 37].

Дослідження концепції сталого розвитку сучасними науковцями (Е. М. Лібанова, М. А. Хвесик) [21, с. 13] дозволило сформулювати основні ознаки стійкості: спроможність еколого-економічної системи повертатись до початкового стану після зняття зовнішнього впливу та здатність системи зберігати свої функціональні властивості та структуру під навантаженням.

Еволюція положень сталого розвитку дозволила сформулювати імперативи, що його забезпечують, з позицій триєдності: визначення умов та меж відновлення екологічних систем, формування гармонізованої з екологічними чинниками економічної системи, утвердження прав людини на високий рівень життя в умовах екологічної безпеки та добробуту [22, с. 106].

Науковцями використовуються різні дефініції терміну «сталий розвиток» та підходи до його визначення (табл. 1.3.1), дискусії навколо цього поняття тривають і до сьогодні.

Існування різних підходів до трактування поняття «сталий розвиток» свідчить про постійну увагу до цієї концепції розвитку, яка поступово уточняється.

Наведені вище підходи до визначення поняття «сталий розвиток», крім суто економічних або філософських аспектів, містять ознаки комплексної реалізації трьох складових сталості: економічної, соціальної та екологічної, узгодження яких покладено в основу цілей сталого розвитку: вироблений економікою продукт не шкодить довкіллю, а справедливо розподіляється для розвитку економіки та соціальної сфери.

На порядку денному світового розвитку твердо стоїть питання концептуальної зміни поглядів на пріоритети соціальних та економічних цілей розвитку, пошуку шляхів переходу на засади сталості. Досягнення сталого розвитку, на думку сучасних науковців, можливе за трьома сценаріями [34, с. 41]: 1) без істотних перетворень у сфері владних відносин, досягненню цілей сталого розвитку сприятимуть зменшення впливу державного регулювання, збільшення ролі інформатизації та впровадження нових технологій (лібералістський підхід); 2) через реформування державного управління, збільшення ролі державного регулювання, технологій та науки (реформістський підхід); 3) через радикальні зміни, трансформацію взаємодії суспільства з навколишнім середовищем (трансформістський підхід).

Таблиця 1.3.1

Підходи до трактування поняття «сталий розвиток»

Автор	Визначення	Підхід
1	**2**	**3**
С. І. Дорогунцов [23, С. 18]	Процес керованої тривалої коеволюції – взаємозумовлених змін людства (культури) і біосфери (природи), змістовним виміром якої є безпека – доцільна відстань між людством і природою, що забезпечує їхню взаємодію	Філософський (цивілізаційний діалог між природою та культурою)
НАН України [24, С. 15]	Такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові розвитку, коли техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей навколишнього природного середовища до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими	Системний (збалансованість гуманістичного, соціального, економічного та екологічного розвитку)
Т. П. Сморжанюк [26, С. 254]	Розвиток, головною умовою якого є досягнення ринкової рівноваги, такої симетричності процесів, що збалансовує деструкцію і відновлення, розпад і з'єднання, розподіл та інтеграцію. Основними складовими є економічна, соціальна та екологічна компоненти; необхідно також враховувати правову (альтернатива хаотичного розвитку та функціонування), політичну (мистецтво управління) та духовну (рівень свідомості та знань людини) складові	Системно-синергетичний (сукупність взаємопов'язаних елементів, що сприяють або прискоренню або уповільненню розвитку системи)

продовження табл. 1.3.1

1	2	3
Є. Буравльов [25, С. 12, 21-22]	Комплексний, низькоентропійний розвиток соціальної, економічної та екологічної підсистем як складових, що підпорядковані єдиній системі – біосфері, ознакою якого є підтримання довкілля у нормі шляхом жорсткого обмеження споживання критичних для стабільності біосфери і непоновлюваних природних ресурсів. Основними стадіями моделі сталого розвитку є: втілення демократичних принципів управління, науково-технологічна та екологічна реконверсія техносфери, створення розгалуженої сучасної інфраструктури ресурсо- та енергозаощадження, досягнення збалансованості в системі «бюджет-економіка-екосфера», створення сприятливих умов для активного розвитку побутового сектору, державна підтримка вдосконалення техносфери для підвищення продуктивності праці, гармонійний розвиток інформаційного сектору техносфери, акумулювання інтелектуального продукту та розвиток інтелектуальної еліти	Системний (термодинамічний)
В. І. Данилов-Данильян [27]	Розвиток, за якого вплив на довкілля залишається в межах господарської ємності біосфери, так що не руйнується природна основа для відтворення життя людини	Екологічний (необхідність збереження природного потенціалу біосфери)
Ю. О. Ярмоленко [22, с. 104]	Системний збалансований процес взаємодії економічної, соціальної та екологічної складових на засадах рівноваги між потенціалом природи та вимогами людей усіх поколінь	Інтегральний (збалансована взаємодія складових)

продовження табл. 1.3.1

1	2	3
Міжнародна комісія ООН [30, п. IV-1]	Розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби	Системний (гармонізація економічного зростання, соціальної справедливості й захисту навколишнього середовища)
А. Д. Урсул [28]	Стратегія виживання і безперервного розвитку цивілізації в умовах збереження навколишнього середовища	Антропоцентристський (виживання людства і здатність його подальшого і безперервного розвитку), біосфероцентристський (збереження біосфери для майбутнього розвитку людства)
О. М. Кулініч [29, с. 26, 30]	Керований розвиток, основою керованості якого є системний підхід та сучасні інформаційні технології, які дозволяють модулювати різні варіанти напрямків розвитку, з високою точністю прогнозувати їхні результати та обирати найбільш оптимальний варіант розвитку. Передбачає процес виживання і відновлення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав, збереження природного середовища, формування умов для відновлення біосфери і її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на навколишнє середовище й гармонізацію розвитку людини і природи	Системний (узгодження економічної, соціальної та екологічної складових)

продовження табл. 1.3.1

1	2	3
Г. А. Нерсесян [31, С. 72]	Еволюція системи суспільних взаємовідносин через синергетичні і коеволюційні взаємні переходи суперечностей однієї сутності, якій притаманна внутрішня логіка руху і на яку зовнішні фактори не можуть вплинути, розхитуючи стан динамічної рівноваги.	Діалектичний (поєднання свободи людської творчості і людиновимірного розвитку із загальними законами світоустрою і беззаперечним порядком буття, існуючим незалежно від волі людини на рівні субстанціональності природи
З. В. Гераси мчук [32]	Процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах, протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та підвищення якості життя сучасних і наступних поколінь за умови збереження та поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища	Територіальний (розвиток територіальних систем)
Б. М. Данил ишин [33]	Система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану, природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення	Економічний (крізь призму виробничих відносин)

Джерело: складено автором за даними [22-33]

Проблема сталого розвитку України на державному та регіональному рівнях досліджується достатньо давно й знайшла відображення в наукових працях О. І. Амоші, В. П. Антонюк, В. М. Боголюбова, І. К. Бистрякова, О. Г. Білоруса, І. М. Бобух, В. М. Гейця, Л. А. Горошкової, Б. М. Данилишина, С. І. Дорогунцова, М. З. Згуровського, П. І. Коренюка, Л. Я. Корнійчука, Е. М. Лібанової, Л. Г. Мельника, О. Ф. Новікової, О. Г. Осауленка, Б. Є. Патона, О. І. Фурдичка, М. А. Хвесика, Є. В. Хлобистова [1, 2, 21, 23, 33, 35-66] та інших, які розробили методичні підходи до визначення впливу глобальних світових перетворень на особливості розвитку економіки України та запропонували основні напрями забезпечення сталого розвитку, обґрунтували реальні можливості й механізми його реалізації.

На нашу думку, цілком виправданим є підхід В. П. Антонюк до визначення змісту сталого розвитку через формування відповідних потенціалів його складових:

– економічний потенціал сталого розвитку (система виробничих відносин, в якій використовуються еколого- та соціонебезпечні засоби виробництва, ресурсозберігаючі безпечні технології; організація виробництва, спрямована на узгодження економічних, соціальних та екологічних результатів);

– екологічний («здатність екосистеми до безперервного відновлення у тих якісних параметрах, які відповідають потребам соціального та економічного розвитку», підґрунтям якого є забезпечення умов відтворення природних ресурсів, ощадливе використання невідновлюваних ресурсів, збереження біологічного розмаїття);

– соціальний потенціал сталого розвитку (людський потенціал, людський та інтелектуальний капітал, соціальна свідомість, соціальна інфраструктура, соціальна політика) [37, с. 34]. Особлива роль відводиться нагромадженню людського капіталу в рамках теорії ендогенного зростання за рахунок підвищення рівня освіти, науки, створення та використання нових технологій та інновацій [39, с. 9]. Стійке економічне зростання базується на знаннях, креативності (формулювання нових ідей та використання їх для створення культурних продуктів та творів мистецтва, здатність до створення нових технологій та винаходів) та доступі до інформації як складових соціального потенціалу сталого розвитку [41, с. 118].

Реалізація вище зазначених потенціалів можлива за умови активної виваженої державної політики щодо подолання соціальних проблем [38, с. 13]: «активне проведення економічних реформ; відновлення виробництва та забезпечення економічного зростання та на цій основі - підвищення рівня ефективної зайнятості; підвищення соціальних стандартів і

гарантій; забезпечення вирівнювання доходів та зменшення масштабів майнового розшарування населення; нагромадження людського капіталу та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної робочої сили».

Багато науковців визначають сталий розвиток з позицій економічного зростання, яке забезпечує найважливіші безпечні для здоров'я людини напрями життєдіяльності суспільства без виснаження, деградації та забруднення навколишнього середовища [67, с. 305]. Цілком обґрунтованим є висновок Л. А. Горошкової та Є. В. Хлобистова, що за сучасних умов адміністративно-територіального устрою України, з появою та легалізацією нової інституції (економічного агента) – громади, що змінює економічний ландшафт країни, економічна складова сталого розвитку в значній мірі обумовлена механізмами формування фінансових ресурсів об'єднаних територіальних громад (ОТГ) [50, с. 82; 52, с. 14]. Погоджуємось з науковцями [51, с. 277], що на сьогодні актуальним питанням є побудова моделі сталого розвитку територій на рівні ОТГ, які більш відповідально ставляться до охорони навколишнього середовища; складовими цієї моделі є економічна, соціальна та екологічна, визначальна роль в цій моделі відводиться екологічній складовій.

Академік О. І. Амоша в своїх працях [36, с. 169] звертає увагу на необхідність постійного екологічного моніторингу, який повинен «оцінювати та прогнозувати напрямок змін навколишнього середовища, зокрема біоекологічних, природногосподарських, біосферних, біологічних та геофізичних». Концепт сталого розвитку академік М. А. Хвесик та професор І. К. Бистряков розглядають з позицій філософського обґрунтування визначення адекватних форм господарювання, пошуку способів справедливого задоволення економічних інтересів господарюючих суб'єктів [65, С. 5], діалектики його змісту (характер відносин в соціумі) та форми (динамічний простір виробничих відносин за умови гармонізації відносин людини та довкілля) [45, с. 6]. Сталий розвиток науковці розглядають з позицій збереження та примноження всіх видів капіталу для наступних поколінь (людського, природного та речового) [64, с. 273].

Основною ціллю сталого розвитку було забезпечення населення Землі продовольством, тому найбільш актуальною й розробленою на галузевому рівні є проблема сталого розвитку для агропромислового комплексу. Саме аграрна сфера, на нашу думку, найближча до екологічних та продовольчих проблем, оскільки являє собою складну систему аграрного виробництва, навколишнього середовища та сільського населення, дослідження сталості якої викликало значний інтерес з боку вітчизняних науковців: О. М. Бородіної, Л. В. Забуранної, І. О. Іртищевої, Л. І. Катан, П. І. Коренюка, Л. Є. Купінець, Н. В. Лагодієнка, М. Й. Маліка, В. М. Онегіної,

О. І. Павлова, О.Л. Попової, П. Т. Саблука, Т. В. Стройко, М. А. Хвесика, О. В. Шубравської, В. В. Юрчишина, Ю. О. Ярмоленка [67-114].

Поняття «аграрна сфера» поєднує в собі соціально-виробничі та екологічні функції, галузевий та територіальний аспект [73, с. 18, 21], тобто є системою з базовою сільськогосподарською галуззю, навколо якої формується сільське середовище з відповідною ресурсною базою (просторовою, природо- та трудоресурсною).

Стійкий розвиток аграрної сфери України не тільки гарантує продовольчу безпеку, що є однією зі складових загальноекономічної безпеки держави, а й розвиток економіки в цілому. Необхідною умовою стійкого розвитку є позитивна динаміка економічного потенціалу аграрної сфери, що являє собою сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил, ресурсів, запасів, компетенцій, що можуть бути використані у виробничій діяльності й реалізувати ринкові шанси для досягнення цілей соціально-економічного розвитку суспільства [115, с. 15].

Сільськогосподарська галузь для України є однією з найпріоритетніших, тому питання розробки стратегії сталого розвитку аграрної сфери за трьома її складовими є актуальною. Агробізнес зацікавлений у пошуку нових методів стратегічного прогнозування й планування [116, с. 74], які можуть змоделювати подальший сталий розвиток галузі.

Цілком змістовною є характеристика сталого розвитку аграрної сфери Л. Є. Купінець [91, с. 169]: «сталий розвиток виступає фундаментальним принципом, який повинен підтримувати агропродовольчу політику в теперішній час і в майбутньому в напрямку створення соціо-еколого-економічних територіальних систем, які протидіють антропогенному перевантаженню та зберігають природний потенціал для сільського господарства, промисловості, ремесел та промислів, туризму, рекреації та інших сфер господарської діяльності», яка, на наш погляд, підкреслює визначальну роль розвитку аграрної сфери для всіх сфер людського буття.

Вважаємо, що до індикаторів сталого розвитку аграрної сфери відносять соціальні, економічні та екологічні показники. Соціальні чинники передбачають зростання доходів, рівень життя сільського населення, якість людських ресурсів, захищеність життєдіяльності, що визначаються економічною та соціальною поведінкою людини. В науковій спільноті існує й інша класифікація індикаторів, яка, на нашу думку, теж є цілком виправданою й включає чотири групи індикаторів: крім соціальних, економічних, екологічних, також інституційні індикатори.

Демографічна криза у сільській місцевості, слабка матеріально-технічна та технологічна база сільськогосподарського виробництва, його концентрація, відсутність контролю за раціональним використанням зе-

мельних ресурсів, забруднення навколишнього середовища відходами аграрного виробництва вимагають формування інституціонального базису для вирішення зазначених проблем на національному рівні шляхом гармонізації екологічної, економічної та соціальної складових сталого розвитку аграрної сфери [115, с. 20]. Група індикаторів передбачає державне адміністрування на всіх рівнях процесів відтворення, моніторинг екологічних проявів економічної діяльності, міжнародне співробітництво, міжнародні відносини, фінансові та правові механізми з метою отримання динамічного соціо-еколого-економічного ефекту [79, с. 110; 66; 86-88].

Сільське господарство як системоутворюючий елемент аграрної сфери, від якого залежить подолання світової проблеми голоду, продовольча та екологічна безпека людства [117, с. 121], має особливості, що полягають «у використанні засобів виробництва природного походження: рослинних і тваринних організмів, водних ресурсів, а також кліматичних ресурсів – світла, тепла, опадів тощо» [72, с. 128]. Застосування специфічних засобів аграрного виробництва, що комплементарно пов'язані з довкіллям та його природніми законами, обмежує можливості економічного зростання. Неоднозначний вплив зовнішніх умов на сільськогосподарське виробництво може бути скомпенсований внутрішніми чинниками, до яких належать застосування прогресивних технологій, забезпеченість кваліфікованими кадрами, ефективність використання персоналу та мотивація його трудової діяльності [118, с. 74].

Прояв складових триєдиної концепції сталого розвитку – економічної, екологічної та соціальної, на наш погляд, можна представити у вигляді єдності трьох видів капіталу: фізичного (виробничого), природного та людського, відповідно (Рис. 1.3.1).

Економічна складова сталого розвитку аграрної сфери передбачає постійне нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення її якості, зміцнення виробничого потенціалу, створення раціональної структури виробництва, утримання належного рівня фінансової стійкості, зростання продуктивності праці, формування відповідної ринкової інфраструктури, удосконалення моделі інвестиційного забезпечення та податкової політики, зокрема, екологічного податку [75, с. 116; 84; 85; 90].

Екологічна складова сталості повинна забезпечити цілісність та відновлювання природного капіталу, дотримання агроекологічних стандартів виробництва, здатність екосистеми до самовідновлення, оптимізацію структури агроландшафтів, удосконалення структури посівних площ та сівозмін, підвищення родючості ґрунтів, зменшення екодеструктивного впливу аграрного виробництва на агроландшафт та забрудненню

навколишнього середовища, попередження негативного впливу деградованих земель на здоров'я та добробут населення [78, с. 36; 83, с. 16]. Особливу увагу слід приділяти збалансованому внесенню добрив та меліорації земель сільськогосподарського призначення [77, с. 57].

Соціальна складова орієнтована на розвиток людського капіталу, на «збереження стабільності соціальних і культурних систем, у тому числі на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми» [48, с. 99], збереження чисельності зайнятих та зниження безробіття в аграрному виробництві, стабілізацію демографічної ситуації, підвищення рівня та якості життя, розвиток соціальної інфраструктури, розвиток сільських територій та громад, удосконалення адміністративно-територіального устрою, доступність отримання медичної допомоги в сільській місцевості, підвищення доходів сільського населення.

Інфраструктурне забезпечення соціальної складової сталого розвитку передбачає формування відповідних інституцій: фінансово-кредитна система, правове забезпечення, інформаційні технології, система субсидованого страхування та ін. [101, с. 65].

Окремим напрямом наукових досліджень в контексті сталого розвитку аграрної сфери є проблема сільського розвитку, її розробці присвятили свої праці О. М. Бородіна, В. М. Геєць, О. Л. Попова, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин [68, 69, 71, 79, 110], які констатують різновекторність сільського та аграрного розвитку в Україні: зростання обсягів сільськогосподарської продукції та її рентабельності на фоні деградації сільських поселень, проявів ресурсовиснажливого господарювання та соціального виключення сільського населення. Сільський розвиток довгий час вважався другорядною проблемою що, на нашу думку, потребує упереджувальної політики фінансування екологічної реабілітації територій та розвитку трудового потенціалу аграрної сфери задля забезпечення цілей сталого розвитку. В цьому аспекті слід зазначити підвищення ролі об'єднаних територіальних громад в якості «менеджерів екосистем».

Важливу роль в реалізації завдань соціальної складової сталого розвитку відіграє формування соціально відповідальної поведінки аграрних формувань, особливо великих агропромислових підприємств з фінансово орієнтованим типом господарювання, зокрема, агрохолдингів, які, з одного боку, сприяють підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, а, з іншого, чинять негативний вплив на розвиток сільських територій, витісняють із аграрного сектору малі сільгосппідприємства та фермерські господарства. Економічні інтереси для агрохолдингів знаходяться на першому плані, тоді як соціальне та природне середовище розглядаються як фактори виробництва, що протирічить цілям сталого розвитку [76, с. 26].

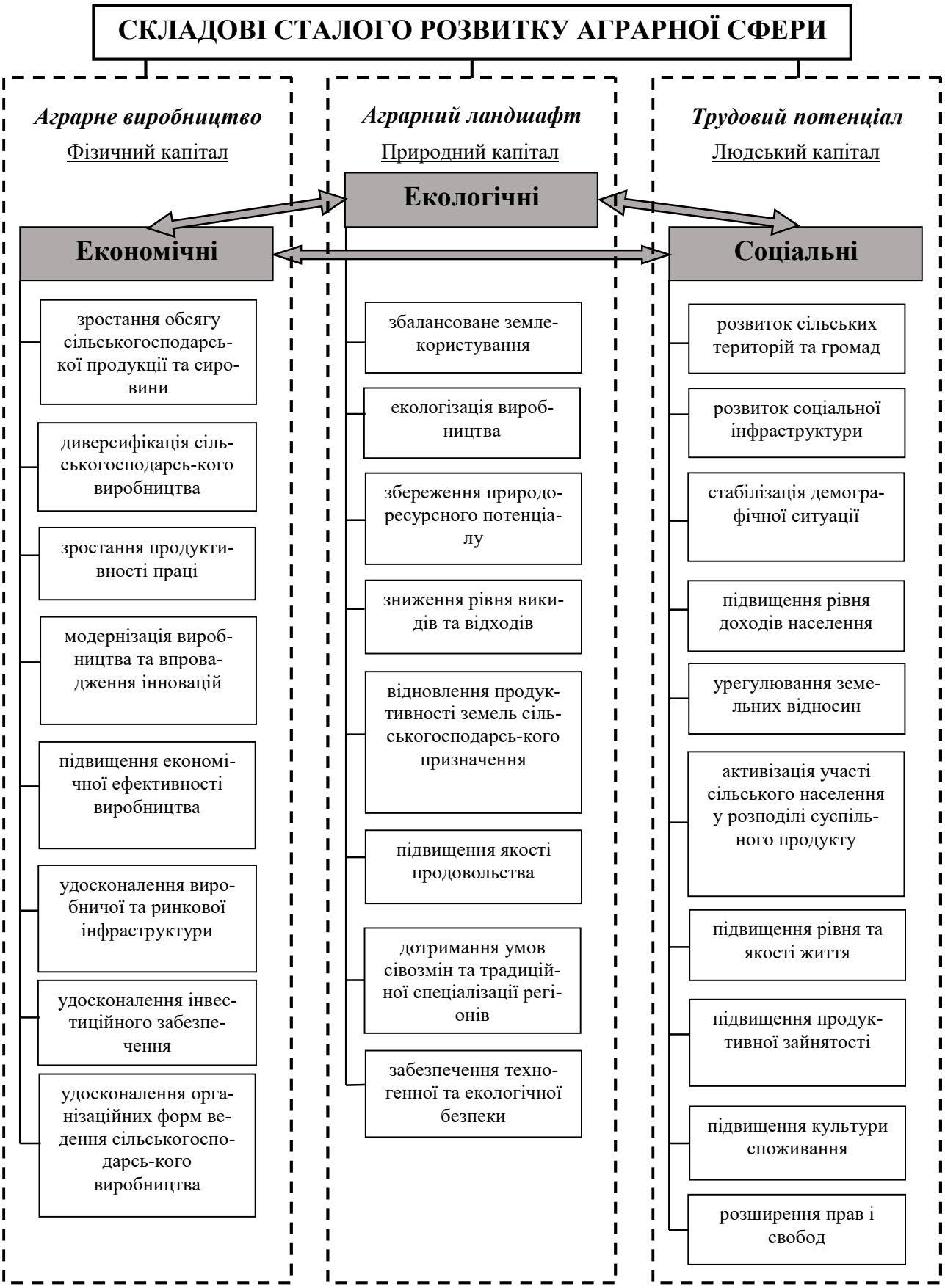

Рис. 1.3.1. Триєдина концепція сталого розвитку аграрної сфери

Джерело: розробка автора

Виправданим до сталості аграрної сфери є підхід О. В. Шубравської [104; 106, с. 62; 108] щодо здатності зростання аграрного виробництва в умовах збалансованої взаємодії з екологічною та соціальною складовою, що забезпечує «достатній для розширеного відтворювання людського та виробничого потенціалу рівень доходів товаровиробників», з дотриманням екологічних обмежень», вимог біозахисту та біобезпеки.

Визначальним фактором досягнення цілей сталого розвитку аграрної сфери вважаємо системний підхід, емерджентність [102, с. 248], як прояв цілісності складових сталого розвитку, які повинні розвиватись комплексно та узгоджено, забезпечуючи ефективне безпечне функціонування виробництва, збереження та відновлення природних ресурсів, кількісне та якісне відтворення трудових ресурсів [100, с. 86].

Запропонована Л. В. Забуранною [77, с. 23] стратегія переходу аграрної сфери України до сталого розвитку, на наш погляд, є цілком виправданою: мета сталого екологічного розвитку – досягнення економічно доцільного та екологічно збалансованого використання природних ресурсів, може бути досягнута шляхом перебудови сільськогосподарського комплексу та подолання нераціональної структури його регіональної організації з використанням еколого-економічного зонування; збереження здоров'я людини, забезпечення соціальних гарантій, гуманізація суспільних відносин, як сталий соціальний розвиток, залежить від зміни політики в соціальній сфері за рахунок реформування систем управління освітою, наукою, культурою та охороною здоров'я; сталий економічний розвиток, що має на увазі комплексний соціо-еколого-економічний розвиток сільської території, може бути досягнутий за рахунок переходу до конкурентоспроможної, інноваційної, ринкової економіки сільського господарства інтенсивного типу, що враховує повну економічну собівартість використання ресурсів та передбачає їх відновлення.

Підтримуємо науковців Л. В. Забуранну [74, с. 116] та Л. І. Катан [81, с. 47] в тому, що сталий розвиток аграрної сфери можливий за умови гармонізації еколого-соціально-економічних факторів на засадах системності, збалансованості та соціальної справедливості, переходу до нової політики аграрного розвитку – агросоціоекономічної політики. Агросоціоекономіка, що функціонує в аграрній сфері, та забезпечує органічну єдність як аграрної сфери, так і складових її сталого розвитку, являє собою «цілеспрямовану систему агросоціоекономічного призначення з низкою необхідних для її ефективного функціонування основоположних соціальних, економічних, правових, організаційних та інших системозабезпечувальних субсистем» [109, с. 14].

На наш погляд, сучасна парадигма концепту сталого розвитку аграрної сфери в повній мірі відповідає новій економічній парадигмі «еконо-

міка щастя» [111, 119], в основу якої покладено стан добробуту та довкілля, забезпечення матеріальної та духовної задоволеності життям за умови оптимального балансу між потребами суспільства та обмеженими ресурсами. Виробництво якісних продуктів харчування в межах розумного використання природних ресурсів є лише необхідною умовою підвищення якості життя, але не достатньою, оскільки неекономічні аспекти життя визначають його тривалість та якість, ментальний добробут громадян. Економіка щастя, що має людиноцентристську орієнтацію, змінює пріоритети суспільного буття та розширює взаємодію складових сталого розвитку - на перший план виходить саме соціоекономічна модель [109], яка обумовлює економічний сталий розвиток: альтернативою валовому внутрішньому продукту стає індекс людського розвитку, що визначає можливість людей жити довгим, здоровим, творчим життям. Така модель продовжує ідеї моделі «Лукаса-Ромера», відповідно до якої основним фактором економічного зростання є збільшення інвестицій в людський капітал.

В Україні перехід на шлях сталого розвитку відбувався поступово: у 1997 році при Кабінеті Міністрів України була створена Національна комісія сталого розвитку, у 1998 році розроблена Концепція сталого розвитку, у 2003 році затверджена Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки. У 2006 році розроблена Концепція переходу України до сталого розвитку, а у 2015 році Указом Президента України схвалена Стратегія сталого розвитку «Україна - 2020» [120]. На сьогодні стратегічне бачення сталого розвитку України визначається Проектом Стратегії сталого розвитку України до 2030 року [121]. У 2010 році створено Державну установу «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» з метою проведення наукових досліджень, спрямованих на отримання та використання нових знань у галузі економіки природокористування та сталого розвитку, доведення наукових і науково-технічних знань до стадії практичного використання, забезпечення економічного обґрунтування формування і реалізації державної політики у сфері використання та охорони природних ресурсів і сталого розвитку України, провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти та підготовки висококваліфікованих наукових кадрів, задоволення соціальних, економічних і культурних потреб та інноваційного розвитку держави. У 2015 році прийнято Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», яка оголосила план дій для людей, планети та процвітання, що орієнтований на світову траєкторію сталого та життєстійкого розвитку, містить 17 цілей сталого розвитку (ЦСР) та 169 задач. Україна, як член ООН, приєдналась до глобального процесу за-

безпечення сталого розвитку: для встановлення стратегічних рамок національного розвитку України започатковано процес адаптації ЦСР, розроблено національну систему ЦСР, яка включає 17 адаптованих цілей та 86 завдань. Окреслено основні проблеми аграрного сектору економіки, що потребують подальшого вдосконалення аграрної політики (скорочення кількості сільського населення, низький рівень продуктивності праці та ін.), намічені напрями їх подолання. Зокрема, згідно цілі 2 ЦСР (Подолання голоду, розвиток сільського господарства) планується до 2030 року подвоїти продуктивність праці в сільському господарстві (до 15 тис. дол. США на одного зайнятого) [122, с. 20], збільшити доходи дрібних товаровиробників, забезпечити доступ до земельних та інших виробничих ресурсів, зростання зайнятості, що сприятиме зростанню валової продукції сільського господарства біль ніж у три рази.

Незважаючи на численні дослідження проблем сталого розвитку аграрної сфери, слід констатувати, в Україні існує ряд проблем, що перешкоджають виконанню стратегії сталого розвитку, серед яких сучасна геополітична ситуація, високий рівень антропогенного навантаження в окремих регіонах, значне забруднення довкілля в результаті використання застарілих технологій виробництва, слабкий контроль за виконанням цілей сталого розвитку, відсутність системного й комплексного підходу до визначення чітких критеріїв та індикаторів стійкості аграрної сфери, як цілісного конструкту, слабка інституційна підтримка.

Література:

1. Корнійчук Л. Я. Теоретичні основи реалізації концепції стійкого розвитку. *Економіка України*. 2010. № 2. С.72-79.

2. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 С.

3. Стрільчук В. А. Теоретичні підходи до визначення концепту «сталий розвиток» у праві: критичний аналіз. URL: http://lsej.org.ua/2_2017/9.pdf (дата звернення 15.04.2018).

4. Кабусь Н. Д. Висвітлення еволюції поглядів на сталий суспільний розвиток в історії світової наукової думки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2015. Вип. 37. С. 67-70.

5. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину. Л. : Світ, 1995. 526 с.

6. Гнатишин М. А. Сталий еколого-економічний розвиток: еволюція поглядів. *Ефективна економіка*. 2010. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2010_12_5 (дата звернення 21.10.2017).

7. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии. М. : Ноосфера, 1990. 159 с.

8. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. 2 вид. К., 2011. 392 с.

9. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. Биосфера и ноосфера. М.: Айрис-Пресс : Рольф, 2002. 573 с.

10. Stern D. I. The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*. Vol. 32, No. 8. 2004. P. 1419-1439.

11. Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968. U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968) via University of Minnesota Human Rights Library.

12. Пределы роста / Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рандерс Й., Беренс В. В.; пер. с англ. М. : Изд-во МГУ, 1991. 206 с.

13. Межі зростання. 30 років потому / Донелла Медоуз, Йорґен Рандерс, Денніс Медоуз. Київ : Пабулум, 2018. 464 с.

14. Итоги конференции ООН по окружающей среде и развитию // Коптюг В.А. Наука спасет человечество. Новосибирск: Издательство СО РАН НИЦ ОИГГМ, 1997. С.191-199.

15. Славгородська Ю. В. Сталий розвиток в контексті функціонування агропромислового комплексу України. *Таврійський науковий вісник. Сільськогосподарські науки.* 2016. Вип. 96. С. 255-262.

16. Тулай О., Гумовська І. Сталий людський розвиток: генезис та сучасне бачення в контексті фінансової науки. *Журнал європейської економіки*. - 2015. Т. 14, № 2. С. 149-165.

17. Світовий банк. URL: https://www.worldbank.org/ (дата звернення 15.09.2017).

18. United Nations Conference on Sustainable Development "Rio +20" // United Nations. 2012. URL: http://www.uncsd2012.org/ (дата зверенення 07.09.2017).

19. Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012 (A/RES/66/288) – The future we want/ URL: http://srsg.violenceagainstchildren.org/ sites/default/files/documents/ docs/A_RES_66_288_EN.pdf (дата звернення 07.09.20217).

20. Гречаник Н. Ю. Сталий розвиток та об’єктивна необхідність його формування. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Економіка.* 2014. Вип. 10. С. 36-40.

21. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с.

22. Ярмоленко Ю. О. Генезис поняття «сталий розвиток» та прояви концепції у сучасних умовах. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2015. № 3-4. С. 103-108.

23. Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток - цивілізаційний діалог природи і культури. *Вісник Національної академії наук України*. 2001. № 10. С. 16-32.

24. На меті - сталий розвиток України. Концепція переходу України до сталого розвитку. *Вісник Національної академії наук України.* 2007. № 2. С. 14-44.

25. Буравльов Є. Сталий (низькоентропійний) розвиток: український вимір. *Вісник Національної академії наук України.* 2010. № 9. С. 12-23.

26. Сморжанюк Т. П. Сталий розвиток в умовах глобалізації та його складові. *Економічні інновації.* 2013. Вип. 53. С. 253-260.

27. Данилов-Данильян В. И., Лосев К. С. Экологический вызов и устойчивое развитие: Учебное пособие. М. : Прогресс-Традиция, 2000. 416 с.

28. Урсул А. Д., Демидов Ф. Д. Образование для устойчивого развития: Научные основы: монография. М. : Изд-во РАГС, 2004, 152 с.

29. Кулініч О. М. Сталий розвиток національної економіки як ознака цивілізаційних процесів XXI століття. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 1. С. 25-31.

30. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. N. Y., 1987.

31. Нерсесян Г. А. Сталий розвиток починається в головах людей: соціально-філософські аспекти інтерпретації поняття. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 4. С. 68-75.

32. Герасимчук З. В., Олексик А. О. Екологічна безпека регіону: діагностика і механізм забезпечення: монографія. Луцьк : Надстир'я, 2007. 280 с.

33. Данилишин Б. М. Дорогунцов С. І., Міщенко В. С. Природноресурсний потенціал сталого розвитку України. К : РВПС України, 1999. 716 с.

34. Hopwood B., Mellor M. and O'Brien G. Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable Development*. 2005. № 13. С. 38-52.

35. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2012. 534 с.

36. Амоша О. І. Дудник А. В. До питання систематизації методологічних засад моніторингу стану довкілля. Економічний вісник Національного гірничого університету. 2018. № 4. С. 169-179.

37. Антонюк В. П. Потенціал трансформації соціально-економічного розвитку України на засадах сталості. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки. 2013. Вип. 33(2). С. 31-35.

38. Антонюк В. П. Проблема бідності та соціальні ризики для розвитку України. *Вісник економічної науки України.* 2016. № 1. С. 6-14.

39. Антонюк В. П. Людський капітал в моделі ендогенного зростання як стратегічний чинник розвитку для України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2017. Вип. 12(2). С. 6-14.

40. Антонюк В. П. Структурні зрушення в національній економіці як загроза для сталого розвитку України. *Вісник економічної науки України.* 2017. № 2. С. 7-12.

41. Антонюк В. П. Підоричева І. Ю. Пріоритетні вектори модернізації економіки України. *Стратегічна панорама.* 2017. № 2. С. 116-123.

42. Антонюк В. П. Цілі сталого розвитку України та роль харчової промисловості у їх досягненні. *Modern economics.* 2018. № 11. С. 6-12.

43. Стратегія сталого розвитку: Підручник / В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, Л. Г. Мельник, О. О. Ракоїд. За редакцією професора В. М. Боголюбова і. К. : ВЦ НУБІПУ, 2018. 446 с.

44. Бистряков І. К. Сталий розвиток України: постмодернізм, простір, методологія управління. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 7. С. 47-53.

45. Бистряков І., Пилипів В. Просторові аспекти сталого розвитку: постнекласичний дискурС. *Економічна теорія.* 2013. № 2. С. 5-15.

46. Білорус О. Г., Мацейко Ю. М. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (системні дослідження). К. : МАУП, 2005. 492 с.

47. Бобух І. Поведінкова економіка та сталий розвиток: ключові аспекти взаємозв'язку. *Економіст*. 2016. № 6. С. 4-8.

48. Бобух І. М. Макроекономіка. Підручник. Тема 29. Сталий розвиток: сутність, принципи і показники виміру. *Економічна теорія.* 2015. № 3. С. 95-118.

49. Геєць В. М. Політика економічного зростання на основі розширення внутрішнього споживання та її наслідки. *Фінанси України*. 2007. № 9. С. 14-33.

50. Бойченко С. Г., Горошкова Л. А., Жарова Л. В., Карамушка В. І., Хлобистов Є. В. Управління сталим розвитком природно-господарських систем. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності.* - 2018. Вип. 18. С. 73-85.

51. Горошкова Л. А., Хлобистов Є. В., Трофимчук В. О. Фінансові механізми сталого використання територіальних ресурсів природно-господарських систем. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності.* 2018. Вип. 18. С. 275-284.

52. Горошкова Л. А., Волков В. П., Карбівничий Р. О. Нова загроза фінансовій стійкості об'єднаних територіальних громад. *Управління проектами та розвиток виробництва.* 2018. № 1. С. 5-16.

53. Сталий розвиток регіонів України / науковий керівник М. З. Згуровський. К. : НТУУ «КПІ», 2009. 197 с.

54. Згуровський М. З. Сталий розвиток у глобальному та регіональному вимірах. Київ,НТУУ«КПІ», Політехніка, 2006.

55. Zgurovsky, M. Z. (2007), Sustainable development global simulation: Opportunities and treats to the planet. Russ. J. Earth Sci., 9, ES2003, doi:10.2205/2007ES000273.

56. Згуровський М. З. Технологічне передбачення економіки України на середньостроковому (до 2020 р.) і довгостроковому (до 2030 р.) часових горизонтах (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 4 листопада 2015 року). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 1. С. 57-68.

57. Коренюк П. І. Сталий розвиток ресурсного потенціалу продовольчого комплексу. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2019. Вип. 15(2). С. 23-32.

58. Коренюк П.И. Эффективность использования и воспроизводства природно-ресурсного потенциала: финансовые факторы, доминирующие тенденции: монография. Днепропетровск: ДДФА, 2009. 368 с

59. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 412 с.

60. Основи стійкого розвитку: навчальний посібник / За заг. ред. д. е.н., проф. Л. Г. Мельника. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. 654 с.

61. Осауленко О. Г. Стійке економічне зростання: макроекономічна політика та державне регулювання. К., 2001. 84 с.

62. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. 72 с.

63. Фурдичко О. І., Гладун Г. Б., Лавров В. В. Ліс у Степу: основи сталого розвитку. К. : Основа, 2006. 496 с.

64. Хвесик М. А, Бистряков І. К., Левковська Л. В. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: монографія. К. : Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку, 2012. 468 с.

65. Хвесик М. Бистряков І. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України. *Економіка України*. 2012. № 6. С. 4-12.

66. Хвесик М. А., Бистряков І. К. Інноваційні домінанти сталого розвитку України. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент.* 2016. № 9. С. 182-193.

67. Іртищева І. О., Стройко Т. В., Стегней М. І. Фактори та особливості екологічно сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів. *Актуальні проблеми економіки.* 2015. № 1. С. 302-310.

68. Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення. *Економіка України*. 2009. № 4. С. 74-85.

69. Бородіна О., Геєць В., Юрчишин В. та ін. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення). *Економіка України.* 2011.№12. С. 4-14.

70. Бородіна О. М. Науково-прикладні засади реконструктивного розвитку сільського господарства та села в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 4. С. 70-80.

71. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Майбутнє сільського сектору України – від екстрактивного використання до інклюзивного розвитку. *Економіка України.* 2018. № 11-12. С. 104-121.

72. Бородіна О. Імперативи комплементарного розвитку в аграрній сфері. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 4. С. 125-136.

73. Забуранна Л. В. Сталий розвиток аграрної сфери: сутність та чинники. *Економіка і управління*. 2012. № 2. С. 18-24.

74. Забуранна Л. В., Попрозман Н. В. Фактори впливу на процес формування стратегії економічного розвитку АПК. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 8(170). С. 111-118.

75. Іртищева І. О., Стройко Т. В. Економічна діагностика ринкової інфраструктури для цілей сталого розвитку. *Економіка природокористування і охорони довкілля.* 2012. С. 114-122.

76. Іртищева І. О., Стройко Т. В. Концептуальні основи відродження соціальної інфраструктури агропродовольчої сфери на засадах сталого розвитку. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2013. С. 22-28.

77. Іртищева І. О., Стройко Т. В., Стегней М. І. Оцінка параметрів сучасного рівня екологічно сталого розвитку сільських територій. *Економіст*. 2014. № 12. С. 53-57.

78. Іртищева І. О., Стройко Т. В., Стегней М. І. Раціональне природокористування як елемент сталого розвитку сільських територій *Економіст*. 2014. № 2. С. 34-36.

79. Іртищева І. О., Стройко Т. В., Стегней М. І. Моніторинг екологічно сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2014. С. 109-111.

80. Катан Л. І. Економічне забезпечення сталого розвитку аграрної сфери: Монографія. Суми : Довкілля, 2012. 352 с.

81. Катан Л. І. Оцінка впливу на навколишнє середовище як інструментарій забезпечення сталого розвитку аграрного сектора економіки України. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки*. 2010. Вип. 26(1). С. 46-51.

82. Катан Л. І. Діагностика рівня фінансового забезпечення сталого розвитку аграрної сфери регіону в контексті кластерного. *Агросвіт*. 2012. № 8. С. 15-19.

83. Катан Л. І. Еколого-економічні засади фінансового забезпечення раціонального використання агроландшафтів України. *Вісник Одеського національного університету. Економіка*. 2013. Т. 18, Вип. 3(2). С. 15-18.

84. Катан Л. І. Інвестиційне забезпечення сталого розвитку аграрної сфери України в контексті сучасних світових тенденцій. *Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету*. 2013. № 1. С. 177-180.

85. Катан Л. І. Фінансово-екологічні інструментарії регулювання сталого розвитку аграрної сфери України в умовах мінливої економіки. *Агросвіт*. 2014. № 7. С. 3-7.

86. Кобець А. С., Катан Л. І., Грицан Ю. І. Інституційні засади інноваційного менеджменту збалансованого природного агровиробництва. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2015. № 1. С. 153-156.

87. Катан Л. І. Аспекти теорії та практики забезпечення сталого розвитку економіки України. *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія : Економічні науки*. 2016. Вип. 31(2). С. 106-111.

88. Катан Л. І., Васильєва Н. К., Вініченко І. І. Інституційне забезпечення фінансування сталого розвитку аграрної сфери України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Менеджмент інновацій*. 2016. Т. 24, вип. 7. С. 207-214.

89. Катан Л. І., Катан В. О. Економіко-математичне моделювання ресурсного потенціалу підприємств аграрної сфери в досягненні цілей сталого розвитку. *Агросвіт*. 2018. № 6. С. 3-7.

90. Катан Л. І. Фінансова стійкість – запорука сталого розвитку сільськогосподарського підприємства. *Бізнес-навігатор*. 2018. Вип. 5. С. 82-85.

91. Купінець Л. Є. Потенціал екологізації агропродовольчого сектору економіки України. *Економічні інновації*. 2014. Вип. 57. С. 165-178.

92. Купінець Л. Є. Якість і безпека харчових продуктів як домінанта розвитку продовольчого комплексу. *Економіка харчової промисловості.* 2009. № 1. С. 43-50.

93. Лагодієнко Н. В. Сталий розвиток аграрного виробництва як модель людино-та екологоцентричної аграрної економіки. *Бізнес-навігатор.* 2019. Вип. 6. С. 13-18.

94. Малік М. Й., Хвесик М. А. Сталий розвиток сільських територій на засадах раціонального природокористування та еколого-безпечного агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2010. № 5. С. 3-12.

95. Онегіна В. М. Сучасні трансформації в агробізнесі та сталий розвиток аграрного сектору. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2017. Вип. 182. С. 36-47.

96. Павлов О. І. Сільський розвиток як результуюча функціонування сільських територій та аграрної сфери. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 77-82.

97. Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми. НАН України, Ін-т екон . та прогнозув. К., 2009. 352 с.

98. Попова О. Л. Сільський розвиток як складова сучасної аграрної політики. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»* 2016. № 247. С. 254-265.

99. Саблук П. Т., Білорус О. Г., Власов В. І. Глобалізація і продовольство: Монографія. К. : ННЦ ІАЕ, 2008. 632 с.

100. Стройко Т. В. Інфраструктура агропродовольчої сфери: теоретичне підґрунтя та функціональні особливості. *Бізнес-навігатор.* 2011. № 3(24). С. 85-88.

101. Стройко Т. В. Інституціональна інфраструктура агропродовольчої сфери: теоретичний аспект. *Економіка та держава*. 2012. № 7. С. 64-65.

102. Стройко Т. В. Методологія дослідження інфраструктури агропродовольчої сфери в контексті сталого розвитку. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка.* 2014. Т. 19, Вип. 3(1). С. 246-249.

103. Шубравська О. В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: Монографія. К., 2002. 203 с.

104. Шубравська О. В,. Корсак Л. М. Чинники та індикатори сталого розвитку агросфери. *Економіка АПК.* 2005. № 12. С.15-20.

105. Шубравська О. В. Агропродовольчий розвиток України в контексті глобальних викликів. *Економіка АПК.* 2014. № 7. С. 52-58.

106. Шубравська О. В. Розвиток аграрного господарювання України на засадах економічної сталості. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 2. С. 62-72.

107. Шубравська О. В., Прокопенко К. О. Сценарні оцінки розвитку сільськогосподарського виробництва України в умовах кліматичних змін та екологічних обмежень. *Економіка України.* 2017. № 2. С. 49-60.

108. Шубравська О. В., Прокопенко К. О. Поширення агроновацій у контексті забезпечення ефективного галузевого зростання/ *Економіка АПК.* 2018. № 2. С. 71-76.

109. Юрчишин В. В. До проблеми системної переорієнтації розвитку агросфери на засадах соціоекономіки. *Економіка АПК.* 2013. № 11. С. 6-17.

110. Юрчишин В. В. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: теоретико-прикладний аналіз. *Економіка України*. 2014. № 6. С. 95-96.

111. Ярмоленко Ю. О. Сталий розвиток АПК як складова розвитку економіки щастя. *Теорія та практика державного управління*. 2016. Вип. 2. С. 107-111.

112. Ярмоленко Ю. О. Методологічні підходи до побудови економічного механізму сталого розвитку АПК України в умовах. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету.* 2016. № 3. С. 114-118.

113. Ярмоленко Ю. О. Основні підходи до стратегічного планування сталого розвитку АПК України та європейський досвід. *Теорія та практика державного управління.* 2016. Вип. 4. С. 212-219.

114. Ярмоленко Ю. О. Методологічні підходи до економічної оцінки сталого розвитку аграрного виробництва. *Формування ринкових відносин в Україні.* 2017. № 11. С. 111-116.

115. Васильєва О. О. Економічний потенціал стійкого розвитку аграрного сектора України. *European Journal of Economics and Management*. 2019. № 3. P. 14-21.

116. Васильєва О. О. Форсайт як інструмент забезпечення сталого розвитку. *Інфраструктура ринку*. 2019. №38. С. 74-81.

117. Полтавець М. О., Васильєва О.О. Підвищення продуктивності праці як запорука сталого розвитку сільського господарства. *Інноваційний розвиток і транскордонна безпека: економічні, екологічні, правові та соціокультурні аспекти.* IV Міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених (м.Чернігів, 21 грудня 2015 р.). Збірник матеріалів конференції : ЧНТУ. Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. С. 121-124.

118. Васильєва О. О. Мотивація трудової діяльності в умовах сталого розвитку аграрної сфери. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 48. С. 73-81.

119. Воробьев Е. М., Демченко Т. И. Экономика счастья как новая экономическая парадигма. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1086. С. 74-77.

120. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна -2020» від 12.01.2015 № 5/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 6.

121. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. Проект-2017. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/UNDP_Strategy_v06-optimized%20(1).pdf (дата звернення 04.03.2019).

122. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf (дата звернення 04.03.2019).

Розділ 2 СУЧАСНИЙ СТАН ТА УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

2.1. Соціоекономічні аспекти розвитку аграрної сфери

Соціоекономічний підхід до дослідження аграрної сфери повною мірою відповідає засадам її сталого розвитку, створює реальні передумови для взаємного посилення економічних і соціальних факторів розвитку, допомагає по-новому поглянути на шляхи розв'язання існуючих проблем, виявляючи незадіяні соціальні джерела економічного розвитку, з одного боку, і недовикористовувані економічні ресурси соціального розвитку – з іншого [1, с. 74]. Екологічні активи можуть бути джерелами як економічного, так і соціального розвитку, і їх урахування є обов'язковим з позицій сталого розвитку. Сільське населення є частиною аграрної сфери, яка, в свою чергу, є результатом цілеспрямованої людської діяльності, основним джерелом забезпечення продовольством, середовищем проживання сільського населення.

О. Попова наводить основні засади соціоекономічного підходу до агросфери в контексті сталого розвитку [1. с. 76]:

– розвиток аграрного сектора та трудового потенціалу села повинні бути взаємообумовленими та мати синергетичний ефект, сприяти розвитку сільських громад, сільських територій та довкілля;

– економічний розвиток повинен сприяти розвитку трудового та природоресурсного потенціалу;

– справедливий розподіл продукції та доходів;

– перехід до принципів цілеспрямованої економічної поведінки, що базується на інноваційності та підприємництві;

– забезпечення реалізації фізіологічних, економічних та соціальних потреб людини.

Соціоекономічний підхід до трактування аграрної сфери визначає пріоритетні напрями та цільові орієнтири сталого розвитку: підвищення доходів та якості життя трудового потенціалу аграрної сфери на основі збереження природоресурсного потенціалу. Реалізація стратегії сталого розвитку з точки зору соціоекономічного підходу передбачає формування якісного людського капіталу, підприємця інтелектуально-креативного типу, який володіє інноваційним мисленням [2, с. 72]. Важливим соціально-економічним завданням є підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва при зниженні навантаження на природні ресурси та довкілля.

Аграрний сектор залишається динамічною та перспективною галуззю української економіки, агропромисловий комплекс України є однією з найбільш ефективних та прибуткових сфер, незважаючи на те, що офіційна статистика не враховує тіньовий оборот сільськогосподарської продукції, який, за оцінками, тільки на ринку зерна сягає мінімум 20%. Тому сучасний етап формування соціально-орієнтованої економіки в Україні актуалізує питання соціально-економічного розвитку аграрної сфери.

Останнім часом нарощується обсяг виробництва та експорту зернових культур, що відкриває перспективи завоювання продовольчого ринку Європейського Союзу. За інформацією Світового Атласу Даних [3], за індексом виробництва продуктів харчування у 2016 році (у порівнянні з 2004-2006 рр.) Україна займала 14-е місце в світі: 169,1%, Російська Федерація – 34-е місце (147,5%), Білорусь – 59-е (133,9%), Польща – 102-е (117,6%), Молдова – 157-е (97,4%).

Потенціал зростання ефективності сільського господарства сконцентрований на можливостях підвищення рівня урожайності, Україна істотно відстає по продуктивності сільськогосподарської праці. Продуктивність праці в галузі сільського господарства України значно нижча навіть у порівнянні з країнами пострадянського простору та деякими країнами-сусідами (Рис.2.1.1). Додана вартість у сільському господарстві на одного працюючого у 2017 році в Україні складала 4784 доларів США, в Чехії – 28570, в Німеччині – 38501, в Австралії – 92770, в Аргентині – 321316 доларів США.

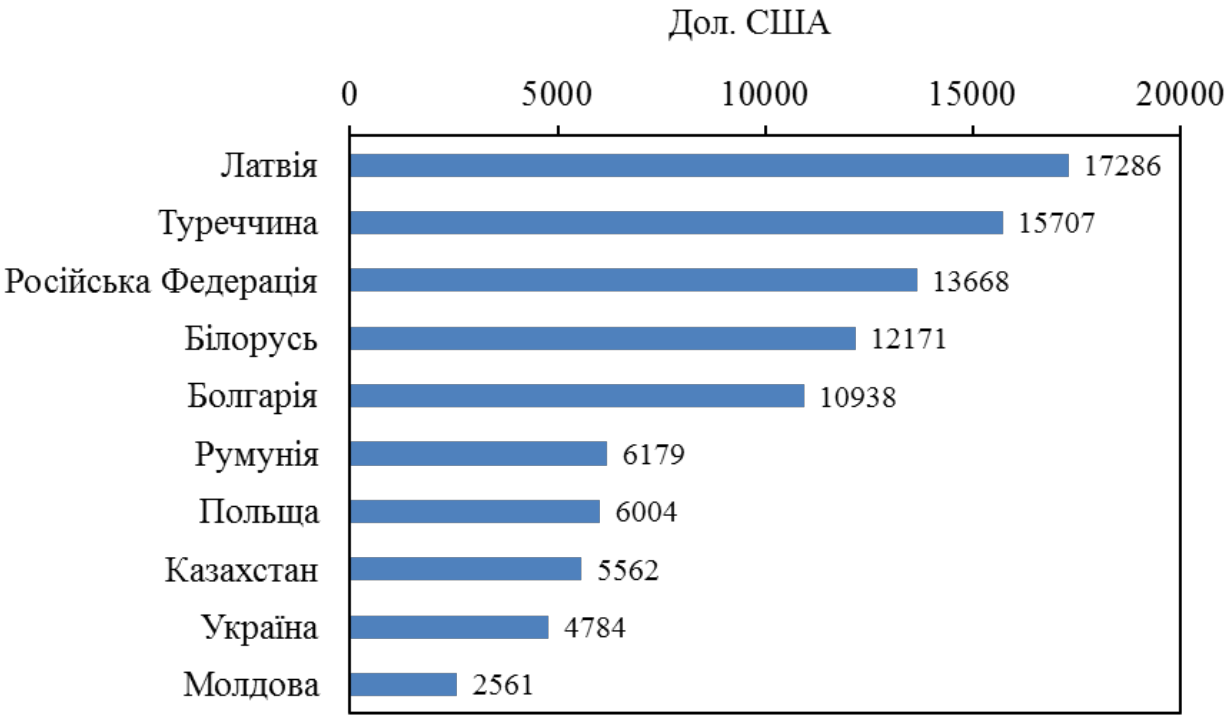

Рис. 2.1.1. Додана вартість у сільському господарстві на одного працюючого у 2017 році (в постійних цінах 2010 року), дол. США [3]

Продуктивність праці у сільському господарстві є не тільки ключовим фактором конкурентоспроможності економіки, оскільки визначає обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, а й фактором підвищення добробуту населення та розвитку суспільства, адже зростання продуктивності праці призводить до збільшення суспільного продукту на душу населення, що означає підвищення рівня споживання й рівня життя [4, с. 81].

Рівень продуктивності праці визначає ефективність використання всіх ресурсів, у тому числі живої праці, аналіз динаміки продуктивності праці у взаємозв'язку із чисельністю зайнятого населення дозволяє виявити тенденції економічного зростання [5, с. 107]. Позитивна динаміка продуктивності праці у сільському господарстві відбувається на тлі постійного вивільнення робочої сили (Рис. 2.1.2), що обумовлене як скороченням некваліфікованої праці за рахунок механізації та інтенсифікації виробництва, так і соціально-демографічними чинниками

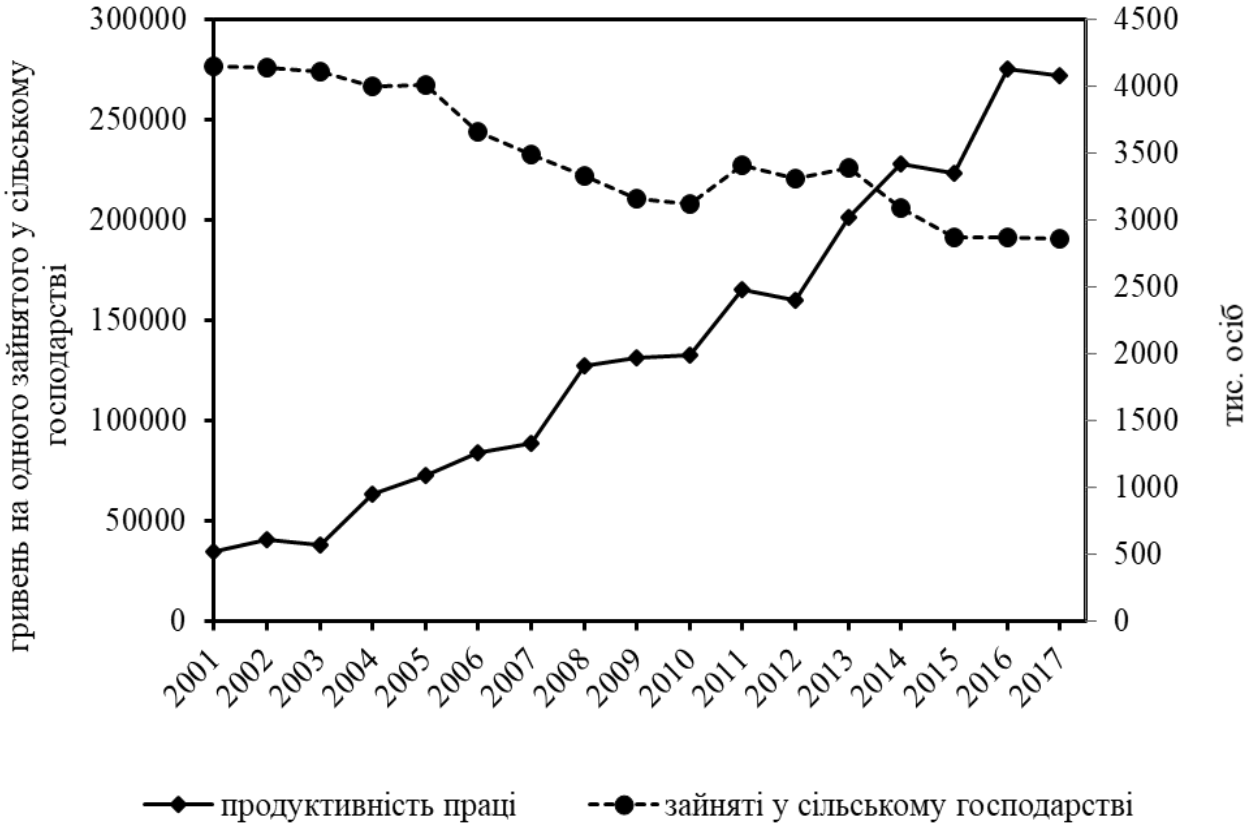

Рис. 2.1.2. Динаміка продуктивності праці та кількості зайнятих у сільському господарстві [7]

Складна демографічна ситуація, несприятлива вікова структура, міграційний відтік працездатної частини населення та інші чинники зумовили скорочення чисельності сільського населення. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства сьогодні у понад половини загальної кількості сіл відсутні фельдшерсько-акушерські пункти, лише третина забезпечена дитсадками, школами - 41%. Дороги з твердим пок-

риттям мають тільки 58% сіл, дорожнє освітлення - 33%, обладнання газом становить 84%. Мешканці багатьох сіл не мають гарантованих джерел якісного водопостачання, зростає кількість неорганізованих звалищ побутових та промислових відходів. Невирішеність житлових проблем - одна з причин відтоку з села молодих фахівців, більшість сільських жителів не в змозі придбати собі житло [6].

Продуктивність праці безпосередньо пов'язана із заробітною платою, яка дозволяє оцінювати соціальні стандарти, орієнтує виробничий персонал на пошук і реалізацію підвищення якості та зниження собівартості продукції за рахунок економії ресурсів, підвищення інтенсивності праці, впровадження інновацій та ін. Заробітна плата у сільському господарстві останнім часом зростає, хоч і залишається однією з найнижчих серед інших видів економічної діяльності, у 2017 році становила 85% від середньої по галузях економіки і складала 6057 гривень.

Співвідношення темпів росту продуктивності та оплати праці у сільському господарстві свідчить про негативні тенденції в створенні можливостей для нарощування темпів виробництва, оскільки темпи зростання продуктивності праці відстають від темпів зростання заробітної плати, не створюються реальні умови для підвищення заробітної плати (Рис. 2.1.3).

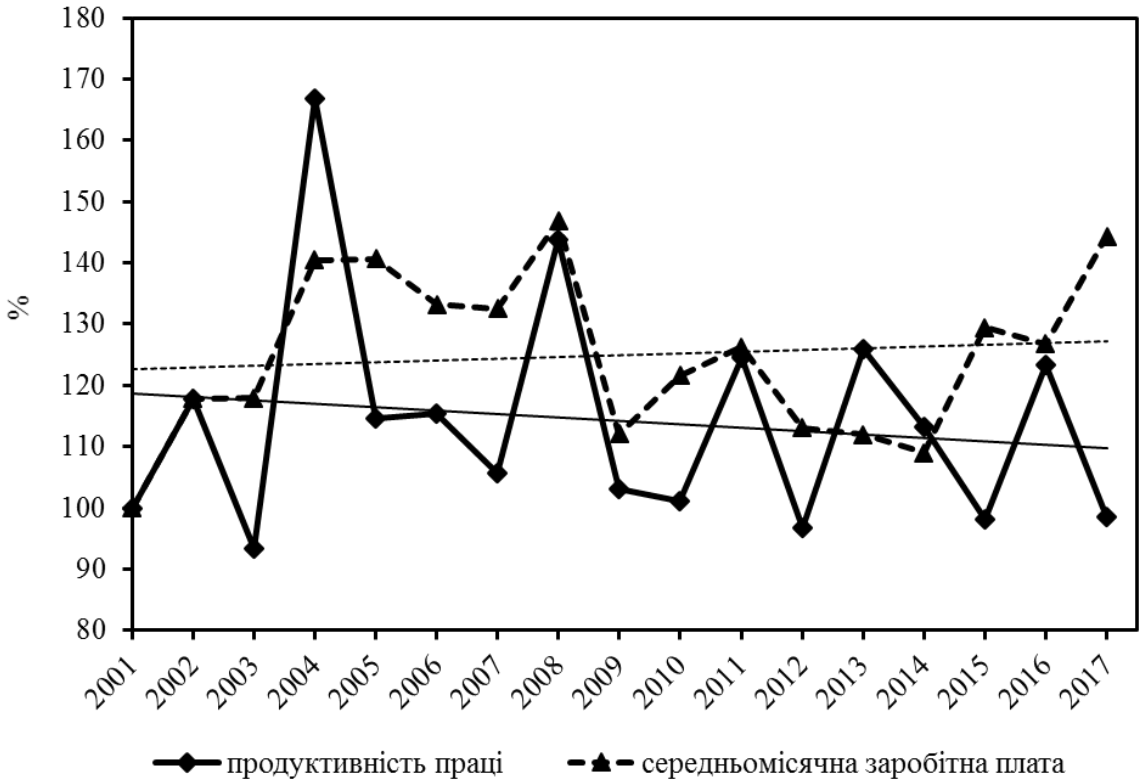

Рис. 2.1.3. Індекси продуктивності праці та середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві, у % до попереднього року [7]

В значеннях індексів продуктивності праці спостерігаються істотні коливання, що можуть бути пов'язані зі зростанням витрат на виробництво продукції та сезонністю виробництва (наприклад, посівний матеріал, добрива, техніка, закуповуються в одному календарному році, а урожай, що визначає обсяг продукції, отримується в наступному). Тобто темпи зростання витрат опереджають темпи зростання обсягу отриманої продукції.

На рівень продуктивності праці впливають як економічні, так і соціальні чинники: конкуренція, нововведення та інновації, організація праці, умови праці, кваліфікація та професіоналізм персоналу, якість праці, соціальне партнерство, економічне зростання та рівень життя [8, с. 195].

Продуктивність праці у сільському господарстві є багатофакторним показником, який знаходиться під дією ряду факторів й виступає інтегральним індикатором ступеня розвитку техніки та технологій, організації праці, а високий рівень продуктивності праці забезпечує поліпшення якості життя сільського населення, його добробут та можливості для розвитку й навчання. Використання дієвих форм стимулювання та мотивації праці обумовлює підвищення зацікавленості працівників в розвитку підприємства, висококваліфікований мотивований персонал здатен до зниження витрат праці, матеріалів та енергії на одиницю продукції, більш економне витрачання коштів [9, с.95].

На особливу увагу заслуговує проблема соціально-економічного розвитку сільських територій, які визначають умови проживання, виробничої діяльності та розвитку персоналу сільськогосподарських підприємств. Урядом розроблено детальну Концепцію розвитку АПК, пріоритетом якої є розбудова сільських територій. Документ передбачає формування розвиненої сільської економіки, якісних умов проживання на основі нарощування людського і соціального капіталу та партнерства держави, бізнесу, громад. Соціально-економічний розвиток сільських територій передбачає трансформацію продуктивних сил та виробничих відносин, що забезпечить підвищення рівня життя сільського населення та його гармонійний розвиток

Таким чином, наявні економічні та соціальні проблеми розвитку аграрної сфери потребують підвищеної уваги з боку держави, розробку та впровадження відповідних цільових програм, які будуть визначати державну підтримку сільгоспвиробників, податкову та інвестиційну політику, а також програм управління продуктивністю праці, що передбачають підвищення рівня використання робочої сили, стимулювання праці та скорочення втрат виробництва, підвищення рівня життя сільського населення.

Література:

1. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України.* 2012. № 5. С. 73-84.

2. Юхименко П. І., Паска І. М., Загурський О. М.. Економічний підхід щодо формування людського капіталу в системі управління сільськими територіями *Економіка АПК.* 2019. № 3. С. 71-78.

3. Світовий Атлас Даних. URL: https://knoema.ru/atlas/ranks (дата звернення 24.09.2018р.).

4. Пахуча Е. Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах Харківської області. *Agricultural and resource economics: international scientific e-journal.* 2015. Vol. 1, № 2. С. 76-84.

5. Чернушкіна О. О. Продуктивність праці в Україні: порівняльний аспект. *Інноваційна економіка*. 2013. № 9. С. 106-112.

6. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: http://www.minagro.gov.ua (дата звернення 26.09.2018 р.).

7. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 27.09.2018р.).

8. Шимко О. В., Підгора Є. О., Зальцман Т. С., Глущук Ю. С. Продуктивність праці як прогресивний чинник підвищення ефективності використання персоналу. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії.* 2017. № 1. С. 194-198.

9. Васильєва О. О. Стратегічні напрями зростання продуктивності праці у сільському господарстві. *Стратегія економічного розвитку України*. 2016. № 39. С. 91-98.

2.2. Економічний потенціал сталого розвитку аграрної сфери України

Національні цілі сталого розвитку передбачають вирішення завдань щодо забезпечення економічного зростання, соціальної справедливості та раціонального природокористування. Однією з глобальних цілей виступає подолання голоду та розвиток сільського господарства, оскільки питання продовольчої безпеки в умовах світової вольчої кризи залишається актуальним доволі тривалий чаС. Базою для споживання на засадах самозабезпечення та формування резервного фонду продовольства є виробництво сільськогосподарської продукції, що виступає сировинною базою для переробної та харчової промисловості аграрно-промислового комплексу [1]. Стійкий розвиток галузі потребує науково обґрунтованих заходів щодо підвищення ефективності та конкурентосп-

роможності аграрного виробництва, актуалізує необхідність аналізу та оцінки складових економічного потенціалу.

Проблематика підвищення рівня сільськогосподарського виробництва за рахунок нарощування його економічного потенціалу постійно виступає предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, питання ефективності сільськогосподарського виробництва досліджували В. Г. Андрійчук, Ю. В. Василенко, Я. М. Гадзало, М.В. Гладій І. Г. Кириленко, І. І. Лукінов, Ю. О. Лупенко, П. М. Макаренко, М. Й. Малік, В. Я. Месель-Веселяк, Б. Й. Пасхавер, П. Т. Саблук, О. М. Шпичак та багато інших. Понятійно-категоріальну сутність економічного потенціалу розглядали О. Є. Бабина, Н. С. Краснокутська, Є. В. Лапін, В. Ю. Лисак, К. А. Мамонов, Т. В. Остапенко, М. В. Шашина. Останнім часом наукові інтереси вчених сконцентровані на аналізі та ефективності використання складових економічного потенціалу аграрного сектора, що знайшло відображення в дослідженнях А. Г. Бабенка, В. В. Дятлової, О. Р. Жидяка, Г. М. Калетніка, О. Є. Новікова, Г. П. Пасемка, С. В. Руденка, І. М. Рєпіної, Л. В. Яреми та інших науковців. Однак, вченими не досягнуто єдності в тлумаченні змісту та складових економічного потенціалу стійкого розвитку аграрного сектора та визначенні факторів впливу на підвищення його рівня.

Актуальним є аналіз та оцінка сучасного стану складових економічного потенціалу стійкого розвитку аграрної галузі та визначення можливих напрямів його зростання.

Найважливішою галуззю сучасної національної економіки України виступає агропродовольчий комплекс, частка якого за ринкової вартістю вироблених товарів та послуг перевищує 25%, а у товарному експорті – 40% [2] На фоні втрати Україною експортних позицій продукції металургії сільськогосподарський експорт виступає «золотою» жилою для країни [3]. Аграрний сектор став основним джерелом валютних надходжень, участь нашої держави у світовому виробництві зерна становить 3,6%, у світовому експорті – 9,6% [4]. В товарній структурі експорту продукція рослинництва займає майже 22%, жири та олії рослинного та тваринного походження – 10,6% (метали та вироби з них 23,4%). Забезпеченість земельними ресурсами України в середньому значно вища від європейських країн, отже конкурентними перевагами вітчизняного аграрного сектора є унікальне поєднання ресурсів сільськогосподарського виробництва та зручне географічне розташування по відношенню до міжнародних ринків. Входження України у глобальний продовольчий ринок обумовлює якісну перебудову вітчизняного аграрного сектора, значну активізацію інвестиційних процесів, вихід вітчизняної сільськогосподарської

продукції на світові рівні якості. Одним із пріоритетів державної політики має бути забезпечення населення продовольством власного виробництва, що базується на раціональному використанні та ефективному відтворенні наявних у агропромисловому виробництві ресурсів та збалансованій державній політиці щодо участі у світовому ринку продовольства.

Стійкий розвиток аграрного сектора України не тільки гарантує продовольчу безпеку, що є однією зі складових загальноекономічної безпеки держави, а й розвиток економіки в цілому. Необхідною умовою стійкого розвитку є позитивна динаміка економічного потенціалу аграрної сфери, що являє собою сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил, ресурсів, запасів, компетенцій, що можуть бути використані у виробничій діяльності й реалізувати ринкові шанси для досягнення цілей соціально-економічного розвитку суспільства.

Динамізм економічного потенціалу аграрного сектора з точки зору кількісних та якісних показників зумовлений глобалізаційними процесами, інтеграцією української економіки в світову [5]. Постійно змінюються чинники та складові економічного потенціалу сталого розвитку: кількість аграрних підприємств, виробничі потужності, ступінь освоєння та використання природних ресурсів, чисельність зайнятого персоналу, якість його професійної підготовки, асортимент сільськогосподарської продукції.

В економічну термінологію термін «потенціал» був запозичений із фізики й визначає величину потенційної енергії, що може виникати або ж в якості запасу внутрішньої енергії, який має тіло внаслідок свого стану, або ж внаслідок взаємодії тіл системи, сила якої визначається їх взаємним розміщенням одне відносно іншого [6]. В науковій літературі розглядаються різні підходи до визначення категорії «економічний потенціал» - з точки зору статичної величини (ресурси та можливості, що існують в певний момент часу) та динамічної величини (як процес та результат розвитку) [7].

Ми розділяємо сучасну наукову думку щодо сутності категорії «економічний потенціал», що базується на системному підході, являє собою динамічну систему взаємопов'язаних елементів – складових економічного потенціалу. Складовими економічного потенціалу аграрного сектора є: природний потенціал, що включає відносини економічної власності між людьми з приводу привласнення земельних ресурсів та їх використання в поєднанні з природними умовами (забезпечується географічним розміщенням, кліматом, земельними та водними ресурсами та екологічною ситуацією); трудовий потенціал як система виробничих відносин між окремими індивідами, трудовими колективами, соціальними верствами і державою з приводу відтворення і використання в агарному секторі пра-

цездатного населення країни; науковий потенціал як сукупна можливість національної економічної системи генерувати необхідні знання, що втілюється в кількісних і якісних характеристиках винаходів та нововведень й визначається чисельністю та професійністю вчених; потенціал засобів праці як сукупність можливих та перспективних технічних засобів, що використовуються чи можуть бути використані у виробництві й спрямовані на підвищення продуктивності праці; матеріально-технічний потенціал можна визначити, як здатність енергетичних засобів, сільськогосподарських машин та предметів праці виконувати сільськогосподарські роботи у встановлені терміни відповідно до передових агротехнологій та забезпечувати безперервність процесу виробництва. Технологічний потенціал як сукупність методів залучення засобів праці у виробництво для перетворення предметів праці на продукцію для кінцевого споживача чи для наступного залучення. Інформаційний потенціал - обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій для створення власних і збирання, накопичення, обробки й використання різноманітних форм інформації для задоволення відповідних потреб суспільства; інноваційний потенціал – сукупні можливості підприємств аграрного сектора щодо генерації, сприйняття та впровадження нових (радикальних і модифікованих) ідей для його системного технічного, організаційного та управлінського оновлення.

Рівень розвитку сукупного економічного потенціалу аграрного сектора визначають обсяги та структура сільськогосподарського виробництва, матеріально-технічні ресурси, трудові та земельні ресурси. До основних факторів, що визначають економічний потенціал, відносять виробничі потужності сільського господарства, соціальну та виробничу інфраструктуру, трудовий потенціал, у тому числі кваліфіковані кадри, здатні розвивати та реалізувати науково-технічний прогрес у сфері аграрного виробництва.

Носіями економічного потенціалу виступають економічні ресурси: матеріальні (технічні засоби виробництва, сировина, засоби виробництва природного походження), нематеріальні (робоча сила, технології, організаційна культура тощо), фінансові (обігові кошти, цінні папери, кредитний ресурс) [8].

Економічний потенціал з традиційної точки зору розглядається як сукупний ресурсний потенціал виробничо-економічної діяльності – сукупна продуктивність природних, людських, матеріально-виробничих та інших ресурсів. Для оцінки сукупного економічного потенціалу аграрного сектора доцільно використовувати оцінку окремих його складових. Так, природо-ресурсний потенціал, що являє собою сукупність земельних та

водних ресурсів певної території, оцінюють за кількісними та якісними показниками (площа ріллі, вміст в ґрунті корисної речовини, кількість наявних водних ресурсів). Екологічний потенціал як можливість збереження біосфери в процесі аграрного виробництва можна оцінювати, наприклад, за питомою вагою екологічно чистої сільськогосподарського продукції. Для оцінки трудового потенціалу та його демографічної бази використовують наступні показники: чисельність та вікова структура населення, його розподіл на сільське та міське, демографічне навантаження, індекс людського розвитку, зайнятість в аграрній сфері. Інноваційний потенціал як наявність наукових досліджень, розробок та їх впровадження у сільське господарство оцінюють за кількістю науково-дослідних організацій, наукових кадрів, дослідження яких стосуються сільськогосподарської галузі, обсяги науково-технічної продукції та ін. Інформаційні ресурси характеризують: інформаційно-комунікаційна інфраструктура, що забезпечує сільськогосподарське виробництво, інформаційні системи та технології, що використовуються для підготовки кадрів. Одним із важливих складових є виробничий потенціал, що оцінюють за кількістю сільськогосподарських підприємств, чисельністю працюючих, обсягом виробництва, основними фондами, технологічним рівнем. Інвестиційний потенціал характеризують обсяги інвестицій в створення нових та реконструкцію діючих аграрних підприємств, в розвиток людського потенціалу, розвиток виробничої та соціальної інфраструктури. Експортний потенціал аграрного сектора оцінюють за обсягами аграрного виробництва, питомою вагою експорту аграрної продукції у ВВП та у загальному експорті товарів.

Аграрний сектор є складною виробничою системою, стійкий розвиток якої обумовлений збалансованим використанням економічних ресурсів.

Природно-ресурсний потенціал аграрної сфери України представлений в основному площею сільськогосподарських угідь, що задіяні в сільськогосподарському виробництві. Протягом останніх 20 років сільськогосподарські угіддя займають близько 41,5 млн. га, що становить майже 69% від загальної площі країни, у тому числі рілля становить 78% угідь - 32,5 млн. га (табл. 2.2.1). За рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями Україна входить до четвірки світових лідерів: на одного жителя припадає 1 га сільгоспугідь та 0,8 га ріллі. За цими показниками перевагу мають тільки Канада (2,49 та 1,54 га), США (1,62 та 0,71 га) та Російська федерація (1,49 та 0,88 га, відповідно) [9].

Таблиця 2.2.1

Структура та динаміка природно-ресурсного потенціалу аграрної сфери України

Показники	Рік						
	2000	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Сільськогосподарська освоєність земельного фонду, %	72,2	71,8	71,7	71,6	71,6	71,6	71,6
Розораність земельного фонду,%	56,2	56,1	56,1	56,1	56,2	56,2	56,2
Структура сільгоспугідь,%:	100	100	100	100	100	100	100
Рілля	77,9	78,1	78,3	78,4	78,4	78,4	78,4
Сіножаті	5,7	13,2	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8
Пасовища	13,2	5,8	13,1	13,1	13,1	13,1	13,1
Перелоги	1,0	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Багаторічні насадження	2,2	2,2	2,2	2,2	2,1	2,2	2,2
Площа сільгоспугідь на одного жителя, га	0,8	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	1,0
Площа ріллі на одного жителя, га	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8

Джерело: розраховано автором за даними [10]

Переважна більшість ґрунтів мають значний потенціал основних елементів живлення рослин, проте його реалізація стримується соціально-економічними чинниками. Так, за останні 20 років у середньому по Україні вміст гумусу зменшився на 0,22%, що є критичним, оскільки для збільшення його вмісту в ґрунті на 0,1% в природних умовах необхідно 25-30 років. Негативно на родючість ґрунтів впливає й порушення вимог щодо сівозміни, інтенсивне використання сільськогосподарських площ, зокрема надмірне засадження орних земель соняшником. Така ситуація є наслідком недосконалої державної земельної політики щодо здійснення контролю за використанням земель сільськогосподарського призначення, особливо на умовах оренди. Реформування земельних відносин повинно відбуватись у напрямку запровадження механізму економічного стимулювання сталого землекористування для стабілізації природно-ресурсного потенціалу аграрного сектора.

Формування та використання трудового потенціалу аграрної сфери обумовлені демографічною базою трудового потенціалу та зайнятістю населення у сільському господарстві. Кількість зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарстві країни станом на кінець 2018 року становить 2869,7 тис. осіб, що складає 7% від загальної кіль-

кості населення країни, 22% від сільського населення й 17,7% від всього зайнятого населення. До основних проблем стійкого розвитку аграрної сфери відносять скорочення чисельності сільського населення та кількості зайнятих у сільському господарстві. Останніми роками якість трудового потенціалу аграрного сектора суттєво погіршується, динаміка його базових показників є негативною: поступово зменшується чисельність сільського населення та його питома вага, від'ємним залишається його природний приріст (таблиця 2.2.2).

Таблиця 2.2.2

Динаміка демографічної бази трудового потенціалу аграрної сфери України

Показники	Рік						
	2000	2010	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8
Чисельність наявного сільського населення (за оцінкою), тис. осіб	16091	14438	14174	14090	13256	13176	13102
Питома вага сільського населення у загальній чисельності, %	32,6	31,4	31,1	31,0	30,9	30,8	30,8
Природний приріст населення, тис. осіб все населення	–373	–201	–159	–166	–183	–187	–210
сільське населення	–154	–96	–76	–79	–90	–91	–97
Сумарний коефіцієнт народжуваності, на одну жінку, все населення	1,116	1,443	1,506	1,498	1,506	1,466	1,374
сільське населення	1,510	1,770	1,825	1,827	1,710	1,642	1,522

Джерело: розраховано автором за даними [10]

Спадає кількість зайнятого населення у сільському господарстві, кількість найманих працівників зменшилась у 4 рази порівняно з 2010 роком. Динаміка економічної активності сільського населення майже не змінюється на фоні зростання безробіття, прискорюється економічна активність сільського населення з вищою освітою (таблиця 2.2.3).

Таблиця 2.2.3

Характеристика зайнятості та економічної активності населення у віці 15-70 років в аграрному секторі України

Показники	Рік						
	2000	2010	2013	2014	2015	2016	2017
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
Кількість зайнятого населення у сільському господарстві, тис. осіб	4367,0	3115,6	3577,5	3091,4	2870,6	2866,5	2860,7
Кількість зайнятого населення у сільському господарстві, у % до сільського населення	27,1	21,6	25,2	21,9	21,7	21,8	21,8
Кількість найманих працівників у сільському господарств, тис. осіб	2785,7	805,9	661,4	607,5	568,5	562,3	554,5
Кількість найманих працівників у сільському господарств, у % до сільського населення	17,3	5,6	4,7	4,3	4,3	4,3	4,2
Економічно активне сільське населення, тис. осіб	6894,6	6967,7	6908,0	5850,6	5667,5	5648,7	5602,2
Економічно активне сільське населення, %	42,8	48,3	48,7	41,5	42,8	42,9	42,8
Економічно активне сільське населення з повною вищою освітою, тис. осіб	614,7	699,0	812,4	835,0	818,4	843,9	844,4
Економічно активне населення сільської місцевості років з повною вищою освітою, %	3,8	4,8	5,7	5,9	6,2	6,4	6,4

Продовження табл. 2.2.3

1	2	3	4	5	6	7	8
Безробітне сільське населення, тис. осіб	465,3	493,5	502,1	558,2	533,3	550,3	555,1
Безробітне сільське населення,%	2,9	3,4	3,5	4,0	4,0	4,2	4,2
Безробітне сільське населення з повною вищою освітою, тис. осіб	25,4	39,1	62,0	69,9	60,1	67,7	65,1
Безробітне сільське населення з повною вищою освітою, %	0,2	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5

Джерело: розраховано автором за даними [10]

Наявна динаміка трудового потенціалу аграрного сектора України обґрунтовує необхідність запровадження й реалізації державних цільових програм щодо подолання негативних тенденцій соціально-економічної ситуації, що склалась у сільській місцевості, з метою поступової стабілізації демографічної бази кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва.

Розвиток аграрного сектора відбувається в умовах конкуренції та багатоукладності, що передбачає взаємодію в ринковому середовищі виробників різних організаційних форм [11]. Сільськогосподарську діяльність в Україні здійснюють майже 46 тис. підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, 75% яких представлені фермерськими господарствами, 15% – господарськими товариствами, 7% – приватними підприємствами. Структура кількості підприємств, що здійснювали сільськогосподарську діяльність у 2010-2017 рр. наведена у таблиці 2.2.4.

Динаміка організаційно-правових форм господарювання у сільському господарстві має тенденцію до поступового збільшення частки фермерських господарств, проте скорочується чисельність кооперативів як в абсолютному так і у відносному вимірі. Починаючи з 2010 року загальна кількість сільськогосподарських підприємств зменшилась на 19%, за рахунок укрупнення скоротилась на 18% кількість фермерських господарств, кількість кооперативів за цей період зменшилась більш ніж у два рази.

Таблиця 2.2.4

Організаційно-правові форми господарювання у сільському господарстві України

Показники	Рік					
	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Усього сільськогосподарських підприємств	56493	49046	46199	45379	47697	45558
Господарські товариства, %	13,8	16,8	16,8	17,0	18,2	15,3
Приватні підприємства, %	7,5	8,3	8,2	8,0	7,9	7,1
Кооперативи, %	1,7	1,6	1,5	1,3	1,5	1,0
Фермерські господарства, %	73,9	69,7	71,6	71,2	70,6	74,9
Державні підприємства,%	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4
Підприємства інших форм господарювання,%	2,6	3,0	1,5	2,0	1,3	1,3

Джерело: сформовано автором за даними [10]

Сучасне сільське господарство характеризується розвитком масштабних корпоративних структур – агрохолдингів. Така концентрація виробництва, з одного боку, призвела до підвищення обсягів виробництва експортоорієнтованих культур, з іншого, може бути загрозою для сільгоспвиробників у вигляді латифундизму та орендозалежності. Крім того, агрохолдинги отримують надприбутки за рахунок максимального використання природно-ресурсного та інших потенціалів, завдаючи шкоди навколишньому середовищу за відсутності належного екологічного контролю. Присутність у сільськогосподарському виробництві агрохолдингів скорочує сільську зайнятість: за рахунок використання сучасних систем і технологій в агрохолдингах з виробничого процесу вивільняється робоча сила. Зазначені наслідки діяльності таких корпорацій призводять до зростання екологічного навантаження та соціальної напруженості в суспільстві, тому вектор нарощування виробничого потенціалу аграрного сектора пов'язаний з трансформацією особистих селянських домогосподарств, створенням та розвитком малих форм господарювання (до 50 га земельних угідь).

Процес реформування аграрного сектора, що розпочався у році, створення нових форм господарювання ринкового типу обумовили позитивну динаміку валової продукції сільського господарства у порівнянні з 2000 роком, зростають чистий дохід та прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції (таблиця 2.2.5).

Таблиця 2.2.5

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в аграрному секторі України

Показники	Рік						
	2000	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Валова продукція сільського господарства, млрд. грн. всі категорії господарств	151	195	253	251	239	254	249
сільськогосподарські підприємства	58	94	137	139	132	145	140
господарства населення	93	101	116	112	108	109	109
Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, млн. грн.	370,7	523,7	609,3	708,3	674,2	713,9	600,1
у т. ч. рослинництва	227,9	334,7	499,3	500,6	474,2	519,4	432,6
у т .ч. тваринництва	142,8	189,0	220,7	207,7	200,0	194,5	167,9
Чистий дохід (виручка) від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, млрд. грн.	-	17,3	15,8	21,5	101,0	90,1	78,8
Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції, млрд. грн.	-0,1	12,8	11,8	21,4	101,9	89,8	78,5
Частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті, %	31,0	7,9	9,8	11,3	13,3	13,0	10,8
Частка сільського господарства у валовій доданій вартості,%	14,1	8,4	10,0	11,7	14,2	13,5	12,1
Продуктивність праці, на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, тис. грн.	-	132,7	201,2	227,8	223,3	275,3	271,5
рослинництво	-	133,6	202,2	228,9	218,8	270,8	260,8
тваринництво	-	130,5	198,2	224,1	238,0	292,5	315,5

Джерело: розраховано автором за даними [10]

Застосування новітніх технологій обробки ґрунту, збору врожаю, впровадження нових сортів рослин та порід тварин в деяких сільськогосподарських підприємствах зумовили поступове підвищення продуктивності праці у сільському господарстві. Але рівень продуктивності праці залишається низьким відносно світових показників, що однією з основних проблем стійкого розвитку аграрного сектора економіки. Це обумовлене зношеними виробничими фондами, використанням застарілих техноло-

гій, недостатньо розвиненою інфраструктурою сільської місцевості. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» визначає низку завдань для розвитку сільського господарства, серед яких до 2030 року підвищення вдвічі продуктивності праці (до 15 тис. дол. США на одного зайнятого), що сприятиме стабільному зростанню виробництва валової продукції сільського господарства.

Останніми роками використовуються нові підходи до оцінки економічного потенціалу з використанням альтернативного ВВП індикатора, особливостями якого є використання значної кількості показників, що дає можливість оцінити в числовій формі такі економічні процеси, як: виснаження природних ресурсів; витрати, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища; збиток від економічної і соціальної злочинності; негативні наслідки розпаду сімей тощо [12].

Оцінювання всіх видів економічних ресурсів, що задіяні в аграрному виробництві, у вартісному вигляді дасть змогу визначити сумарну їх величину, виявити структуру економічного потенціалу аграрної галузі та детермінанти стійкого розвитку аграрного сектора.

Аналіз та оцінка динаміки деяких складових економічного потенціалу стійкого розвитку аграрної галузі України демонструють позитивні тенденції на фоні певних загроз та проблем. Демографічна криза у сільській місцевості, слабка матеріально-технічна та технологічна база сільськогосподарського виробництва, його концентрація, відсутність контролю за раціональним використанням земельних ресурсів, забруднення навколишнього середовища відходами аграрного виробництва вимагають формування інституціонального базису для вирішення зазначених проблем на національному рівні шляхом гармонізації екологічної, економічної та соціальної детермінант стійкого розвитку аграрного сектора [13]. Перспективи подальших наукових досліджень пов'язані з аналізом інших потенціалів та розробкою концептуальної моделі динамічної системи складових економічного потенціалу стійкого розвитку аграрної сфери.

Література:

1. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія. Київ: КНЕУ, 2005. 292 с.

2. Пасхавер Б. Й. Агропродовольчий комплекс України у міжгалузевих пропорціях: стан та динаміка. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 2. С. 151-159.

3. Шпичак О., Боднар О. Безумовно, аграрний експорт, передусім зернових, сьогодні виступає "золотою" жилою для нашої країни. *Зерно і хліб*. 2013. № 4. С. 18-21.

4. Кириленко І. Г., Івченко В. Є., Дем'янчук В.В. Основні тенденції розвитку світового продовольчого ринку та виробництво продовольства в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 9. С. 34-45.

5. Крисанов Д. Ф. Виробничий потенціал підприємств і харчових галузей АПК та його використання. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2012. № 6. С. 115-123.

6. Лисак В. Ю., Олійник О. С. Зародження та формування поняття «економічний потенціал». *Молодий вчений*. 2016. № 11. С. 628-631.

7. Бабина О. Є., Карпенко О. О. Узагальнення властивостей економічного потенціалу в контексті системного підходу. *Бізнес Інформ*. 2013. № 9. С. 55-60.

8. Пасемко Г. П., Бага Л. Г., Довгаль С. В. Економічний та виробничий потенціали АПК. *Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки.* 2018. № 3. С. 25-32.

9. Солов'яненко Н. Використання земельних ресурсів України на сучасному етапі розвитку продуктивних сил. *Землевпорядний вісник*. 2012. № 7. С. 41-44.

10. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 25.04.2019).

11. Калетнік Г. М. Стратегіко-інституційні засади ефективності використання потенціалу аграрного сектору економіки. *Економіка, фінанси, менеджмент*. 2015. № 1. С. 3-15.

12. Дослідження рівня використання економічного потенціалу регіону: монографія / за ред. В. Семенова, О. Руденко. Одеса: Одеський національний економічний університет, 2012. 150 с.

13. Васильєва О. О. Економічний потенціал стійкого розвитку аграрного сектора України. *European Journal of Economics and Management*. 2019. № 3. P. 14-21.

2.3. Експортний потенціал аграрного сектора України

Експорт виступає інструментом активізації конкурентних переваг та засобом розширення ринкового простору для аграрного сектора, який спроможний забезпечувати продовольчу безпеку, валютні та інвестиційні надходження, сприяти інтеграції до Європейського Союзу (ЄС). Дослідження економістів неодноразово підтверджували наявність тісного взаємозв'язку між розвитком зовнішньої торгівлі та економічним зростанням країни.

Перспективи розвитку експорту продукції агропромислового комплексу (АПК) обумовлені загальносвітовими чинниками, серед яких – по-

ступове збільшення кількості населення планети та поступове зростання рівня його добробуту, насамперед у регіонах, які є потенційними споживачами продовольства (країни Африки та Азії). Потужний земельно-ресурсний потенціал, вигідне географічне розташування в євразійському просторі створюють сприятливі передумови для інтенсивного розвитку аграрного сектора й можуть забезпечити успіх України в міжнародному поділі праці за умов посилення глобалізації світового господарства, про що свідчать зростання частки АПК у складі валового внутрішнього продукту (ВВП) та щорічне збільшення обсягів експорту сільськогосподарської продукції. Сільське господарство є перспективною експортною галуззю, 41,5 млн. га сільськогосподарських угідь займають 70% території країни, аграрний сектор формує близько 17% ВВП країни, обсяги експортованої аграрної продукції зростають і складають близько 40% валютних надходжень до України.

Експорт – процес вивозу за межі країни товарів для реалізації їх на зовнішньому ринку або кількість та вартість товарів, що вивезені за кордон. Сучасний економічний словник визначає експорт як вивезення за кордон товарів, проданих іноземним покупцям, призначених для продажу на іноземних ринках або для переробки в іншій країні [1]. П. Самуельсон та В. Нордхаус [2] акцентують увагу на здійсненні процесу виробництва, а не на продажі та вивезенні й визначають експорт як товари та послуги, що виробляються всередині країни та продаються за кордон. Експорт - це вивіз товару, робіт, послуг, результатів інтелектуальної діяльності, зокрема виняткових прав на них, з митної території країни за кордон без зобов'язання про зворотне ввезення. Митний Кодекс трактує експорт як митний режим, відповідно до якого українські товари випускаються для вільного обігу за межами митної території України без зобов’язань щодо їх зворотного ввезення. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» визначає експорт як продаж товарів українськими суб’єктами зовнішньоекономічної діяльності іноземним суб‘єктам господарської діяльності з вивезенням або без вивезення цих товарів через митний кордон України. Експорт є важелем впливу на економічне зростання та інтеграцію країни у світове співтовариство, інструментом забезпечення досягнення поставленої мети, отже набуває ознак потенціалу.

Дослідженню категорії «експортний потенціал» приділяли значну увагу вітчизняні та зарубіжні вчені, які пов’язують цю економічну категорію з різними за рівнями суб’єктами економіки: національна економіка, регіон, галузь та підприємство (макро-, мезо- та макрорівні), з конкурентними перевагами та конкурентоспроможністю товарів (таблиця 2.3.1). Експортний потенціал аграрного сектора є динамічною складовою

економічного потенціалу, яка відображає можливість економічної системи інтегруватись у світовий економічний простір, здатність аграрного сектору виробляти необхідну кількість конкурентоспроможних на світовому ринку товарів. З точки зору ресурсного підходу експортний потенціал розглядається як можливість використання всіх видів ресурсів в структурі міжнародних коопераційних зв'язків, як обсяг накопичених ресурсів аграрного сектора для досягнення максимального задоволення попиту на зовнішніх ринках. Результативний підхід визначає експортний потенціал як обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, які національна аграрна економіка може виробити й реалізувати за своїми межами з максимальною вигодою.

Таблиця 2.3.1

Визначення категорії «експортний потенціал»

Автор	Рівень	Зміст категорії
1	2	3
А. Азрілян [3, с. 478]	Національний	Спроможність промисловості, всього сукупного виробництва певної країни в цілому виробляти необхідну кількість конкурентоспроможних товарів для зовнішнього ринку
В. Бегма [4, с. 45].	Національний, галузевий, підприємство	Частина загального економічного потенціалу, що здатна відтворювати свої конкурентні переваги на зовнішньому ринку або обсяг благ, які національна економіка може створити і реалізувати за межі держави. Це поняття можна застосовувати як до країни в цілому, так і до окремих галузей чи підприємств.
А. Борисов [5, с. 845]	Національний	Спроможність держави експортувати ресурси та продукти, якими володіє або виробляє.
О. Волкодавова [6, с. 14]	Підприємство	Динамічна складова економічного потенціалу, організаційно-технічна структура якого підпорядковується місії і цілям підприємства з врахуванням дії чинників зовнішнього середовища та внутрішнього стану і забезпечує стабільні обсяги продажів із встановленим рівнем рентабельності на ринках далекого та близького зарубіжжя.

Продовження табл. 2.3.1

1	2	3
Т. Гордєєва [9, с. 275]	Підприємство	Максимальна спроможність підприємства за даного рівня техніко-економічної бази продукувати конкурентоспроможну продукцію на національній території та реалізувати її на світовому ринку.
О. Кириченко [10, с. 66].	Галузевий, підприємство	Соціально-економічна категорія ринкової економіки, яка відбиває можливості галузі (підприємства) зберігати або збільшувати обсяг експорту в довгостроковій перспективі, використовуючи сукупність національних і зовнішніх чинників, що дають можливість ефективно конкурувати на світовому ринку.
О. Кисельова [11, с. 8].	Національний	Складова системи зовнішньоторговельних зв'язків, що реалізується через експорт товарів (послуг) (ототожнюються поняття експортного потенціалу і експорту).
В. Коломієць [12, с. 69].	Національний	Здатність виробляти і реалізовувати на конкретних закордонних ринках у перспективі конкурентоспроможні товари та послуги при досягнутому рівні розвитку економіки і системі організаційно-економічної підтримки експорту.
Т. Голікова [7, с. 126]	Національний	Основа визначення конкурентних переваг країни та її стратегічних зон господарювання, показник оцінки, що визначає місце країни у внутрішньому і міжнародному поділі праці та спеціалізації економічної діяльності.
С. Голіней [8, с. 136].	Національний	Можливості країни з експорту продукції; продукція, що має конкурентні переваги і може конкурувати на зовнішньому ринку.
Т Мельник [1, с. 248]	Національний	Самостійна підсистема зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) країни, місією якої є забезпечення конкурентних переваг національної продукції та збільшення її присутності на зовнішніх ринках.

Продовження табл. 2.3.1

1	2	3
В. Михайловсь-кий [13, с. 10]	Регіональний	Головний потенціальний ресурс підвищення зовнішньоекономічної діяльності регіону, який описується системою кількісних та якісних показників, що характеризують регіон з позиції його закріплення на світових товарних ринках та отримання максимальної валютної виручки у довгостроковій перспективі.
С. Мочерний [14]	Національний	Потенційна спроможність і можливість країни експортувати наявні та нарощувати експорт нових виробів, ресурсів і послуг.
С. Фомішин [20, с. 190]	Національний	Сукупність природних, виробничих, науково-технічних, трудових та фінансових ресурсів країни, що використовуються або можуть бути використані для розвитку її зовнішньоекономічних зв'язків.
Н. Пирець [15, с. 166].	Національний	Здатність виробляти конкурентоспроможні товари та реалізовувати їх на міжнародних ринках за умов постійного зростання ефективності використання природних ресурсів, розвитку науково-технічного потенціалу при забезпеченні економічної безпеки країни в цілому.
В. Рогачов [16]	Національний, галузевий, підприємство	Здатність національної економіки, її секторів, галузей і підприємств виробляти конкурентоспроможні на світовому ринку товари та послуги на основі використання наявних порівняльних національних переваг, що ґрунтуються на досягненнях НТП.
О. Яценко [21, с. 40]	Галузевий, підприємство	Реальна або латентна здатність економічного суб'єкта виробляти конкурентоспроможні товари та послуги та реалізувати ці результати виробництва на потенційних зовнішніх ринках, без шкоди для вітчизняного ринку

Продовження табл. 2.3.1

1	2	3
М. Сейфуллаєва, В. Капіцин [17, с. 6]	Регіональний	Ресурсно-сировинна база та стан економіки, які забезпечують цьому регіону науково-технологічний, промисловий, соціальний і культурний розвиток, що дозволяє досягти стійких темпів зростання експортного виробництва і високого рівня життя населення з врахуванням наявних та прогнозованих ринкових умов.
І. Скорнякова [18, с. 9]	Галузевий, підприємство	Здатність економічного суб'єкта виробляти конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію, яка може подолати існуючі експортні бар'єри та бути ефективно проданою за кордон.
Д. Стеченко [19, с. 295]	Національний	Обсяг благ, які національна економіка може виробляти та реалізувати за своїми межами, здатність відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

Джерело: складено автором за даними [1, 3-21]

З позицій системного підходу експортний потенціал є комплексною категорією, що включає всі задіяні в аграрній сфері потенціали: ресурсний, фінансовий, організаційно-технічний, трудовий, інвестиційний, маркетинговий, соціально-культурний, інфраструктурний.

Ринковий підхід розглядає експортний потенціал аграрного сектора як наявність конкурентних переваг експортної аграрної продукції з метою збільшення її присутності на аграрних ринках [22, с. 208].

Ключовим чинником зростання попиту на продовольство у світі буде залишатися збільшення населення планети. Згідно з останньою доповіддю Фонду Народонаселення ООН у 2017 році населення Землі склало 7,55 млрд. осіб. З них 6,3 млрд. осіб проживає у країнах Азії та Африки, у тому числі 1 млрд. осіб – у найменш розвинених країнах Африки.

Отже, протягом наступних десятиліть у світі відбуватиметься природне зростання попиту на продовольство, при тому у найближчі 10-20 років, з огляду на невирішеність проблем бідності та значної диференціації у доходах (основний приріст населення до 2050 року припаде на Африку, на другому місці – країни Азії) переважну частину попиту складатиме попит на найпростіші та найдоступніші харчові продукти.

Додатковим чинником, який сприятиме зростанню попиту на продовольство у світі, є підвищення середньої тривалості життя. За останні роки цей показник зріс на три роки – з 67 до 70 років. При тому, найбільший приріст спостерігався саме в країнах Африки, де у 2000-х роках середня тривалість життя зросла на шість років. Саме тому на Саміті ООН зі сталого розвитку у 2015 році питання вирішення проблеми бідності та голоду стали першими із затверджених Генеральною Асамблеєю ООН Цілей Сталого Розвитку (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 21 жовтня 2015 року № A/RES/70/1).

Водночас, зростання населення, доходів і прискорена урбанізація – фактори, що стимулюють не тільки підвищення попиту на продовольство, але й ведуть до зміни харчових переваг людини в бік збільшення споживання ресурсомістких продуктів тваринного походження і перероблених продуктів.

Усвідомлюючи роль України в забезпеченні глобальної продовольчої безпеки, Кабінетом Міністрів України схвалена Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України до 2026 року, яка тісно пов’язана з розширенням участі України в досягненні Цілей Сталого Розвитку ООН, в першу чергу – подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення раціону харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства, реалізовуючи при цьому його потужний виробничий та експортний потенціал. Отже, зовнішня торгівля сільськогосподарською продукцією та продуктами харчування є пріоритетним напрямом національної економіки.

Формування даних статистики зовнішньої торгівлі товарами здійснюється на основі «Методологічних положень з організації державного статистичного спостереження щодо зовнішньої торгівлі товарами», затверджених наказом Держстату від 29.12.2017 № 354.

Експорт – митний режим, відповідно до якого товари вивозяться за межі митної території України для вільного обігу без зобов'язання про їх повернення на цю територію та без встановлення умов їх використання за межами митної території України. Імпорт – митний режим, відповідно до якого товари ввозяться на митну територію України для вільного обігу без обмеження строку їх перебування на цій території та можуть використовуватися без будь-яких митних обмежень. Сальдо зовнішньої торгівлі – різниця між вартістю експорту і імпорту.

Статистичні спостереження за обсягами зовнішньої торгівлі товарами здійснюються на основі даних митних декларацій (МД), які заповнюють декларанти при митному оформленні товарів, а також статистичних звітів підприємств і організацій України щодо експорту-імпорту товарів,

що не підлягають митному декларуванню. Для обліку експорту (імпорту) товарів застосовується Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД), яка є товарною номенклатурою Митного тарифу України й побудована на базі шестизначної Гармонізованої системи опису та кодування товарів (ГС) та восьмизначної Комбінованої Номенклатури Європейської Економічної Співдружності (КНЄЕС). Також розробляються дані відповідно класифікації за широкими економічними категоріями (ШЕК), яка відображає спосіб кінцевого використання товарів, гармонізована з четвертим переглянутим варіантом Статвідділу ООН).

УКТЗЕД містить 21 розділ (нумеруються римськими цифрами та не відображаються в коді товару) та 97 груп (нумеруються арабськими цифрами).

УКТЗЕД має наступні рівні деталізації:

1. Розділи - нумеруються римськими цифрами, які не зазначаються у товарному коді. Містять примітки, які мають юридичну силу при класифікації товарів (перше основне правило інтерпретації). На рівні розділів товари згруповано у відповідності з галузями промисловості по сукупності різних ознак товарів: походження (розділи I, II, V); функціональне призначення (розділи IV, XI, XII, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI); хімічний склад (розділи III, VI, VII); матеріал, з якого виготовлено товар (розділи VIII, IX, X, XIII, XIV, XV).

2. Групи – мають двозначну нумерацію арабськими цифрами, яка не має зв'язку з нумерацією розділів (але знаходиться в межах розділу). Перші два знаки товарного коду відповідають номеру групи, в якій цей товар класифікується.

Основними товарами агропромислового виробництва в зовнішній торгівлі виступають товари розділів I-IV (Живі тварини; продукти тваринного походження; Продукти рослинного походження; Жири та олії тваринного або рослинного походження; Готові харчові продукти), а також частково товари розділів VIII. Шкури необроблені, шкіра вичищена, IX. Деревина і вироби з деревини, X. Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів та XI. Текстильні матеріали та текстильні вироби.

Останніми роками Україна поступово нарощує експортний потенціал аграрного сектора за основними розділами товарів (табл. 2.3.2). Вже більше 10 років зовнішньоторговельне сальдо агропромислової продукції позитивне й у 2018 році досягло 13,5 млрд. дол. США, ця тенденція зберігається і надалі (Рис. 2.3.1). За першим розділом товарів (Живі тварини; продукти тваринного походження), починаючи з 2015 року, обсяги експорту переважають імпорт; більш ніж у 6 разів експорт переважає імпорт за другим розділом товарів (Продукти рослинного походження). Експор-

тоорієнтованою залишається для України продукція третього розділу товарів (Жири та олії тваринного або рослинного походження): обсяги експорту поступово зростають, а імпорт товарів цієї товарної групи знижується. За четвертим розділом товарів (Готові харчові продукти) зовнішньоторгівельне сальдо також поступово зростає, що свідчить про переорієнтацію експорту аграрної сфери на виробництво експортної продукції з високою доданою вартістю.

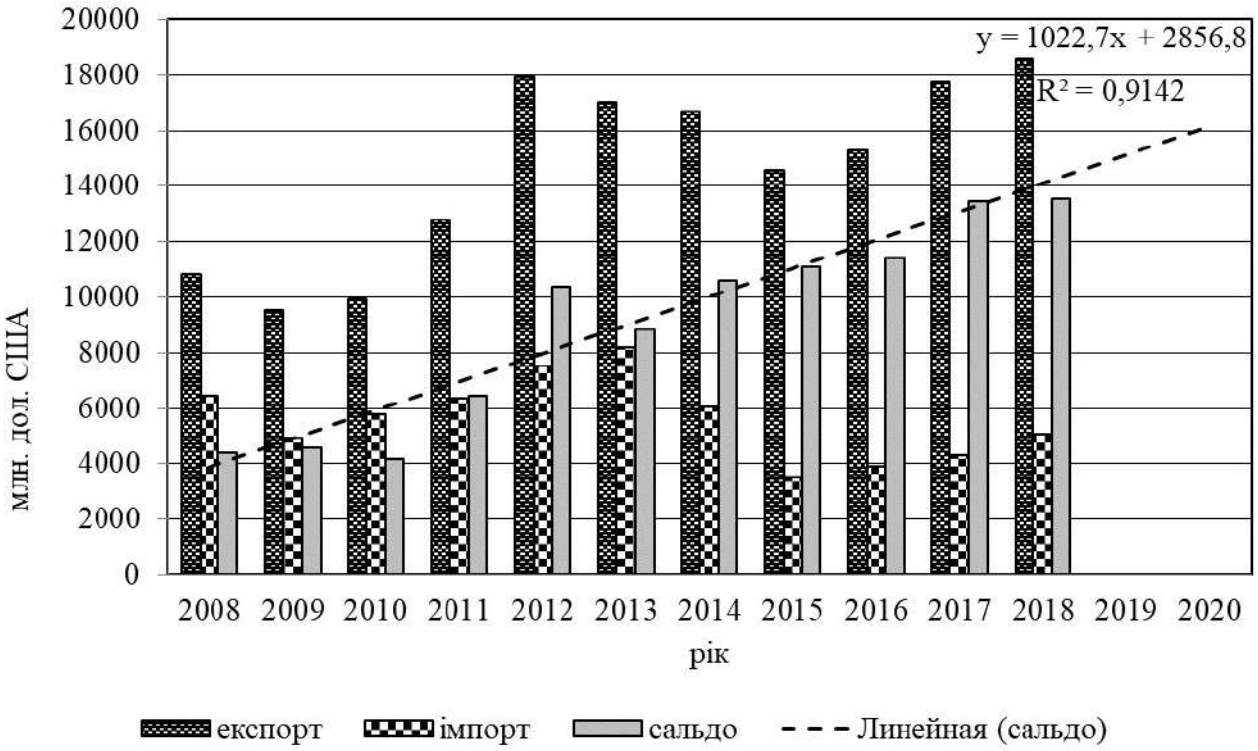

Рис. 2.3.1. Динаміка обсягів зовнішньої торгівлі продукцією АПК

Збільшенню обсягів експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості сприяв початок дії Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між ЄС та Україною. Нарощування Україною обсягів експорту здійснюється не лише за рахунок сприятливої кон'юнктури світового ринку продовольства, але й завдяки модернізації виробництва, розширенню асортименту та підвищенню якості продукції, відкриттю нових ринків.

Протягом останніх років експорт продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості демонструє поступову географічну диверсифікацію через зменшення орієнтованості України на ринки країн СНД. Спостерігається тенденція до виходу на нові ринки, головним серед яких є ринок ЄС.

Таблиця 2.3.2

Баланс зовнішньої торгівлі продукцією агропромислового комплексу, млн. дол. США

рік	експорт					імпорт					сальдо
	I. Живі тварини; продукти тваринного походження	II. Продукти рослинного походження	III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	IV. Готові харчові продукти	всього	I. Живі тварини; продукти тваринного походження	II. Продукти рослинного походження	III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	IV. Готові харчові продукти	всього	
2008	796,3	5577,4	1945,7	2518,2	10837,6	1702,0	1462,5	612,9	2679,2	6456,6	4381,0
2009	596,0	5034,9	1796,0	2088,0	9514,9	1267,5	1259,9	374,3	2034,3	4936,0	4578,9
2010	771,4	3976,2	2617,3	2571,1	9936,0	1242,0	1563,9	451,6	2506,1	5763,6	4172,4
2011	936,6	5532,0	3396,4	2939,1	12804,1	1035,4	1815,9	468,7	3026,7	6346,7	6457,4
2012	960,6	9222,5	4210,6	3511,9	17905,6	1711,0	2431,0	406,3	2965,5	7513,8	10391,8
2013	1084,1	8875,9	3507,1	3571,7	17038,8	1894,5	2670,0	403,4	3219,5	8187,4	8851,4
2014	1014,5	8736,1	3822,0	3096,3	16669,0	1124,1	2031,6	301,7	2601,8	6059,3	10609,7
2015	823,4	7971,5	3299,8	2468,4	14563,1	548,2	1146,2	182,3	1607,7	3484,4	11078,7
2016	775,0	8093,7	3963,0	2450,1	15281,8	626,3	1284,8	246,0	1734,0	3891,1	11390,7
2017	1108,8	9215,7	4605,7	2826,7	17756,9	731,5	1368,0	266,6	1935,0	4301,1	13455,8
2018	1210,6	9886,1	4496,5	3018,6	18611,8	918,0	1529,2	267,4	2340,9	5055,5	13556,3

Джерело: розраховано автором за даними [23]

Проблеми формування експортного потенціалу агропромислового комплексу, починаючи з 2013 року, актуалізувались унаслідок кардинальних змін у зовнішній політиці України щодо сусідніх країн. Так, політичні події на Сході України за участю Російської Федерації (РФ) обумовили скорочення торговельно-економічних відносин з РФ внаслідок її виходу з Угоди про вільну торгівлю. У свою чергу, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС) відкрили додаткові можливості для виходу України на світовий ринок [24, с. 122]. Унаслідок скорочення обсягів експорту до Російської Федерації вітчизняний аграрний сектор компенсує нарощування експорту до країн ЄС (таблиця 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Динаміка експорту товарів та послуг аграрного сектору України за 2010-2018 рр. (млн. дол. США)

Показник	рік								2018 до 2010, %
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Експорт товарів і послуг, усього	82202	82337	76127	64107	46648	46230	52580	57281	69,7
у т.ч. до ЄС	21580	20876	20361	20383	15340	15828	20158	23100	107,0
у т.ч. до РФ	25445	22997	20490	13320	7847	6687	3937	3653	14,4
частка ЄС,%	26,3	25,4	26,7	31,8	32,8	34,2	38,3	40,3	153,2
частка РФ,%	30,9	27,9	26,9	20,8	16,8	14,5	7,5	6,4	20,7
Із експорту товарів загалом у т.ч. експорт продукції АПК									
Експорт товарів, усього	63394	68830	63321	53902	38127	36363	43265	47335	74,7
У т.ч. продукція АПК*	12804	17906	17039	16669	14563	15282	17757	18612	145,4
частка АПК,%	20,2	26,0	26,9	30,9	38,2	42,0	41,0	39,3	194,6
продукція АПК до ЄС	3341	5048	4607	4907	4156	4236	5649	6126	183,3
продукція АПК до РФ	2025	2007	1375	911	277	95	***	***	***

Продовження табл. 2.3.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
частка ЄС,%	26,1	28,1	27,0	29,4	28,5	27,7	31,9	32,9	126,1
частка РФ,%	15,8	11,2	8,1	5,5	1,9	0,6	***	***	***

** Продукція АПК включає товари розділів I-IV*

Джерело: розраховано за даними [23]

Динаміка загального експорту сільськогосподарської продукції та експорту продукції АПК до країн ЄС демонструє успішність Угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС (Рис. 2.3.2).

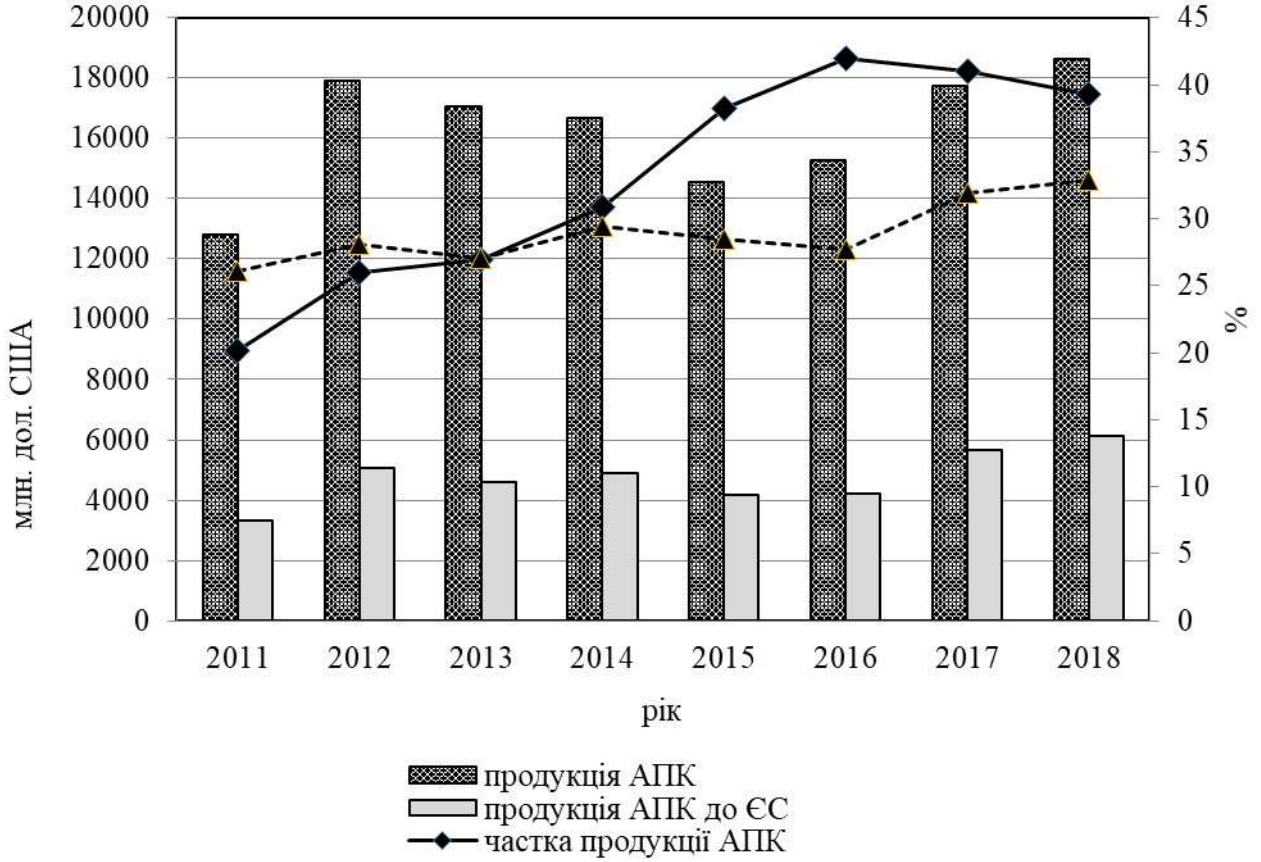

Рис. 2.3.2. Динаміка загального експорту продукції АПК, експорту продукції АПК до країн ЄС (ліва шкала, млн. дол. США) та динаміка частки експорту (права шкала, %)

Близько третини експорту товарів з України до ЄС – це продукція сільського господарства та харчової промисловості. Зростання експорту агропромислового комплексу та харчової промисловості до ЄС останніми роками відбувалось значними темпами: частка АПК в експортних доходах для України збільшилась з 26% у 2012 році до 42% у 2016 році, за 2017 рік експорт сільськогосподарської продукції зріс на 16% та склав 17,8

млрд. дол. США, у 2018 році обсяг експорту зріс на 5% й склав 18,6 млрд. дол. США [23].

Прогнозований експорт продукції АПК до 2025 року може поступово збільшуватись (Рис. 2.3.3), причому за рахунок розширення співробітництва з країнами ЄС.

Останніми роками Україна значними темпами нарощує експорт зернових, зернобобових та борошна (табл. 2.3.4). У 2018 році збільшився експорт кукурудзи на 517 млн. дол. США, пшениці – на 245 млн. дол. США, продукція АПК та харчової промисловості в структурі експорту товарів з України становила майже 40%, у тому числі – 30% - до країн ЄС.

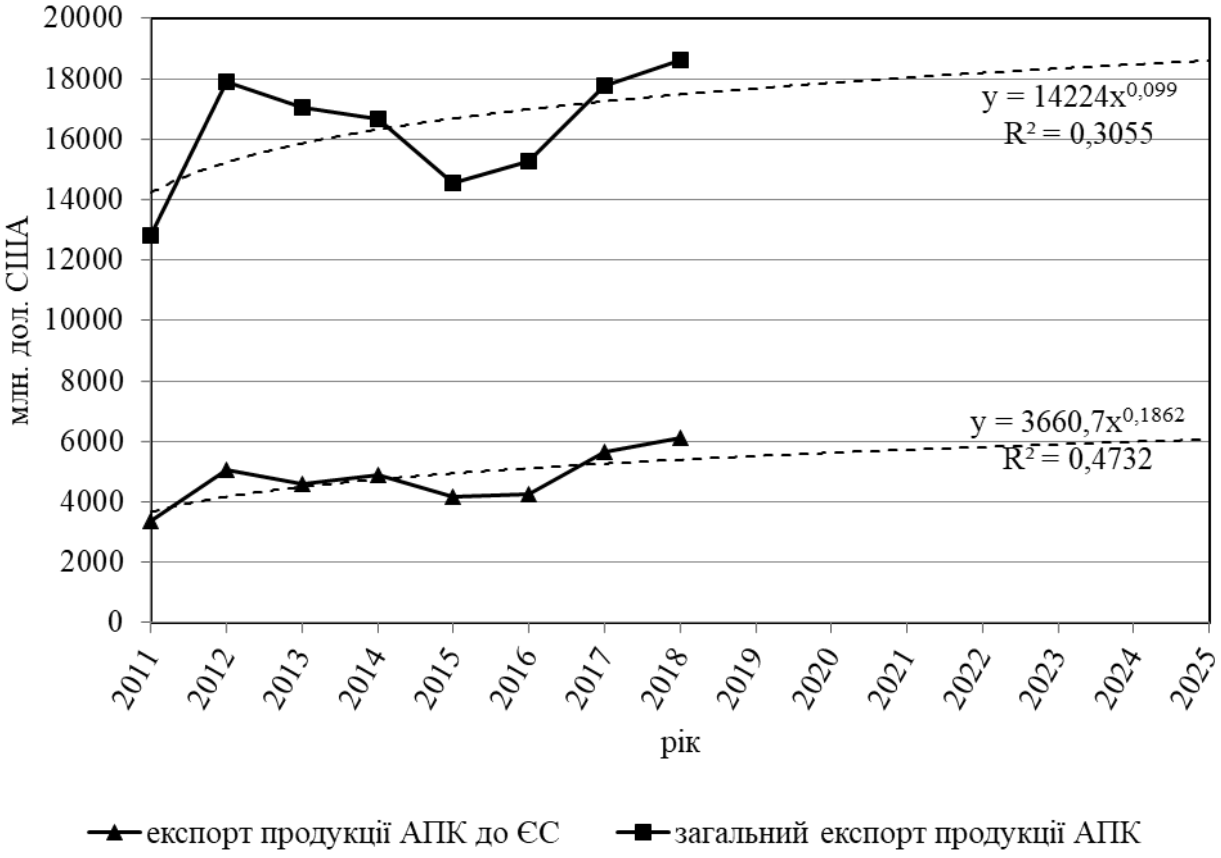

Рис. 2.3.3. Прогнозна оцінка експорту продукції АПК до 2025 року

Маркетинговий рік (МР) в аграрній галузі - період, що стартує з першого числа місяця, у якому починають продавати окремий вид продукції рослинництва відповідного врожаю (для зернових культур МР розпочинається 1 липня і завершується 30 червня наступного календарного року).

Факторами формування показників експорту з України у 2018 році були наступні:

– суттєва волатильність кон'юнктури світових ринків на переважну частину продукції українського експорту, що призводить до різноспрямованих тенденцій розвитку експорту продукції галузей економіки;

– значна сировинна спрямованість експорту та суттєва залежність вітчизняних підприємств від зовнішнього ринку збуту робить вразливим обсяг надходження валютних ресурсів від цінових коливань;

– продовження торговельної агресії РФ (дія ембарго щодо поставок на її ринок українських продовольчих товарів, неправомірне продовження РФ заборони транзиту її територією товарів українського походження до третіх країн);

– припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення залізничними та автомобільними шляхами у межах Донецької та Луганської областей;

– системні проблеми розвитку зовнішньоекономічної діяльності (відшкодування ПДВ, валютне, митне та податкове регулювання).

Таблиця 2.3.4

Експорт з України зернових, зернобобових (з продуктами їх переробки) та борошна (дані ДФС)

Експортована продукція	2019/20 МР, тис. т.	2018/19 МР, тис. т.	+/- до відповідної дати минулого року
Зернові та зернобобові, всього	35737	49995	+8435
пшениця	15789	15579	+4375
ячмінь	3849	3692	+582
жито	5	87,8	-80,2
кукурудза	15629	29822	+3623
Борошно	218,9	301,3	+76,5

Джерело: складено автором за даними [25]

В українському експорті до ЄС спостерігається позитивна тенденція до розширення товарних позицій (товарна диверсифікація). Також на ринок ЄС поступово почали виходити нові компанії, які раніше в ЄС не експортували, у тому числі малі та середні підприємства. Україна отримала дозволи експортувати до ЄС більшість товарів тваринного походження, у т.ч. м'яса птиці, риби та рибопродуктів, меду, яєць і яйцепродуктів, молока і молочних продуктів, колагену, кишкової сировини, равликів, а також нехарчових продуктів тваринного походження – наприклад, пуху, пір'я та шкірсировини, технічного казеїну тощо. Станом на початок 2018 року 290 українських виробників тваринної продукції отримали право на експорт продуктів тваринного походження до ЄС, у тому числі 110 виробників харчових продуктів тваринного походження. У

2016 році для вітчизняних виробників відкрився європейський ринок молочної продукції, у 2017 році України стала одним з найбільших експортерів вершкового масла до ЄС.

Проте, основою аграрного експорту залишається експорт сировини, а саме: продукції рослинного походження, у тому числі пшениці, кукурудзи, ячменю, сої. Україна є четвертим за величиною експортером кукурудзи та ячменю, шостим за величиною експортером пшениці. Протягом 2013-2018 років зібрано 180 млн. тонн зерна - в середньому 60 млн. тонн щорічно. Згідно статистики Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН виробництво зернових та сої у 2024 році досягне 78 млн. тонн [26].

В таблиці 2.3.5 наведений обсяг регіонального експорту найбільш вагомих груп товарів аграрного виробництва у 2018 році: 02 м'ясо та їстівні субпродукти; 04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед; 10 зернові культури; 12 насіння і плоди олійних рослин; 15 жири та олії тваринного або рослинного походження; 17 цукор і кондитерські вироби з цукру; 19 готові продукти із зерна; 23 залишки і відходи харчової промисловості. До обсягів аграрного експорту, крім зазначених, також включені товари груп: 05 інші продукти тваринного походження; 07 овочі; 08 їстівні плоди та горіхи; 11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості; 16 продукти з м'яса, риби; 20 продукти переробки овочів; 21 різні харчові продукти; 22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет. Товарна структура експорту областей України має певні відмінності, що залежать від кліматичних та ландшафтних особливостей. За обсягом експорту можна виділити низькоаграрноорієнтовані області – до 100 тис. дол. США, середньоаграрноорієнтовані облас- ті – від 100 до 1000000 тис. дол. США, високоаграрноорієнтовані області – вище 1000000 тис. дол. США (Рис. 2.3.4). Найбільш перспективними з точки зору нарощування аграрного експорту є Київська, Вінницька, Миколаївська та Одеська області, в яких валютні надходження від аграрного експорту перевищують 1 млрд. дол. США.

На сьогодні існує маса як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, які стримують більш високий темп розвитку аграрного сектора України, забезпечення продовольчої безпеки та збільшення експортного потенціалу. Так, зовнішнє середовище обумовлює вплив чинників ринкової дії: кон'юнктура та ємність ринку, умови конкуренції, система координації світових торговельних потоків. До внутрішніх чинників експортного потенціалу аграрної сфери можна віднести: виробничо-ресурсний потенціал, інституціональне середовище (вдосконалення митного адміністрування, формування нормативно-правової бази митного регулювання, оптимізація митно-тарифного регулювання, створення системи контро-

лю митної вартості та порядку надання митних пільг), інтелектуальний, науково-технічний, інфраструктурний потенціал аграрного виробництва та сільських територій, середовище формування та розвитку трудового потенціалу.

Рис. 2.3.4. Регіональна структура експорту продукції АПК у 2018 році, тис. дол. США

За даними звіту Всесвітнього економічного форуму Україна погіршила свої позиції у рейтингу глобальної конкурентоспроможності у 2017-2018 рр. (81-ша позиція у рейтингу зі 137), зокрема, високі рівні інфляції та корупції, політична нестабільність, високі податкові ставки, погіршення показників «безпека» та «інновації». Зазначені тенденції негативно впливають на ведення бізнесу та гальмують розвиток міжнародної торгівлі [27, 28].

Таблиця 2.3.5

Товарна структура експорту областей України за основними групами товарів аграрного виробництва у 2018 році, тис. дол. США

області	групи товарів								аграрний експорт	загальний експорт	частка аграрного експорту, %
	02	04	10	12	15	17	19	23			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Вінницька	9 651,4	69 437,9	274 413,5	44 108,1	495 017,4	34 614,1	5 742,2	115 965,6	1 138 080,6	1 429 320,3	79,6
Волинська	15 102,2	0,0	22 049,7	47 912,5	3 199,6	1 440,6	569,8	351,3	113 080,2	719 980,9	15,7
Дніпропетровська	16 736,6	11 690,0	61 833,2	36 873,6	279 816,9	1 900,2	13 393,9	32 514,1	495 867,8	7 722 596,4	6,4
Донецька	3 706,2	4 537,7	41 894,7	762,6	10 319,8	3 965,0	1 969,9	0,0	76 377,1	4 845 441,4	1,6
Житомирська	1 488,1	11 800,2	61 359,2	37 696,5	4 105,0	1 734,0	2 870,9	558,5	141 041,5	661 860,8	21,3
Закарпатська	0,0	1 636,0	21 272,0	35 098,5	329,6	326,1	187,4	65,6	99 250,7	1 658 975,7	6,0
Запорізька	13 135,9	10 796,7	189 973,0	10 831,0	156 894,4	405,5	6 702,8	53 701,5	472 275,3	3 377 247,5	14,0
Івано-Франківська	9 915,4	30 028,7	14 849,0	16 769,2	353,3	488,2	1 721,5	628,0	82 112,5	871 353,5	9,4
Київська	463 347,2	43 410,0	290 218,5	52 231,8	112 818,6	32 628,5	41 087,7	20 741,5	1 144 735,8	1 856 333,0	61,7
Кіровоградська	1 189,8	8 199,2	128 137,1	9 363,4	162 626,8	12 831,1	1 066,2	57 802,3	386 386,1	521 761,0	74,1
Луганська	0,0	271,3	7 815,6	429,0	19 895,1	0,0	0,0	12 870,2	41 281,2	202 920,8	20,3
Львівська	9 777,8	2 194,7	133 724,9	70 956,1	119 621,6	56 953,3	8 370,8	47 306,5	514 027,1	1 895 635,5	27,1
Миколаївська	1 797,9	14 391,1	1 022 934,1	258 211,1	53 451,9	3 005,9	2 487,4	34 989,1	1 449 282,0	2 112 586,3	68,6
Одеська	0,0	9 191,9	579 280,1	106 409,1	244 233,0	1 234,4	4 400,2	104 307,0	1 174 253,2	1 668 313,7	70,4
Полтавська	2 569,0	23 111,3	213 585,3	15 545,6	82 928,4	16 791,7	32 116,4	25 991,9	424 640,6	1 905 900,9	22,3
Рівненська	5 718,5	9 085,2	24 973,1	21 538,9	5 522,7	688,1	509,8	458,4	94 776,1	410 890,2	23,1

Продовження табл. 2.3.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Сумська	3 787,1	16 596,4	226 279,5	37 793,5	23 575,9	0,0	30 725,3	3 521,4	366 247,7	802 120,7	45,7
Тернопільська	40 257,4	4 349,6	75 774,6	27 103,6	10 639,9	26,0	924,6	1 924,2	176 191,8	452 483,7	38,9
Харківська	304,6	12 410,5	104 632,7	7 455,8	54 566,3	12 352,4	50 031,0	15 261,0	316 738,5	1 278 984,9	24,8
Херсонська	29,2	13 524,4	48 768,7	42 738,1	12 675,2	581,6	638,6	9 752,5	168 687,8	269 932,7	62,5
Хмельницька	701,7	44 469,5	216 151,0	59 021,5	8 226,6	27 469,2	3 247,7	9 893,4	409 578,4	638 152,0	64,2
Черкаська	1 994,1	14 408,2	141 617,4	67 482,8	264 356,1	5 544,1	16 674,4	74 287,6	645 660,4	785 641,5	82,2
Чернівецька	3 297,7	1 385,1	4 723,1	3 008,2	2 007,2	21,6	409,7	35,5	62 370,2	200 132,6	31,2
Чернігівська	6 728	16072,5	321855,6	41609,5	10087,5	0,0	13118,1	4419,6	427 999,0	754 951,9	56,7
Всього	611 235,5	372 998,1	4 228 115,6	1 050 950,0	2 137 268,8	215 001,6	238 966,3	627 346,7	10 420 941,6	37 043 517,9	28,1

Джерело: складено автором за даними [23]

Серед суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які здійснюють експорт сільськогосподарської продукції, лише незначну частину складають сільськогосподарські підприємства – безпосередні виробники продукції. Сільськогосподарські підприємства перебувають на першому, найнижчому етапі технологічного ланцюжка, який завершується експортом сільськогосподарської продукції. В процесі здійснення експорту беруть участь підприємства інших сфер діяльності. Зважаючи на суттєві міжгалузеві технологічні зв'язки, обсяги експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції не є відображенням експортного потенціалу сільськогосподарських підприємств. Мова йде про експортний потенціал аграрного кластера, що складається із взаємопов'язаних господарюючих суб'єктів, діяльність яких відбувається в різних сферах – від постачання необхідних матеріалів та машин, виробництва аграрної продукції, її зберігання та переробки до безпосередньої організації експортних операцій, сертифікації продукції, її відвантаження, сплати митних платежів та отримання експортної виручки [29, с. 109].

В епоху глобалізації міжнародна торгівля дає можливість українським виробникам аграрної продукції продавати товари на світовому ринку країнам, в яких проживає понад 7 млрд. потенційних покупців. Країни вибудовують взаємовигідні моделі торгово-економічних відносин, до яких відносять наступні:

1. Митний союз – форма міждержавної угоди двох або більше країн про скасування митних зборів у торгівлі між ними з формою колективного протекціонізму від третіх країн.

2. Зона вільної торгівлі – тип міжнародної інтеграції, при якому в країнах-учасниках скасовуються мита, податки і збори, а також кількісні обмеження у взаємній торгівлі відповідно до міжнародного договору.

3. Преференційна торговельна угода – угода країн про надання одна одній певних преференцій (переваг у вигляді зниження податків, митних зборів, звільнення від платежів, надання вигідних кредитів) перед третіми країнами, які не беруть участі в даній угоді.

4. Угода про асоціацію з Європейським Союзом – угода між Європейським Союзом (ЄС) і державою, яка не є членом ЄС. Угода створює рамки для співпраці між сторонами в сфері розвитку політичних, торгових, соціальних, культурних зв'язків, зміцнення безпеки.

Метою підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом було встановлення взаємовигідних економічних відносин Для Європейського Союзу це значило отримати товари належної якості за більш привабливими цінами, а для України експортувати продукцію та отримувати економічні вигоди.

Підписання Україною Угоди про зону вільної торгівлі з Європейським Союзом має позитивні наслідки:

– розширення доступу української аграрної продукції до ринку ЄС;

– розширення доступу до сучасних європейських технологій;

– підвищення якості української сільськогосподарської продукції відповідно до ринку Євросоюзу;

– підвищення усвідомлення якості української продукції;

– стимулювання загального попиту на українські товари;

– розвиток вітчизняного виробництва;

– нарощення експорту;

– отримання значного обсягу квот на сільськогосподарську продукцію й утримання ЄС від експортних субсидій;

– можливість залучення іноземних інвестицій;

– модернізація виробництва.

Разом із цим, зона вільної торгівлі містить певні ризики для розвитку аграрної сфери [30, с.52]:

– рівень нетарифного захисту (санітарні, фітосанітарні, ветеринарні та інші вимоги) ЄС значно вищий, ніж в Україні;

– зростання витрат підприємств на підвищення якості, стандартизацію та сертифікацію агропромислової продукції;

– брак державної підтримки та хронічний дефіцит грошових коштів, що обмежує можливості підприємств аграрного сектора в активізації свого розвитку і модернізації виробництва;

– повільність наближення й адаптації законодавства України до законодавства ЄС та впровадження європейських стандартів для інтеграції до ЄС;

– невідповідність вітчизняної сільськогосподарської продукції європейським стандартам, що стримує постачання продукції на ринки Євросоюзу;

– додаткова конкуренція для вітчизняних виробників через спрощення доступу імпорту високоякісної сільськогосподарської продукції з Євросоюзу до України.

У сфері експорту українського продовольства все ще залишається актуальною низка проблем, а саме, значна питома вага сировинної продукції з низькою доданою вартістю, недостатня номенклатура продукції, недостатнє залучення малих та середніх підприємств до експорту своєї продукції, ускладнений доступ до нових ринків збуту. Приєднання України до зони вільної торгівлі виявило ряд проблем: послаблення конкурентних позицій товаровиробників агропродовольчої продукції внаслідок їх неготовності конкурувати з європейськими й американськими товарами за показниками якості.

В Україні існує досвід підвищення рівня доданої вартості агропродовольчої продукції шляхом переорієнтації з експорту насіння соняшнику на експорт соняшникової олії. Це дало змогу отримати у 2012 р. 4,2 млрд дол. США валютних надходжень, що становить 6% у структурі загального товарного експорту України. За використання зерна на виробництво молока сума отриманої доданої вартості у 5,4 рази перевищує надходження від експортних операцій, а за умови використання зерна для виробництва м'яса свиней – у 6,7 рази. За подальшого перероблення м'яса і молока на підприємствах харчової і переробної промисловості може відбутися зростання створеної в межах країни доданої вартості по м'ясу у 9,4 рази, а по молоку – у 8,8 рази порівняно з експортом зернових [30, с. 51].

До проблем українського експортного потенціалу аграрного сектора можна віднести [31, с. 190; 32, с. 250; 33]:

– недосконаліть норм українського законодавства у сфері управління та розвитку експортної діяльності;

– неефективні процедури при перетині кордону, надмірна забюрократизованість та відсутність міжвідомчої координації;

– надмірна кількість документів при проведенні зовнішньоекономічних операцій;

– світовий попит на найбільші групи товарів України останніми роками скорочується;

– сировинний характер та вузька спеціалізація: простежується тенденція щодо імпорту готової продукції, яка містить сировину вітчизняного походження;

– недостатній рівень інвестування в модернізацію експортоорієнтованих виробництв;

– Україна експортує товари низького рівня обробки на висококонкурентні ринки, що знижує можливість впливати на ціну товару;

– експорт українських товарів до ключових партнерів відстає від динаміки світового експорту в ці країни;

– недостатньо розвинена транспортна інфраструктура, яка не відповідає міжнародним стандартам;

– недосконала система зберігання продуктів (деякі сільськогосподарські продукти швидко псуються, а транспортування їх на великі відстані призводить до зниження якості);

– недостатній розвиток систем сертифікації та контролю якості експортної продукції на фоні значного посилення вимог до споживчих та екологічних характеристик, а також до безпеки продукції, що реалізується на ринках промислово розвинених країн;

– відсутність необхідної кількості кваліфікованих кадрів з досвідом роботи у сфері експорту.

Аналіз сучасного стану стандартизації сільськогосподарської продукції свідчить про те, що на неї поширюються чинні в Україні 566 національних стандартів, з них 64,8% відповідають вимогам міжнародних або європейських. Пріоритетним завданням для України стає також розроблення стандартів ЄС щодо безпеки та якості харчових продуктів у ланцюгу «від лану до столу», упровадження міжнародної системи сертифікації і виробництва сільськогосподарської продукції Global GAP (Good Agricultural Practice, належні сільськогосподарські практики), що базується на вимогах запобіжної системи HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point, аналіз небезпечних чинників і критичних точок контролю).

Система Global GAP передбачає не лише вирощування екологічно чистої продукції, але й відповідне транспортування її, зберігання, використання екологічно чистого пакування, розміщення складів хімічної продукції тощо. Проте нинішній рівень агротехнологій не забезпечує масового отримання екологічно безпечних продуктів, а підприємства-виробники сертифікованої органічної продукції реалізують її за межами країни. Понад 90% української органічної продукції, що експортується, знаходить споживачів у Євросоюзі. Вітчизняні виробники органічної продукції, кількість яких з кожним роком зростає (нині їх понад 180), сертифікують за органічними стандартами ЄС. У європейських країнах користуються попитом мед, соки, повидла, сиропи, джеми, ковбаси тощо. Затребувана й рослинна сировина українського виробництва.

Оскільки перехідний період від традиційного до органічного виробництва становить три роки (земля має очиститися від хімічних речовин і вирощена протягом цього періоду продукція не вважається органічною), то товаровиробники-початківці потребують державної підтримки. Досвід провідних країн, зокрема Німеччини, переконує, що ефективним засобом поширення виробництва органічної продукції є її пропагування за державний кошт. Саме так Німеччина в рази наростила обсяги виробництва продукції органічного походження й випередила Італію та Францію.

Одним із найбільш ємних елементів органічної гарантійної системи стає сертифікація. Вимоги споживачів до якості харчових продуктів постійно зростають. Стандарти органічного виробництва встановлюють вимоги до якості органічної продукції. Інспекція та сертифікація забезпечують їх дотримання. Отже, сертифікація стає необхідною умовою збалансування інтересів виробника і споживача. Зокрема, виробники отримують доступ до особливого сегмента ринку з привабливою ціною, органічні виробники виокремлюються від інших, для органічних виробників вводяться спеціальні режими підтримки. При цьому споживач отримує гарантію відповідності усіх стадій виробництва встановленим вимогам та захист від фальсифікації товару на ринку, створюється відповідна законодавча база [30, с. 55].

Оптимізація структури експорту – головна умова для входження України в систему міжнародних господарських зв'язків і використання переваг міжнародної торгівлі. Формування структури має ґрунтуватися на загальній закономірності розвитку світової економіки, конкурентних перевагах, наявності реального високого попиту на товари, отриманні максимальної вигоди та еквівалентність міжнародного обміну товарами з урахуванням класифікації експортних товарів (табл. 2.3.6).

Таблиця 2.3.6

Класифікація експортних товарів аграрної галузі

Група експортних товарів	Класифікаційна характеристика	Перелік товарів
Експорто-орієнтовані товари	Товари, вироблені в обсягах, що відповідають нормам та фактичному рівню споживання в Україні або мають можливості перевищити ці рівні; товари, виробництво яких є досить ефективним і конкурентоспроможним на світовому ринку	Яловичина, сухе молоко, вершкове масло, пшениця, кукурудза, сир, цукор
Експортні товари-лідери	Товари, які виробляються в кількості, що перевищує норми і фактичний рівень споживання в Україні; товари, які мають найбільші порівняльні переваги на світовому ринку; товари, які займають найбільшу питому вагу в товарній структурі експорту	Соняшникова олія, ячмінь, насіння соняшнику

Джерело: складено автором

Необхідно нарощувати виробництво й експорт тих товарних позицій, які мають найбільшу конкурентоспроможність на світових ринках і можуть в достатній кількості вироблятися в Україні. Тобто група експортних товарів-лідерів і надалі повинна залишатися домінуючою складовою товарної структури експорту [34, с. 58].

Для детального дослідження експортного потенціалу аграрного сектора України використовують SWOT-аналіз, на основі якого визначають напрями, механізми та інструменти обсягів експорту продукції АПК (табл. 2.3.7).

SWOT-матриця дозволяє виявити взаємозв'язки між «внутрішніми» (сильні та слабкі сторони) та «зовнішніми» (можливості та загрози) факторами, що мають стратегічне значення для України. Саме ці взаємозв'язки дають можливість сформулювати порівняльні переваги, виклики й ризики, які є основою для стратегічного вибору - формулювання

стратегічних та операційних цілей підвищення експортного потенціалу АПК на перспективу.

Інструментами реалізації експортного потенціалу аграрної сфери в умовах зони вільної торгівлі є [36]: реалізація політики протекціонізму експорту аграрної продукції; детінізація експортної діяльності в аграрній сфері; державна підтримка експорту нішевої продукції; налагодження міжнародних торговельно-комунікаційних взаємозв'язків; підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств шляхом організаційно-технологічної модернізації виробництва; формування трудового потенціалу аграрної сфери, який володіє необхідними компетентностями для ефективного виробництва продукції високої якості та її просування на європейські ринки; розвиток діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та приватних лізингових компаній; інтенсифікація аграрного виробництва; запровадження програм субсидування експорту; підвищення частки інноваційної продукції з високою доданою вартістю; вирішення проблеми диспаритету цін на аграрну продукцію; спрощення процедури укладання експортних контрактів безпосередньо виробниками аграрної продукції; запровадження системи сертифікації та контролю якості аграрної продукції.

Таблиця 2.3.7

SWOT-аналіз експортного потенціалу аграрного сектора

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Сприятливі погодно-кліматичні умови для розвитку агропромислового комплексу. 2. 41,5 млн. га сільськогосподарських угідь займають 70% території країни, з них 67,7% земель сільськогосподарського призначення становлять ґрунти чорноземного типу. 3. Вигідне географічне розташування, наявність транспортної інфраструктури, річкових портів та виходів до міжнародних морських транспортних сполучень. 4. Розвинені зовнішньоекономічні зв'язки. 5. Багатопрофільність аграрного виробництва. 6. Наявність сировини. 7. Впровадження нових технологій. 8. Розвинена фінансова інфраструктура	1. Недосконаліть українського законодавства, що регламентує зовнішньоторгівельні відносини. 2. Відсутність стабільних соціальних, економічних та політичних умов. 3. Брак кваліфікованих кадрів у сфері експорту та кадрів робітничих професій у сільському господарстві. 4. Низька конкурентоспроможність продукції вітчизняного виробництва. 5. Недосконала система зберігання продукції, у тому числі аграрної продукції з обмеженим терміном зберігання. 6. Відсутність переробки та утилізації промислових і твердих побутових відходів. 7. Незначна частка малого та середнього бізнесу (МСБ) в структурі

(банки, біржі). 9. Збережений науковий потенціал.	економіки країни, брак інфраструктури підтримки МСБ. 8. Несприятливий бізнес-клімат в Україні.
Можливості	**Загрози**
1. Інтеграція України у світове співтовариство. 2. Використання досвіду розвинутих країн та переваг господарської взаємодії з ними в інтересах розвитку економіки України. 3. Зміцнення відносин між Україною та ЄС, збільшення товарообігу між Україною та країнами ЄС. 4. Підписання договору про зону вільної торгівлі з ЄС без виключень та обмежень. 5. Розширення участі у міжнародному поділі праці. 6. Розширення транскордонного співробітництва. 7. Додаткове надходження валютних ресурсів. 8. Виробництво екологічно чистої продукції сільського господарства та підвищення її якості відповідно до міжнародних стандартів. 9. Модернізація виробництва. 10. Підвищення доходів та рівня життя населення.	1. Обмеження на постачання м'яса без кісток на ринки ЄС. 2. Зростання світових цін на енергоносії. 3. Нестабільність природно-кліматичних умов, що може призвести до змін у сільському господарстві. 4. Зниження родючості ґрунтів. 5. Погіршення стану довкілля внаслідок продовження політики незбалансованого природокористування. 6. Розвиток великих агрохолдингів створює ризик збільшення безробіття на селі. 7. Здійснення розрахунків з експортних операцій через офшорні компанії та ухилення від податків.

Джерело: розроблено автором за даними [21, 35]

На даному етапі експорт агропромислової продукції входить до пріоритетів Національної експортної стратегії.

В Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України до 2026 року, схваленій Кабінетом Міністрів України, визначені стратегічні напрями розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості: зростання обсягу виробництва та збільшення експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної галузі, розширення номенклатури та зміну структури експорту в напрямі збільшення частки продукції з високою доданою вартістю (зміна співвідношення між

сировиною, продуктами первинної переробки та готовою продукцією в загальному обсязі експортованої продукції сільського господарства, харчової та переробної продукції з 55/34/11 на 39/40/21 на кінець 2026 року), географічна диверсифікація напрямів експорту (відкриття нових ринків) та розширення експортних можливостей для малих і середніх підприємств. Для підвищення рівня експортного потенціалу аграрної галузі на сучасному етапі необхідне запровадження державного регулювання розвитку аграрної сфери за основними блоками: екологічний, економічний та соціальний (Рис. 2.3.5).

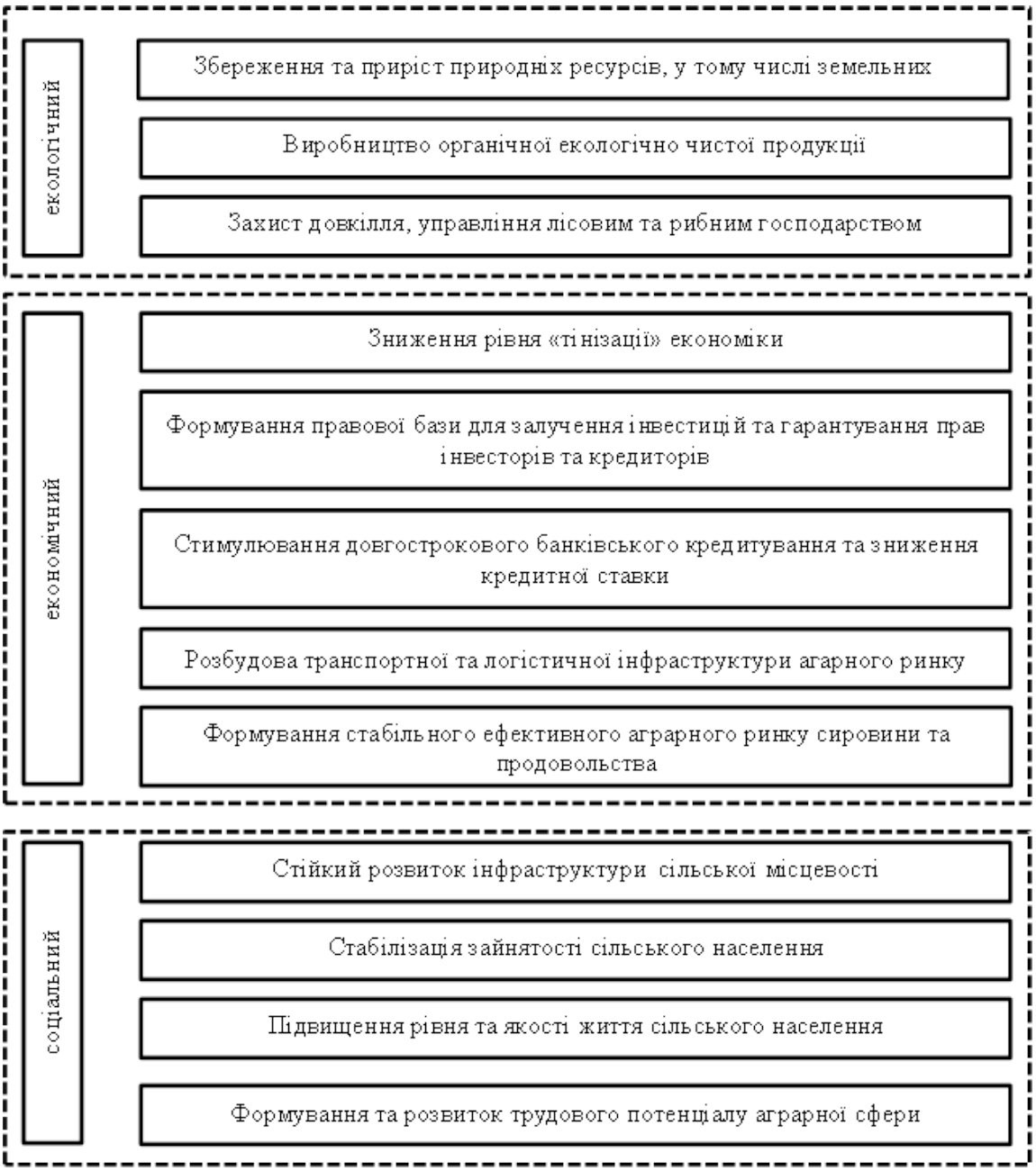

Рис. 2.3.5. Основні напрями державного регулювання аграрної сфери

Джерело: розроблено автором

Реакція на внутрішні та зовнішні виклики залежить від соціально-економічної політики щодо розвитку сільських територій, підвищення рентабельності сільськогосподарських виробників, зростання прибутковості сільської праці та добробуту населення [37].

Література:

1. Мельник Т. Експортний потенціал України: методологія оцінки та аналіз. *Міжнародна економіка*. 2008. Вип. 1-2. С. 241-271.

2. Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика: пер. с англ. М. : БИНОМ, 1997. 699 с.

3. Большой экономический словарь. Под ред. проф. А. Н. Азриляна. М. : Фонд «Правовая культура», 1994. С. 478.

4. Бегма В. М., Мазуров Г. І. Деякі аспекти визначення експортного потенціалу українського оборонно-промислового комплексу. *Проблеми науки*. 2007. № 7. С. 45-51.

5. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. М. : Книжный мир, 2003. 895 с.

6. Волкодавова Е. В. Экспортный потенциал промышленных предприятий: теория, методология, практика: монография. Самара. Самар. гоС. экон. ун-т, 2007.

7. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл. кор. НАН України Б. Є. Кваснюка. К. : Фенікс, 2007. Т 3: Конкурентоспроможність української економіки. С. 126-127.

8. Голіней С. В. Державне регулювання експортного потенціалу України. *Механізм збалансованого розвитку промислового виробництва*. 2005. № 2. С. 130-139.

9. Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Антонюк Л. Л. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: монографія: В 2 т. К. : КНЕУ, 2006.

10. Кириченко О. М. Експортний потенціал харчової промисловості України. *Наукові праці Українського державного університету харчових технологій.* 1999. № 5. С. 66-69.

11. Кисельова О. М. Активізація експортного потенціалу України на російському напрямку : дис.. ... канд. екон. наук: 08.02.03. Дніпро, 2001. 193 с.

12. Коломієць В. В. Передумови дослідження експортного потенціалу регіону. *Зб. наук. пр. Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2003. Випуск 8. С. 69-77.

13. Михайловский В. П. Формирование новой парадигмы развития внешнеэкономической деятельности региона : автореф. дисС. ... докт. экон. наук: 08.00.05. Москва, 2003.

14. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. Редкол. …С. В. Мочерний. К. : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.

15. Пирець Н. М. Фактори розвитку експортного потенціалу України. Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків та залучення іноземних інвестицій: регіональний аспект. Донецьк : ДонНУ. 2004. С. 166-170.

16. Рогачов В. В. Экспортный потенциал Росси: состояние, ориентиры и условия развития. *Внешнеэкономический бюллетень*. № 5. 2004.

17. Сейфуллаева М. Э., Капицын В. М. Экспортный потенциал российских регионов в условиях глобализации мировой экономики. *Маркетинг*. 2001. № 1.

18. Скорнякова І. В. Формування експортного потенціалу обробної промисловості України: автореф. диС. … канд. екон. наук: 08.02.03. Київ, 2006. 20 С.

19. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: навч. посібник. 2-ге вид. К. : Вікар, 2002. 374 с.

20. Фомишин С. В. Международные экономические отношения на рубеже тысячелетий: учебное пособие. Херсон : Олди-плюс, 2002. 560 с.

21. Яценко О. М., Невзгляд Н. Г., Невзгляд А. Г. Розвиток експортного потенціалу аграрного сектора економіки України в умовах глобалізації. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2015. № 3(80). С. 39-48.

22. Радченко Е. Є. Визначення сутності поняття «експортний потенціал країни». *Вчені записки університету «КРОК»*. 2013. Вип.34. С. 205-212.

23. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

24. Варченко О. М., Крисанов Д. Ф. Експортний потенціал аграрного сектору України: виклики і проблеми та механізми їх подолання. *Економіка та управління АПК: збірник наукових праць*. 2017. Вип.2(137). С. 122-132.

25. Моніторинг стану АПК. URL: https://agro.me.gov.ua /ua/ investoram/monitoring-stanu-apk/eksport-z-ukrayini-zernovih-zernobobovih-ta-boroshna.

26. Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL:http://faostat.fao.org.

27. Всесвітній економічний форум. Індекс глобальної конкурентоспроможності 2017-2018 рр. URL: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/ #economy=UKR.

28. Всесвітній банк. Ведення бізнесу. URL: https://www.doingbusiness.org/

29. Сайкевич М. І. Експортний потенціал сільськогосподарських підприємств. *Інноваційна економіка*. 2013 № 3. С. 104-110.

30. Россоха В., Шарапа О. Експортний потенціал аграрних підприємств. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 4. С. 44-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2016_4_6.

31. Квеліашвілі І. М. Передумови трансформації національної митної справи. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2017. № 2. С. 186-195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamcudu_2017_2_32.

32. Чалапко Л. Д., Перетятко Л. А. Експортний потенціал України: Проблеми і перспективи реалізації. *Науковий вісник НЛТУ України.* 2016. Вип. 26.2. С. 247-253.

33. Rykova I. and Shkodinsky S. Expanding the export potential of the Russian agro-industrial complex's sectors in light of international experience. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 274. 2019. doi:10.1088/1755-1315/274/1/012072.

34. Тюха І. В., Полінчик-Ярова Т. В. Стан, тенденції і перспективи розвитку українського експорту продукції АПК. *Наукові праці Національного університету харчових технологій.* 2019. Т. 25, № 1. С. 55-64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnukht_2019_25_1_7. doi:10.24263/2225-2924-2019-25-1-7.

35. Осадча Н. В., Ляшенко В. І., Галясовська О. В. Особливості експорту агропромислової продукції в Україна та Придніпровському регіоні. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1. С. 82-91.

36. Урба С. І. Реалізація експортного потенціалу аграрного сектору в системі зовнішньоекономічної безпеки України. *Інфраструктура ринку*. 2019. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ifrctr_2019_33_19.doi:10.32843/ infrastruct 33-17.

37. Васильєва О. О. Експортний потенціал аграрного сектора України та перспективи його розвитку в умовах зони вільної торгівлі. *Трансформація та розвиток митної справи в умовах нової економіки*: колективна монографія / за заг. ред. А. В. Карпенка і М. В. Ґудзь; Національний університет «Запорізька політехніка». Запоріжжя : ФОП Мокшанов В. В., 2019. 336 с. С. 231-254.

38. Васильєва О.О. Перспективи розвитку експортного потенціалу аграрної сфери України. *Підприємництво в аграрній сфері: глобальні виклики та ефективний менеджмент*: Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 лютого 2020 р.): у 2 ч. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. Ч. 1. С. 73-76.

2.4. Аналіз об'єктивних умов та стану аграрного сектору

Світова економічна наука розглядає зростання аграрного виробництва як фактор забезпечення соціально-економічного прогресу суспільства, розвиток сільського господарства виступає рушійною силою, що сприяє розвитку інших сфер економіки, забезпечує подолання бідності, гарантує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність. Україна має потужній агропромисловий потенціал та значні перспективи розвитку сільського господарства, обумовлені наявними земельними ресурсами та сприятливими кліматичними умовами. Агропромисловий комплекс є одним із основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки, має 9-13% в структурі валової доданої вартості, майже 25% - в товарній структурі експорту. В той же час, сільськогосподарське виробництво знаходиться під суттєвим впливом природно-кліматичних факторів, політичних та інфраструктурних ризиків, забезпеченості відповідними матеріально-технічними, фінансовими та людськими ресурсами. Вітчизняна сільськогосподарська продукція має низькі конкурентні позиції внаслідок недостатнього сучасного рівня агротехнологій, незадовільних темпів техніко-технологічного оснащення, низької мотивації праці сільгоспвиробників та відсутності реальних обсягів державної підтримки.

Незважаючи на незначну позитивну динаміку, що має місце останніми роками, подальший розвиток аграрного виробництва потребує якісних перетворень за рахунок визначення кількісних та якісних чинників впливу.

Значну увагу дослідженням теоретико-методологічних питань розвитку агропромислового комплексу приділяють вітчизняні та зарубіжні дослідники. Вагомий внесок в розробку цієї проблеми внесли вчені-економісти Д. П. Богиня, О. А. Бугуцький, М. Й. Малік, В. Я. Месель-Веселяк, О. М. Онищенко, М. П. Поліщук, Н. І. Прока, В. П. Рябоконь, П. Т. Саблук, О. М. Царенко, В. В. Юрчишин, К. І. Якуба та інші. У їхніх дослідженнях розглядаються економічні та соціальні проблеми розвитку АПК, форми організації виробництва, вплив ресурсного потенціалу на стан сільського господарства. Однак ряд питань щодо впливу окремих факторів на стан сучасного сільськогосподарського виробництва залишаються недостатньо вивченими й потребують подальших детальних досліджень.

Одним із найбільших і важливих секторів економіки Запорізької області є аграрний комплекс, який формує основну частину продовольчих ресурсів та майже три чверті роздрібного товарообігу, що має визначальний вплив на гарантування продовольчої безпеки як регіону, так і держави в цілому. Розвиток сільського господарства Запорізької області знаходиться під впливом ресурсного потенціалу, до складу якого входять земельні, матеріально-технічні, людські та фінансові ресурси.

Запорізька область займає вигідне економіко-географічне положення, розташована на півдні Східноєвропейської рівнини й межує з Дніпропетровською, Донецькою та Херсонською областями. Територія області займає 27,2 тис. м^2, що становить 4,5% території України. Область розташована в степовій зоні, має характерний рівнинний ландшафт, 75% площі області становлять чорноземні ґрунти, клімат області степовий атлантико-континентальний.

У 2014 році сільськогосподарські угіддя в Запорізькій області займали 83%, що становило 2241,8 тис. га, в області вироблялось 7% пшениці, 8% зернобобових, 7,6% соняшнику, 5,6% ячменю, 6,9% меду від загального обсягу виробництва в Україні. Структура сільськогосподарського виробництва області за 1990-2015 роки змінилася в бік збільшення питомої ваги зернових та технічних культур, що є характерним для сільськогосподарської галузі півдня України. В структурі валового виробництва сільського господарства області за 2014 рік рослинництво становить – 76%, тваринництво – 24%.

Запорізька область має достатній виробничий потенціал для забезпечення населення основними продуктами харчування. У регіоні є багатогалузева харчова та переробна промисловість, яка здатна переробляти сільськогосподарську продукцію, вироблену в області, забезпечувати населення регіону харчовими продуктами, а також здійснювати поставки їх за межі області та України.

На сьогоднішній день внутрішня потреба населення області повністю забезпечується за рахунок власного виробництва зерна, олії, яєць, овочів та баштанних культур. У той же час м'ясом та м'ясопродуктами область забезпечена на 52,8%, молоком та молокопродуктами – на 26,7%, картоплею – на 31,1%, плодами та ягодами – на 32,1%, що потребує завозу цих продуктів з інших регіонів [1].

Аграрний сектор є особливою галуззю економіки й залучає природні ресурси в економічний обіг. Ресурсний потенціал сільського господарства області, в основі якого лежать високопродуктивні землі сільськогосподарського призначення й сприятливі агрокліматичні умови, забезпечує можливості збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Земельні ресурси, що безпосередньо використовуються у сільському господарстві, – один із основних засобів виробництва. Українські сільськогосподарські угіддя становлять 0,8% площі сільськогосподарських земель світу [2], а сільгоспугіддя Запорізької області складають 6% від угідь країни, область займає 4-е місце в Україні за площею сільськогосподарських угідь [3, с. 220]. Динаміка земельно-ресурсного потенціалу області наведена в таблиці 2.4.1.

Аналіз динаміки земельно-ресурсного потенціалу Запорізької області свідчить про зміцнення земельно-ресурсного потенціалу області за 2012-2014 роки, спостерігається значна позитивна динаміка валової продукції, збільшилась площа сільськогосподарських угідь.

За роки незалежності реформа відносин власності в аграрній сфері України та трансформація економічних відносин, спрямованих на формування ефективного землекористувача, призвели до виникнення нових форм господарювання на засадах приватної власності на землю та майно на базі реформованих колективних та державних сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 2.4.1

Аналіз динаміки земельно-ресурсного потенціалу Запорізької області за 2012-2014 роки

Показники	2012 рік	2013 рік	2014 рік	Відхилення (+,-)
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	2133,0	2242,1	2241,8	108,8
у т.ч. рілля	1886,0	1904,0	1903,8	17,8
Посівна площа, тис. га	1589,8	1625,7	1625,2	35,4
Валова продукція сільського господарства, млн. грн	7083,2	9523,3	9203,9	2120,7
Коефіцієнт розораності	0,88	0,85	0,85	-0,03
Відсоток посівної площі від площі землі в обробку	84,3	85,4	85,4	1,1
Одержано валової продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	332,1	424,7	410,6	78,5
Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу, кг	3960	5349	5197	1237

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

На території області у 2014 році виробництвом сільськогосподарської продукції займалось 2912 сільськогосподарських підприємств, які в основному представлені фермерськими господарствами (71%). В таблиці 2.4.2 наведена структура господарюючих суб'єктів області у 2012-2014 роках.

Як свідчить аналіз даних таблиці 2.4.2, за досліджувані три роки структура господарюючих суб'єктів у сільському господарстві області

майже не змінюється, кількість аграрних підприємств незначно зменшилася в 2014 р. по відношенню до 2012 р. - всього на 1,5%. У загальній структурі питому вагу збільшили господарські товариства, їх кількість зросла на 6,5%, незначно зменшилась кількість виробничих кооперативів (на 7,9%). Тобто процеси реформування виробничих відносин та форм власності, пошук найбільш конкурентоспроможних та ефективних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі продовжуються.

Таблиця 2.4.2

Розподіл за організаційно-правовими формами та динаміка діючих в Запорізькій області сільськогосподарських підприємств

Господарюючі суб'єкти	2012 рік		2013 рік		2014 рік		Відхилення (+,-)
	Кількість	% до загальної кількості	Кількість	% до загальної кількості	Кількість	% до загальної кількості	Кількість
Всього підприємств	2957	100,0	2930	100,0	2912	100,0	-45
Господарські товариства	463	15,7	477	16,3	493	16,9	30
Приватні підприємства	246	8,3	243	8,3	240	8,2	-6
Виробничі кооперативи	38	1,3	37	1,2	35	1,2	-3
Фермерські господарства	2088	70,6	2091	71,4	2067	71,0	-21
Державні підприємства	24	0,8	21	0,7	23	0,8	-1
Підприємства інших форм господарювання	98	3,3	61	2,1	54	1,9	-44

Джерело: складено автором за даними [4]

У 2014 році 60,3% сільськогосподарських угідь Запорізької області належало сільськогосподарським підприємствам (1351,8 тис. га), 34,7% - громадянам (777,7 тис. га), причому лише 3,2% угідь належали державним сільськогосподарським підприємствам (71,4 тис. га). Перехід земель сільськогосподарського призначення у приватну власність внаслідок аграрної реформи призвів до дрібнотоварного виробництва та неефектив-

ного використання землі. Серед сільськогосподарських підприємств спостерігається значне розшарування за обсягами землекористування. Більшість діючих сільськогосподарських підприємств області у 2014 році в основному займали незначну площу: 44,4% підприємств – до 50 га, 18,1% - від 101 до 500 га, тільки 0,3% підприємств мали площу більше 10000 га [4, с. 35].

Сучасні технології сільськогосподарського виробництва в індустріальному укладі окупаються лише за умови жорсткої спеціалізації або укрупнення виробничих одиниць, що дає підстави стверджувати про перспективи виникнення у майбутньому вузькоспеціалізованих чи об'єднання дрібних господарств [5]. Однак світовий досвід не залишає поза увагою й розвиток фермерських господарств як суб'єктів малого підприємництва, що можуть займати свою нішу сільськогосподарського виробництва: бджільництво, органічне землеробство та інші, а також підтримувати важливий соціальний аспект: наступність поколінь та прив'язаність людей до землі [6, с. 35; 7, с. 236].

Рівень аграрного виробництва, урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність ріллі визначаються оптимальною науково обґрунтованою структурою посівних площ. Землеробство в степовій зоні України, до якої належить Запорізька область, спеціалізується на вирощуванні зерна та олійних культур (таблиця 2.4.3). До зернових культур, що переважають у 2014 році у рослинництві Запорізької області, відносяться озима пшениця (560,2 тис. га), кукурудза (47,5 тис. га), ячмінь (228,8 тис. га), а олійні культури в основному представлені соняшником (576,3 тис. га) [4, с. 58].

В структурі посівних площ останні три роки основну частину займають зернові культури, питома вага яких коливається в межах 54%, соняшник займає в середньому 36%. Озимі зернові культури традиційно складають значну частину зернового клину зони Степу. Основною зерновою культурою області є озима пшениця, якою у 2014 році було засіяно 34,5% від усієї посівної площі. Під чорний пар, що забезпечує накопичення вологи в ґрунті до сівби пшениці озимої в Степу, доцільно відводити 15-20% угідь [8, с. 7], зазначена норма не витримується в структурі посівних площ області, площа чорного пару зменшилась за останні три роки від 7,6 до 6,3%, а, наприклад, у 2000 році площа чистих парів займала 19,5 усієї посівної площі (292 тис. га) [4, с. 58].

Згідно науково-практичних рекомендацій Інституту сільського господарства степової зони для підвищення продуктивності аграрного виробництва доцільно дотримуватись визначених параметрів структури. Так, рекомендовано під зернові і зернобобові культури виділяти 40-80% посівної площі, існуюча структура області відповідає цим вимогам, проте

площі, засіяні соняшником, значно перевищують рекомендовані обсяги 12-15%, що призводить до висушування ґрунту, у тому числі й глибоких його шарів і сприяє зниженню урожайності наступних двох-трьох культур [8, с. 8].

Таблиця 2.4.3

Динаміка та структура посівних площ основних сільськогосподарських культур господарств Запорізької області

Роки	Усього	Зернові культури			Соняшник			Чорний пар		
	тис. га	тис. га	%	%*	тис. га	%	%*	тис. га	%	%*
2012	1589,8	822,6	51,7	40-80	609,0	38,3	12-15	120,7	7,6	10-20
2013	1625,7	906,0	55,7		549,9	33,8		114,6	7	
2014	1625,2	886,0	54,5		576,3	35,5		102,9	6,3	

** Рекомендована структура посівних площ для аграрних господарств зони Степу (Південно-степовий регіон), затверджена Постановою № 164 КМУ від 11.02.2010 р.*

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

В таблиці 2.4.4 наведена питома вага окремих сільськогосподарських культур в посівних площах господарств області та рекомендовані оптимальні з точки зору підвищення культури землеробства нормативи.

Таблиця 2.4.4

Фактична та рекомендована структура посівних площ окремих сільськогосподарських культур господарств Запорізької області

Роки	Усього	Ріпак			Картопля і овоче-баштанні культури			Кормові культури		
	тис. га	тис. га	%	%*	тис. га	%	%*	тис. га	%	%*
2012	1589,8	8,6	0,1	5-10	59,7	3,8	1-2	64,2	4	10-40
2013	1625,7	39,8	2,4		52,2	3,2		56,2	3,5	
2014	1625,2	31,0	1,9		51,5	3,2		55,3	3,4	

** Рекомендована структура посівних площ для аграрних господарств зони Степу (Південно-степовий регіон), затверджена Постановою № 164 КМУ від 11.02.2010 р.*

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

Сумарні обсяги сільгоспугідь, зайнятих картоплею та овочами, кормовими культурами за останні три роки майже не змінились. Техні-

чні культури є високорентабельними, тому останніми роками аграрії області збільшили виробництво ріпаку, засіяна площа якого у 2014 році зросла у 4 рази порівняно з 2012 роком, але не перевищувала рекомендовані значення.

Основним резервом підвищення урожайності є раціональне використання мінеральних та органічних добрив. Внаслідок фінансових труднощів в сільськогосподарських підприємствах частка удобреної мінеральними добривами площі за останні три роки в області зменшилась від 77,6 до 73,8%, хоча у порівнянні з 2000 роком зросла майже на 60%. Застосування мінеральних добрив має певні недоліки: забруднення поверхневих ґрунтових вод, атмосфери та ґрунтового покриву; поживні речовини, що містяться в мінеральних добривах, не цілком утилізуються сільськогосподарськими культурами. Використання ж органічних добрив позбавлене зазначених недоліків, але обмежене обсягами виробництва продукції тваринництва. Внесення органічних добрив під сільськогосподарські культури Запорізької області досить незначне, а частка удобреної площі зменшилась від 0,7% у 2012 до 0,4% у 2014 році (таблиця 2.4.5). Вважається, що для зупинення процесів дегуміфікації ґрунтів необхідно щорічно вносити не менше 10 т органічних добрив на 1 га посівної площі [9, с. 51], в господарствах області вноситься у сто разів менше.

Таблиця 2.4.5

Внесення добрив під сільськогосподарські культури в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області

Показник	2012 рік		2013 рік		2014 рік	
	мінеральні добрива	органічні добрива	мінеральні добрива	органічні добрива	мінеральні добрива	органічні добрива
Загальна посівна площа, тис. га	1066,9		1080,5		1062,3	
Частка удобреної площі,%	77,6	0,7	74,9	0,6	73,8	0,4
Внесено на 1 га посівної площі, т	49	0,1	46	0,1	48	0,1

Джерело: складено автором за даними [4]

Специфіка сільськогосподарського виробництва Запорізької області обумовила використання в основному тракторів, зернозбиральних комбайнів та кукурудзозбиральних комбайнів, кількість яких у сільськогосподарських підприємствах області постійно зменшується внаслідок недостатності коштів в господарствах на їх придбання та ремонт, що призвело до збільшення навантаження на один трактор та комбайн, й може негативно впливати на збір урожаю (таблиця 2.4.6).

Технічний потенціал аграрного виробництва є одним із вирішальних факторів продовольчої безпеки, оскільки досягнення ефективного розвитку аграрного сектору можливе за рахунок широкого використання технічних засобів.

Таблиця 2.4.6

Аналіз забезпеченості основними видами техніки у сільськогосподарських підприємствах Запорізької області

Вид матеріально-технічного ресурсу	2012 рік	2013 рік	2014 рік
Трактори, од.	8276	8191	8089
у розрахунку на 1000 га ріллі	6,6	6,6	6,5
навантаження на 1 трактор, га	151,6	152,6	153,8
Зернозбиральні комбайни, од.	1998	1928	1912
у розрахунку на 1000 га посівної площі зернових (без кукурудзи)	2,85	2,3	2,3
навантаження на 1 комбайн, га	350,4	434,8	437,7
Кукурудзозбиральні комбайни, од.	104	95	94
у розрахунку на 1000 га посівної площі кукурудзи	1,9	1,8	2
навантаження на 1 комбайн, га	521,2	557,9	500

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

Така ж тенденція спостерігалась останніми роками й у ряді інших областей України. Так, у Тернопільській області у 2012 році на 1000 га ріллі приходилось в середньому 7 тракторів, на 1000 га посівної площі зернових (без кукурудзи) – 3 зернозбиральні комбайни [10, С. 127].

До основних причин кризового стану матеріально-технічної бази слід віднести зниження платоспроможного попиту на сільськогосподарську техніку, недостатній обсяг інвестицій у сільське господарство, недосконалі механізми та несприятливі умови одержання кредитів, мінімальний рівень державної підтримки агропромислового комплексу

[11, С. 140]. На нашу думку, збільшення навантаження посівних площ на одиницю техніки передбачає таку організацію сільськогосподарського виробництва, при якому техніка повинна максимально ефективно використовуватись, що неможливо без централізації управління сільськогосподарським виробництвом регіону.

Сучасні тенденції та об'єктивні умови розвитку аграрного сектору Запорізької області у 2012-2014 роках характеризуються збільшенням площі сільськогосподарських угідь, валової продукції сільського господарства та обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу, земельно-ресурсний потенціал в цілому має позитивну динаміку. Структура господарюючих суб'єктів області майже не змінилась.

Посівні площі в основному були зайняті зерновими культурами та соняшником, причому площі, засіяні соняшником, в 2-3 рази перевищували значення рекомендованої структури посівних площ, а площі чистих парів були у 2-3 рази нижче норми. Внесення органічних добрив під сільськогосподарські культури у сільгосппідприємствах останніми роками було практично відсутнім. Матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств Запорізької області останніми роками значно послаблена й вимагає невідкладного оновлення, а її раціональне використання – створення міжгосподарських кооперативів та підрядних організацій для своєчасного та якісного проведення польових робіт.

Одним із шляхів подолання кризового стану матеріально-технічного потенціалу області вбачається надання державної підтримки на оновлення машино-тракторного парку, використання фінансового лізингу та механізму часткової компенсації відсоткових ставок за кредитами на купівлю техніки вітчизняними сільгосппідприємствами. Оскільки сільське господарство не формує такий високий рівень доданої вартості, як, наприклад у сфері послуг, а в той же час сільськогосподарська продукція обумовлює продовольчу безпеку країни, то у більшості країн світу аграрна сфера отримує значну підтримку з боку держави у вигляді субсидування сприятливих передумов для заняття сільським господарством [12].

Розвиток аграрного сектору Запорізької області й України в цілому передбачає роботу по розробці державної аграрної політики, створенню привабливого інвестиційного середовища з використанням як внутрішніх так і зовнішніх інвестиційних ресурсів [13]. Однією з важливих умов розвитку аграрного сектору є формування відповідного трудового потенціалу [14, с. 17], а також селоутворюючих господарств, власники яких проживають у сільській місцевості, поєднують власні економічні інтереси із соціальною відповідальністю перед громадою. Тому подальші дослідження по-

требують вивчення комплексного впливу всіх видів ресурсів та об'єктивних умов на рівень розвитку сільськогосподарського виробництва.

Література:

1. Стратегія регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 року. URL: http://www.zoda.gov.ua/images/article/original/000055/55043/ strategia2020.pdf.

2. Павлова Г. Є. Особливості аграрного сектора в національній економіці. *Ефективна економіка*. 2014. - № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2729.

3. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2014 рік. К. : Державна служба статистики України, 2015. 379 с.

4. Статистичний збірник «Сільське господарство Запорізької області» за 1995-2014 роки. Запоріжжя: Головне управління статистики у Запорізькій області, 2015. 215 с.

5. Мальцева В.А. Становление и развитие аграрного сектора мировой экономики. *Научный журнал КубГАУ*. 2013. №87(03). URL: http://ej.kubagro.ru/2013/03/pdf/04.pdf.

6. Шпак А., Скоропанова Л. К вопросу эффективности использования земель в крестьянских (фермерских) хозяйствах Беларуси/ *Аграрная экономика*. 2015. № 1. С. 30-36.

7. Толкач Г.В. Анализ производственной деятельности фермерских хозяйств Гродненской области. *Сельское хозяйство – проблемы и перспективы*: сборник научных трудов. Гродно: ГГАУ. 2014. Т. 27. С. 231-236.

8. Структура посівних площ, попередники, сівозміни: науково-практичні рекомендації. Дніпропетровськ: ДУ Інститут сільського господарства степової зони НААН України, 2013. 11 с.

9. Стефанків О.М. Раціоналізація природокористування в АПК та формування екологічної свідомості населення: монографія / О.М. Стефанків, О.М. Максимович. Івано-Франківськ: Сімик, 2012. 180 с.

10. Саприкіна О. М. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу в аграрному секторі регіону. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2013. № 53 (1026). С. 125-129.

11. Пивовар П. В. Сучасний стан технічного потенціалу сільськогосподарських підприємств Житомирської області. *Вісник ЖНАЕУ*. 2011. № 1, т. 2. С. 134–143.

12. Борель А. Сущность конкурентоспособности сельского хозяйства и формирующие ее факторы. *Журнал международного права и международных отношений*. 2014. № 4. URL: http://www.evolutio.info/content/view/2317/235.

13. Коваль П. В. Інституційні перспективи розвитку АПК України в умовах глобальних викликів. *Агросвіт*. 2012. № 10 С. 2-5.

14. Прока Н. И. Концептуальные основы формирования механизма управления человеческим капиталом в аграрном секторе экономики. *Вестник Орел ГАУ*. 2012. № 6. С. 12-17.

15. Васильєва О. О. Сучасні тенденції та об’єктивні умови розвитку аграрного сектору. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2016. Випуск 1. С. 29-41.

Розділ 3 ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

3.1. Соціально-економічні проблеми кадрового забезпечення сільського господарства

В умовах сталого розвитку та в епоху трансформаційних перетворень в соціально-економічній сфері, якісне кадрове забезпечення сільського господарства набуває особливого значення. Соціально-економічна ситуація, що склалась в аграрній сфері України, а саме: недостатньо розвинена інфраструктура села, низький рівень оплати та незадовільні умови аграрної праці призвели до виникнення проблем забезпечення сільського господарства ресурсами праці. Саме регулювання впливу демографічної та освітньої компонент кадрового потенціалу на формування кількісного та якісного складу персоналу сільськогосподарських підприємств сприятиме підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектору економіки на світовому ринку.

Персонал є стратегічним ресурсом конкурентоспроможності, економічного зростання й ефективності виробництва та одним із найважливіших аспектів виживання аграрних підприємств в умовах ринку.

Підприємства агарного сектору економіки України перетворюють свій ресурсний потенціал (сукупність природних, матеріальних, фінансових та трудових ресурсів) на готову продукцію, тому розвиток сільськогосподарського виробництва неможливий без забезпечення його висококваліфікованим персоналом, який би на фаховому рівні міг реалізувати поставлену мету. Персонал аграрного підприємства - сукупність найманих за трудовим договором працівників, які мають необхідний фізичний та інтелектуальний потенціал, що може бути застосований у виробництві як стратегічний ресурс, джерело невикористаних резервів економічного зростання суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки [1, с. 7].

Аграрний сектор економіки має свою специфіку, оскільки аграрне виробництво пов'язане із землеволодінням та землекористуванням, що визначає низку особливостей суспільної форми праці в сільському господарстві, які зумовлені наступними факторами: залежність праці від об'єктивних природно-кліматичних умов виробництва; поєднання економічних та природних факторів; обмеженість площі сільськогосподарських угідь; сезонність. Визначальною особливістю сільського господарства є те, що основний засіб виробництва у цій галузі економіки – земля, що унеможливлює прискорення виробничого процесу, як в інших

галузях. Сезонність аграрного виробництва визначає необхідність виконувати значні обсяги робіт у стислий термін, обумовлює істотний розрив між робочим періодом і кінцевими результатами, що відчутно впливає на формування доходів персоналу аграрних формувань, оскільки фінансовий результат залежить від реалізації сільськогосподарської продукції. «Сільськогосподарське підприємство є не виключно сукупністю факторів виробництва, це самостійний організм, який потребує гармонійного поєднання землі, праці, матеріально-технічних ресурсів, використання управлінського аспекту, інших природних та набутих властивостей людини, задоволення її соціальних та духовних потреб» [2, с. 52].

Особливим призначенням агарної праці є забезпечення продовольчої безпеки. Серед світових глобальних проблем проблема харчування стоїть на першому місці. Без виробництва продуктів харчування людство не виживе. У сільському господарстві зайнята майже половина населення Землі.

У сільському господарстві дуже важливим є своєчасне виконання робіт. Такі роботи, як сівба, збір урожаю, виконують у певний час, не швидше і не пізніше. У промисловості несвоєчасне виконання технологічних операцій призводить до невиконання плану виготовлення продукції, а в сільському господарстві – це втрати продукції, погіршення її якості, що позначається на результатах господарювання.

Сільськогосподарське виробництво виступає своєрідним системоутворюючим елементом, що поєднує галузі національної економіки, які виконують різні функції й доповнюють одна одну. Аграрне виробництво визначає параметри сільськогосподарського машинобудування, переробних галузей та інфраструктури.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного аграрного сектору економіки постають принципово нові вимоги до формування й забезпеченості персоналом. Невиправдано низький рівень оплати аграрної праці порівняно з іншими галузями економіки, погіршення мотивації праці, відсутність збалансованості між трудовими ресурсами та робочими місцями спричинюють значне вивільнення працюючих із сільськогосподарського виробництва. Аграрну галузь залишають найбільш досвідчені, працездатні і перспективні працівники. Для ефективного розвитку сільськогосподарського виробництва необхідно створити таку систему мотивації праці, яка б насамперед забезпечувала відповідний рівень оплати праці та враховувала пріоритети соціально-економічного розвитку підприємства.

Продукція сільськогосподарського виробництва може виступати як кінцевим продуктом споживання, так і ресурсом для інших галузей еко-

номіки. Це вимагає особливого підходу до організації збутової діяльності, тим більше, якщо врахувати проблеми транспортування виробленого продукту. Тому персонал, зайнятий в аграрному виробництві, має володіти мобільністю, оперативністю і різноплановою фаховістю.

Виходячи з перелічених особливостей сільськогосподарського виробництва, необхідно розробляти концепцію формування персоналу сільськогосподарських підприємств. Формування персоналу сільськогосподарських підприємств є постійним процесом вирішення проблем комплектування підприємств персоналом відповідної кількості та якості, що вимагає виконання певних завдань: набір, підбір, адаптація, управління кар'єрою та мотивація праці.

В сучасних ринкових умовах створення й розвиток агропромислових підприємств повинен сприяти зниженню кількісного складу працівників з одночасним підвищенням їх якісних характеристик [3, с. 134]. Сучасна демографічна ситуація в країні характеризується різким зниженням загальної чисельності населення. Відбувається зменшення чисельності працівників у сільському господарстві. В галузі відстає рівень використання інтелектуального потенціалу порівняно з іншими галузями. Це стосується насамперед рівня освіти, що визначає якість трудових ресурсів, впровадження новітніх технологій і раціоналізаторських пропозицій, проходження професійного навчання тощо. Сучасна система аграрної освіти випускає велику кількість фахівців, які не бажають повертатися і працювати на підприємствах сільського господарства.

Якість вищої освіти та знань, які отримують студенти в аграрних освітніх установах, не відповідає сучасним особливостям сільського розвитку. Значна частина випускників аграрних вузів не прагне працювати в сільському господарстві, молоді фахівці шукають більш сприятливі умови використання свого людського капіталу. Безперервна освіта сільського населення має забезпечувати професійну компетентність у веденні аграрного виробництва, підготовку до роботи в нових умовах, забезпечувати знання про інновації у виробництві конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції [4, С. 195]. Такий фактор безумовно впливає на ефективність і результативність управління як трудових ресурсів, так і підприємства загалом.

В сільськогосподарській галузі відбувається процес старіння робочої сили, що неодмінно позначається на віковій структурі трудових ресурсів агропромислових підприємств. Зайнятість молоді (працівники у віці 15-34 роки) в сільському господарстві становить 24,2% до облікової кількості штатних працівників, у промисловості – 31,8%. На фоні ускладнення демографічної ситуації міграційне скорочення сільського населення за ра-

хунок зовнішньої міграції продовжує негативно впливати на статево-вікову структуру, трудовий та інтелектуальний потенціал галузі.

Вивчення конкурентоспроможності аграрного підприємства на ринку робочої сили повинно базуватися не тільки на дослідженні суті і співвідношення попиту та пропозиції на ринку робочої сили, а й стадій відтворення цього специфічного товару, взаємодія яких за певних економічних умов забезпечує перерозподіл зайнятих [1, с. 9]. Врахування обґрунтованих чинників визначення попиту на кваліфікований персонал, зокрема зміни у попиті на продукт, зміни продуктивності ресурсу, зміни цін на інші ресурси та політико-правові зміни, дасть змогу регіональним органам державного управління точніше спрогнозувати потребу сільського господарства в персоналі, що позитивно вплине на оптимізацію витрат на їх підготовку та перепідготовку.

Для реалізації перспективних напрямів розвитку персоналу аграрних підприємств необхідно реалізувати виважений організаційно-економічний механізм його формування та використання, основними завданнями якого є: соціально-демографічний аспект (розширене відтворення робочої сили); забезпечення ефективного використання персоналу; раціональне використання всіх складових робочої сили відповідно до цілей соціально-економічного розвитку підприємства; формування мотиваційних механізмів найбільш ефективного використання персоналу, які передбачають врахування не лише матеріальних потреб, кар'єрного росту, а й можливість самореалізації, забезпеченість житлом, рівень розвитку інфраструктури [1, с. 15].

Вивчення проблем кадрового забезпечення завжди займало важливе місце в системі наукових досліджень. Питання впливу соціально-економічних факторів на формування, відтворення та ефективне використання персоналу сільськогосподарських підприємств досліджувались в роботах таких українських вчених: Богині Д. П., Бородіної О. М., Горкавого В. К., Лібанової Е. М., Мельника С. І., Михайлової Л. І., Олійник Т. І., Саблука П. Т., Чикуркової А. Д. Певні спроби висвітлення окремих аспектів цієї проблеми зроблені в дисертаційних роботах Бортник В. А., Тищенко С. В., однак, соціально-економічні аспекти формування кадрового складу сільськогосподарських підприємств досліджені недостатньо. Актуальним є оцінка сучасних соціально-економічних проблем кадрового забезпечення села, окреслення напрямів вдосконалення кадрової політики сільськогосподарських підприємств.

В Україні налічується майже 29 тис. сільських поселень, де проживають понад 17 млн. осіб. Сільське населення складає майже третину населення України. Більшість аспектів життєдіяльності українського суспі-

льства тісно пов'язані з селом, оскільки сільське господарство є однією з наймасштабних галузей економіки. Аграрний сектор забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність країни, формує 17% валового внутрішнього продукту та близько 60% фонду споживання населення. В народному господарстві України останнім часом зростає роль АПК, підвищується його значення в експортній діяльності. Сільське господарство сприяє розвитку інших галузей, які поставляють засоби виробництва та споживають продукцію сільського господарства як сировину, а також надають транспортні, торговельні та інші послуги [5, с. 216]. У 2009 році до Зведеного бюджету України від сільського господарства надійшло 3,4 млн. грн., частка експорту сільськогосподарської продукції в загальному обсязі зовнішньоторгівельного обігу України складала 23,6% [6, с. 152].

Останнім часом в аграрній сфері економіки України відчувається недостатнє забезпечення кваліфікованими кадрами, здатними вирішувати складні виробничі питання. Сучасні агропромислові підприємства потребують фахівців, підготовлених на високому рівні, працівників, здатних виконувати поставлені завдання, вирішувати існуючі проблеми, прогнозувати результат, передбачати потенційні витрати з урахуванням всіх аспектів сільськогосподарської праці. Забезпечення активної інноваційної діяльності в агропромисловому комплексі економіки України можливе шляхом впровадження такої кадрової політики, яка передбачає планування потреби в кадрах, ефективне використання працівників (навчання, розвиток персоналу), застосування матеріальних стимулів та інших соціально-орієнтованих мотиваційних механізмів.

Кадри сільськогосподарських підприємств – кваліфіковані, спеціально підготовлені для агропромислової діяльності працівники, доцільне використання яких припускає максимальну віддачу освітніх, особистих та професійних якостей фахівця [7, с. 147]. Кожен працівник виступає носієм свого людського капіталу, що використовується в процесі його професійної діяльності. На думку О. М. Бородіної та І. В. Прокопи активи людського капіталу являють собою діалектичну єдність демографічного та освітнього потенціалів [8, с. 123].

Формування кадрового складу сільськогосподарських підприємств нерозривно пов'язане з демографічною базою трудових ресурсів села. Спад сільськогосподарського виробництва, зниження реальних доходів сільських жителів, руйнування мережі підприємств та організацій соціальної інфраструктури, низький рівень соціального забезпечення призвели до погіршення умов життя населення, регресивних змін в демографічних процесах на селі. Станом на 1 січня 2011 року сільське населення складало 31,6% від загальної кількості населення України (на 1 січня 1989

року – 33,1%), кількість його з 1989 по 2011 роки зменшилась з 17,1 до 14,3 млн. осіб - на 16%. Демографічний потенціал сільської місцевості регіонів України характеризується не тільки скороченням населення, а й процесами старіння. Частка працездатного населення в сільській місцевості нижча від цього показника для України в цілому й складає 56,2%, а сільське населення у віці молодшому за працездатний складає 17,2%, у віці старшому за працездатний – 26,6%. Сільське населення старше міського більше ніж на півроку - середній вік сільського населення на початок 2011 року складав 40,8 років. Регіони України мають відмінності за середнім віком й об'єднані нами в три групи. «Молодими» вважались регіони, середній вік сільського населення яких нижчий від середнього віку населення України (таблиця 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

Групування регіонів України за середнім віком сільського населення

Ознака групи за віком	Регіон	Кількість регіонів	
		всього	%
«Схильні до старіння» (від 43 років)	Вінницька, Луганська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	7	27
«Зрілі» (від 40 до 43 років)	Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Тернопільська, Харківська	8	31
«Молоді» (до 40,3 років)	АРК, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Херсонська, Чернівецька, м. Севастополь	11	42

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України

За результатами групування виявлені сім регіонів (27%), які «схильні до старіння», середній вік сільського населення в цих регіонах вищий від 43 років, що впливає й на демографічне навантаження на працездатне населення. Групування регіонів за рівнем демографічного навантаження виділяє ті ж проблемні області з точки зору демографічних показників: у Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях на 1000 осіб працездатного сільського населення припадає більше 870 непрацездатних осіб, більшість з яких – у віці старшому за працездатний (таблиця 3.1.2).

Таблиця 3.1.2

Групування регіонів України за рівнем демографічного навантаження у сільській місцевості

Рівень демографічного навантаження на 1000 осіб працездатного населення	Регіон	Кількість регіонів	
		всього	%
Дуже високий (> 870)	Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	4	15,5
Високий (від 750 до 870)	Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська	11	42
Середній (від 700 до 750)	Запорізька, Івано-Франківська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Чернівецька	7	27
Низький (< 700)	АРК, Закарпатська, Херсонська, м. Севастополь	4	15,5

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України

На думку науковців [8, с. 131] відтворення людського капіталу можливе і за наявності помірної депопуляції, коли зменшення чисельності населення супроводжується підвищенням його освітнього рівня, професійних якостей.

Більшість молодих людей з сільської місцевості вважають, що у них немає можливості отримати якісну повну освіту. Причинами низької якості знань випускників сільських шкіл є низький рівень матеріально-технічної бази навчально-виховного процесу, брак педагогічних кадрів (у сільській місцевості більше половини педагогів відносяться до вікової групи від 45 до 65 років).

За питомою вагою працівників з вищою освітою сільське населення поступається міському (таблиця 3.1.3). Це обумовлене тим, що сільська молодь після отримання вищої освіти не повертається в село й знаходить роботу в містах, в інших сферах економіки. Цьому сприяє недостатньо розвинена інфраструктура та незадовільні умови проживання. Середньомісячна заробітна плата працівників, зайнятих у сільському господарстві, залишається самою низькою із всіх галузей економіки і цей розрив постійно збільшується. Втрачено логічний зв’язок між витратами на

оплату праці та показниками результативності аграрних підприємств: із збільшенням прибутку та навантаження сільськогосподарських угідь на одного працівника, зайнятого в сільському господарстві витрати на оплату праці зменшуються [9, с. 6]. Молоді люди на селі психологічно мотивовані на переїзд до більш соціально захищеного міста. Погіршення умов життя та низькі заробітки призвели до «відмирання» сільських поселень [10, с. 70].

Таблиця 3.1.3

Розподіл населення за рівнем освіти (станом на 1 січня 2011 року)

Рівень освіти	Все населення України	Сільське населення
Повна вища освіта	12,9	5,4
Базова вища освіта	0,7	0,4
Неповна вища освіта	17,7	11,9
Повна загальна середня освіта	34,9	35
Базова загальна середня освіта	16	21,2
Початкова загальна освіта	14,2	20

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України

Розглядаючи питання якості отриманої освіти сільською молоддю, необхідно відзначити і аспект небажання переважної більшості молоді, отримавши вищу освіту, повертатися працювати на село. Після закінчення навчального закладу працювати безпосередньо у сільськогосподарському виробництві планують дуже мало студентів, при цьому більшість пов'язують свою професійну діяльність і життя не з селом, а з містом.

Результати досліджень свідчать, що найкращі показники ефективності господарювання демонструють переважно ті господарства, на чолі яких стоять працівники з вищою, насамперед економічною освітою, які краще обізнані з особливостями й методами господарювання в ринкових умовах. Практика реформ в аграрному секторі економіки показує, що керівниками й спеціалістами сільгосппідприємств, незалежно від їх форм власності, повинні бути компетентні, висококваліфіковані схильні до інновацій особи, спроможні в кризових умовах знайти вихід із надзвичайно складних ситуацій, керівники й спеціалісти нового типу, здатні забезпечити новий стиль у роботі [11, С. 18].

Кадрова політика сільгосппідприємств повинна бути направлена на створення сприятливих для навчання умов, на державному рівні доціль-

но впровадження гарантованого робочого місця із забезпеченням рівня середньої заробітної плати по відповідному регіону, що дасть змогу залучення та закріплення на селі молодих кваліфікованих кадрів [12]. Необхідне реформування системи підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації аграрних кадрів, створення умов для безперервного навчання аграріїв з метою постійного оновлення їх знань і зростання професійного рівня. Підвищення ефективності соціально-економічного розвитку села можливе за умови вдосконалення бюджетної політики, посилення ролі місцевого самоврядування, наприклад, шляхом запровадження податку на нерухоме майно та ін. [13, С. 71]. При формуванні бюджету доцільно запровадити механізми матеріального заохочення молодих спеціалістів, зокрема надання їм державних пільгових кредитів для придбання житла в сільській місцевості.

***Література*:**

1. Чикуркова А. Д. Стратегічне управління персоналом суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки: автореф. диС. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / А. Д. Чикуркова. Київ, 2011. 30 с.

2. Бєсєдіна Г. Є. Управління персоналом сільськогосподарських підприємств як системоутворюючий фактор. *Вісник СНАУ*. 2009. вип. 4. С. 51-53.

3. Рябуха М. С. Про формування та використання кадрового потенціалу в сільському господарстві. *Економіка АПК: міжнар. наук.-виробн. журнал*. 2009. № 10. С. 132-136.

4. Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми / О. М. Бородіна, С. В. Киризюк, О. Л. Попова та ін.; За ред. д-ра екон. наук О. М. Бородіної; Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, К., 2008. 264 с.

5. Лебединська К. І. Перспективи та проблеми розвитку соціології села в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2011. № 948. С. 215-220.

6. Юрченко О. Ю. Особливості розвитку АПК в умовах глобалізації. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 3. С. 151-153.

7. Філіппова В. Д. Деякі аспекти розвитку кадрового потенціалу підприємств АПК в умовах державної кадрової політики. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2010. № 2(3). С. 145, 150.

8. Теорія, політика та практика сільського розвитку: монографія / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.; за ред. д-ра екон.

наук чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук чл.-кор. УААН І. В. Прокопи; Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ. К., 2010. 376 с.

9. Бортник В. А. Формування та ефективність використання кадрового потенціалу сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)» / В. А. Бортник. Київ, 2010. 19 с.

10. Андреєнко Н. В. Проблеми функціонування підприємств переробної промисловості споживчої кооперації України в період економічної кризи. *Інноваційна економіка*. 2011. № 23 (4). С. 69-71.

11. Гончарук Н. Т. Формування й реалізація державної кадрової політики в установах, організаціях і на підприємствах аграрного сектора економіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управл.: спец. 25.00.03 «Організація і управління в державних установах» / Н. Т. Гончарук. Київ, 2002. 24 с.

12. Васильєва О. О. Соціально-економічні проблеми кадрового забезпечення сільськогосподарських підприємств. *Бізнес Інформ*. 2012. № 5. С. 125-128.

13. Крупка М., Дорош В. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2009. Вип.19. С. 62-72.

3.2. Сучасні тенденції соціально-трудових відносин в аграрному секторі

Сучасне агропромислове виробництво України характеризується зростанням його ролі в економіці, інтенсифікацією інтеграційних процесів, посиленням експортної діяльності [1, С. 153]. Розвиток сільськогосподарської галузі сприяє підвищенню матеріального добробуту населення, зміцненню економічної та продовольчої безпеки, зростанню експортного потенціалу. Аграрний сектор економіки є одним з найбільш ризикових галузей економіки, оскільки суттєво залежить від дії природних факторів та біологічних чинників. Соціально-трудові відносини формування й відтворення людського капіталу, забезпечення зайнятості, соціально-трудові відносини, пов’язані з оплатою праці та власністю в аграрному секторі економіки обумовлюють конкурентоздатність вітчизняного аграрного виробництва, а тому представляють значний науково-практичний інтерес.

Вивченню теоретичних і практичних основ соціально-трудових відносин присвятили свої дослідження такі економісти як О. Амоша,

С. Бандур, Д. Богиня, О. Грішнова, Б. Данилишин, В. Данюк, Т. Заяць, Т Кір'ян, А. Колот, Е. Лібанова, Н. Лук'янченко, В. Онікієнко та багато інших. В роботах О. Богуцького, І. Гнибіденка, В. Вітвіцького, В. Дієсперова, М. Махсми, Л. Червінської розглядається роль заробітної плати в соціально-трудових відносинах на сільськогосподарських підприємствах.

Проблема формування та розвитку соціально-трудових відносин у аграрному секторі економіки залишається недостатньо розробленою, питання колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин на селі, вдосконалення мотиваційних механізмів сільськогосподарської праці потребують системного дослідження.

Дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку соціально-трудових відносин у сільському господарстві та виділення концептуальних напрямів удосконалення організаційно-економічного механізму їх регулювання на сьогодні є актуальним питанням.

У сучасній економічній літературі значна увага приділяється вивченню поняття «соціально-трудові відносини». Найбільш вдалим, на наш погляд, є визначення А. Колота: «Соціально-трудові відносини - це процес взаємодії (взаємовідносин) між сторонами - найманими працівниками та роботодавцями, суб'єктами і органами сторін за участю держави (органів законодавчої та виконавчої влади) і місцевого самоврядування; вони пов'язані з найманням, використанням, розвитком робочої сили, винагородою за працю та спрямовані на досягнення високих рівнів якості життя та ефективності виробництва» [2, с. 108].

Як вважає І. Моторна, «соціально-трудові відносини - історично визначений тип соціально-економічних відносин, які виникають у трудовій та суміжних з нею сферах життєдіяльності суспільства між найманими працівниками та роботодавцями за участю держави, а також їх представників з приводу збалансування їх інтересів, недопущення конфронтації та досягнення соціальної злагоди» [3, с. 14]. Соціальна злагода є однією з найважливіших ознак цивілізованості суспільства, а цивілізовані відносини виступають провідним напрямом соціально-економічного розвитку країни. Саме цивілізовані відносини, на думку І. Лосиці, «повинні забезпечувати узгодження і захист інтересів працівників, роботодавців, органів державної влади, місцевого самоврядування шляхом досягнення консенсусу, вироблення і здійснення єдиної, погодженої позиції» [4, с. 106].

Правовою формою реалізації соціально-трудових відносин є соціальне партнерство, яке охоплює в аграрному секторі, на наш погляд, не тільки питання застосування найманої сільськогосподарської праці, а й умови формування людського капіталу на селі: демографічний розвиток, охорону здоров'я, освіту, рівень інфраструктури.

Окремою категорією соціально-трудових відносин є трудовий потенціал, величина якого базується на чисельності населення. Демографічна база сучасного трудового потенціалу села має тенденцію до звуженого відтворення, що характеризується статево-віковою пірамідою регресивного типу (Рис. 3.2.1).

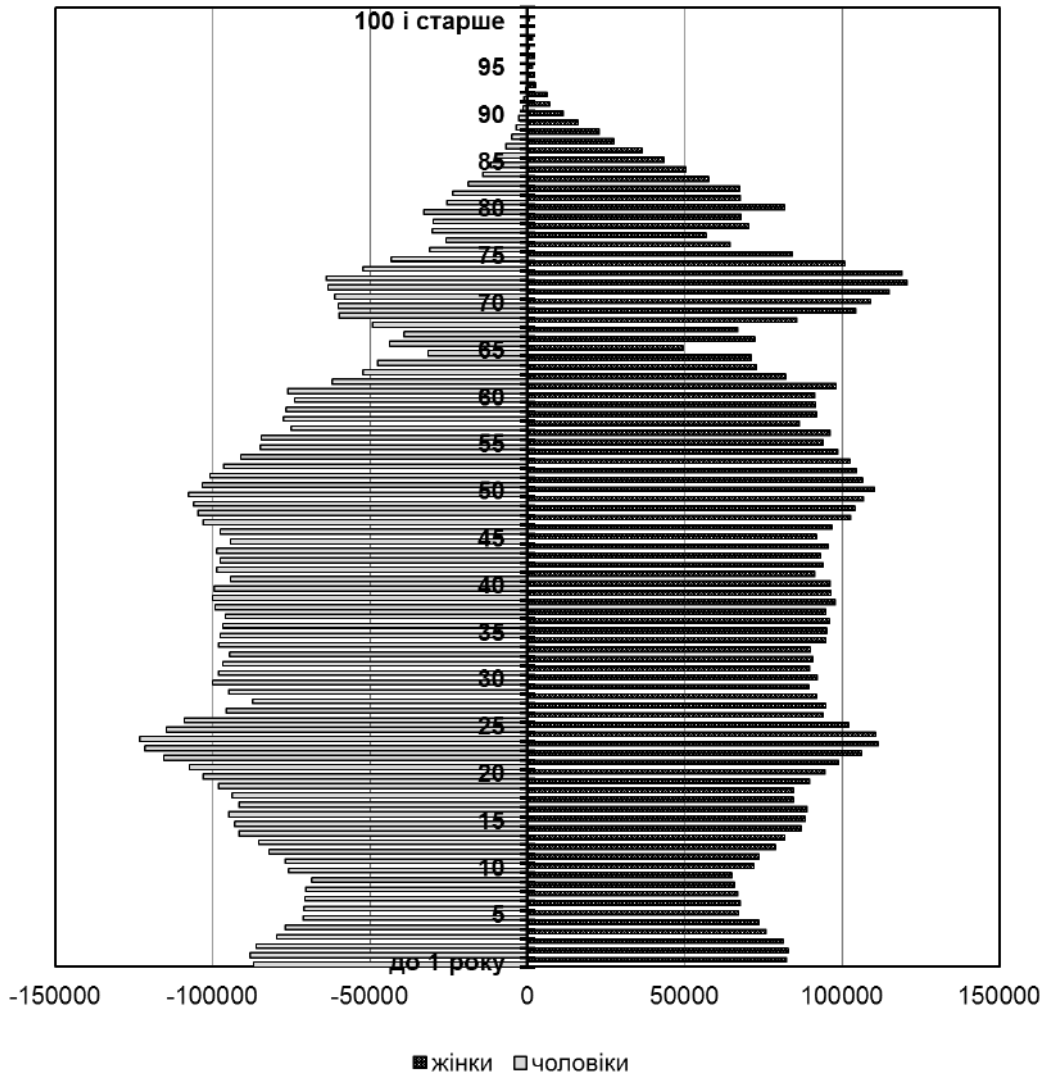

Рис. 3.2.1. Розподіл постійного населення сільської місцевості України за віком (станом на 01 січня 2011 року) [5]

Чисельність сільського населення останніми роками зменшується в основному за рахунок від'ємного природного руху населення. Суттєвим фактором формування ринку праці на селі є вікова структура населення. В цілому по Україні 60% населення знаходиться у працездатному віці, а демографічне навантаження складає 15,3% - населенням у віці, молодшому за працездатний і 24,7% - населенням у віці, старшому за працездатний. У сільській місцевості ці показники становлять 65,7%, 16% та 18,3%, відповідно [5], що свідчить про більшою мірою екстенсивний тип відтворення сільського населення у порівнянні з міським.

Інтенсивний тип відтворення населення для сільської місцевості вбачається ускладненим, оскільки нарощування трудового потенціалу через зростання освітнього рівня, кваліфікації, покращення здоров'я та розумових здібностей, гальмується значною диференціацією можливостей міського та сільського населення в отриманні соціальних гарантій.

На формування соціально-трудових відносин в Україні неоднозначно впливає посилення процесів глобалізації. З одного боку вона сприяє створенню і підтриманню нових робочих місць, приросту валового внутрішнього національного продукту, внаслідок чого підвищується рівень зайнятості, і відповідно - знижується безробіття, а з іншого – відбувається різке зменшення чисельності потенційної робочої сили, що негативно впливає на економіку. Особливо відчутною є міграція для сільської місцевості: низький рівень заробітної плати, значне безробіття та приховане безробіття на селі перетворюють трудову міграцію на основний засіб забезпечення прийнятного рівня життя значної частини населення країни. Сільське населення переважно мігрує в межах України, що є однією з особливостей його сучасної зайнятості.

Однією з основних причин міграції сільського населення до міст є пошук більш комфортних умов проживання, державою практично не регулюється розвиток на селі житлово-комунального господарства: в значній частині сільських населених пунктів досі не вирішені проблеми енерго-, газо-, водо- і транспортного забезпечення; бракує каналізаційних мереж та споруд; невідкладного вирішення потребують питання забезпечення сільських мешканців водою нормативної якості, зменшення обсягів її споживання з відкритих водойм і необлаштованих шахтних колодязів; не задовольняють потреб населення якісні характеристики переважної частини сільського житлового фонду. Невідкладними заходами удосконалення інфраструктури села є підвищення рівня інженерно-комунікаційного облаштування, розвиток соціально-побутових послуг та сільської рекреації, підвищення рівня сільського життя. Основними джерелами фінансування цих заходів можуть виступати податкові пільги для сільськогосподарських виробників, державна підтримка розвитку сільської місцевості, приватні пожертвування та ін.

За даними Державної служби статистики України, у 2011р. частка сільського господарства (включаючи мисливство та лісове господарство) у загальному обсязі валової доданої вартості всіх галузей економіки склала 9,6% (у 2010р. – 8,7%). На основі статистичних даних проаналізовано стан соціально-трудових відносин в сільськогосподарській галузі, зокрема: охоплення колдоговірним процесом (Рис. 3.2.2) та матеріальне стимулювання працівників (Рис. 3.2.3).

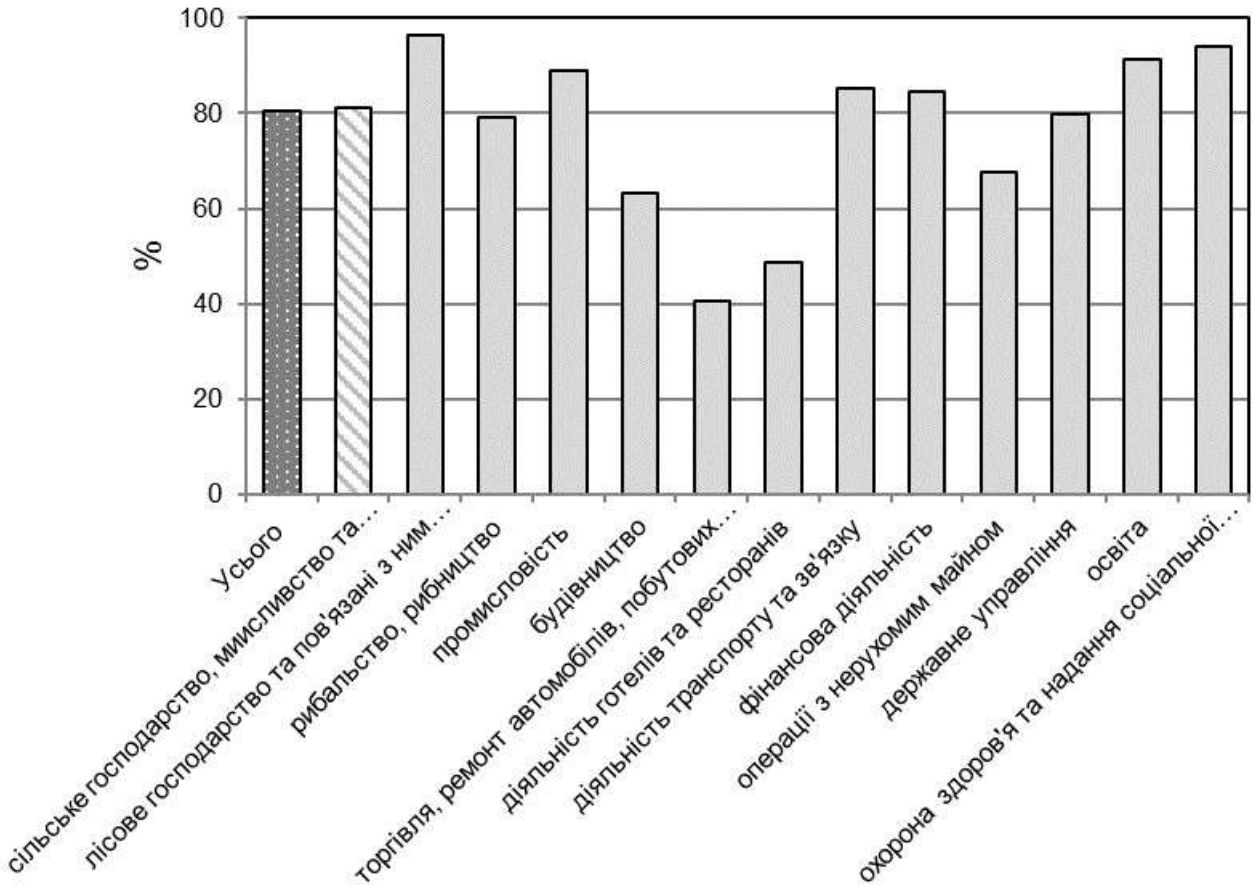

Рис. 3.2.2. Кількість працівників, охоплених колективними договорами, у % до облікової кількості штатних працівників [5]

Незважаючи на задовільний стан укладання колективних договорів у галузі сільського господарства, рівень заробітної плати аграріїв залишається низьким: середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві складає тільки 63% від середньої за всіма видами економічної діяльності. Тобто формування та розвиток соціально-трудових відносин в сільському господарстві ускладнений невиконанням договорів та угод, низькою ефективністю роботи об'єднань роботодавців.

Посиленої уваги потребують соціально-трудові відносини, пов'язані з оплатою праці та власністю. Сюди відносять питання оплати праці (мінімальні гарантії, процедури встановлення й захисту, заохочення, компенсації, надбавки, доплати); участі працівників у власності підприємства. При низькому рівні оплати праці у сільському господарстві, який у 2011 р. становив 63% до середнього рівня по Україні і був майже у 3,5 рази нижчий від оплати праці працівників, зайнятих фінансовою діяльністю, селяни поповнюють свої доходи за рахунок самозайнятості в особистому господарстві та соціальних допомог, які за останні роки дещо збільшилися. Особисте селянське господарство залишається важли-

вим джерелом доходу сільських сімей, адже в господарствах населення України виробляється значна частина продукції сільського господарства

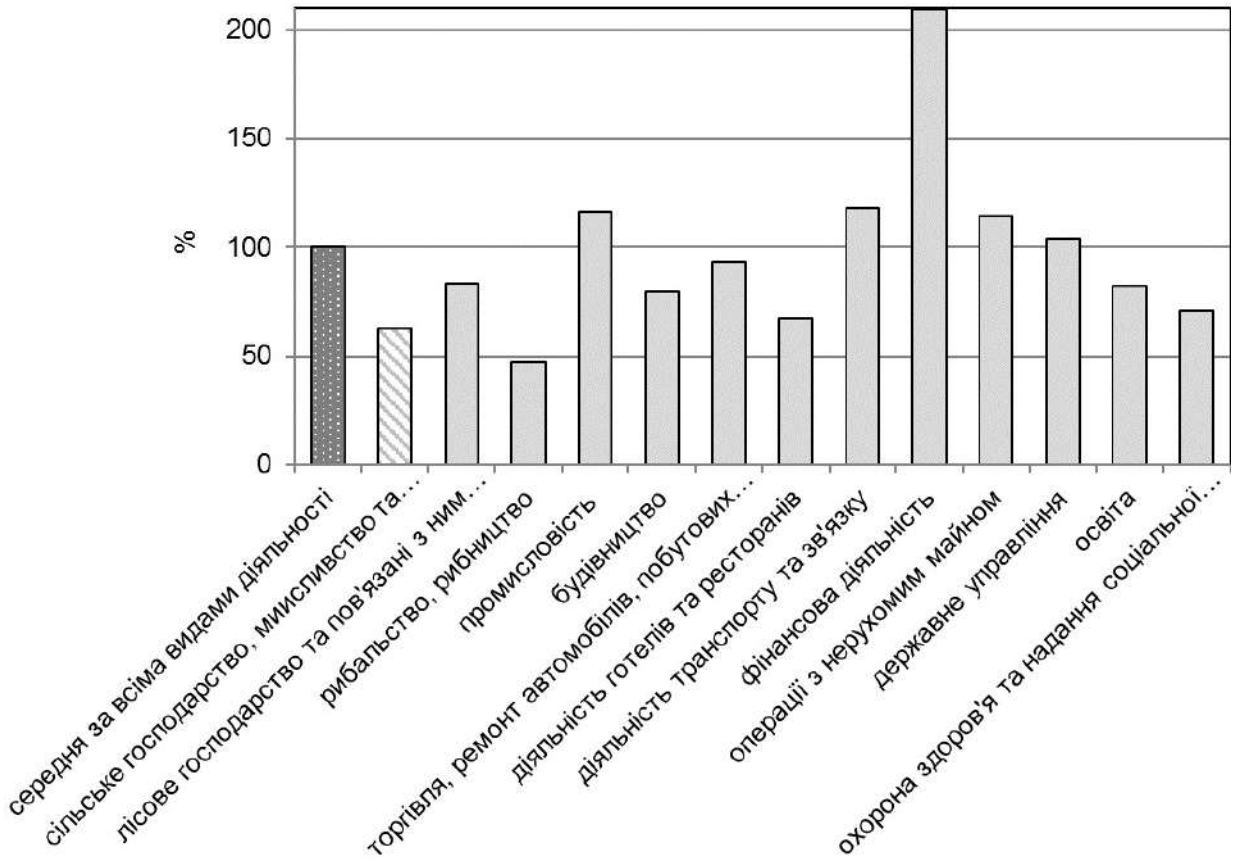

Рис. 3.2.3. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2012 році, у % до середньої за всіма видами діяльності

Соціально-трудові відносини формування й відтворення людського капіталу у сільськогосподарській галузі, зокрема, питання підтримання здоров'я: медичного обслуговування, оздоровлення, житлово-побутове забезпечення, на наш погляд, перебувають на стадії становлення. Забезпеченість ринку праці трудовими ресурсами в сільській місцевості тісно пов'язана з рівнем розвитку соціальної та виробничої інфраструктури, спеціалізацією аграрного виробництва, забезпеченістю житлом.

Деградація сільських територій підриває основи подальшого розвитку не лише аграрного сектора, але й через загрозу продовольчої безпеки усього суспільства. Гострою проблемою на селі є недостатня фондозабезпеченість галузі, диктат постачальників ресурсів, переробників-монополістів, трейдерських компаній в результаті чого не відшкодовуються витрати сільськогосподарських підприємств. Руйнівні процеси соціальної інфраструктури зумовлені відсутністю виваженої державної політики стосовно формування місцевих бюджетів та державної підтри-

мки розвитку та утримання об'єктів соціальної інфраструктури. Зазначені проблеми вирішує соціальне партнерство, яке виступає найбільш ефективним засобом соціально-трудових відносин, забезпечує баланс в реалізації інтересів суб'єктів соціально-трудових відносин, соціальну злагоду. Завданням соціального партнерства в сільськогосподарській галузі є подолання монополії в розділі створеного продукту шляхом залучення всіх суб'єктів соціальних відносин до управління виробництвом, підвищення мотивації до праці для забезпечення високих кінцевих результатів роботи, що сприятиме зростанню рівня життя населення, усунення чинників соціальної напруженості в суспільстві та зменшення на цій основі негативних економічних наслідків [6, с. 78].

Основою функціонування соціального партнерства у сільському господарстві є державний та колективно-договірний механізми. Державний механізм соціального захисту сільськогосподарської праці спирається на Кодекс законів про працю, Закон України «Про відпустки», «Про оплату праці», «Про зайнятість населення», «Про фермерські господарства», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про господарські товариства», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Визнаною колективно-договірною формою реалізації мети соціального партнерства є укладання генеральної, регіональних, галузевих та корпоративних угод, колективного та трудового договорів. В них враховуються соціальні, економічні та інтелектуальні інтереси соціальних партнерів щодо розвитку національної економіки, регіональної соціально-економічної політики, соціального забезпечення найманих працівників, формування корпоративного достатку. Для побудови системи партнерських відносин сторони вносять трудові, фінансові, інформаційні ресурси, при цьому кожна з них прагне отримати власні результати спільної праці. Найманих працівників цікавить підвищення рівня та своєчасність виплати заробітної плати, виконання соціальних гарантій, безпечні умови праці, можливість професійного зростання; роботодавців – збільшення продуктивності праці, підвищення рівня якості продукції, зниження плинності кадрів; державі необхідні стабільний розвиток суспільства, зниження кількості конфліктних ситуацій, забезпечення гарантій захисту інтересів суб'єктів соціального партнерства [7, с. 8].

А. Колот виділяє вісім основних тенденцій еволюції та проявів сучасної ролі держави в регулюванні соціально-трудових відносин, зокрема, акцентується увага на зміні структури державних витрат на користь освіти, охорони здоров'я професійної підготовки та перепідготовки кадрів [8, с. 8]. Існуючий формат та правила функціонування соціально-трудової сфери склалися у період формування економіки індустріального

типу, для якої характерними були інші об'єктивні демографічні, соціальні, економічні умови. За сучасних умов, коли докорінно змінилася демографічна структура населення, суттєві зрушення сталися в структурі зайнятості, трансформується культура солідарності, традиційні інститути соціально-трудового розвитку виявляються все більш неефективними та неадекватними реаліям сьогодення.

Створення в Україні нової системи соціально-трудових відносин, адекватних соціально орієнтованій ринковій економіці, має передбачати забезпечення свободи і прав людини (як найманого працівника, так і роботодавця); людський розвиток; розширене відтворення робочої сили; інтелектуалізацію праці; стабільність і ефективність зайнятості; захист національного ринку праці; гідну працю; належний соціальний захист та соціальне забезпечення.

В Україні створена нормативно-правова база для регулювання соціально-трудових відносин у сільському господарстві як партнерських. Але практика свідчить про серйозні проблеми в цій сфері, що потребує подальших наукових досліджень, а також удосконалення існуючої нормативно-правової бази. Вважаємо за доцільне запровадження механізму формування організацій роботодавців на обласному, районному рівнях, а також формування рад соціального партнерства районного та галузевого рівнів.

Посилення уваги до вирішення засобами державної соціальної політики перелічених нагальних проблем життєдіяльності селян помітно покращить перспективи розвитку аграрного сектора вітчизняної економіки, сприятиме пом'якшенню наслідків і запобіганню відтоку працездатного та найбільш освіченого населення (насамперед молоді), зміцнить потенціал сталого розвитку України в цілому.

Державна політика щодо вирішення соціально-економічних проблем сільського населення має бути складовою державної аграрної політики і спрямованою на розвиток сільської місцевості, подолання бідності і безробіття, поліпшення умов проживання у сільській місцевості, якісне нарощування людського капіталу.

Вважаємо, що виходом з кризового стану соціально-трудових відносин у сільському господарстві є створення «точок економічного зростання», що дозволить залучити додаткові цільові інвестиції, провести диверсифікацію виробництва на інноваційної основі, створення гідних умов життєдіяльності працівників, зайнятих у сільському господарстві [9, с. 199].

«Точками економічного зростання» можуть виступати агрофірми, господарства та агропромислові об'єднання. На їх основі передбачається формування нового економічного укладу в сільській місцевості, що дозволить забезпечити покращення демографічної ситуації, високий рівень

доходів для молоді у сільській місцевості, дасть можливість створити сучасну розвинуту інфраструктуру в сільській місцевості, здійснити будівництво доступного і комфортного житла на селі, що забезпечить продовольчу безпеку країни, виробництво вітчизняної якісної продовольчої продукції і її продаж за доступними цінами [9, с. 200].

Таким чином, як на державному, так і на регіональному рівнях доцільно розробляти й впроваджувати програми, які б включали систему заходів, спрямованих на створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій, наближення умов життєдіяльності сільського населення до умов міських жителів, посилення мотивації населення до розвитку підприємництва у сільській місцевості як одної з основних умов підвищення рівня ефективної їх зайнятості [10, 11].

Література:

1. Юрченко О. Ю. Особливості розвитку АПК України в умовах глобалізації. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 3. С. 151-153.

2. Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / за наук. ред. д.е.н. А. М. Колота. К. : КНЕУ, 2009. 711 с.

3. Моторна І. І. Соціально-трудові відносини: формування та розвиток: автореф. диС. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / І. І. Моторна. Київ, 2009. 29 с.

4. Лосиця І. О. До питання соціального діалогу: аналіз новітнього законодавства. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2011. Т. 24 (63). № 2. С. 105-112.

5. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

6. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навчально-наочний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. д.е.н. А. Г. Бабенка. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2011. 268 с.

7. Колосок А. М. Становлення системи соціального партнерства на ринку праці регіону: автореф. диС. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / А. М. Колосок. Львів, 2009. 24 с.

8. Колот А. М. Еволюція ролі держави та інструментарію її впливу на розвиток соціально-трудової сфери. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. праць*. 2011. № 1. С. 5-13.

9. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К. : НІСД, 2015. 684 с.

10. Яцкевич Д. В., Васильєва О. О. Тенденції розвитку соціально-трудових відносин у сільському господарстві України. *Інноваційний розвиток і транскордонна безпека: економічні, екологічні, правові та соціокультурні аспекти.* IV Міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених (м.Чернігів, 21 грудня 2015 р.). Збірник матеріалів конференції : ЧНТУ. Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т. 2015. С. 181-184.

11. Бабенко А. Г., Васильєва О. О. Сучасні тенденції соціально-трудових відносин в аграрному секторі економіки України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2012. том 3. С. 175-179.

3.3. Формування кадрової складової інноваційного потенціалу агропромислового комплексу

Сталий розвиток економіки вимагає високого рівня освіти, зростання інтелектуального потенціалу суспільства. Особливого значення для агропромислового виробництва набувають інновації в сфері людського фактора – підготовка спеціалістів масових професій, здатних експлуатувати нову техніку і обладнання, застосовувати наукоємні технології, підвищення їх кваліфікації і перепідготовка; підготовка спеціалістів середньої і вищої ланок, які володіють теоретичними і практичними знаннями на рівні сучасних вимог, інформаційно-комунікаційними технологіями; організація безперервної освіти, у тому числі й дистанційними методами [1, с. 102]. Основну роль в формуванні інноваційного потенціалу АПК регіону відіграють вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи, ефективне функціонування яких забезпечить належний розвиток кадрової складової інноваційних процесів.

Перспективи аграрного виробництва в третьому тисячолітті вказують на життєву необхідність його подальшого ефективного функціонування виключно шляхом інноваційного розвитку. Інноваційна проблематика досліджувалась багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. В своїх працях Л. В. Андрусяк, О. І. Дацій, М. В. Зубець, М. І. Крупка, В. В. Лаврук, М. Й. Малік, О. С. Новікова, П. Т. Саблук, Л. К. Семів, Р.А. Фахтутдінов та інші автори досліджували зміст інноваційної діяльності та її особливості на сільськогосподарських підприємствах, вказували на необхідність ведення інноваційних пошуків та впровадження їх результатів у сільськогосподарське виробництво. Проте, кадрова складова у забезпе-

ченні інновацій та регіональні особливості її формування висвітлені у науковій літературі недостатньо.

Інновація - комплексний процес нагромадження, розповсюдження і використання наукових знань, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери, забезпечують одержання економічного, соціального, екологічного, науково-технічного та іншого ефекту і для своєї реалізації потребують відповідних умов [2, С. 220].

В АПК інноваційний процес являє собою перетворення наукових досліджень у нові або поліпшені продукти, матеріали, нові технології, нові форми організації та управління. Тобто в АПК інновації являють собою реалізацію в господарську практику результатів досліджень та розробок у вигляді нових сортів рослин, порід і видів тварин (кросів птиці), нових або поліпшених продуктів харчування, матеріалів, нових технологій у рослинництві, тваринництві й переробній промисловості, нових добрив і засобів захисту рослин і тварин, нових форм організації й управління різними сферами економіки, нових підходів до соціальних послуг, що дозволяють підвищити ефективність виробництва [3, С. 207]. Без сумніву, підґрунтям для створення селекційно-генетичних, техніко-технологічних, організаційно-управлінських, економічних та соціально-екологічних інновацій в АПК є система вищої аграрної освіти та Академія аграрних наук.

До інфраструктури в інноваційному процесі АПК входять вищі навчальні заклади та наукові установи, що займаються підготовкою та перепідготовкою кадрів як для роботи в АПК так і для розробки інноваційної продукції. Інфраструктура формування кадрового потенціалу для АПК в Запорізькій області (таблиця 3.3.1) досить розвинута і представлена навчальними та науковими установами, що знаходяться у підпорядкування Міністерства аграрної політики та продовольства України та Української академії аграрних наук.

Вища освіта формує потенціал для національної економіки з точки зору реалізації інновацій. Система вищої аграрної освіти виступає чинником формування інноваційного потенціалу в АПК, забезпечує формування інтелектуального капіталу. Вищі навчальні заклади є системоутворюючим елементом національної інноваційної системи [5, с. 111]. Провідну роль університетів в інноваційному процесі підтверджує світовий досвід: у провідних країнах світу вища освіта стала пріоритетним напрямом державної політики, суспільство повертає вкладені у вищу освіту кошти у вигляді створення інноваційного потенціалу [5, с. 112].

Таблиця 3.3.1

Основні джерела кадрової складової інноваційного потенціалу Запорізької області

Вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації	Вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації	Установи, організації та підприємства, які входять до складу Української академії аграрних наук
Таврійський державний агротехнологічний університет	– ВСП Бердянський коледж ТДАТУ; – ВСП Василівський коледж ТДАТУ; – ВСП Запорізький коледж ТДАТУ; – ВСП Мелітопольський коледж ТДАТУ; – Оріхівський сільськогосподарський технікум; – ВСП Ногайський коледж ТДАТУ.	– Інститут олійних культур; – Державне підприємство «Дослідне господарство «Новатор» Інституту олійних культур; – Державне підприємство «Дослідне господарство «Ізвестія» Інституту олійних культур; – Інститут зрошуваного садівництва імені М.Ф. Сидоренка; – Державне підприємство «Дослідне господарство «Мелітопольське» Інституту зрошуваного садівництва імені М.Ф. Сидоренка; – Інститут механізації тваринництва; – Південний науково-дослідний центр Національного наукового центру «Інститут механізації та електрифікації сільського господарства»; – Запорізька сільськогосподарська дослідна станція Інституту олійних культур; – Державне підприємство «Науково-експериментальна база Еліта» Запорізької сільськогосподарської дослідної станції Інституту олійних культур»; – Державне підприємство «Дослідне господарство «Від-

		родження» Інституту олійних культур; – Державне підприємство «Дослідне господарство «Соц-землеробство» Інституту олійних культур; – Запорізьке науково-виробниче об'єднання «Еліта»; – Кам'янсько-Дніпровська дослідна станція Інституту гідротехніки і меліорації; – Розівська дослідна станція Інституту зернового господарства

Джерело: складено автором за даними [4]

Кадри АПК – це кваліфіковані, спеціально підготовлені для агропромислової діяльності працівники, доцільне використання яких припускає максимальну віддачу здатностей фахівця – освітніх, особистих, професійних. Проблема кадрового забезпечення в інноваційній сфері аграрного виробництва залишається сьогодні актуальною. Українська сільськогосподарська наука у своєму розпорядженні має всього 430 докторів наук, що становить 2,9%, із сільськогосподарських спеціальностей у 2010 році навчалося 3% аспірантів та 1,5% докторантів від загальної кількості [6, с. 94].

Останнім часом відбувається погіршення не тільки кількісних показників кадрового потенціалу (зменшення чисельності працівників у сільському господарстві), а й знижується рівень використання інтелектуального потенціалу. Сучасна система аграрної освіти випускає велику кількість фахівців, які не бажають повертатися і працювати на підприємствах сільського господарства.

Для поліпшення кадрового забезпечення АПК особливу увагу слід приділити залученню та закріпленню молодих фахівців у сільськогосподарському виробництві шляхом надання житла, пільгових кредитів для молодих сімей, підвищення заробітної плати в галузі сільського господарства до середньої в регіоні, розвиток інфраструктури села.

Сільськогосподарське машинобудування за своїм технічним рівнем значно відстало від досягнень науково-технічного прогресу й без залучення нових технологій, обладнання та знань неспроможне освоїти виробництво та експлуатацію сучасної техніки. Кількість основних технічних засобів в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області

катастрофічно зменшується, що призводить до грубих порушень технологічних регламентів вирощування сільськогосподарських культур. На рисунку 3.3.1 наведена динаміка кількості сільськогосподарської техніки у господарствах Запорізької області. Останнім часом сільськогосподарські підприємства області почали поліпшувати технічну оснащеність: у 2010 році на 20 одиниць збільшилась кількість жаток, на 27 одиниць – сівалок, на 25 одиниць – зернозбиральних комбайнів, а це вимагає від механізаторів відповідної кваліфікації.

Розвиток інноваційної діяльності в області передбачає створення належної системи фінансування, яка включає державні та недержавні фінансові ресурси, у тому числі й кошти сільськогосподарських підприємств. Позитивна динаміка прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції та рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах області (рисунок 3.3.2) дає можливість припустити їх фінансову спроможність щодо модернізації машинотракторного парку та підвищення кваліфікації механізаторів.

Необхідність такої модернізації цілком очевидна, оскільки за останні десятиліття кількість одиниць техніки, що виходила з експлуатації в декілька разів більша, ніж кількість нових машин.

Нова техніка, яка вводиться в експлуатацію, значно відрізняється від тієї, яку мають на сьогодні в своєму розпорядженні агропідприємства. З цією метою вищим навчальним закладам доцільно пропонувати випускникам опановувати робітничі професії тракториста, комбайнера, водія. Майбутні інженери зможуть надавати методичну допомогу в експлуатації нової техніки та підвищенні кваліфікації досвідчених механізаторів.

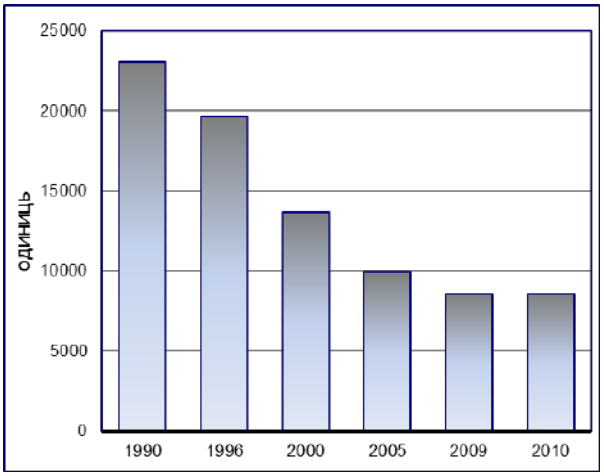

наявність тракторів

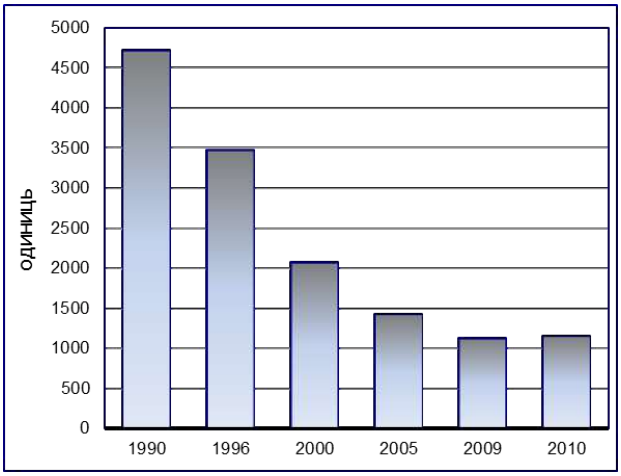

наявність жаток

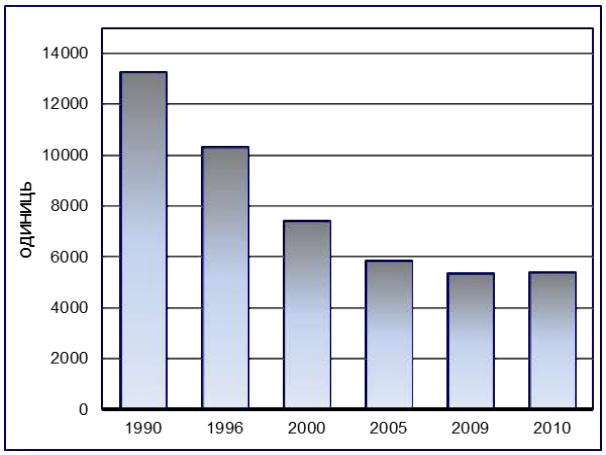

наявність сівалок

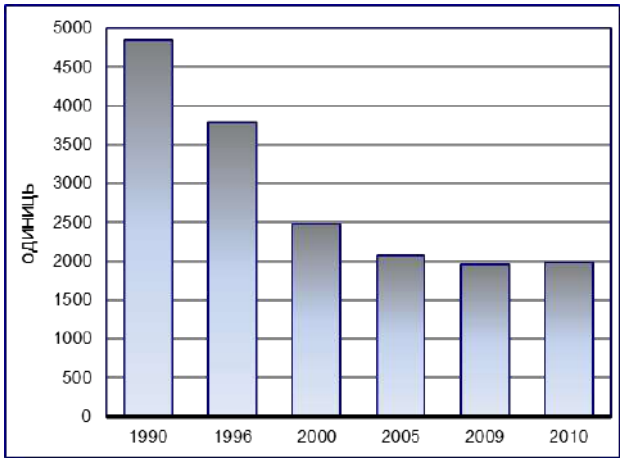

наявність зернозбиральних комбайнів

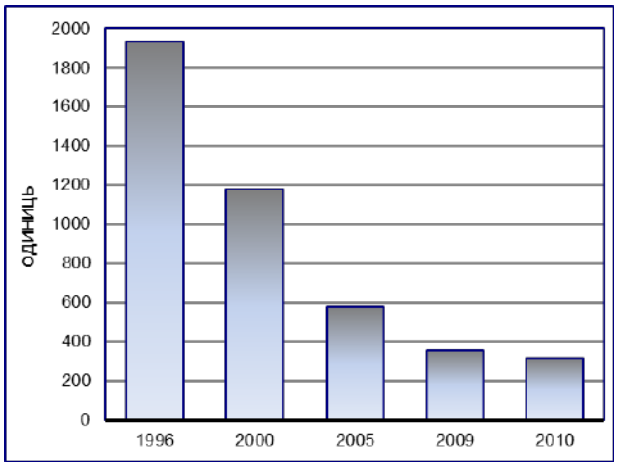

наявність кормозбиральних комбайнів

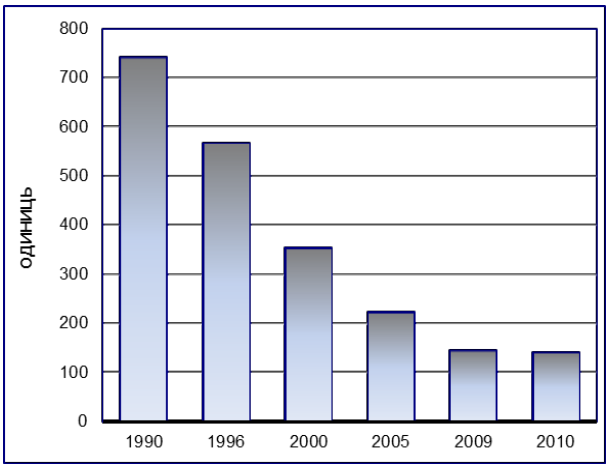

наявність кукурудзозбиральних комбайнів

Рис. 3.3.1. Динаміка кількості сільськогосподарської техніки у сільськогосподарських підприємствах Запорізькій області [7]

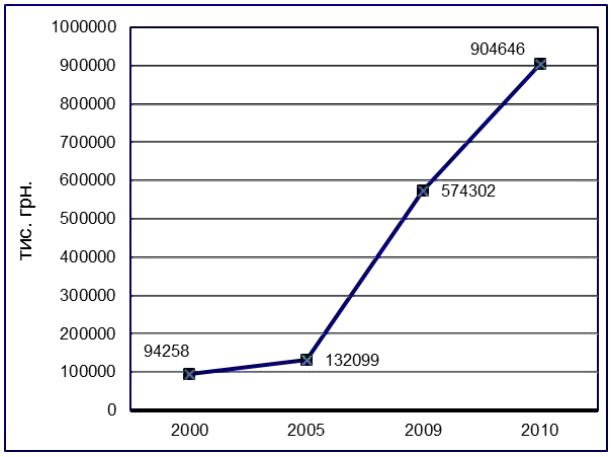

прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції

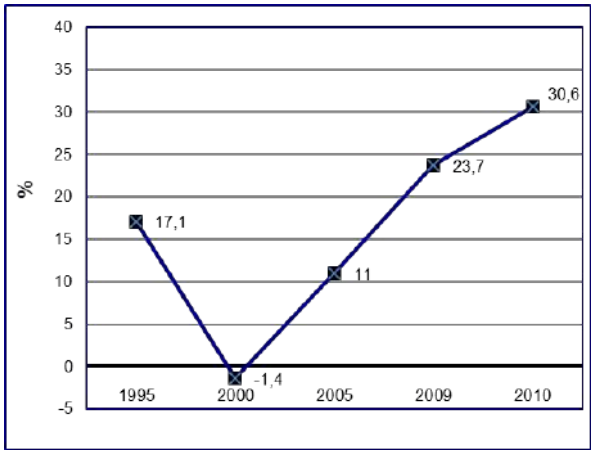

рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва

Рис. 3.3.2. Динаміка результатів економічної діяльності в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області [7]

Сучасний стан та структура освітнього потенціалу сільськогосподарських підприємств області (рисунок 3.3.3) свідчить про досить низький рівень освіти штатних працівників, але система підвищення кваліфікації в більшій мірі охоплює робітників, які переважно не мають вищої освіти.

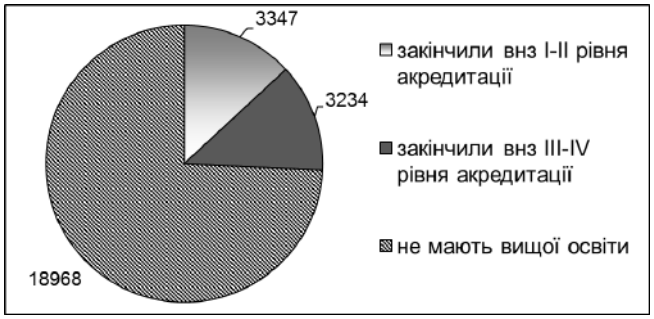

розподіл штатних працівників за рівнем освіти станом на 31 грудня 2010 року

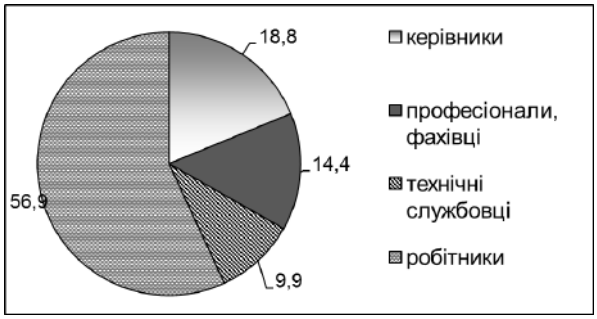

підвищення кваліфікації за професійними групами у 2010 році, %

Рис. 3.3.3. Освітній потенціал сільськогосподарських підприємств Запорізької області [7]

Поступове збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення продовольчих потреб населення, підвищення якості продукції обумовлюють попит на спеціалістів з вищою аграрною освітою.

Глобалізаційні процеси, які не минули й економіку України, вимагають якісного нового рівня освіти та постійного оновлення знань впродовж всього життя. Роль вищої освіти в національній інноваційній системі полягає в підвищенні рівня професійної освіти та створення доступної системи безперервної освіти, що можливе, на наш погляд, через розвиток інфраструктури освітніх закладів.

На початок 2011/2012 навчального року у Запорізькій області налічувалось 93972 студенти вищих навчальних закладів, з них 10688 - у закладах, підпорядкованих Міністерству аграрної політики та продовольства України (рисунок 3.3.4).

У 2011 році 21% випускників всіх вищих навчальних закладів Запорізької області отримали направлення на роботу. У вищих навчальних закладах, підпорядкованих Міністерству аграрної політики та продовольства України, 43% випускників було направлено на роботу на сільськогосподарські підприємства. 1 вересня 2011 року стали студентами аграрних вищих навчальних закладів 2548 осіб. Викладацький склад вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації Запорізької області на початок

2011/2012 року налічує 5213 осіб, з них 763 особи – у закладах, що підпорядковані Міністерству аграрної політики та продовольства України.

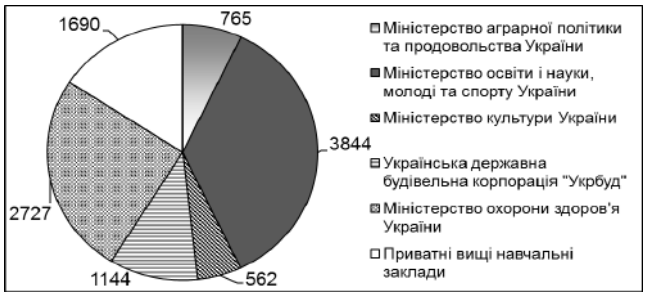

ВНЗ I-II рівнів акредитації

ВНЗ III-IV рівнів акредитації

Рис. 3.3.4. Чисельність студентів Запорізької області на початок 2011/2012 навчального року

Особливого значення в створенні інновацій набуває підготовка наукових кадрів. В Україні та Запорізькій області створені необхідні передумови для здійснення ефективної наукової діяльності. Станом на 1 січня 2012 року у Запорізькій області налічувалось 13 закладів, які здійснюють підготовку аспірантів: 10 вищих навчальних закладів та 3 науково-дослідних інститути, з них за сільськогосподарськими науками ведуть підготовку один університет (ТДАУ) та одна науково-дослідна установа. Із загальної кількості 950 аспірантів Запорізької області 12 аспірантів здобувають науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук [8].

Запорізька область має необхідне підґрунтя для формування та розвитку кадрової складової агроінновацій. З метою кадрового забезпечення інновацій в аграрному секторі економіки Запорізької області необхідна інтеграція наукових та освітніх установ, збільшення кількості студентів, посилення мотивації аграрної праці та розвитку інфраструктури сільських територій з метою привабливості для молоді, створення ефективної системи підвищення кваліфікації та підвищення якості освіти до європейського рівня.

Поглиблення інтеграційних зв’язків науки і виробництва в процесі ведення агробізнесу забезпечить ефективну реалізацію механізму інноваційної діяльності в аграрній сфері Запорізької області. Для ефективного функціонування закладів сільськогосподарського профілю, а особливо їх науково-виробничих підрозділів, необхідна прив’язка до природно-кліматичних зон шляхом розвитку дослідних станцій, полів, експериментальних майданчиків, консалтингових центрів. У рамках Концепції розвитку сільських територій, яка розробляється Міністерством аграрної політики та продовольства України, на базі навчальних науково-виробничих комплексів доцільно організувати навчання лідерів сільсь-

ких територіальних громад, надавати інформаційно-консультативні послуги сільському населенню.

Література:

1. Височан О. С., Пікуш Ю. В. Наукові підходи до визначення понять «інновації» та «інноваційна діяльність» у сільському господарстві. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2011. № 2. Т. 3. С. 101-104.

2. Штифанич Р. В. Деякі аспекти впровадження інновацій на підприємствах АПК. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка.* 2011. Спецвипуск 33. Ч. 1. С. 220-223.

3. Шайтан Б. И. Инновации в АПК и роль службы сельскохозяйственного консультирования. Материалы международной научно-практической конференции «*Инновационная деятельность в АПК: опыт и проблемы*» (13-14 января 2005 г.). М., 2005. С. 206-213.

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік установ, організацій та підприємств, які входять до складу Української академії аграрних наук» від 22 червня 1999 р. № 1089 із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 815 від 13.06.2002, № 61 від 25.01.2012. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1089-99-%D0%BF.

5. Гончаренко О. Г., Демченко О. П. Вища освіта у системі факторів інноваційного розвитку. *Науковий вісник ЧДІЕУ*. 2011. № 1(9). С. 109-116.

6. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. 282 с.

7. Офіційний сайт Головного управління статистики у Запорізькій області. URL: http ://www.zp.ukrstat.gov.ua/.

8. Васильєва О. О. Формування кадрової складової інноваційного потенціалу АПК регіону. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки).* 2012. С. 60-69.

3.4. Розвиток трудового потенціалу як умова ефективності інновацій

Ефективний стійкий розвиток агропромислового комплексу України пов’язують з інноваційним розвитком. В умовах дефіциту фінансових та матеріальних ресурсів кадровий потенціал виступає одним з основних і найбільш ефективних факторів розвитку АПК. В процесі формування й використання кадрового потенціалу в сільському господарстві спостерігається низка проблем, які заважають ефективній інноваційній діяльності сільськогосподарських підприємств. Ключовими

проблемами розвитку аграрного сектору економіки України є низький рівень інноваційності та технологічної модернізації в аграрному секторі, як наслідок, низька продуктивність праці; недостатнє матеріальне стимулювання працівників аграрного сектору; дефіцит висококваліфікованих кадрів, недосконала система прогнозування потреби у кваліфікованих робітничих кадрах та фахівцях з вищою освітою; низький попит населення на продукцію сільського господарства через недостатню платоспроможність; незадовільна якість життя сільського населення порівняно з міським, знецінення робочої сили в аграрному секторі, мотиваційне відставання заробітної плати в галузі відносно інших галузей економіки, звуження сфери прикладання праці, ріст безробіття та поглиблення демографічної кризи в сільській місцевості.

Соціально-економічний розвиток села визначають як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку економічної і соціальної сфер сільських регіонів, з мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до вирішення всіх проблем сільського регіону – економічних, соціальних, екологічних, демографічних тощо. Взаємозв'язок заходів щодо розвитку сільських територій та аграрної політики на погляд таких вчених як П. Т. Саблук, О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин, В. Я. Месель-Веселяк, Б .Я. Панасюк та ін., є органічним складником аграрної політики, інші вчені: Ф. А. Важинський, П. І. Гайдуцький, М. Ф. Кропивко, В. М. Трегобчук вважають розвиток сільських територій та аграрну політику незалежними напрямками державної політики [1, с. 153]. Онищенко О. М. та В. В. Юрчишин також асоціюють сільський розвиток з аграрною політикою. Губені Ю. Е. стійкий розвиток громади пов'язує зі створенням соціально-економічного кластеру розвитку [2, с. 131]. На наш погляд, саме механізми агарної політики впливають на формування й розвиток інфраструктури сіл, а доходи сільського населення мають забезпечуватися за рахунок раціонального використання сільськогосподарських угідь, регулювання цін на агропродукцію, організації аграрного ринку. Актуальним є обґрунтування науково-методологічних засад формування та використання кадрового потенціалу для ефективного забезпечення інноваційного розвитку агропромислового виробництва.

Механізм ефективного використання й формування кадрів підприємств зумовлюється змінами, які відбуваються на макро- та мікрорівнях, у зовнішньому і внутрішньому середовищах організацій [3, с. 132]. Основним джерелом формування кадрового потенціалу агропромислових формувань є сільське населення, яке проживає на сільських територіях.

Сільські території становлять основу сільського господарства. В сільській місцевості зосереджено близько 41,6 млн. га сільськогосподарських угідь, з яких майже 20,6 млн. га складають землі сільськогосподарських підприємств, а 15,9 млн. га – землі громадян. Тут налічується близько 28,5 тис. сіл, де проживає 14,4 млн. жителів, із них 8,1 млн. у працездатному віці.

Розвиток сільських територій тісно пов'язаний з особливостями сільського господарства, яке є базовою галуззю для сільської місцевості. Формування такого розвитку відбувається під впливом процесів земельної та аграрної реформи, становлення ринкових відносин в економіці, дефіциту бюджетних коштів, недостатньої доходності сільськогосподарського виробництва та низького рівня доходів сільського населення.

Розвиток сільський територій характеризується загостренням низки проблем, що потребують якнайшвидшого розв'язання, серед яких продовження погіршення кількісних і якісних параметрів демографічних процесів внаслідок складних соціальних та екологічних умов проживання на селі, низького рівня доходів сільського населення. Низька народжуваність та високий рівень смертності досягли критичної межі. У 2010 р. кількість померлих перевищувала кількість народжених на 96,0 тис. осіб. Частка молоді віком до 35 років у загальній кількості мешканців села має тенденцію до зниження й скоротилася на 1,2 відсоткового пункту за 2000-2010 рр.. Середня тривалість життя селян залишається стабільно низькою: в 2010 р. вона становила: 64 роки для чоловіків та 75 років жінок.

Загострення демографічної кризи призводить до зменшенням людності сіл, близько третини їх сьогодні перебуває за межею самовідтворення. Лише за 2000-2010 рр. сільська поселенська мережа втратила 194 населених пунктів. Скорочується трудовий потенціал сільського населення, знижується зайнятість, зростають безробіття та міграційні процеси. Відбувається руйнація сільської поселенської мережі, погіршується структурне її співвідношення, втрачається функціональна приналежність малих населених пунктів.

Кількісні та якісні характеристики демографічних процесів на селі є вкрай негативними, інвестиції в розвиток соціальної сфери села нині становлять лише 7,6 млрд. грн., що набагато нижче потреби в них. Щорічно з карти України зникає до 26 сіл, а третина сільських населених пунктів перебувають за межею самовідтворення. Соціальна інфраструктура села продовжує занепадати і руйнуватися.

Фактично припинився розвиток соціальної інфраструктури села, скорочується обслуговування сільського населення соціальними послуга-

ми. Доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік знижується, погіршується їх асортимент та якість. У 47,5% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерський (фельдшерсько-акушерський) пункт. Лише 31,4% сіл забезпечені дитячими установами, школами – 46,6%, закладами клубного типу – 57,9%. Майже повністю відсутнє на селі побутове обслуговування.

У переважній частині сільської поселенської мережі відсутні житлово-комунальні підприємства, інженерне забезпечення та благоустрій знаходиться на незадовільному рівні. Як наслідок, повністю втрачена привабливість проживання сільського населення, особливо молоді, у сільській місцевості.

Рівень оплати праці в сільському господарстві становить 70% від середнього по економіці країни. За межею бідності знаходиться 16,8% сільських домогосподарств, у 48,8% – сукупні витрати не перевищували рівень прожиткового мінімуму. Низький рівень оплати праці є однією з найважливіших проблем української економіки, оскільки саме рівень оплати праці визначає такі основні макроекономічні параметри, як стандарти соціального захисту та сукупний платоспроможний попит. Стандарти оплати праці в Україні досі є надто низькими, низькою є й питома вага і витрат на робочу силу в собівартості виробництва, і оплати праці у ВВП. У цілому частка оплати праці у ВВП в Україні складає 51%, тоді як у країнах Європейського Союзу – в середньому 65%.

Згідно зі стандартами ЄС мінімальна заробітна плата має бути вищою за прожитковий мінімум приблизно утричі. В Україні погодинна оплата праці є неспівставною з оплатою у країнах Євросоюзу становить 6,04 грн./год. (0,52 євро/год.), тоді як середні погодинні витрати на оплату праці у промисловості в країнах ЄС – 22 євро/год. (найменше – 6 євро/год. у Латвії). Не співпадає і спосіб визначення погодинного тарифу: якщо в країнах Європи він обраховується на основі показників рівня забезпечення потреб особи, то в Україні вартість години праці отримується арифметично – у спосіб поділу середньої заробітної плати на місячну норму робочого часу [4]. За даними Центру перспективних соціальних досліджень при Міністерстві праці та соціальної політики та Національної академії наук України, значно відстає рівень мінімальної заробітної плати в Україні від країн Європи (рисунок 3.4.1), а заробітна плата аграріїв фактично знаходиться на рівні мінімальної.

До пріоритетних завдань державної агарної політики віднесено підтримку сталого розвитку сільських територій, створення сприятливих умов для життєдіяльності та підвищення добробуту населення. Метою стратегії розвитку сільських територій є формування соціально

орієнтованої економіки, вирівнювання пропорцій економічного і соціального розвитку сільських територій, зосередженого на інтересах громади села, її кожного селянина, створення у сільських поселеннях належних умов праці та проживання.

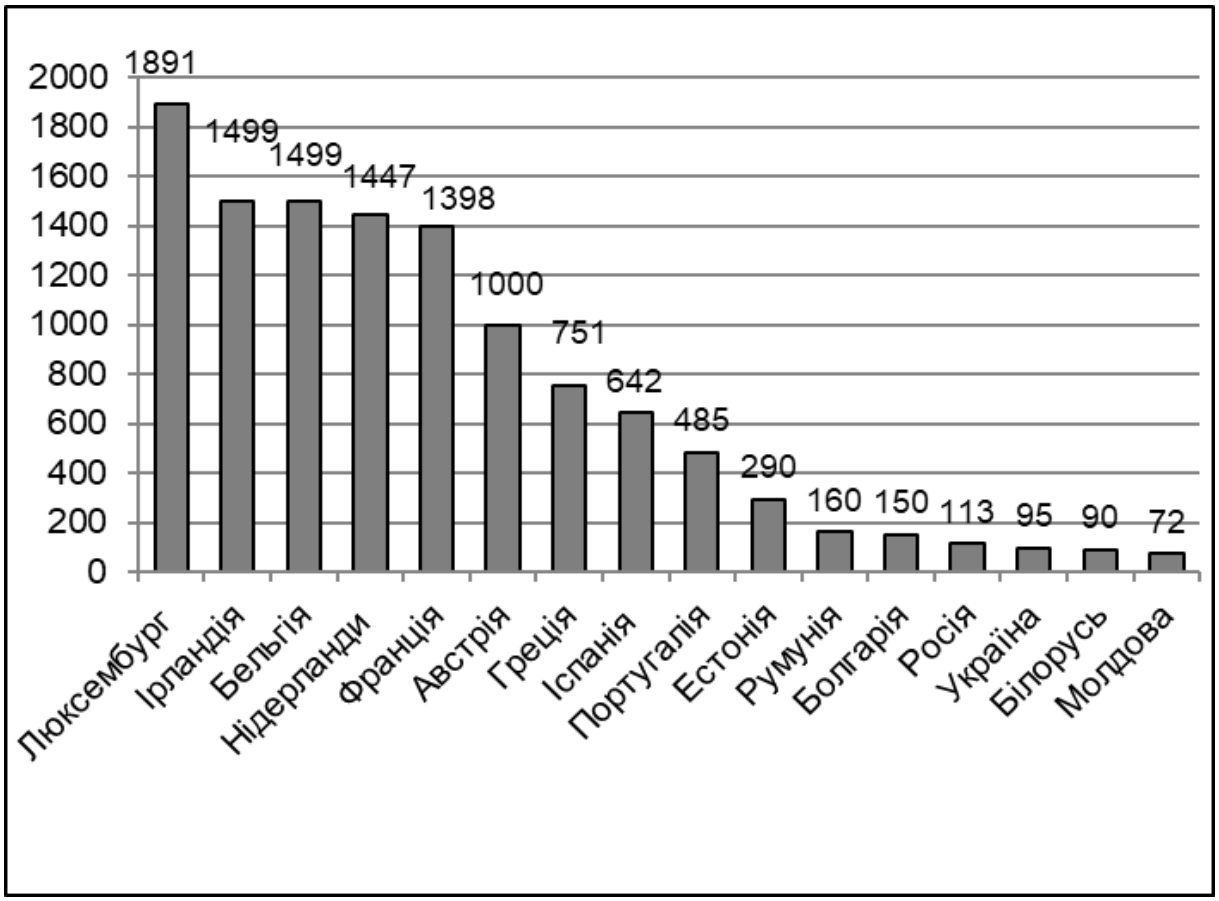

Рис. 3.4.1. Мінімальна заробітна плата в країнах Європи на 1.01.2012 р., євро

Основними стратегічними цілями розвитку сільських територій з урахуванням визначеної мети є покращення демографічної ситуації на селі, а саме: підвищення сумарного коефіцієнта народжуваності у сільській місцевості та зниження коефіцієнта смертності сільського населення до відповідного показника у міських поселеннях – 13,7 осіб на 1000 жителів; зменшення природного убутку сільського населення порівняно з містом у 2,4 рази та підвищення шлюбності у сільській місцевості до відповідного показника у міських поселеннях – 7,6 шлюбів із розрахунку на 1000 жителів; зменшення розриву між очікуваною тривалістю життя чоловіків і жінок у сільській місцевості на 5 років та її підвищення до європейського рівня.

Одним із найважливіших напрямів стратегії розвитку є покращення соціального облаштування сільських населених пунктів: забезпечення сіл об'єктами соціальної інфраструктури згідно із соціальними стандартами і нормативами:

– дитячий садок (ясла) – 30 місць на 100 дітей до 6 років;

– загальноосвітня школа – для дітей до 15 років – на 100 дітей 100 місць; для дітей від 15 до 16 років – на 100 дітей 40 місць.

– фельдшерський пункт – у населених пунктах до 100 жителів;

– фельдшерсько-акушерський пункт – у населених пунктах до 500 жителів;

– амбулаторно-поліклінічний заклад – у населених пунктах до 1000 жителів – 24 відвідування на 1000 осіб;

– дільнична лікарня – в населених пунктах понад 1000 жителів – 14,1 ліжко-місць на 1000 осіб;

– комунальні підприємства – одне підприємство в центральному селі;

– спортивний зал (майданчик) – реконструкція, добудова залів і майданчиків у шкільних закладах – 83,5 м^2 на 1000 населення;

– дозвільні заклади – від 120 до 340 місць на 1000 жителів;

– магазини із секціями: продтоварів і промтоварів – 90–270 м^2 торгової площі на 1000 жителів;

– установа громадського харчування (їдальня, буфет) – 30-40 місць на 1000 жителів [4, 5].

Для досягнення стратегічних цілей з урахуванням визначеної мети передбачається опрацювання та реалізація Національної програми демографічного розвитку села, органічного поєднання продуктивних сил, економічних відносин із соціально-економічним розвитком сільських територій; забезпечення моніторингу довкілля та постійного контролю за станом навколишнього природного середовища сільських територій, проведення періодичного суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів; збільшення видатків Державного бюджету України на соціально-економічний розвиток сільських територій (в обсягах не менше 1% валового внутрішнього продукту); оптимальне збалансування доходів і видатків державного і місцевих бюджетів, щорічне збільшення частки місцевих бюджетів у витратах зведеного бюджету через податкові надходження; залучення на добровільній основі коштів підприємств, установ та організацій для соціально-економічних розбудовчих процесів у сільській поселенській мережі; розробка Програми зайнятості з визначенням пріоритетних заходів щодо перерозподілу зайнятого населення на селі між різними галузями сільськогосподарського виробництва, трудонедостатніми та трудонадлишковими територіями; сприяння розвитку диверсифікації господарської діяльності на сільських територіях шляхом стимулювання підприємництва у виробничій та невиробничій галузях; розробка відповідної нормативно-

правової бази, єдиних стандартів і нормативів соціального обслуговування, обґрунтування фінансового механізму та гарантій щорічної участі держави у соціальній розбудові сільських територій; забезпечення зростання рівня доходів сільського населення, в тому числі заробітної плати, до її середнього рівня в інших галузях економіки; впровадження стандартів безпеки продуктів харчування та сільськогосподарської продукції відповідно до стандартів ЄС, заохочення виробників у дотриманні цих стандартів; зміна законодавчо визначеного статусу членів особистих селянських господарств з метою стимулювання їх діяльності та залучення до системи загальнодержавного соціального та пенсійного страхування; впровадження здорового способу життя на селі, збереження та розвиток мережі загальної, професійної та позашкільної освіти, лікувально-оздоровчого і медичного, культурного та комунально-побутового обслуговування. В результаті впровадження стратегії розвитку сільського господарства в Україні очікуються якісні та кількісні зміни критеріїв розвитку трудового потенціалу (таблиця 3.4.1).

Таблиця 3.4.1

Зміна показників розвитку кадрового потенціалу та сільських територій

	До 2015 року		До 2020 року	
	Оптимістичний прогноз	Песимістичний прогноз	Оптимістичний прогноз	Песимістичний прогноз
Чисельність сільських жителів, тис. осіб	-340,8	-392,9	-663,0	-802,7
Середньомісячні доходи домогосподарств	в 2 рази	в 1,5-1,7 рази	в 2.8-3,3 рази	в 2,0-3,3 рази
Забезпеченість поселень об'єктами соціальної інфраструктури	18%	7%	20%	15%

Джерело: складено автором за даними [5]

З метою інноваційного розвитку аграрного сектору України необхідно забезпечити ефективну взаємодію громадських, підприємницьких та державних інститутів аграрного сектору, використовуючи основні стратегічні позиції: синергія науки, освіти та практики: підпорядкування розвитку науки та освіти потребам та цілям виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства; сприяння підвищенню рівня зайнятості в агропромисловому комплексі висококваліфікованих фахівців.

Забезпечення розвитку соціальної сфери села має відбуватися шляхом сприяння розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості; підвищення ролі сільських громад у економічному розвитку територій; сприяння закріпленню у сільський місцевості кваліфікованих спеціалістів в аграрному секторі; стимулювання диверсифікації видів економічної діяльності в сільській місцевості [6].

Пріоритетність соціального розвитку українського села задекларовано в низці нормативних документів, зокрема в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», в якому комплексний розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем села визначено як одну зі стратегічних цілей державної аграрної політики в Україні. Основними складниками такого розвитку визначаються: забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села; формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку; вирівнювання умов життя міського та сільського населення; збільшення рівня зайнятості сільського населення; збереження та розвиток малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень; сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників сільського господарства; стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування [4, 5].

Забезпечення інвестиційної привабливості аграрного виробництва сприятиме збільшенню конкуренції між країнами, які мають аналогічний Україні значний аграрний потенціал.

Розвиток сільських територій має важливе значення не лише з огляду на його особливу роль у соціально-економічному житті держави. Його важливість пов'язана також із виконанням Україною взятих на себе зобов'язань щодо гармонізації чинного законодавства і стандартів якості життя населення з вимогами ЄС, співпраця з яким залишається одним із пріоритетів політики європейської інтеграції України.

Реалізація цілеспрямованої політики розвитку сільських територій має на меті розроблення компенсаторів негативних соціальних ефектів земельної реформи (насамперед завдяки диверсифікації зайнятості та ефективному впровадженню механізмів соціального захисту вразливих верств сільського населення), а також створення конкурентних переваг сільських територій для залучення сучасних фахівців у сфері агровиробництва, запобігання відпливу із сіл молоді та заохочення її до працевлаштування в агровиробництві, поліпшення привабливості агровиробництва насамперед для дрібних і середніх інвесторів.

Для сприяння розвитку сільських територій мають бути визначення і законодавче закріплення статусу сільських територій, а також формування інституційного середовища їх розвитку; деаграризація та збереження природного середовища села. З цією метою виділення державних коштів має спрямовуватися на розвиток соціальної та інституційної інфраструктури села. Насамперед це стосується фінансування освіти на селі, у т. ч. реалізації програм підвищення кваліфікації учителів, комп'ютеризації шкіл і забезпечення їх необхідними транспортними засобами, поліпшення медичного обслуговування мешканців сільських територій, розвитку мережі сільських бібліотек тощо; розроблення концепції розвитку територіальних громад, виходячи з їх соціальних пріоритетів, спрямування заходів державної та бюджетної підтримки на підвищення ефективності сільського розвитку; підтримка і розвиток сільської інфраструктури – інженерних мереж енерго- і газопостачання, транспортних та інформаційних комунікацій, соціальної сфери сільських територій; включення до регіональних програм соціально-економічного та інноваційного розвитку сільських територій програм підтримки аграрних кластерів; розвиток несільськогосподарських видів економічної діяльності у сільській місцевості. Для цього необхідно започаткувати реалізацію ефективних регіональних і місцевих стратегій та програм розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на основі наявного ресурсного потенціалу та існуючих потреб у продукції і послугах конкретних сільських територій, упровадити пільгове оподаткування для новостворених підприємств на сільських територіях у разі інноваційного характеру їх виробничої діяльності, а також надання соціально необхідних послуг або здійснення інфраструктурного забезпечення цих територій [7,8].

Упровадження вказаних заходів сприятиме реалізації конкурентних переваг вітчизняного аграрного виробництва на світових ринках не лише завдяки використанню сприятливих природно-кліматичних умов, а й за рахунок підвищення ефективності галузі завдяки суцільній її модернізації, розширенню здійснених циклів виробництва харчових продуктів, насиченню ринку вітчизняною продукцією з високим рівнем переробки. аграрний сектор має стати не лише осередком створення нових робочих місць і подолання безробіття на селі, а й рушієм інноваційної перебудови усього способу життя селян.

Література:

1. Важинський Ф. А., Колодійчук А. В. Сутність і значення соціально-економічного розвитку сільських територій. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.5. С. 152-157.

2. Губені Ю. Е., Поліщук П. О. Комплексний підхід до стійкого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2009. № 10. С. 127-131.

3. Рябуха М. С. Про формування та використання кадрового потенціалу в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2009. № 10. С. 132-136.

4. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. К.: НІСД, 2012. 256 с.

5. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року /за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 С.

6. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року). Міністерство аграрної політики та продовольства України. К. : 2012. 16 С. URL: http://minagro.gov.ua/node/2354.

7. Васильєва О. О. Інноваційна діяльність в Україні. *Фінансово-бюджетна політика в контексті соціально-економічного розвитку регіонів*: тези Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Дніпропетровськ, 21-23 березня 2011 р.). Дніпропетровськ : ДДФА, 2011. С. 80-81.

8. Васильєва О. О. Розвиток кадрового потенціалу АПК як умова ефективності інновацій. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 1 (21), том 1. С. 103-114.

Розділ 4 АНАЛІЗ ФАКТОРІВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ Й РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ

4.1. Інституціональні передумови формування трудового потенціалу села

Існуюча ринкова інфраструктура, підприємницьке та інвестиційне середовище України, які є компонентами інституціональної системи, не забезпечують належний розвиток аграрної сфери. Економічна модель державно-монополістичного капіталізму, яка, на думку деяких авторів [1, с. 57] функціонує сьогодні в Україні, деформує не тільки інститут власності, а й багато інших ринкових інститутів, у тому числі й ринок робочої сили, наслідком чого є низький рівень заробітної плати у сільському господарстві, мізерні видатки на розвиток соціальної інфраструктури села. Сучасні демографічні процеси, що відбуваються в суспільстві, негативно впливають на формування трудового потенціалу аграрного сектору економіки України.

Вивченню категорій «трудовий потенціал», «трудові ресурси», «людський потенціал» приділяли увагу вчені-економісти нашого часу: С. Бандур, Д. Богиня, Б. Генкін, Л. Головкова, О. Грішнова, М. Долішній, А. Калина, А. Криклій, М. Лукашевич, І. Петрова, В. Порохня, М. Семикіна та інші. Дослідженню ринку робочої сили та демографічних проблем присвятили свої праці: В. Борисов, О. Бугуцький, П. Буряк, Т. Кір'ян, Е. Лібанова, С. Лучик, В. Онікієнко. Економічні аспекти відтворення трудового потенціалу та мотивації праці висвітлені у роботах вітчизняних науковців: А. Бабенка, В. Дієсперова, О. Кузнєцова, В. Куценко, В. Перебийніса, В. Петюха, Л. Червінської та інших. Разом із тим, незважаючи на значну увагу вчених до цих питань, соціально-демографічні аспекти формування та відтворення трудового потенціалу аграрного сектору України та їх вплив на конкурентоздатність аграрних підприємств ще не достатньо вивчені.

Сучасна економіка під трудовим потенціалом розуміє можливість найефективнішого використання економічно активного населення через цілеспрямований вплив на його кількісні та якісні параметри: демографічні, соціально-економічні, ідейно-моральні. Трудовий потенціал відображає як чисельність носіїв здатних до праці, так і їх освітньо-кваліфікаційні характеристики та тривалість участі у суспільній праці [2, с. 79, 3, 4].

Природна основа трудового потенціалу – демографічне відтворення, що забезпечує безперервне поновлення поколінь людей як фізичних носіїв всіх соціальних якостей системи відносин [3, с.15].

Компонентна структура трудового потенціалу працівника включає демографічну основу (вік, стать), здоров'я, рівень освіти, вмотивованість, ресурси робочого часу, які виступають узагальненими показниками, й характеризують робочу силу. Робоча сила (*labor power*) - здатність людини до праці, сукупність її фізичних, інтелектуальних здібностей, набутих знань і досвіду, які використовуються у процесі виробництва матеріальних благ та надання послуг [5, с. 285]. Як основу трудового потенціалу населення розглядають потенціал сукупної робочої сили, що є поєднанням робочих сил в єдиному процесі праці яка завершується конкретним результатом [3, с. 16]. Кількісна сторона трудового потенціалу представлена демографічними показниками, якісні компоненти характеризуються здоров'ям, освітою, творчістю, професіоналізмом.

Класична концепція економіки вважає, що перехід до цивілізації спричинив протиріччя між містом і селом. Цивілізаційна криза суттєво вливає на долю сільського населення. Вимоги до конкурентоздатності аграрної промисловості підвищуються з підвищенням попиту на сільськогосподарську продукцію в умовах постійного зменшення частки сільського населення [6, с. 21].

Інституціоналістський підхід передбачає врахування всього комплексу умов і чинників, що впливають на господарське життя: соціальних правових, політичних. На думку інституціоналістів (Т. Веблен, Дж. Гелбрейт) розширення соціальних програм, повна передача під опіку держави екології, освіти, медицини дадуть змогу вирішити існуючу проблему ефективної зайнятості, мінімізувати дисбаланс ринку праці [3, с. 89].

Компоненти трудового потенціалу можна оцінити за допомогою певних показників. Здоров'я населення характеризується середньою тривалістю життя, смертністю за віковими групами залежно від різних причин тощо. Організованість на рівні суспільства характеризується правовими (законодавство, законів і угод), політичними (стабільність політичної ситуації) та соціально-економічними інститутами (якість доріг, розвиток комунікацій, інфраструктури). Рівень освіти характеризується часткою витрат на освіту в державному бюджеті, доступністю різних рівнів освіти тощо. Ресурси робочого часу оцінюються кількістю працездатного населення, кількістю і часткою зайнятих, рівнем безробіття, кількістю відпрацьованих людино-днів за рік тощо.

Найчисленніша частина працюючого населення планети зайнята у сільському господарстві. Це обумовлено аграрним характером економіки

більшості слаборозвинених країн, в розвинутих країнах частка зайнятих сільськогосподарською працею становить переважно 3-6% [7, 8]. Економічна криза 90-х років та реформування аграрної сфери зумовили наростання депопуляції сільського населення, занепад соціальної інфраструктури села [9, с. 76]. За підсумками 2005 року 68,1% населення України проживало в містах, рівень урбанізації порівняно з 1940 роком (34%) зріс удвічі.

Складна економічна і соціальна ситуація на селі зумовлена відсутністю умов для підвищення рівня продуктивної зайнятості, створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та підвищення рівня доходів [10].

Останнім часом для України погіршуються якісні параметри макродемографічного рівня. Катастрофічно знизився потенціал відтворення населення, посилилося постаріння людності, особливо в сільській місцевості, що має не лише демографічні, а й економічні наслідки. Зокрема, надзвичайно високе демоекономічне навантаження спостерігається в селах України, де кожний працездатний має утримувати більше, ніж одного непрацездатного, що погіршує можливості зростання рівня життя сільського населення.

Зростання рівня урбанізації відбувається, в основному, за рахунок міграції жителів із сільської місцевості, а також вищого, ніж у селах, природного приросту. Останнє пов'язане з тим, що із сіл до міст мігрує населення переважно молодого й, зокрема, дітородного віку.

Кількість сільського населення в Україні продовжує невпинно зменшуватись, як і кількість сіл. Це зумовлено складною демографічною ситуацією. Важливу роль у природному відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер вікової структури населення. На рисунку 4.1.1 наведена гістограма розподілу населення України, яка відповідає статево-віковій піраміді регресивного типу [11, с. 36].

Аграрне підприємство може ефективно працювати за умови, коли воно має необхідний професійний і кваліфікаційний склад працівників, доцільну кадрову структуру. Основою трудового потенціалу аграрного сектора є сільське населення працездатного віку. В Україні на початку економічних перетворень сільська місцевість вважалася трудодефіцитною, здатною забезпечити роботою значну кількість безробітних міських жителів. Внаслідок негативного впливу зазначених явищ на соціально-демографічну ситуацію села стали більш непривабливими для життя і праці. Загальна демографічна ситуація відзначається спадом народжуваності, старінням, депопуляцією і міграцією сільських жителів.

Отже, демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптима-

льного демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування.

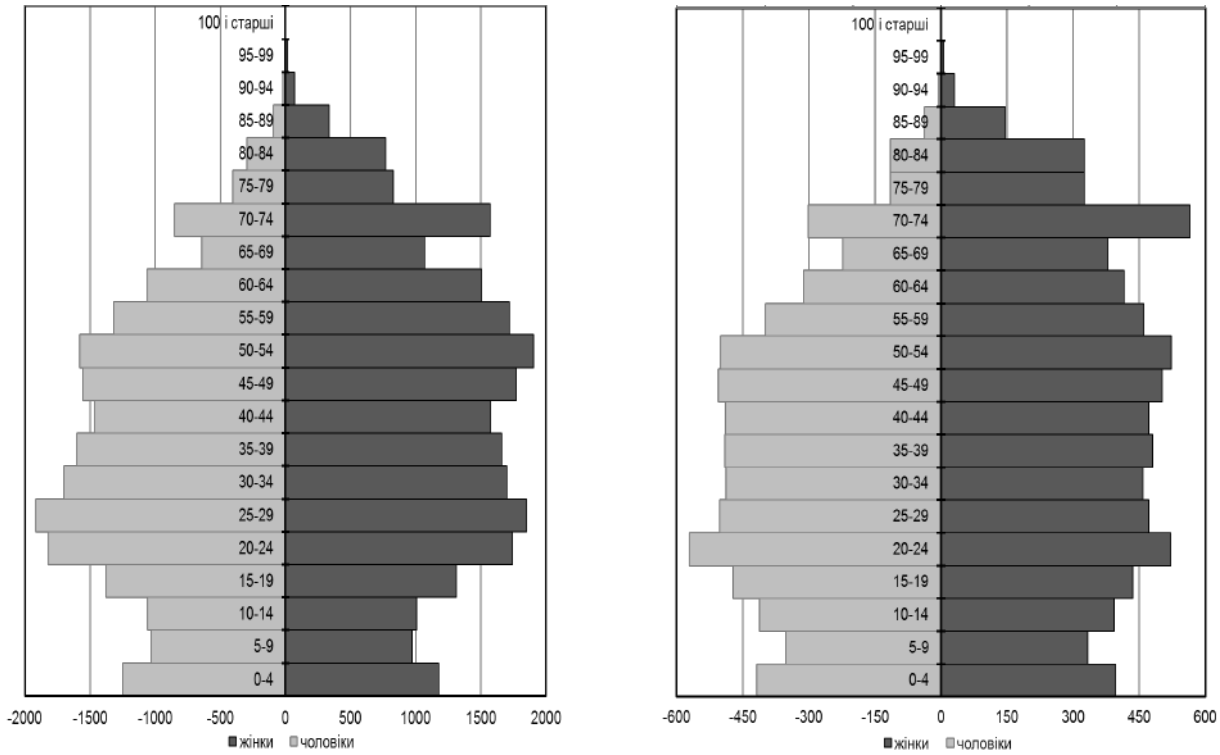

Вс ього сільське населення

Рис. 4.1.1. Розподіл постійного населення за віком (станом на 01 січня 2011 року)

Для зменшення міграції із сіл необхідно піднесення престижності роботи в сільськогосподарських підприємствах, зокрема шляхом створення умов для нормального проживання, умов праці і відпочинку на селі, посилення мотиваційних факторів. Потрібно створити сучасну виробничу і соціальну інфраструктуру, щоб життя і побут селян були не гіршими, ніж у міського населення. Останнім часом в Україні спостерігається позитивна тенденція щодо міграційного приросту сільської місцевості, так у січні-липні 2011 року міграційний приріст по Україні склав 3,7 на 10000 осіб, а для сільської місцевості становить 32,6.

Важливим показником економічної активності населення є його господарська і економічна діяльність. Із загальної кількості економічно активного населення в сільськогосподарському виробництві у 2010 році було зайнято лише 6% (у 2000 році – 17%). Відносна кількість зайнятих в промисловості також незначно зменшилась і становить 24% (у 2000 році – 28%), будівництві - 4% (у 2000 році – 5%), транспорті - 8% (у 2000 році 7%). Це відбувається за рахунок збільшення частки осіб, зайнятих в нематеріальній сфері виробництва: торгівлі, ремонту автомобілів, діяльності готелів та ресторанів - 11% (у 2000 році – 8%), у фінансовій ді-

яльності - 3% у порівнянні з 1% для 2000 року, в апараті органів державного управління - 10%, операції з нерухомим майном, надання комунальних послуг та інші [8].

Зменшення кількості сільського населення, в тому числі працездатного, суттєво вплинуло на економічні показники сільського господарства. Насамперед зменшується площа землі в обробітку, скоротилося виробництво основних видів сільськогосподарської продукції. Площа сільськогосподарських угідь скоротилась за останні 20 років майже на 500 тис. га., у тому числі посівні площі під цукрові буряки – втричі, під кормові культури – більш ніж в 4 рази [8].

Аналіз статистичних даних показав, що кількість зайнятих у сільському господарстві (як і в промисловості) постійно знижується протягом останніх 10 років (рисунок 4.1.2), в той час як зростає кількість зайнятих в торгівлі, операціях з нерухомим майном, в транспорті та зв'язку.

Рис. 4.1.2. Динаміка кількості найманих працівників за деякими видами економічної діяльності

Останнім часом якість та рівень освіти сільської молоді погіршується, постійно збільшуються частка сільського населення, яке має лише базову середню освіту. Така ситуація зумовлена низьким рівнем життя сільського населення, скрутним матеріальним становищем та незадовільним станом загальноосвітніх шкіл. Портрет сучасного українського села: не мають дошкільних установ – 71% сіл, не мають закладів соціально-культурного призначення – 41% сіл, не мають середніх навчальних закладів – 50% шкіл. Остання цифра зменшується внаслідок зменшення кількості дітей шкільного віку та шкільної реформи щодо

укрупнення малокомплектних сільських шкіл. Тільки 2% сільських населених пунктів мають дитячі лікарні, 12% - амбулаторно-поліклінічні установи. Побут сільського населення забезпечений газопроводами у 36% сіл, централізованим водопостачанням у 22% сіл, дорогами з твердим покриттям – 58% сіл [9, с. 77].

На рисунку 4.1.3 наведений розподіл працівників за рівнем освіти, який свідчить про низький рівень продуктивних сил, зайнятих у сільському господарстві.

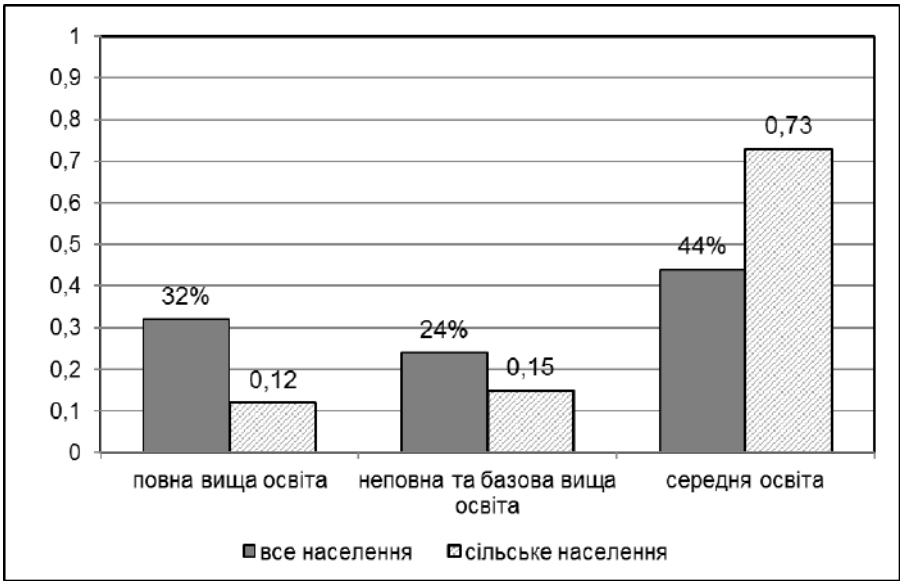

Рис. 4.1.3. Розподіл працівників за рівнем освіти станом на 31 грудня 2010 року

Сільськогосподарське виробництво – основний вид економічної діяльності неформального сектору економіки, у першому півріччі 2011 року у неформальному секторі економіки було зайнято 4574,2 тисяч осіб, з них: сільське господарство, мисливство, лісове господарство; рибальство, рибництво – 2986,7 тисяч осіб (65,3%), будівництво – 534,4 тисяч осіб (11,7%), торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльність готелів та ресторанів – 624,8 тисяч осіб (13,7%), інші види економічної діяльності – 428,3 тисяч осіб (9,3%).

Більшість суб'єктів господарювання аграрної сфери у зв'язку з високим ступенем фізичного та морального зносу основних виробничих фондів не можуть виконувати свої основні функції. Все це вимагає посилення державної підтримки щодо розвитку матеріальної бази соціальної інфраструктури села. Сучасне сільське господарство в основному представлено товариствами з обмеженою відповідальністю (46%) та приватними підприємствами (14%), відносна кількість яких постійно зростає. Різноманіття форм власності, господарювання та розширення видів індивідуальної трудової діяльності на селі зумовили необхідність формування державою та-

кої системи соціальних гарантій населенню, яка б при розподілі та споживанні життєвих благ не послаблювала дієвість мотивів і стимулів до праці.

Для розвинених країн світу саме державна підтримка аграрного сектору включає інструменти впливу на створення стабільних економічних, правових та соціальних умов для розвитку. На підтримку аграрного сектору економіки Ірландія спрямовує 20% бюджету, Казахстан – 18%, Азербайджан – 25%. Україна витрачає близько 10% державного бюджету на сільське господарство. Інвестиції в основний капітал для сільського господарства, мисливства, лісового господарства у 2009 році по Україні склали лише 6,2% (в промисловість - 38%, в діяльність транспорту та зв'язку - 16,2%, в освіту – 1%). У 2009 році тільки 8% видатків з державного бюджету були спрямовані на підтримку сільського господарства [12, С. 203].

Мотивація аграрної праці є однією з важливих умов для розширеного відтворення в сільському господарстві. Протягом останнього десятиліття середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві є нижчою не тільки у порівняння з промисловістю (у 2009 році), а й видами економічної діяльності, не пов'язаними з матеріальним виробництвом (Рис. 4.1.4). Основною перешкодою високому рівневі зайнятості в сільськогосподарському виробництві, є відсутність перспектив та низький рівень оплати праці. Заробітна плата нарахована в середньому одному штатному працівнику за серпень 2011 року становить по Україні – 2694 грн., сільське господарство – 1891 грн. (промисловість – 3233 грн., діяльність транспорту та зв'язку – 3246 грн., фінансова діяльність 5378 грн., державне управління – 3367 грн., охорона здоров'я – 1806 грн.).

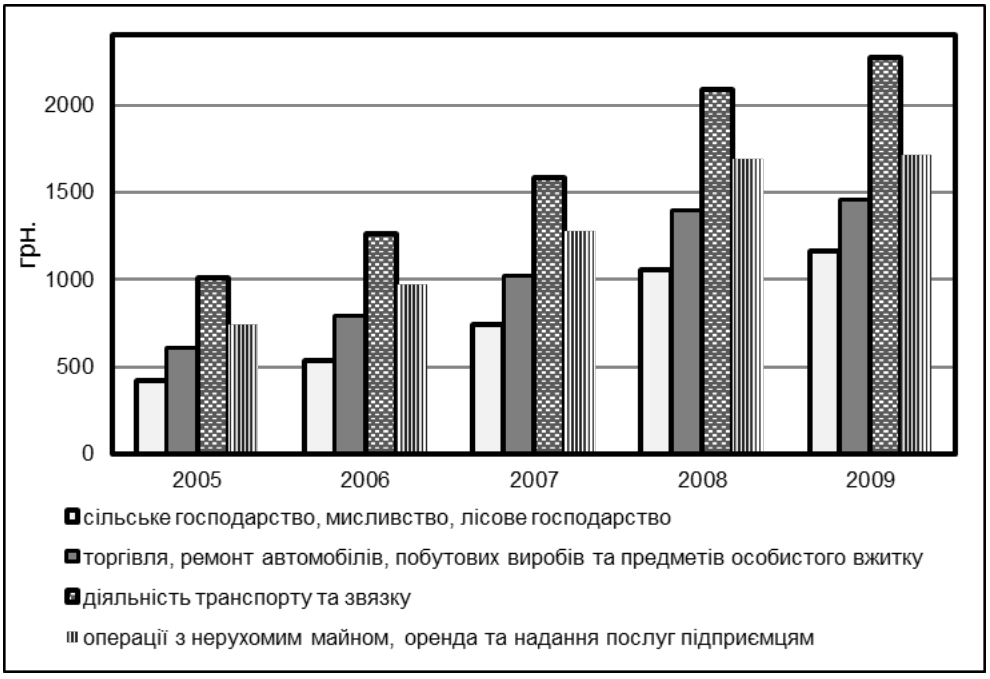

Рис. 4.1.4. Динаміка середньомісячної заробітної плати

Розподіл кількості працівників у сільському господарстві (Рис. 4.1.5) показує значну відмінність не на користь аграріїв у частці працівників з низьким розміром нарахованої заробітної плати.

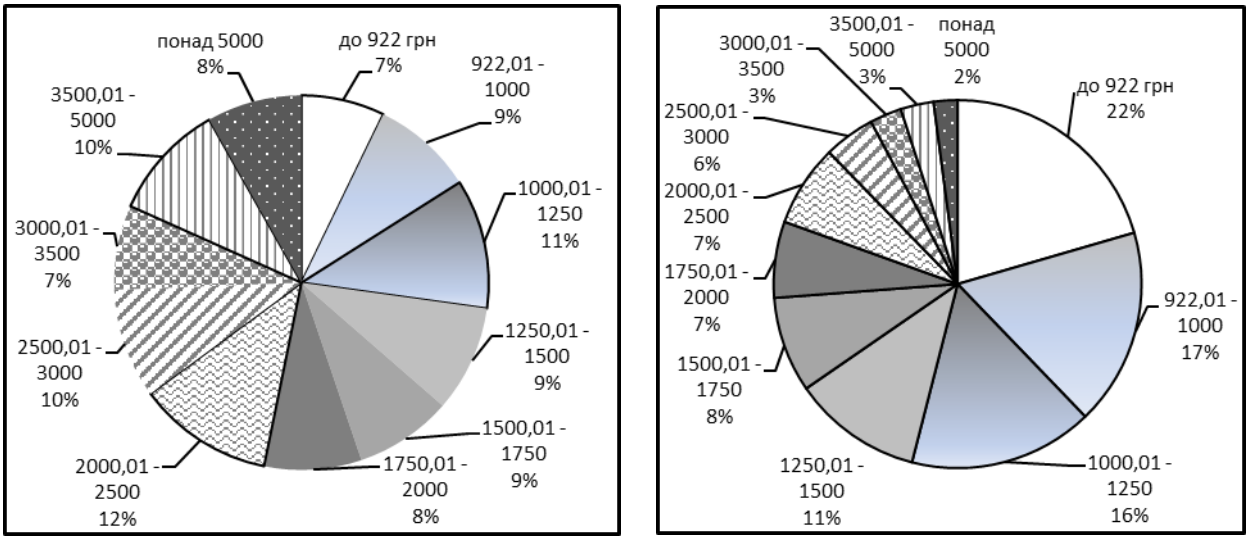

Всього сільське господарство

Рис. 4.1.5. Розподіл кількості штатних працівників у % за розмірами нарахованої заробітної плати за грудень 2010 року (грн.)

Структура фонду оплати праці у 2010 році (Рис. 4.1.6) свідчить про відсутність додаткових матеріальних стимулів працівників сільського господарства.

Розуміння соціально-економічної сутності поняття трудовий потенціал, дозволяє якісно аналізувати фази його відтворення та розробляти шляхи забезпечення його конкурентоспроможності для певного виду економічної діяльності, враховуючи особливості кожного. Для ефективного відтворення трудового потенціалу аграрного сектору необхідні дієві заходи держави щодо підтримки сільськогосподарських виробників, регулювання ціноутворення, реанімація та розвиток соціальної інфраструктури села. Подолання кризи в аграрному секторі можливе за умови збільшення витрат з державного та місцевого бюджетів з метою модернізації сільськогосподарського виробництва, розширення можливостей довгострокового кредитування, збільшення інвестицій в персонал агропромислових підприємств [12, с. 204].

Низька заробітна плата аграріїв стримує соціально-економічне оздоровлення та прискорений розвиток аграрного сектора. Впровадження мінімальних регульованих цін на сільськогосподарських підприємствах дасть змогу збільшити фонд заробітної плати з відрахуванням на со-

ціальні заходи майже удвічі, що, безумовно, матиме позитивний вплив на динаміку розвитку сільського господарства [13, с. 44]. Розвиток соціальної сфери села та аграрного сектору залежить від збереження демографічного потенціалу і трудових ресурсів аграрного сектору, формування ефективної системи забезпечення галузі кадрами в результаті підготовки фахівців за цільовим направленням та залучення молодих фахівців для роботи на селі [15].

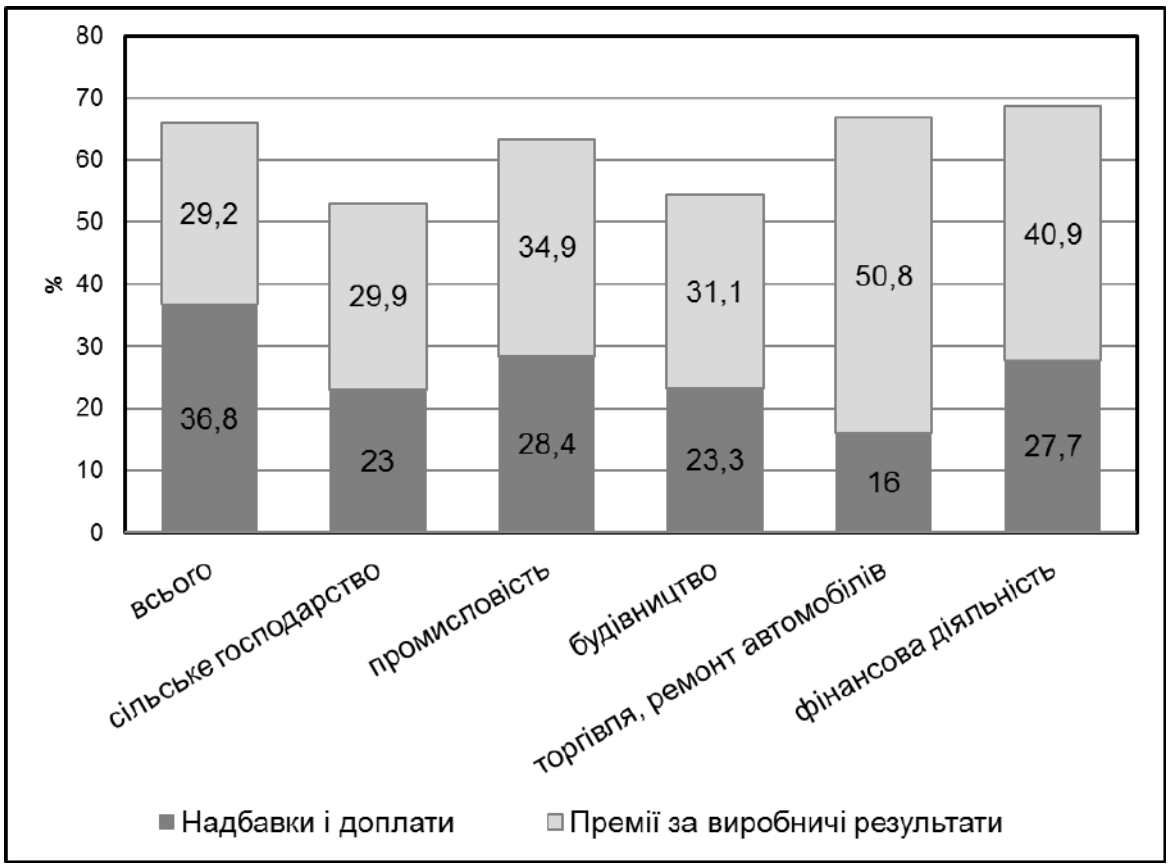

Рис. 4.1.6. Структура фонду оплати праці у 2010 році за деякими видами економічної діяльності

Для ефективного відтворення трудового потенціалу аграрного сектору необхідні дієві заходи держави щодо підтримки сільськогосподарських виробників, регулювання ціноутворення, реанімація та розвиток соціальної інфраструктури села. Інституціональне забезпечення села повинно ґрунтуватись на удосконаленні нормативно-правової бази соціально-трудових відносин у сільському господарстві, соціальних та економічних інститутів, як передумови відтворення трудового потенціалу аграрної сфери [16].

Література:

1. Соскін О. Формування інституціональної основи економічної моделі України. *Галицький економічний вісник*. 2010. №2 (27). С.53-60.

2. Рубан В. М., Пустовіт М. В. Визначення трудового потенціалу в контексті сучасних світових економічних трансформацій. *Экономика и управление*. 2009. № 6. С. 78-83.

3. Калина А. В. Економіка праці: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : МАУП, 2004. 272 с.

4. Головкова Л. Інституціонально-економічне підґрунтя сутності та структури трудоресурсного потенціалу корпорації. *Інституціональний вектор економічного розвитку*. Мелітополь: МІДМУ КПУ, 2011, вип. 4(1). С. 120-131.

5. Економічний словник-довідник: За ред. док. екон. наук, проф. С. В. Мочерного. К.: Феміна, 1995. 368 С.

6. Павлов О. І. Деградація сільських територій як прояв цивілізаційної кризи. *Экономика и управление*. 2010. № 5. С. 21-26.

7. Гілецький Й. Р. Сливка Р. Р., Богович М. М. Географія: Довідник. Х. : Веста: Вид-во «Ранок», 2008. 480 с.

8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL:: ukrstat.gov.ua.

9. Продіус О. І. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських поселень та шляхи її вирішення. *Економічний вісник Донбасу*. 2009. № 4 (18). С. 76-79.

10. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року.

11. Підгорний А. З. Демографічна статистика: Навчальний посібник. Одеса, ОДЕУ, 2010. 165 с.

12. Болгарова Н. К. Зарубіжний досвід державної підтримки аграрного сектора економіки. *Економіка, менеджмент, бізнеС*. 2010. № 2. С. 202-205.

13. Бабенко А. Г. Державне регулювання – пріоритетний напрям розвитку економіки аграрного сектору. *Культура народов Причерноморья*. 2009. № 162. С. 41-44.

14. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е. М. Лібанової. К.: Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с.

15. Васильєва О. О. Інституціональні передумови формування трудового потенціалу села. *Інституціональний вектор економічного розвитку: Збірник наукових праць МІДМУ «КПУ»*. Вип. 4(2). 2011. С. 132–141.

16. Васильєва О. О. Інституціональні засади розвитку трудового потенціалу аграрного сектору. *Перспективи і проблеми забезпечення розвитку відкритих конкурентоспроможних економічних систем в умовах глобалізації*: Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конфе-

ренції (8-9 грудня 2011р.). Редкол.: Мазурок П. П., Плотников О. В., Савчук В. С., Якубенко В. Д. та ін. Кривий Ріг: КЕІ КНЕУ, 2011. С. 308-311.

4.2. Соціально-демографічні аспекти формування та використання трудового потенціалу аграрного сфери

Підвищення конкуренції між вітчизняною та ввезеною сільськогосподарською продукцією внаслідок вступу України до Світової організації торгівлі вимагає посиленої уваги до детермінанти персонал, як важливого фактору конкурентоспроможності аграрних підприємств [1, С. 26]. Персонал сільськогосподарського підприємства є одним з основних видів ресурсів. Для успішного функціонування аграрного сектору економіки необхідне створення організаційно-економічних передумов ефективного формування та використання персоналу. Процеси відтворення трудового потенціалу аграрного сектору є пріоритетними завданнями аграрної політики й стосуються як кількісних, так і якісних характеристик трудового потенціалу, який є джерелом забезпечення підприємства кадрами [2, с. 120]. Проблеми раціонального використання персоналу аграрних підприємств як чинника конкурентоспроможності ще не зайняли відповідне місце в системі загального управління підприємством. У ринковій економіці основний акцент робиться на якісний склад трудового потенціалу, але в умовах сучасної демографічної кризи, особливо сільського населення, необхідна посилена увага до поліпшення природної бази формування робочої сили [3, с. 17].

Дослідженням формування та використання персоналу займались О. Амоша, А. Бабенко, Д. Богиня, Г. Войтенко, І. Гнибіденко, О. Грішнова, Т. Заяць, А. Калина, А. Колот, О. Кузьмак, Е. Лібанова, П. Макаренко, О. Мельник, В. Онікієнко, В. Приймак, М. Семикіна та ін., проте недостатньо вивченим залишається питання визначення факторів, що впливають на організацію формування та ефективного використання персоналу аграрних підприємств.

Значний внесок у дослідження теоретико-методологічних чинників формування, відтворення та розвитку трудового потенціалу та категорії «людський капітал» зробили такі вітчизняні вчені як Д. П. Богиня, О. А. Бугуцький, О. А. Грішнова [4], Е. М. Лібанова [5], А. М. Колот [6], Н. А. Мазур [7], С. Р. Пасєка [8, 9], С. І. Пирожков [10], М. В. Семикіна [11], Л. В. Шаульська [12], К. І. Якуба [13] та інші.

Так Л.В. Шаульська вказує на проблему низької резистентності сформованого трудового потенціалу до наслідків економічної та політичної кризи, необхідність розробки відповідних заходів для подолання дисба-

лансу на ринку праці за рахунок оптимізації якісних та кількісних характеристик ресурсів праці [12, с. 18]. Н. А. Мазур в процесі аналізу поглядів різних вчених-економістів на категорію «трудовий потенціал» виділяє декілька підходів до формулювання його змісту та визначає категорію «трудовий потенціал людини інноваційного типу» як сукупність здібностей людини для використання у трудовій діяльності [7, с. 174].

Представник демографічного підходу до визначення сутності трудового потенціалу С. І. Пирожков акцентує увагу на сукупності демографічних, соціальних та духовних характеристик трудоактивного населення, що можуть бути реалізовані в умовах досягнутого розвитку продуктивних сил [10]. Д. П. Богиня, В. В. Онікієнко та ін. також пропонують при оцінці трудового потенціалу враховувати демографічний підхід, використовуючи показники чисельності населення як потенційного ресурсу живої праці. О. А. Грішнова, розглядаючи трудовий потенціал, використовує концепцію людського капіталу й зазначає, що, оскільки саме людина є носієм людського капіталу, важливим є аналіз та прогноз чисельності працездатного населення [4, с. 15].

М. В. Семикіна наголошує на необхідності інноваційної трансформації ринку праці, необхідності підвищення вимог до освітньо-професійного розвитку працівників, формування інноваційного трудового потенціалу в аграрному секторі [12, с. 62]. С. Р. Пасєка пропонує в регіональних стратегіях розвитку виділити окремий блок питань щодо подолання диспропорцій у компонентній структурі трудового потенціалу, деталізувавши дерево цілей за окремими напрямами, у тому числі урегулювання демографічних процесів на селі [9, с. 125].

Разом з тим, незважаючи на значні здобутки наукової спільноти у вивченні питань формування трудового потенціалу, необхідність впровадження інновацій в аграрній сфері економіки зумовлює потребу у поглибленому дослідженні впливу демоекономічних параметрів сільського населення на формування інноваційного трудового потенціалу аграрного сектору.

Аграрне виробництво розвивається під впливом багатофакторного зовнішнього середовища, яке являє собою сукупність взаємопов’язаних чинників прямої та опосередкованої дії. Чинниками прямої дії є споживачі, конкуренти, постачальники, а також інституціональні механізми. До чинників опосередкованої дії відносять політичну ситуацію в країні, міжнародні зв'язки, розвиток інновацій, соціально-економічні детермінанти (демографічні, освіта, рівень зайнятості). Вважаємо, що формування інноваційного трудового потенціалу аграрного сектору є найбільш чуттєвим до останньої групи чинників [14, с. 208].

Демографічна ситуація є одним із визначальних факторів людського розвитку, що визначає структурні характеристики суспільства. Демографічні процеси значно впливають на економіку, політику, культуру та міжнародні відносини, формуючи демографічну базу трудового потенціалу, в свою чергу демографічна ситуація є наслідком соціально-економічних та політичних змін [15, с. 294].

Однією з базових умов формування трудового потенціалу виступає демографічна політика держави. Особливості демографічного відтворення залежать від соціально-економічної ситуації та розвитку соціальної інфраструктури. Величину трудового потенціалу визначає чисельність населення та його зміна внаслідок природного приросту, рівня смертності, статево-вікової структури, тривалості життя, міграційних процесів. Джерела та форми відтворення трудового потенціалу залежать в першу чергу від демографічної ситуації, що склалася в Україні [5, с. 121]. Сучасні демографічні процеси проявляються в зниженні чисельності населення, погіршенні показників відтворення, депопуляції населення.

Запорізька область – крупний промислово-сільськогосподарський регіон України. Територія області складає 4,5% території України, де зосереджено 5,9% посівних площ. Запорізька область виробляє 3,5% продукції сільського господарства, у тому числі 3,7% продукції рослинництва, 3,1% продукції тваринництва. В області вирощується 12% соняшнику, 3,1% овочів та 1,2% фруктів. За 2009 рік в області вироблено валової продукції сільського господарства на одну особу на суму 1942 грн. (2217 грн. по Україні).

На формування та відтворення трудового потенціалу аграрного сектору Запорізької області вагомий вплив мають демографічні процеси. Соціально-демографічні чинники формують відповідну кількість та якість трудових ресурсів сільської місцевості. Останнім часом українське село втратило свою привабливість для проживання та розвитку особистості, що обумовлене незадовільним станом соціальної інфраструктури села та сільської поселенської мережі. Відтворення сільського населення та розвиток інфраструктури села взаємопов'язані: розвиток соціальної сфери позитивно впливає на демографічну ситуацію, а зростання кількості сільського населення сприяє удосконаленню соціальної сфери та покращенню умов життя. Населення області станом на 01.01.2011р. складає біля 1801 тис. осіб (3,9% від всього населення України), у т.ч. міське населення -1385 тис., сільське - 416 тис. (таблиця 4.2.1).

Дані таблиці 4.2.1 свідчать не тільки про від'ємний природний приріст населення Запорізької області, а й про негативні міграційні процеси, які змінюють як кількісний склад населення, так і якісний, оскільки суб'єктами міграції виступають переважно люди з високою працездатністю [16].

Таблиця 4.2.1

Складові формування приросту (скорочення) чисельності наявного населення Запорізької області у 2010 році

(осіб)

	Наявне населення на 1 січня 2010 р.	Загальний приріст	У тому числі		Наявне населення на 1 січня 2011р.
			природний приріст	сальдо міграції	
Усього	1811664	–10349	–10535	186	1801315
Міські поселення	1391582	–6359	–7055	696	1385223
Сільська місцевість	420082	–3990	–3480	–510	416092

Джерело: складено автором за даними [17]

Аналізуючи динаміку кількості сільського населення Запорізької області за останні роки, можна констатувати різке його зменшення та зниження частки у загальній кількості населення. Тенденцію зміни чисельності сільського населення Запорізької області за 2001-2017 рр. з найбільшою достовірністю (R^2 = 0,9963) характеризує функція апроксимації - поліном другого ступеня, яка описується формулою (4.2.1):

$$Y = 485{,}51 - 8{,}2734x + 0{,}1825x^2, \quad (4.2.1)$$

де Y – чисельність сільського населення;
x – порядковий номер року.

Середньорічне скорочення сільського населення в досліджуваному періоді становило близько 3 тис. осіб, що свідчить про негативний розвиток демографічної ситуації в Запорізькій області. Прогнозована кількість сільського населення області у 2020 році становить 393 тисячі осіб, тобто зменшиться на 17% у порівнянні з 2001 роком. Характерними ознаками сучасної демографічної ситуації в сільській місцевості Запорізької області, як і в Україні, є скорочення чисельності населення, зниження народжуваності, від'ємне сальдо міграції.

Останнім часом демографічна ситуація в Україні та Запорізькій області, зокрема, характеризується як кризова, має місце глибоке порушення пропорцій відтворення населення, особливо це стосується сільської місцевості: відбувається стрімке скорочення та постаріння сільського населення, що зумовлює обмеження бази відтворення трудового потенціалу

села. Аналізуючи динаміку кількості сільського населення Запорізької області, можна констатувати різке його зменшення та зниження частки у загальній кількості (табл. 4.2.2). Чисельність сільського населення Запорізької області станом на 1 січня 2018 року становить 391,7 тис. осіб, а за період 2001-2018 рр. вона скоротилась на 82,1 тис. осіб, що становить 17%. Середньорічне скорочення сільського населення в досліджуваному періоді становило близько 4,5 тис. осіб, що свідчить про негативний розвиток демографічної ситуації в Запорізькій області. Прогнозована кількість сільського населення області у 2020 році становить 393 тис. осіб, тобто зменшиться на 17% у порівнянні з 2001 роком.

Таблиця 4.2.2

Чисельність наявного населення Запорізької області за роками (на 1 січня відповідного року), тис. осіб

Роки	Наявне населення			У % до всього населення	
	Всього	Міське	Сільське	Міське	Сільське
2001	1948,6	1474,8	473,8	75,7	24,3
2005	1877,2	1427,7	449,5	76,1	23,9
2010	1811,7	1391,6	420,1	76,8	23,2
2011	1801,3	1385,2	416,1	76,9	23,1
2012	1791,7	1379,3	412,4	77,0	23,0
2013	1785,2	1375,7	409,6	77,1	22,9
2014	1775,8	1369,0	406,8	77,1	22,9
2015	1765,9	1362,3	403,6	77,1	22,9
2016	1753,6	1353,8	399,9	77,2	22,8
2017	1739,5	1343,0	396,5	77,2	22,8
2018	1723,2	1331,5	391,7	77,3	22,7

Джерело: складено автором за даними [17]

Станом на 01.01.2018 р. частка сільського населення Запорізької області складала 22,7% (України - 30,7%), регіон займає 5 місце в державі за рівнем урбанізації, після областей, де частка сільського населення ще нижча: Донецької (9,2%), Луганської (13%), Дніпропетровської (16,2%) та Харківської (19,1%).

Здоров'я та довголіття є необхідною й першочерговою базою будь-якого виду економічної активності населення, а в умовах постаріння населення та робочої сили роль якісних чинників у формуванні й нарощуванні трудового потенціалу набуває ще більшої ваги [5, С. 99]. Однією з найважливіших характеристик демографічної ситуації є природний рух

населення, що визначається народжуваністю та смертністю. Динаміка відтворення сільського населення України та Запорізької області представлена в табл. 4.2.3.

Таблиця 4.2.3

Народжуваність, смертність та природний приріст сільського населення України та Запорізької області за роками (на 1 січня відповідного року), на 1000 осіб наявного населення

Роки	Україна			Запорізька область		
	кількість живонароджених	кількість померлих	природний приріст, скорочення (–)	кількість живонароджених	кількість померлих	природний приріст, скорочення (–)
2001	8,7	18,6	-9,9	8,0	19,8	–11,8
2005	9,4	20,5	-11,1	8,7	21,1	–12,4
2010	11,9	18,6	-6,7	11,0	19,3	–8,3
2011	12,1	17,7	-5,6	11,3	19,0	–7,7
2012	12,6	17,7	-5,1	12,0	18,3	–6,3
2013	12,3	17,7	-5,4	11,9	18,1	–6,2
2014	12,2	18,1	-5,9	11,7	19,1	–7,4
2015	11,3	18,0	-6,7	10,6	19,0	–8,4
2016	10,8	17,6	-6,8	10,0	18,6	-8,6
2017	10,6	17,5	-6,9	9,7	18,5	-8,8
2018	9,9	17,3	-7,4	9,0	18,5	-9,5

Джерело: складено автором за даними [17]

Загальні коефіцієнти смертності в Україні є одними з найбільш високих у світі, рівень смертності сільського населення перевищує над міським. Загальний коефіцієнт природного приросту населення України за 2017 рік був від'ємним і становив – 5,1%, а для сільської місцевості – 7,4%, що обумовлене дещо вищою народжуваністю у сільській місцевості (9,9% у порівнянні з 9,2% для міських поселень), але значно вищою смертністю сільського населення: загальний коефіцієнт смертності у сільській місцевості становив 17,3% проти 13% для міських поселень.

В Запорізькій області демографічна ситуація ще складніша: загальний коефіцієнт смертності у сільській місцевості за 2017 рік становив 18,5%, скорочення сільського населення регіону останніми роками відбувається значно інтенсивніше, ніж в цілому в Україні. Протягом двох останніх десятиліть має місце системне скорочення населення України, у тому числі сільського, оскільки коефіцієнт життєвості (співвідношення кількості народжень та смертей) менший від одиниці (Рис. 4.2.1).

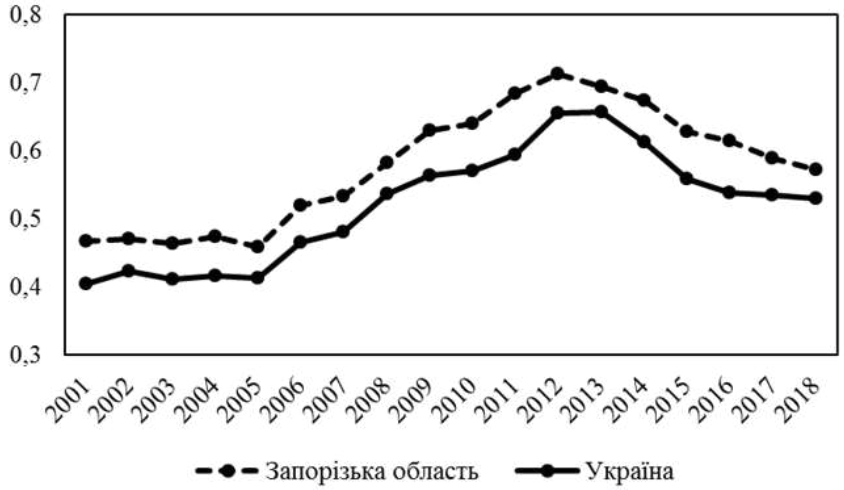

Рис. 4.2.1. Динаміка коефіцієнта життєвості сільського населення [17, 18]

З 2005 до 2012 року спостерігалась позитивна тенденція до зростання коефіцієнта життєвості, але економічна та політична кризи, геостратегічні заворушення в східних регіонах країни змінили оптимістичний прогноз природнього приросту сільського населення на песимістичний. Соціально-економічними детермінантами депопуляції сільського населення виступають зниження рівня життя та посилення його диференціації, поширення бідності, безробіття, обмежений доступ до якісного медичного обслуговування, нерозвиненість сільських територій.

Системне зменшення кількості сільського населення, що має місце останнім часом, стає значною перешкодою для формування та відтворення інноваційного трудового потенціалу аграрного сектору.

Однією з основних проблем подальшого розвитку сільського господарства є зменшення кількості сільського населення, про що свідчить динаміка народжених (Рис. 4.2.2).

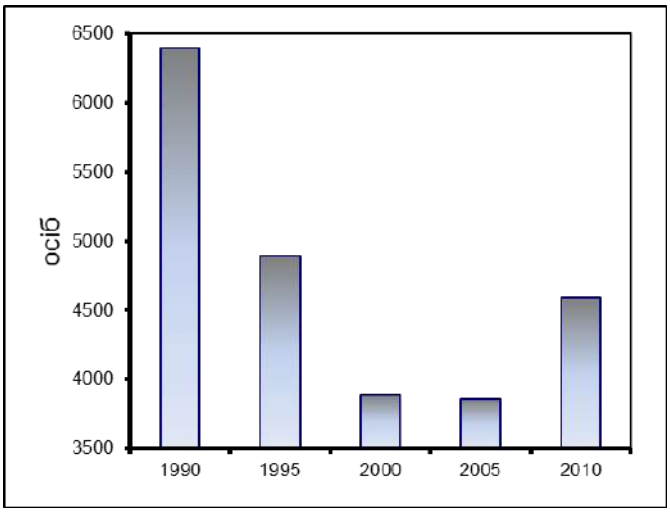

Рис. 4.2.2. Динаміка кількості народжених у сільській місцевості Запорізької області

Зміни, які відбуваються в чисельності населення України, призводять не лише до його зменшення, а й зростання питомої ваги вікової категорії людей старших вікових груп, що в перспективі позначиться на зменшенні кількісних показників трудового потенціалу (Рис. 4.2.3).

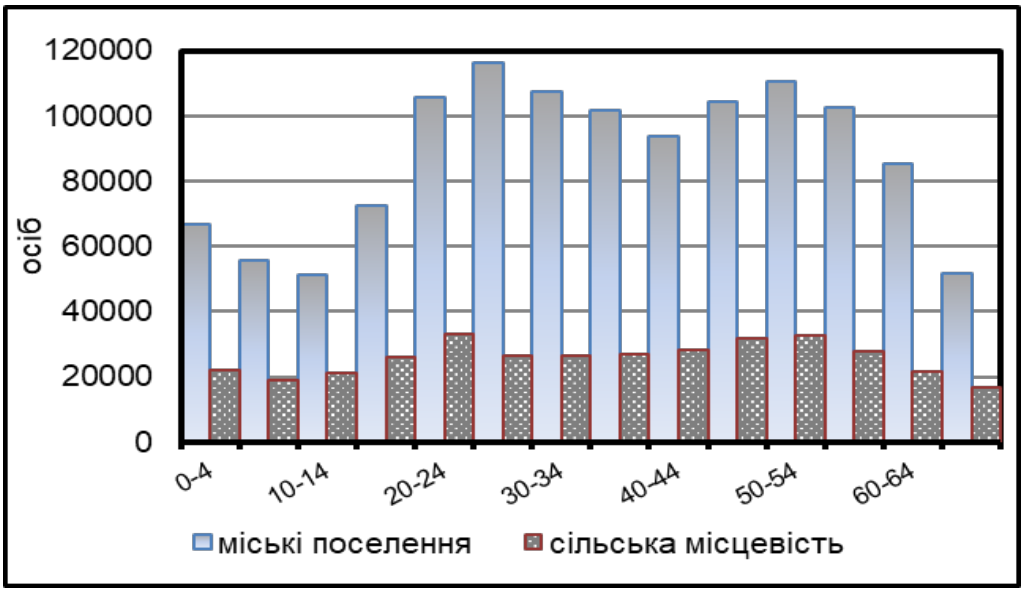

Рис. 4.2.3. Розподіл населення Запорізької області за віком

В селах України спостерігається надзвичайно високе демоекономічне навантаження, де кожний працездатний має утримувати більше, ніж одного непрацездатного. Демографічне навантаження на 1000 осіб у віці 16-59 років для сільської місцевості України становить 698 осіб, з них 396 – особами у віці 60 років і старше, для сільських жителів Запорізької області – 702 та 410 осіб, відповідно [17, 18]. Україна входить до тридцяти «найстаріших» країн світу за часткою населення у віці понад 60 років, причому рівень постаріння сільського населення вищий, ніж міського, хоча, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, у сільському населенні сформувалась тенденція до омолодження з огляду на консервативні погляди щодо демографічної (дітородної) поведінки [19, с. 25]. Основними причинами сучасного зростання демоекономічного навантаження виступають низька народжуваність, висока смертність у працездатному віці та трудова міграція.

Крім кількісних демографічних показників сільського населення, погіршуються його якісні характеристики. Останнім часом сільське населення значно старіє: скорочується чисельність сільського населення молодшого від працездатного віку, зростає демографічне навантаження за рахунок осіб пенсійного віку, спостерігається ріст захворюваності та смертності. Особливості змін у віковому складі населення обумовлюють рівень і динаміку так званого демографічного навантаження, яке має насампе-

ред економічний зміст. Таблиця 4.2.4 та рисунок 4.2.4 ілюструють ступінь постаріння населення Запорізької області.

Таблиця 4.2.4

Демографічне навантаження на працездатне населення Запорізької області на 1 січня 2011 року

(на 1000 осіб працездатного віку припадає непрацездатного)

	Загальне навантаження	У т.ч. особами у віці:	
		молодшому за працездатний	старшому за працездатний
Міські поселення та сільська місцевість	664	234	430
Міські поселення	639	220	419
Сільська місцевість	749	280	469

Джерело: складено автором за даними [17]

Системне зменшення кількості населення, з кожним роком втрати наявного населення області, у тому числі сільського населення, стають значною перешкодою для збереження та відтворення трудового потенціалу аграрних підприємств.

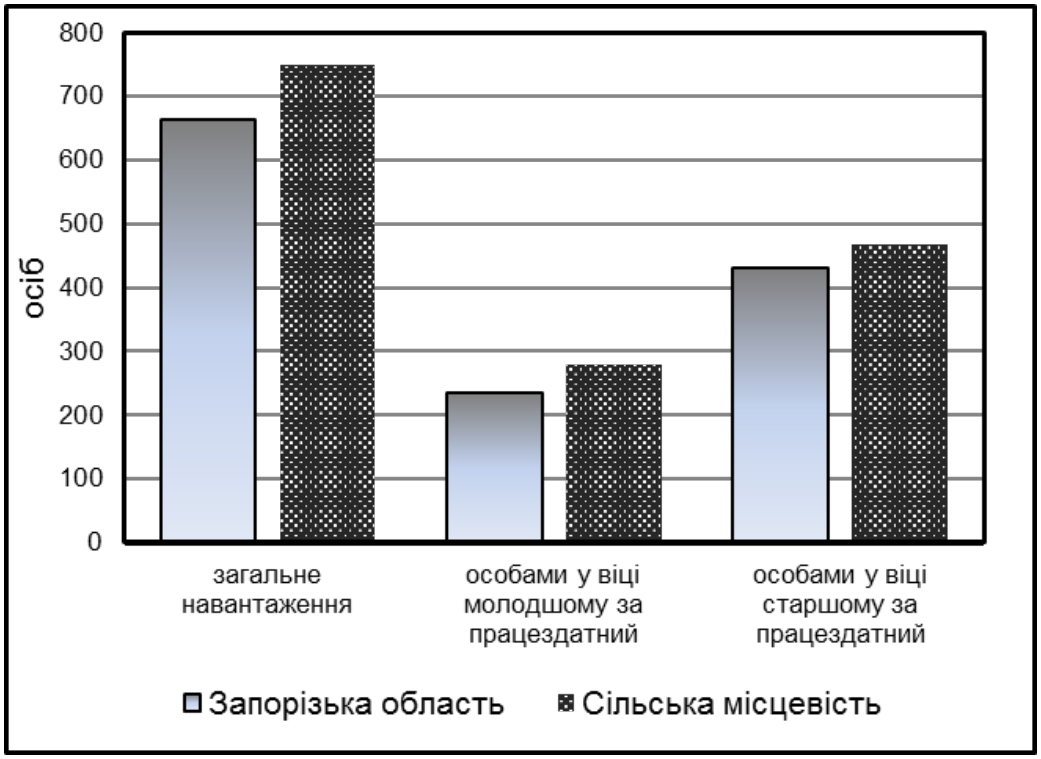

Рис. 4.2.4. Демографічне навантаження населення непрацездатного віку на 1000 осіб працездатного віку

Якщо сьогодні не розпочати роботу зі збереження людського потенціалу Запорізької області та країни в цілому, внаслідок інертності демографічних процесів ситуація погіршуватиметься, загрожуючи стабільному розвитку держави.

За даними таблиці 4.2.4 можемо зробити висновок, що найбільше демографічне навантаження за 2010р. відбувалося саме особами старшими за працездатний (майже вдвічі вище, ніж навантаження особами молодшими за працездатний вік).

На рисунку 4.2.5 наведені дані щодо частки сільського населення в деяких областях України та їх територій. Населення Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей в більшій мірі, ніж інших областей, зосереджено в містах, що пояснюється пріоритетним розвитком промислового сектору економіки цих областей, незважаючи на наявний ресурсний потенціал сільського господарства.

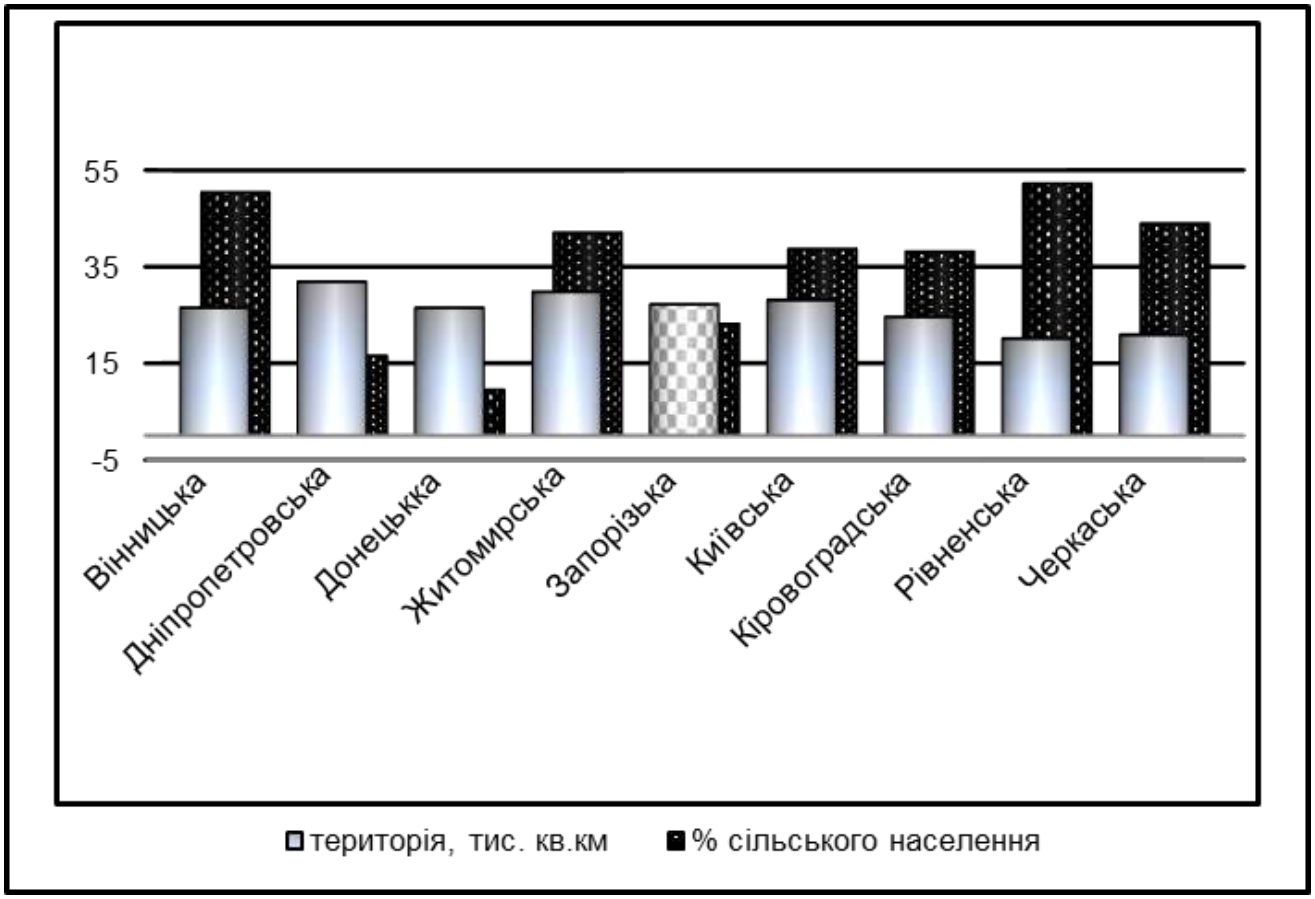

Рис. 4.2.5. Регіональні співставлення території областей та частки сільського населення

Міграція є важливим демографічним чинником, що безпосередньо впливає на сферу трудового потенціалу села. Негативна дія міграції має подвійний вплив: поточний – змінює вікову структуру наявного населення, та перспективний – мігрують працездатні особи репродуктивного ві-

ку. Унаслідок погіршення соціально-економічної ситуації в країні активізувалась зовнішня трудова міграція, що посилилась за рахунок недосконалої соціальної сфери, скорочення мережі підприємств інфраструктури села, особливо для дітей та молоді, пожвавленню внутрішніх та зовнішніх міграцій сприяв збройний конфлікт на Сході України. Посилення міграційних настанов молоді на отримання освіти за кордоном, працевлаштування (інколи навіть не за отриманою спеціальністю), зумовили тенденцію до скорочення частки молоді, яка виходить на ринок праці, порівняно зі старшими віковими групами зайнятого населення [5, с. 110]. Нажаль, для України освітня міграція не характеризується циркулюючими явищами, тобто після отримання освіти, випускники закордонних вишів практично не повертаються в Україну, ця частина трудового потенціалу втрачається назавжди. Серед причин зовнішньої трудової міграції зазначають низькі можливості для самозайнятості та професійного розвитку, неадекватна винагорода за працю, високий рівень корупції та злочинності в Україні [20, с. 159]. Мігрантами здебільше стають молоді, енергійні, кваліфіковані працівники - представники економічно активного населення у віці до 40 років, до сучасних мігрантів відносять осіб найбільш економічно продуктивних груп, які володіють певною кваліфікацією, тобто освітньо-кваліфікаційна структура сільського населення погіршується за рахунок тих працівників, які мають невисокі шанси працевлаштування за кордоном.

Поширення міграційних настроїв обумовлені деформаціями та протиріччями в оплаті праці. Останнім часом відбувається зростання нерівності доходів, в процесі розподільних відносин власники людського капіталу отримують менше, ніж власники інших видів капіталу (фінансового, фізичного). А. М. Колот звертає увагу на зростання диференціації робочої сили, асиметричності між результатами діяльності та отримуваними доходами й посилення поляризації економічно активного населення за можливістю доступу до суспільних благ [6, с. 30].

Дані рисунка 4.2.6 підтверджують негативні демографічні процеси як за рахунок природного приросту населення, так і за рахунок міграції.

Аграрна сфера економіки України останнім часом значно втратила частку основного капіталу у формі виробничих засобів, спостерігається спад виробництва продовольчих товарів в Україні. Має місце негативна тенденція зниження рівня заробітної плати в аграрній сфері, який є найнижчим серед інших видів економічної діяльності і становить близько 50% середнього рівня в країні.

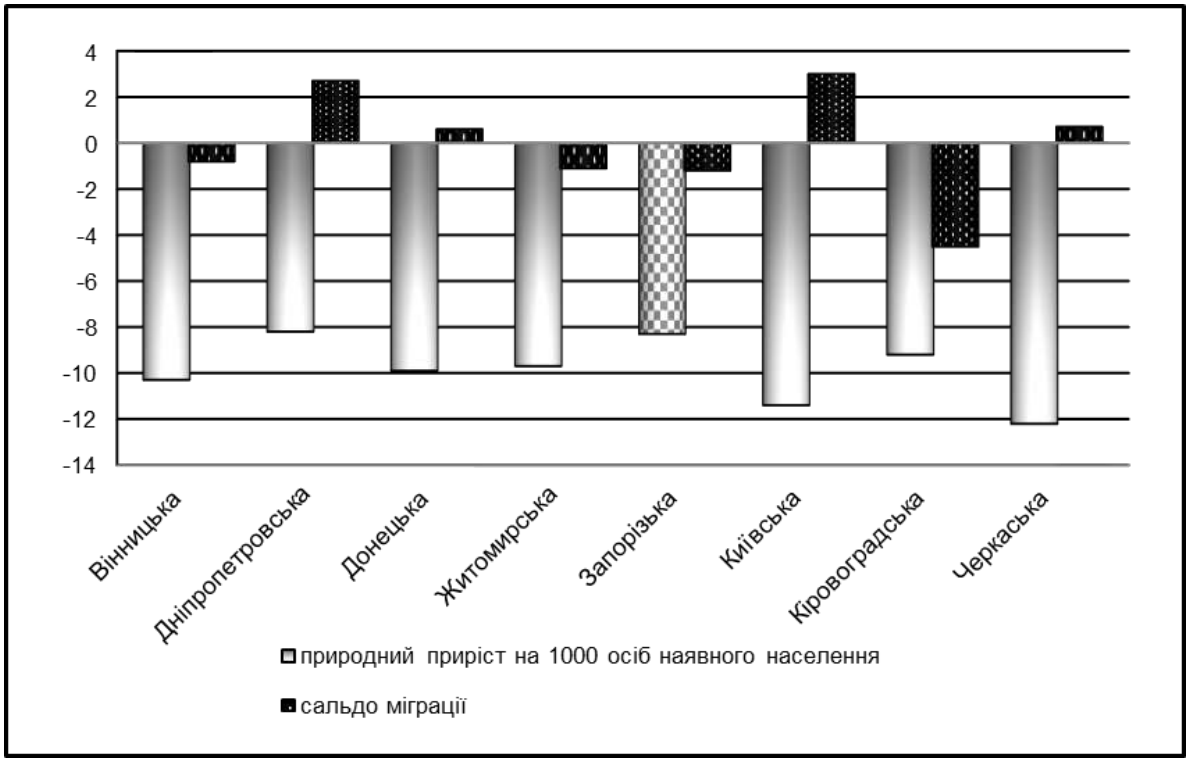

Рис. 4.2.6. Регіональні показники природного приросту та сальдо міграції

Одним із мотиваційних механізмів ефективного використання персоналу є встановлення в галузевій тарифній угоді, якої мають дотримуватись всі аграрні підприємства, мінімальної частки витрат на оплату праці в загальній структурі собівартості продукції на рівні 30%. Однак дані рисунка 4.2.7 свідчать про левову частку в структурі заробітної плати низької фіксованої основної заробітної плати, інші виплати здійснюються на мінімальному рівні.

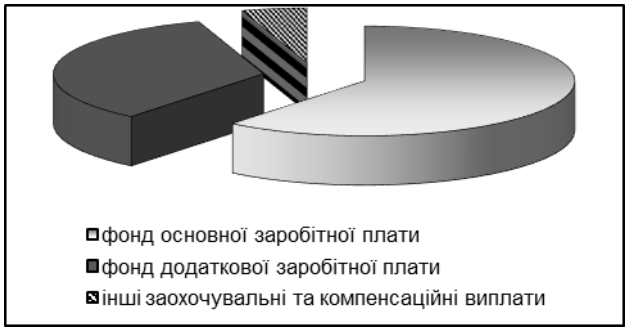

все населення

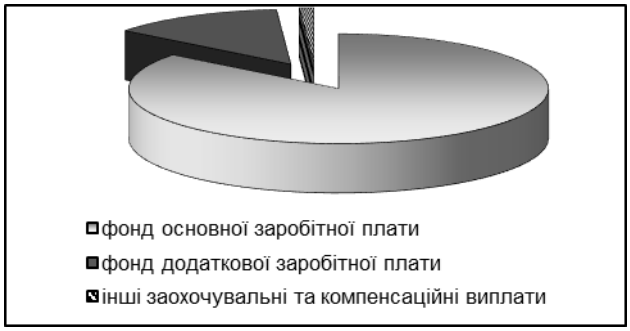

сільське населення

Рис. 4.2.7. Структура заробітної плати в Запорізькій області

Сільське господарство можна віднести до ринку робочих місць, що потребують середньої та нижчої за середню кваліфікації робочої сили. Навіть в країнах з розвинутою ринковою економікою має місце стагнація

заробітної плати працівників, що належать до середнього і нижчого за середній класу [6, с.31]. Рівень заробітної плати у галузі сільського господарства України багато років залишається одним з найнижчих серед видів економічної діяльності: у за 2017 рік середня заробітна плата аграріїв України складала 6057 грн, у Запорізькій області цей показник був ще меншим і не набагато перевищував мінімальну заробітну плату – 4823 грн. (Рис. 4.2.8).

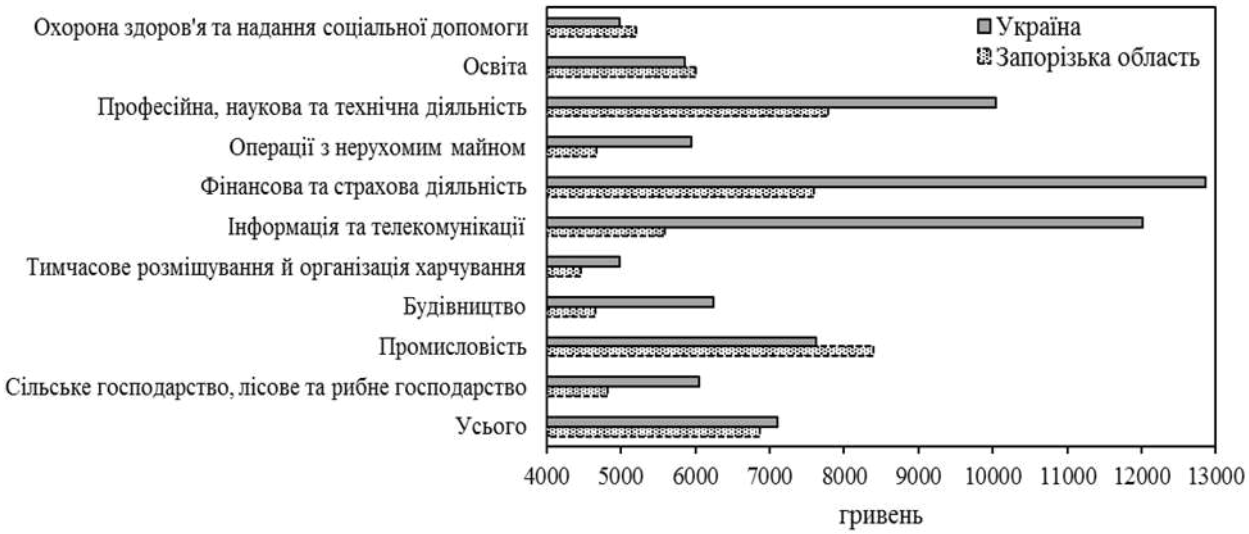

Рис. 4.2.8. Середньомісячна заробітна плата за деякими видами економічної діяльності у 2017 році [17, 18]

Така демографічна ситуація в сільській місцевості характеризується як кризова, загрозлива для формування необхідної кількості та якості трудових ресурсів аграрної сфери. Зазначені негативні демографічні тенденції обумовлені низьким рівнем заробітної плати у галузі сільського господарства, зниженням реальних доходів селян та деградацією соціальної інфраструктури сільської місцевості. Диференціація в оплаті праці серед видів економічної діяльності призводить до деформації мотиваційних чинників в аграрній сфері й перешкоджає профорієнтації молоді у бік розбудови аграрного сектору на інноваційних засадах.

До чинників, що перешкоджають упровадженню інновацій в аграрному секторі відносять недостатній рівень підготовки персоналу у сфері інноваційного менеджменту. Еволюція техніко-технологічних характеристик агарного виробництва, його технічна модернізація висувають певні вимоги до інноваційного розвитку кадрового потенціалу. Постійне професійне вдосконалення та набуття нових компетенцій забезпечуються освітою впродовж життя та використанням електронних засобів навчання («е-освіта»). Для старіючого сільського населення освітньо-професійна гнучкість ускладнена: з віком знижуються здатність до засвоєння та оно-

влення знань, використання сучасних інформаційних технологій, сприйнятливість інновацій. Прогресуюче старіння населення знижує якість робочої сили через вікові хвороби та стани, село втрачає репродуктивну складову.

У зв'язку із ситуацією, що характеризує сучасний стан людського капіталу, підтримуємо висновки К.І. Якуби та інших дослідників щодо необхідності інвестицій в людський капітал: витрат суспільства на формування як фізичних параметрів (народження дітей, охорона здоров'я, соціальна допомога), так і якісних показників (освіта всіх рівнів, професійний розвиток), що повинно бути пріоритетним напрямом державної політики [13, с. 151]. В умовах демографічної кризи особливої уваги потребують інвестиції в підвищення якісних характеристик носіїв людського капіталу [21, с. 74].

Отже, для формування інноваційного трудового потенціалу аграрного сектору в умовах кризи потребує розробки на всіх рівнях (державному, територіальному, мікроекономічному) дієвої стратегії антикризового управління з метою стабілізації демографічної ситуації, що склалась у сільській місцевості [4, С. 15]. У демографічному аспекті: посилити стимулювання народжуваності населення з подальшим утримуванням позитивних тенденцій; здійснювати протидію міграційному відтоку населення з метою недопущення надмірних втрат соціально-трудового потенціалу – особливо економічно активного населення сільських територій та носіїв високого інтелектуального потенціалу [8, с. 115].

Сучасна демографічна ситуація у сільській місцевості Запорізького регіону характеризується депопуляцією, що відбувається як за рахунок природного скорочення, так і зовнішньої трудової міграції, зниженням коефіцієнта життєвості, прогресуючим старінням населення. Аналіз сучасної демографічної ситуації, що склалася в Запорізькій області, свідчить про необхідність запровадження державних цільових програм щодо підтримки села, формування конкурентоздатного аграрного виробництва, впровадження економічного стимулювання сільськогосподарської праці (регулювання ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, податкові пільги, субсидії, створення відповідних життєзабезпечуючих умов та ін.) [22].

Інноваційний розвиток трудового потенціалу села відбувається в умовах демографічної кризи, подолання якої можливе за рахунок розвитку сільських територій, відродження соціальної сфери села, поліпшення умов праці, підвищення її фондоозброєності, зростання доходів сільського населення до рівня, не нижче середнього в сферах економічної діяльності, впровадження обґрунтованої демографічної, у тому числі міграційної, по-

літики на регіональному та державному рівнях. На нашу думку, подальші дослідження в цьому напрямі повинні бути зосереджені на розробці стратегії формування, збереження та розвитку трудового потенціалу аграрного сектора, що відповідає вимогам нової економіки [23, 24].

Управління трудовим потенціалом аграрної сфери вимагає розробки науково-обґрунтованих прогнозів чисельності та складу персоналу. Для поліпшення демографічної ситуації необхідно вдосконалення демографічної політики держави в питаннях охорони здоров'я, підвищення тривалості життя, стимулювання народжуваності, регулювання міграційних потоків, вдосконалення мотивації агарної праці. Метою демографічної політики області повинна стати поступова стабілізація чисельності населення і формування передумов наступного демографічного зростання, відтворення населення як за інтенсивним типом, так і за екстенсивним.

Література:

1. Бобов Г. Б., Кузьменко І. В., Михайлишина Л. В. Формування конкурентоспроможності сільського господарства України. *Економічний форум.* 2011. вип. 2. С. 16-28.

2. Брянцева Н. А. Формування трудового потенціалу на сільськогосподарських підприємствах. *Продуктивність агропромислового виробництва*. 2011. № 19. С. 120-121.

3. Калина А.В. Економіка праці: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : МАУП, 2004. 272 с.

4. Грішнова О., Дмитрук С. Людський капітал в умовах кризи: оцінка і пошук можливостей збереження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2015. Вип. 5. С. 11-16.

5. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку: монографія / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2016. 328 с.

6. Колот А. М., Герасименко О. О. Інститути зайнятості і доходів в новій економіці: глобальні тренди. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1. С. 8-35.

7. Мазур Н. А., Дуда Г. Б. Теоретичні аспекти дослідження сутності категорії "трудовий потенціал". *Економічні науки. Серія: Облік і фінанси*. 2015. Вип. 12(1). С. 166-174.

8. Пасєка С. Р. Інноваційний розвиток соціально-трудового потенціалу регіону: інституціональні основи. *Фінансовий простір*. 2013. № 1. С. 111-115.

9. Пасєка С. Р. Соціально-трудовий потенціал регіону: оцінка стану з позицій потреб модернізації економіки регіону. *Науковий вісник Чернігів-*

ського державного інституту економіки і управління. Серія 1: Економіка. 2012. Вип. 1. С. 120-127.

10. Пирожков С. И. Трудовий потенциал в демографическом измерении. К. : Наукова думка, 1992. 173 с.

11. Семикіна М. В., Красножон Н. С. Вплив інноваційного розвитку на процес сегментації ринку праці в умовах глобалізації. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу.* 2014. № 1. С. 59-62.

12. Шаульська Л. В., Лаушкін О. М. Проблеми і перспективи формування нової якості трудового потенціалу. *Економіка і організація управління*. 2014. Вип. 1-2. С. 13-18.

13. Якуба К. І. Вартість людського капіталу та його вимір. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2015. № 1-2. С. 130-133.

14. Васильєва О. О. Соціально-економічне середовище формування трудового потенціалу аграрних підприємств. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: збірник наукових праць*. Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ». 2012. Вип. 1, Т. 3. С. 207–212.

15. Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення: монографія. Житомир : Полісся, 2015. 564 с.

16. Черчик Л. М. Теоретико-методологічні основи формування та відтворення трудового потенціалу регіону. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. 15. С. 97-101.

17. Офіційний сайт Головного управління статистики у Запорізькій області. URL: http://www.zp.ukrstat.gov.ua (дата звернення 12.09.2018).

18. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 12.09.2018).

19. Населення України. Імперативи демографічного старіння. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. 288 с.

20. Гунченко М. В. Дослідження профілю та чинників трудової міграції населення України. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2017. Т. 22, Вип. 10. С. 158-161.

21. Обіход С. В., Мельничук О. П. Чинники впливу на людський капітал в умовах трансформації соціально-трудових відносин. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2016. № 3(1). С. 68-75.

22. Васильєва О. О. Демографічні аспекти формування трудового потенціалу аграрної сфери. *Тиждень науки*. Тези доповідей науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 16-20 квітня 2018 р.) [Електрон-

ний ресурс] / Редкол. : В. В. Наумик (відпов. ред.) Електрон. дані. Запоріжжя : ЗНТУ, 2018. 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM). С. 2094-2095.

23. Васильєва О. О. Соціально-демографічні аспекти формування та використання персоналу аграрних підприємств. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2011. №4 (16). С. 62-70.

24. Васильєва О. О. Соціально-демографічні аспекти формування інноваційного трудового потенціалу аграрної сфери економіки регіону. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2018. № 5 (1). С. 175-181.

4.3. Особливості відтворення трудового потенціалу в аграрній сфері України

Демографічні процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, значного впливають на формування та відтворення трудового потенціалу економіки України. Процеси європейської інтеграції та глобалізації вимагають підвищення конкурентоздатності людських ресурсів, зокрема, шляхом розробки механізмів формування якісних показників трудового потенціалу. Особливого значення набувають міграційні процеси в сільській місцевості, в сфері аграрного виробництва. А тому зростання темпів виробництва продукції в найближчій перспективі потребує вирішення проблеми відтворення трудового потенціалу та його адаптації до умов розвитку ринкового середовища.

Вивченню демографічних проблем присвятили праці: В. Борисов, О. Бугуцький, Т. Кір'ян, Е. Лібанова, С. Лучик, В. Онікієнко. Питанням формування трудового потенціалу приділяли увагу вчені-економісти нашого часу: С. Бандур, Д. Богиня, І. Гнибіденко, О. Грішнова, М. Долішній, А. Калина, Ю. Мельник, І. Петрова, О. Стефанишин та багато інших. Значний науковий внесок у вивченні теоретико-методологічних аспектів трудового потенціалу аграрних підприємств зробили О. Кузнєцов, В. Куценко, В. Перебийніс, В.Петюх та інші. Разом із тим, незважаючи на значну увагу вчених до цих питань, демографічні аспекти формування та відтворення трудового потенціалу аграрного сектору України та їх вплив на конкурентоздатність аграрних підприємств ще не достатньо вивчені.

Процес перетворення ресурсів праці в робочу силу на думку К. Х. Абдурахманова та інших дослідників проходить декілька стадій: на першій стадії ресурси праці існують у вигляді потенційної робочої сили (певної кількості здатних до роботи працівників, які мають необхідну для роботи сукупність фізичних і духовних здібностей); на другій стадії ресурси праці розподіляються по робочих місцях; на третій стадії робоча

сила, витрачаючись у часі і реалізуючись у трудовому процесі, утворює споживні вартості [1].

Макроінтегральний підхід до розуміння трудового потенціалу розглядає його як динамічну інтегральну кількісно-якісну характеристику робочої сили, що використовується в суспільному виробництві. Узагальнення розвитку світових наукових уявлень про поняття трудового потенціалу передбачає три основні підходи до його тлумачення: трудовий потенціал як форма втілення особистого фактора виробництва; ресурси праці; один із напрямів конкретизації категорії «робоча сила». Трудовий потенціал відображає як чисельність носіїв здатних до праці, так і їх освітньо-кваліфікаційні характеристики та тривалість участі у суспільній праці [2].

Робоча сила (англ. labor power) у економічній теорії - здатність людини до праці, сукупність її фізичних, інтелектуальних здібностей, набутих знань і досвіду, які використовуються у процесі виробництва матеріальних благ та надання послуг [3, С. 287].

Використання робочої сили в процесі праці передбачає процес її відтворення, який поділяється на окремі фази: фаза формування, фаза розподілу й перерозподілу і фаза використання. Фаза формування характеризується природним відтворенням, відновленням здатності до праці, одержанням освіти, спеціальності та кваліфікації. Фаза розподілу й перерозподілу характеризується розподілом її за видами робіт, родом діяльності, в організаціях, підприємствах, районах, регіонах країни. У системі ринкової економіки ця фаза забезпечується функціонуванням ринку праці. Перерозподіл робочої сили здійснюється у вигляді її руху відповідно до попиту і пропозиції на ринку праці. Фаза використання полягає у використанні економічно активного населення на підприємствах, в організаціях і в економіці загалом. На цій фазі основна проблема полягає в забезпеченні зайнятості населення і в ефективному використанні працівників. Тому аналізуючи фази відтворення робочої сили, можливо зробити висновок про відтворення трудового потенціалу взагалі [2]. При вивченні трудового потенціалу аграрного сектору проаналізуємо окремі аспекти фаз відтворення робочої сили: фазу формування - через природне відтворення сільського населення, фазу розподілу й перерозподілу - через показники ринку аграрної праці, фазу використання – через аналіз показників зайнятості у сільському господарстві регіонів України та деяких питань ефективності використання працівників аграрних підприємств.

Згідно класичної концепції, протиріччя між містом і селом починаються при переході до цивілізації. Сучасний етап розвитку глобалізації

60-70-х років XX століття викликав цивілізаційну кризу, яка суттєво вплинула й продовжує вливати на долю сільського населення. Вимоги до конкурентоздатності аграрної промисловості підвищуються з підвищенням попиту на сільськогосподарську продукцію в умовах постійного зменшення частки сільського населення [4]. На початку XIX століття у містах проживало всього 3% населення світу, а на початку XX століття – 13%. Найчисленніша частина працюючого населення планети зайнята у сільському господарстві. Це обумовлено аграрним характером економіки більшості слаборозвинених країн, розвинутих країнах частка зайнятих сільськогосподарською працею становить переважно 3-6% [5]. Економічна криза 90-х років та реформування аграрної сфери зумовили наростання депопуляції сільського населення, занепад соціальної інфраструктури села [6]. За підсумками 2005 року 68,1% населення України проживало в містах, рівень урбанізації порівняно з 1940 роком (34%) зріс удвічі.

В таблиці 4.3.1 наведені порівняльні дані основних демографічних показників населення світу та України станом на 1 серпня 2011 року. Останнім часом для України погіршуються якісні параметри макродемографічного рівня. Катастрофічно знизився потенціал відтворення населення, посилилося постаріння людності, особливо в сільській місцевості, що має не лише демографічні, а й економічні наслідки. Зокрема, надзвичайно високе демоекономічне навантаження спостерігається в селах України, де кожний працездатний має утримувати більше, ніж одного непрацездатного, що погіршує можливості зростання рівня життя сільського населення.

Таблиця 4.3.1

Основні демографічні показники населення світу та України

Показники населення	Світ		Україна	
Чисельність населення, тисяч осіб	6 928 198		45 670	
Коефіцієнт росту населення (за період серпень 2010 року – липень 2011 року)	1,092		0,996	
Коефіцієнт народжуваності	19,15		10,5	
Коефіцієнт смертності	8,12		15,0	
Сільське населення, %	49,5		31,3	
Статево-вікова структура населення, у% до підсумку				
Вікові групи	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
0-14 років	27,7	26,3	17	13,8
15-64 років	65,6	65,1	67	54,1
65 років і більше	6,7	8,6	16	32,1

Джерело: складено автором за даними [7, 8]

Зростання рівня урбанізації відбувається, в основному, за рахунок міграції жителів із сільської місцевості, а також вищого, ніж у селах, природного приросту. Останнє пов'язане з тим, що із сіл до міст мігрує населення переважно молодого й, зокрема, дітородного віку.

Кількість сільського населення в Україні продовжує невпинно зменшуватись, як і кількість сіл. Це зумовлено складною демографічною ситуацією. На сьогодні тільки в західних областях України переважає кількість сільського населення, де його частка становить понад 50%. У сільській місцевості умови проживання та можливості працевлаштування жителів значно гірші, ніж у містах, тому працездатні люди виїжджають у пошуках більш сприятливих умов проживання та роботи.

Важливу роль у природному відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер вікової структури населення. На рисунку 4.3.1 наведена гістограма розподілу населення України, яка відповідає статево-віковій піраміді регресивного типу [9, с. 36].

Характерною особливістю сучасної вікової структури населення України протягом останніх 20-ти років є зниження частки дітей в загальній чисельності населення. Це свідчить про те, що в Україні на сучасному етапі її соціально-економічного розвитку склався звужений тип відтворення населення. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості щодо активізації відтворення нових поколінь порівняно з міським населенням.

Станом на 1 січня 2011 року демографічне навантаження на 1000 осіб працездатного віку по Україні складає 666 осіб, у тому числі 255 особами молодшому за працездатний, 411 особами старшому за працездатний. У сільській місцевості – 780, у тому числі 307 особами молодшому за працездатний вік, 473 особами старшому за працездатний [8]. Чисельність сільських жителів на початок 2011 року складає 14412 тисяч осіб, з них 1716 (11%) – кількість дітей шкільного віку (6-16 років).

Кожне аграрне підприємство функціонує за певної чисельності персоналу - сукупності працівників, які мають необхідний фізичний розвиток, знання, практичні навички для управління виробництвом, якісного і своєчасного виконання передбачених технологією робіт у сфері агропромислового виробництва.

Результати роботи будь-якого підприємства залежать від впливу зовнішніх та внутрішніх факторів. Розглядаючи внутрішнє та зовнішнє середовище організації (підприємства), виділяють відповідні складові середовища. Для внутрішнього це - цілі, завдання, технологію, ресурси, персонал, та для зовнішнього - споживачів, конкурентів, інфраструктуру,

правові акти, стан економіки. Внутрішнє середовище, зокрема персонал підприємства, формується під впливом багатьох зовнішніх факторів: демографічна ситуація, соціально-економічна та політична ситуація, географічне положення, розвиток інфраструктури.

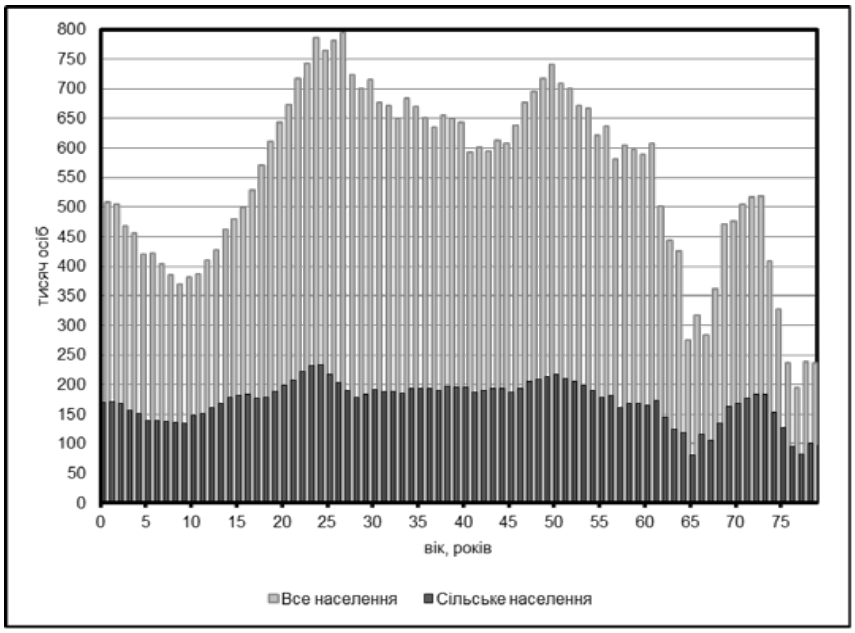

Рис. 4.3.1. Розподіл постійного населення за віком (станом на 01 січня 2011 року)

Аграрне підприємство може ефективно працювати за умови, коли воно має необхідний професійний і кваліфікаційний склад працівників, доцільну кадрову структуру.

Основою трудового потенціалу аграрного сектора є сільське населення працездатного віку. В Україні на початку економічних перетворень сільська місцевість вважалася трудодефіцитною, здатною забезпечити роботою значну кількість безробітних міських жителів. Але значне вивільнення працюючих з аграрних підприємств в процесі структурної перебудови і змін форм власності у сільському господарстві розширили масштаби ринку праці та призвели до формування протилежних тенденцій його розвитку в сільській і міській місцевостях.

Внаслідок негативного впливу зазначених явищ на соціально-демографічну ситуацію села стали більш непривабливими для життя і праці. Загальна демографічна ситуація відзначається спадом народжуваності, старінням, депопуляцією і міграцією сільських жителів.

Для зменшення міграції із сіл необхідно піднесення престижності роботи в сільськогосподарських підприємствах, зокрема шляхом створення умов для нормального проживання, умов праці і відпочинку на селі, посилення мотиваційних факторів. Потрібно створити сучасну вироб-

ничу і соціальну інфраструктуру, щоб життя і побут селян були не гіршими, ніж у міського населення. Останнім часом в Україні спостерігається позитивна тенденція щодо міграційного приросту сільської місцевості, так у січні-липні 2011 року міграційний приріст по Україні склав 3,7 на 10000 осіб, а для сільської місцевості становить 32,6.

Важливим показником економічної активності населення є його господарська і економічна діяльність. На рисунку 4.3.2 наведена структура найманих працівників за видами економічної діяльності. Із загальної кількості економічно активного населення в сільськогосподарському виробництві у 2010 році було зайнято лише 6% (у 2000 році – 17%). Відносна кількість зайнятих в промисловості також незначно зменшилась і становить 24% (у 2000 році – 28%), будівництві - 4% (у 2000 році – 5%), транспорті - 8% (у 2000 році 7%). Це відбувається за рахунок збільшення частки осіб, зайнятих в нематеріальній сфері виробництва: торгівлі, ремонту автомобілів, діяльності готелів та ресторанів - 11% (у 2000 році – 8%), у фінансовій діяльності - 3% у порівнянні з 1% для 2000 року, в апараті органів державного управління - 10%, операції з нерухомим майном, надання комунальних послуг та інші [8].

Зменшення кількості сільського населення, в тому числі працездатного, суттєво вплинуло на економічні показники сільського господарства. Насамперед зменшується площа землі в обробітку, скоротилося виробництво основних видів сільськогосподарської продукції. Площа сільськогосподарських угідь скоротилась за останні 20 років майже на 500 тис. га., у тому числі посівні площі під цукрові буряки – втричі, під кормові культури – більш ніж в 4 рази [8].

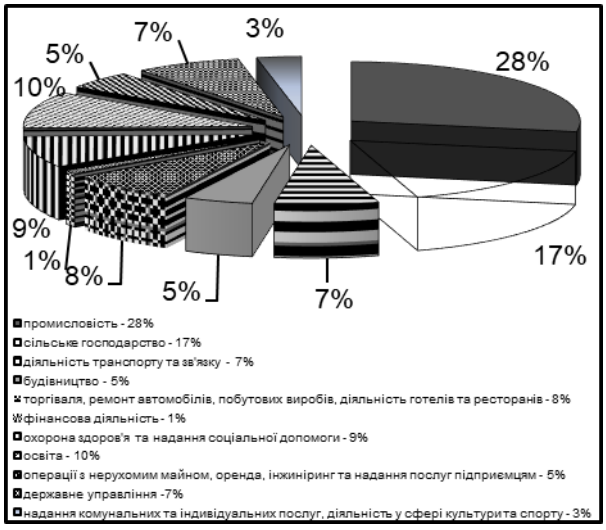

2000 рік

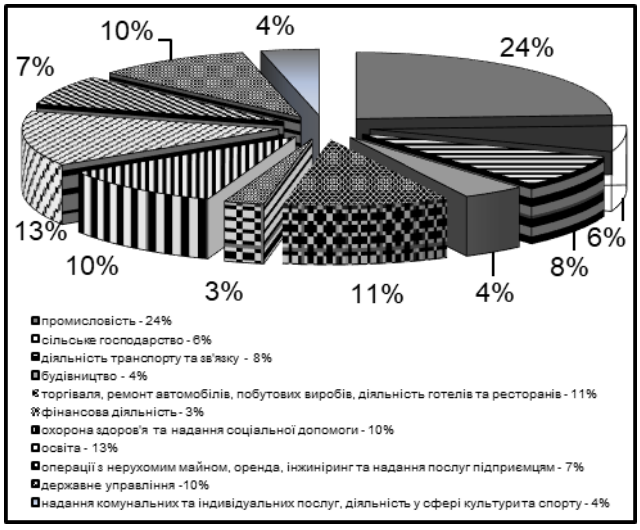

2010 рік

Рис. 4.3.2. Питома вага найманих працівників за видами економічної діяльності

Зменшення кількості працездатного населення супроводжується зниженням фондо- енерго- матеріало- і капіталомісткості господарств, їх деіндустріалізацією, деінтенсифікацією, деспеціалізацією та переспеціалізацією, переходом до виробництва менш трудо-фондо-енрго-матеріаломістких видів сільськогосподарської продукції.

Аналіз статистичних даних показав, що кількість зайнятих у сільському господарстві (як і в промисловості) постійно знижується протягом останніх 10 років (рисунок 4.3.3), в той час як зростає кількість зайнятих в торгівлі, операціях з нерухомим майном, в транспорті та зв'язку.

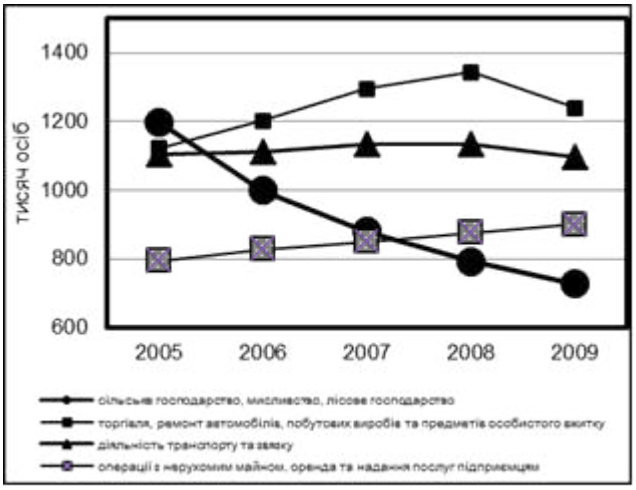

кількість найманих працівників

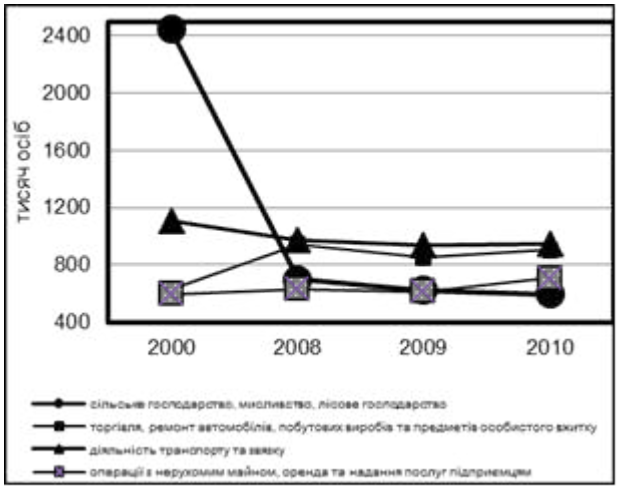

середньооблікова кількість штатних працівників

Рис. 4.3.3. Динаміка чисельності працівників за видами економічної діяльності

Праця в сільському господарстві, як і в інших галузях економіки, - це цілеспрямована діяльність людини, що має на меті видозміну і пристосування предметів природи для задоволення своїх потреб. Люди, їх майстерність, освіта є найбільш важливим складовим елементом продуктивних сил, що визначає стан економічного розвитку підприємств та їх конкурентоспроможність.

Якість та рівень освіти сільської молоді погіршується, постійно збільшуються частка сільського населення, яке має лише базову середню освіту. Така ситуація зумовлена низьким рівнем життя сільського населення, скрутним матеріальним становищем та незадовільним станом загальноосвітніх шкіл.

Портрет сучасного українського села: не мають дошкільних установ – 71% сіл, не мають закладів соціально-культурного призначення – 41% сіл, не мають середніх навчальних закладів – 50% шкіл. Остання

цифра зменшується внаслідок зменшення кількості дітей шкільного віку та шкільної реформи щодо укрупнення малокомплектних сільських шкіл. Тільки 2% сільських населених пунктів мають дитячі лікарні, 12% - амбулаторно-поліклінічні установи. Побут сільського населення забезпечений газопроводами у 36% сіл, централізованим водопостачанням у 22% сіл, дорогами з твердим покриттям – 58% сіл [6].

На рисунку 4.3.4 наведений розподіл працівників за рівнем освіти, який свідчить про низький рівень продуктивних сил, зайнятих у сільському господарстві.

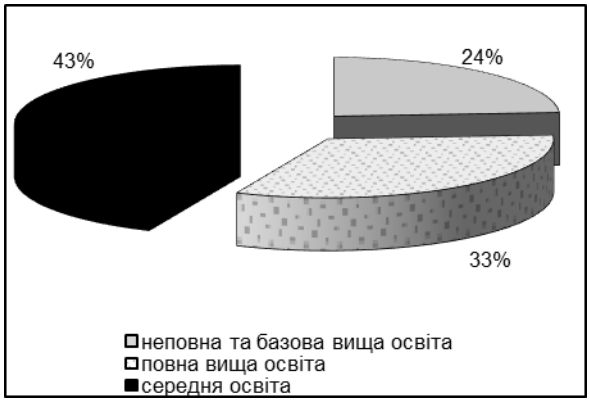

усього

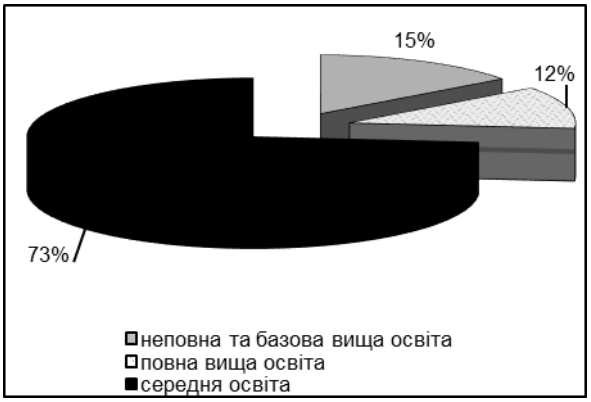

зайняті у сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними послугами

Рис. 4.3.4. Питома вага працівників за рівнем освіти станом на 31 грудня 2010 року

Інвестиції в людський капітал супроводжуються значними позитивними екстерналіями (позитивні впливи, які відчуває на собі щонайменше оточення одержувача такої освіти). Внутрішньоорганізаційні екстерналії у формі підвищення кваліфікації, перенавчання для аграрного сектору – не тільки вимога постіндустріального суспільства, а й значний ріст людського капіталу трудових колективів в результаті синергетичного ефекту [10]. На жаль, динаміка підготовки працівників у сільському господарстві є негативною (Рис. 4.3.5).

Сучасний кризовий стан аграрного сектору зумовив той факт, що сільське господарство стало неперспективною для молоді сферою діяльності. Важка непродуктивна праця, що низько оплачується, відсутність можливості для пільгових кредитів, низький рівень телекомунікаційного сервісу не влаштовує сільську молодь. Сьогодні лише 4% молодих людей зайняті у сільському господарстві (Рис. 4.3.6).

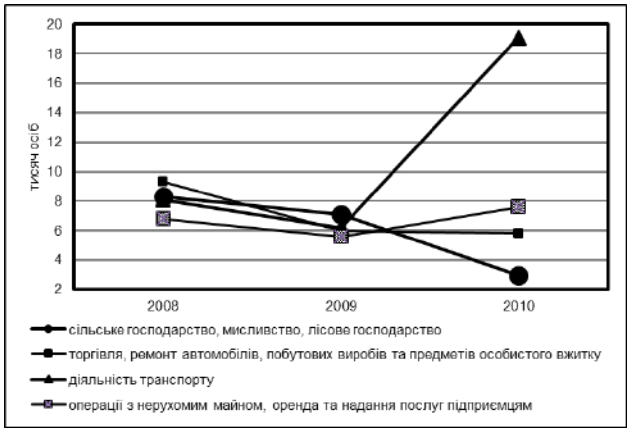

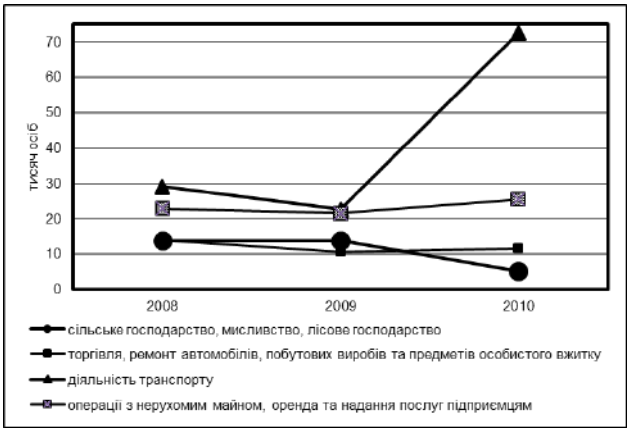

навчено новим професіям підвищили кваліфікацію

Рис. 4.3.5. Динаміка показників підготовки працівників у сільському господарстві

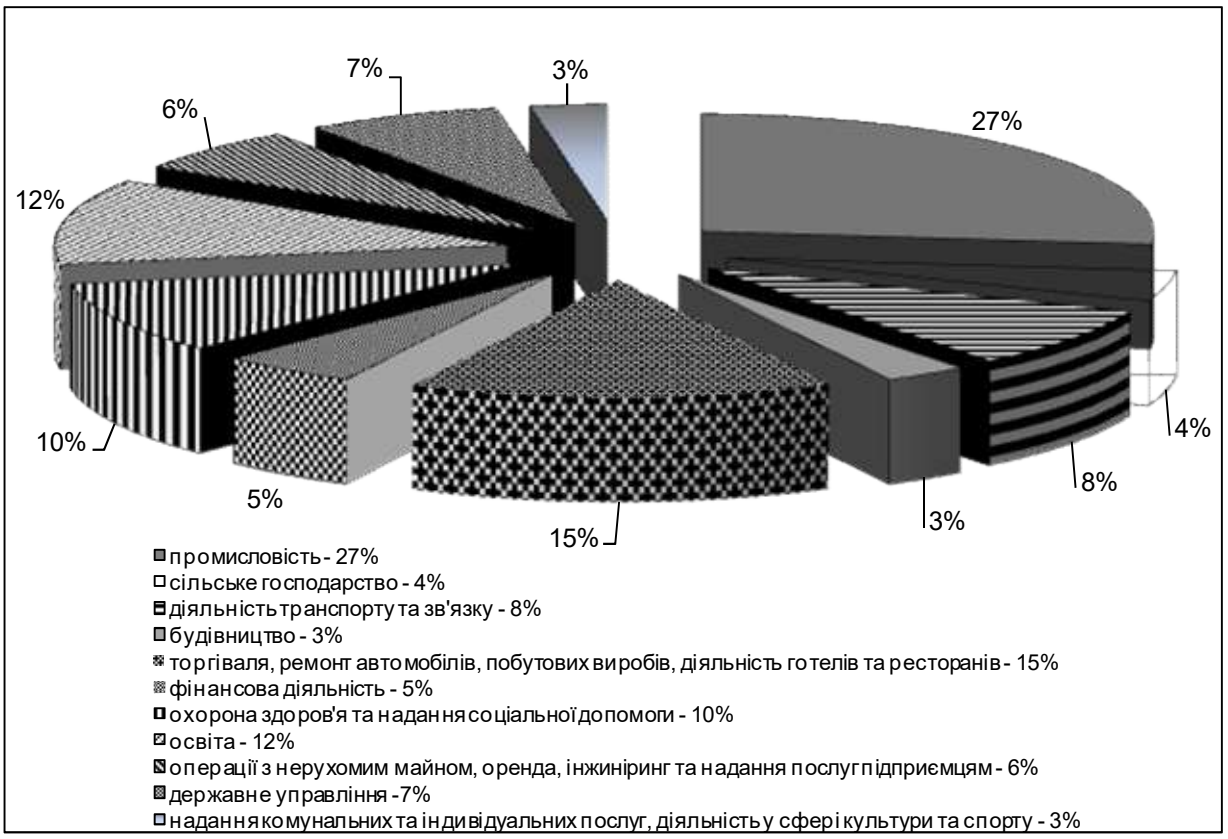

Рис. 4.3.6. Питома вага показників зайнятості молоді за видами економічної діяльності станом на 31 грудня 2010 року

Прогноз чисельності зайнятих трудових ресурсів у сільському господарстві формується з різних категорій зайнятих за соціальними статусами: роботодавці; наймані працівники сільськогосподарських підприємств, включаючи особисті селянські і фермерські господарства; зайняті індивідуальною трудовою діяльністю; працюючі члени сім'ї, що не одержують зарплати.

Більшість суб'єктів господарювання аграрної сфери у зв'язку з високим ступенем фізичного та морального зносу основних виробничих фондів не можуть виконувати свої основні функції. Все це вимагає посилення державної підтримки щодо розвитку матеріальної бази соціальної інфраструктури села. Сучасне сільське господарство в основному представлено товариствами з обмеженою відповідальністю та приватними підприємствами, відносна кількість яких постійно зростає (Рис. 4.3.7). Різноманіття форм власності, господарювання та розширення видів індивідуальної трудової діяльності на селі зумовили необхідність формування державою такої системи соціальних гарантій населенню, яка б при розподілі та споживанні життєвих благ не послаблювала дієвість мотивів і стимулів до праці.

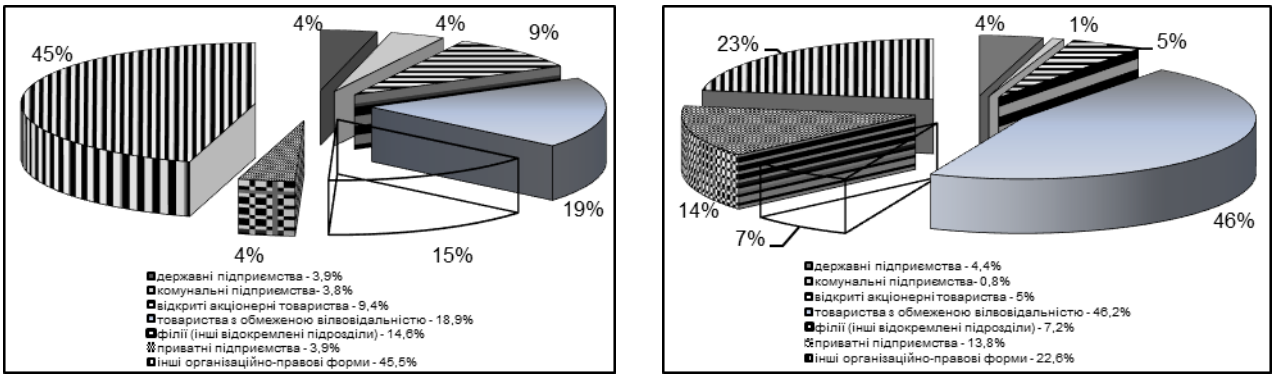

усього сільське господарство

Рис. 4.3.7. Питома вага працівників за організаційно-правовими формами господарювання у 2010 році

Однією з важливих умов для розширеного відтворення в сільському господарстві є підвищення мотивації аграрної праці. Заробітна плата працівників сільського господарства протягом останніх декількох десятків років залишається найнижчою в сфері матеріального виробництва. Протягом останнього десятиліття середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві є нижчою не тільки у порівняння з промисловістю (у 2009 році), а й видами економічної діяльності, не пов'язаними з матеріальним виробництвом (Рис. 4.3.8).

Розподіл кількості працівників у сільському господарстві (Рис. 4.3.9) показує значну відмінність не на користь аграріїв у частці працівників з низьким розміром нарахованої заробітної плати.

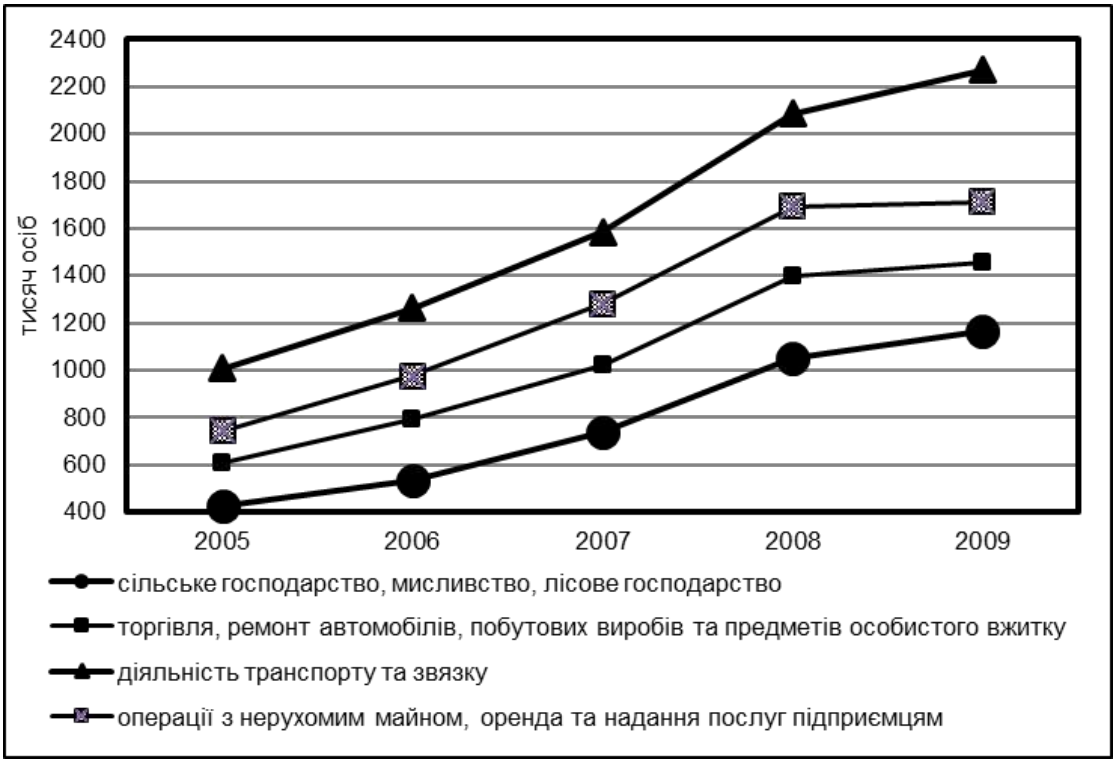

Рис. 4.3.8. Динаміка середньомісячної заробітної плати в галузях України

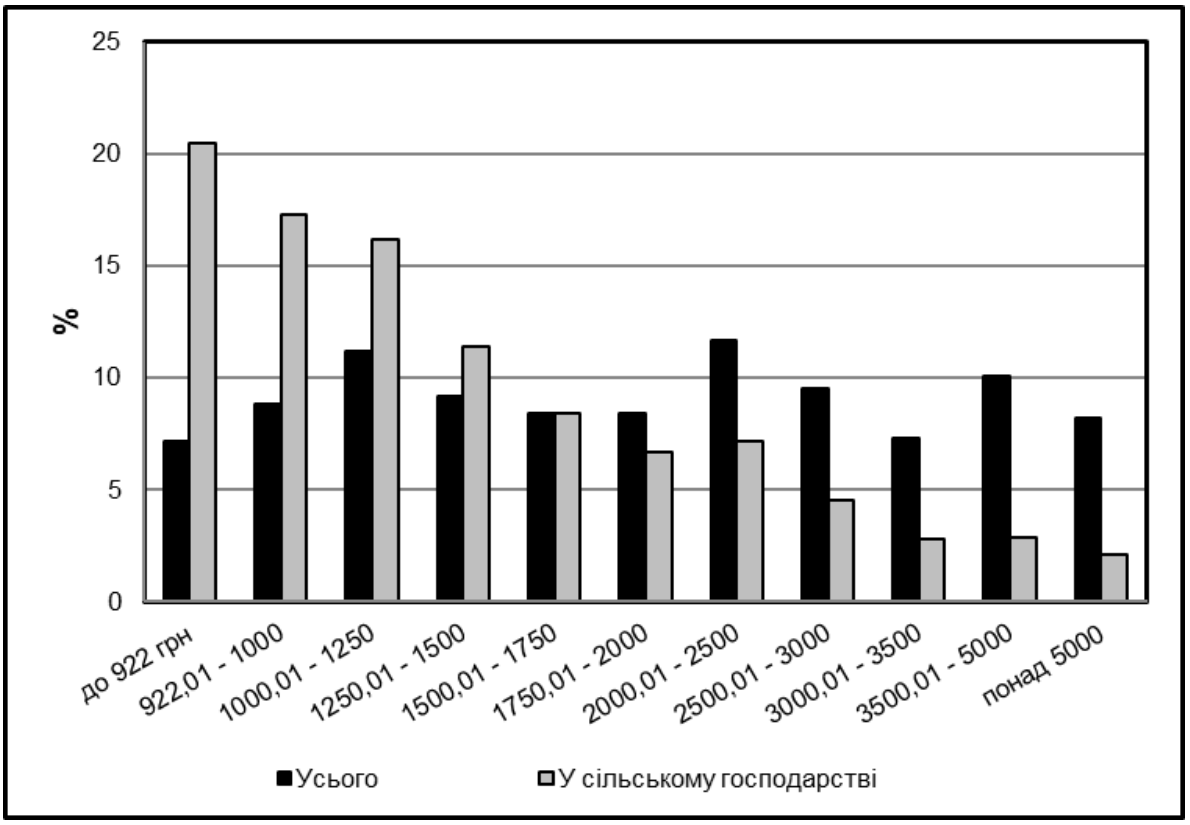

Рис. 4.3.9. Розподіл кількості штатних працівників у % за розмірами нарахованої заробітної плати за грудень 2010 року

Розуміння соціально-економічної сутності поняття трудовий потенціал, дозволяє якісно аналізувати фази його відтворення та розробля-

ти шляхи забезпечення його конкурентоспроможності для певного виду економічної діяльності, враховуючи особливості кожного. Для ефективного відтворення трудового потенціалу аграрного сектору необхідні дієві заходи держави щодо підтримки сільськогосподарських виробників, регулювання ціноутворення, реанімація та розвиток соціальної інфраструктури села.

Подолання кризи в аграрному секторі можливе за умови збільшення витрат з державного та місцевого бюджетів з метою модернізації сільськогосподарського виробництва, розширення можливостей довгострокового кредитування, збільшення інвестицій в персонал агропромислових підприємств [11, 12].

Низька заробітна плата аграріїв стримує соціально-економічне оздоровлення та прискорений розвиток аграрного сектора. Впровадження регульованих цін на сільськогосподарських підприємствах дасть змогу збільшити фонд заробітної плати з відрахуванням на соціальні заходи, що, безумовно, матиме позитивний вплив на динаміку розвитку сільського господарства.

Література:

1. Экономика труда: социально-трудовые отношения : учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям / К. Х. Абдурахманов, В. Н. Бобков, В. С. Буланов и др ; под ред. Н. А. Волгина,; РоС. акад. гоС. службы при Президенте РоС. Федерации. М. : Экзамен, 2004. 735 с.

2. Рубан В. М., Пустовіт М. В. Визначення трудового потенціалу в контексті сучасних світових економічних трансформацій. *Экономика и управление.* 2009. № 6. С. 78-83.

3. Економічний словник-довідник: За ред. док. екон. наук, проф. С. В. Мочерного. К. : Феміна, 1995. 368 с.

4. Павлов О. І. Деградація сільських територій як прояв цивілізаційної кризи. *Экономика и управление*. 2010. № 5. С. 21-26.

5. Гілецький Й. Р. Географія: Довідник / Й. Р. Гілецький, Р. Р. Сливка, М. М. Богович. Х. : Веста: Вид-во «Ранок», 2008. 480 с.

6. Продіус О. І. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських поселень та шляхи її вирішення. *Економічний вісник Донбасу*. 2009. № 4 (18). С. 76-79.

7. Настільна книга країн, народів та урядів. URL: http://capitalbook.net/countries/people-government.htm

8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: ukrstat.gov.ua.

9. Підгорний А. З. Демографічна статистика: Навчальний посібник. Одеса, ОДЕУ, 2010. 165 с.

10. Мортіков В. Екстерналії в процесі формування та використання людського капіталу. *Україна: аспекти праці*. 2007. № 1. С. 39-42.

11. Болгарова Н. К. Зарубіжний досвід державної підтримки аграрного сектора економіки. *Економіка, менеджмент, бізнеС*. 2010. № 2. С. 202-205.

12. Васильєва О. О., Бабенко А. Г. Особливості відтворення трудового потенціалу в аграрному секторі України. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 5. С. 38-45.

4.4. Мотивація трудової діяльності в умовах сталого розвитку аграрної сфери

Людина як носій трудового потенціалу постійно знаходиться в центрі уваги цивілізованого суспільства. Ставлення людини до праці визначають ціннісні орієнтири та рівень соціальної й інтелектуальної свідомості, потреби та можливості їх задоволення, які на практиці трансформуються в конкретні мотиви трудової поведінки, що виступають складовими індикаторів сталого розвитку, рушійними силами людської діяльності. Проблеми мотивації як фактору підвищення темпів соціально-економічного розвитку національного господарства, з одного боку, та як біологічного і психологічного впливу на продуктивну діяльність людини, з іншого, залишаються актуальними й для економіки сталого розвитку, до соціальних параметрів якої відносять рівень матеріального благополуччя, доступність благ, соціальну захищеність та інші.

Питанням трудової мотивації присвячені дослідження багатьох зарубіжних на вітчизняних вчених: економістів, психологів, соціологів та управлінців. Теоретико-методологічні засади мотивації праці в аграрній сфері висвітлені в роботах А. Бабенка, О. Бугуцького, В. Дієсперова, М. Жибака, А. Колота, В. Лагодієнка, І. Лукінова, Т. Олійник, М. Семикіної, Л. Червінської, О. Черепа, О. Шпичака, В. Юрчишина та інших. Проте, на наш погляд, нематеріальні чинники мотивації в аграрній сфері та їх взаємозв'язок з матеріальними в умовах сталого розвитку залишаються мало дослідженими.

Сьогодні актуальним є аналіз впливу матеріальних та нематеріальних факторів мотивації на продуктивну діяльність трудового потенціалу аграрної сфери в умовах сталого розвитку.

З позицій соціально-економічного підходу аграрна сфера розглядається як система, ядром якої виступає базова галузь – сільське господарство, що функціонує в сільському середовищі, зумовлює специфіку виробництва, життєвий рівень сільського населення та умови його діяль-

ності [1, с.31]. До індикаторів сталого розвитку аграрної сфери відносять соціальні, економічні та екологічні показники. В свою чергу, соціальні чинники включають зростання доходів, рівень життя сільського населення, якість людських ресурсів, захищеність життєдіяльності, що визначаються економічною та соціальною поведінкою людини. Сільське господарство як системоутворюючий елемент аграрної сфери, має особливості, що полягають «у використанні засобів виробництва природного походження: рослинних і тваринних організмів, водних ресурсів, а також кліматичних ресурсів – світла, тепла, опадів тощо» [2, С. 128]. Застосування специфічних засобів аграрного виробництва, що комплементарно пов'язані з навколишнім середовищем та його природніми законами, обмежує можливості економічного зростання. Неоднозначний вплив зовнішніх умов на сільськогосподарське виробництво може бути скомпенсований внутрішніми чинниками, до яких відносять застосування прогресивних технологій, забезпеченість кваліфікованими кадрами, ефективність використання персоналу та мотивацію його трудової діяльності [3, с. 60].

Інтенсифікація економічного життя країни в цілому призводить до ускладнення організаційних форм ведення бізнесу, формування нових підходів до управління. Праця в аграрній сфері має свої особливості, зумовлені специфікою сільськогосподарських процесів. Так, висока частка операцій безпосередньо пов'язана з непідвладними людині чинниками (природні умови, катаклізми тощо), що зумовлюють значні затрати організаційних, людських та часових ресурсів. Одним з ключових факторів вдалого ведення аграрного бізнесу стає рівень задоволеності працею.

Поняття задоволеності працею є комплексним та включає в себе оцінку різних його складових, експертне оцінювання проводилось серед працівників сільськогосподарських підприємств та Департаменту агропромислового розвитку (ДАПР) Запорізької області. Запропонований для аналізу перелік аспектів умовно розділений на соціально-психологічні (з 1.1 по 1.18) та фінансові (з 2.1 по 2.18) чинники (таблиця 4.4.1). Все, що мотивує або заохочує працівників бути ефективнішими, розглядається як чинник підвищення ефективної роботи, включає грошові та негрошові стимули. Для статистичного аналізу даних використано програмне забезпечення SPSS (Statistical Package for the Social Sciences). Як видно з результатів дослідження більше половини опитаних працівників сільськогосподарських підприємств високо оцінюють (від 7 балів та вище) 18 з 36 складових (таблиця 4.4.1). ТОП-4 становлять: причетність до категорії аграріїв; сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі; відносини з керівництвом та наявність колективного трудового договору. Найбільше занепокоєння викликають фінансові чинники, середня оцінка

яких коливається від 1,8 до 7,0 балів з 10 можливих. ТОП-6 становлять: доплата за високу оцінку після атестації; можливість отримання пільгових кредитів від підприємства; одноразові виплати за підвищення кваліфікації та професійного рівня; компенсація витрат на харчування; надбавка за стаж; доплата пенсіонерам.

Таблиця 4.4.1

Розподіл відповідей на запитання: «Оцініть, будь ласка, в балах, наскільки Ви задоволені певними аспектами Вашої праці», у %

№	питання	Нижче середнього	Середній	Вище середнього
1	2	3	4	5
1.1	Постійна трудова зайнятість	1	33	66
1.2	Наскільки цінують Ваш досвід та кваліфікацію	2	27	71
1.3	Можливість кар'єрного зростання	33	37	30
1.4	Конкурентоспроможність на ринку праці	6	39	55
1.5	Можливість підвищення кваліфікації	18	46	36
1.6	Задоволеність від заняття улюбленою справою	3	35	62
1.7	Сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі	1	6	93
1.8	Сприятливі умови праці	3	34	63
1.9	Участь в управлінні колективом	41	25	34
1.10	Причетність до категорії аграріїв	5	6	89
1.11	Можливість зміни монотонного трудового	54	27	19
1.12	Гнучкий графік роботи або додатковий вихідний день	24	36	40
1.13	Публічна похвала за результатами роботи	4	18	78
1.14	Урочисті вечори, корпоративні свята	18	19	63
1.15	Можливість отримання житла	92	6	2
1.16	Можливість влаштування дитини у дитячий садок	53	6	41
1.17	Наявність колективного трудового договору	9	3	88
1.18	Відносини з керівництвом	1	17	82
2.1	Висока базова заробітна плата	3	31	66
2.2	Премії за результатами роботи	7	32	61

Продовження табл. 4.4.1

1	2	3	4	5
2.3	«13-та зарплата»	21	32	47
2.4	Виплати за перевиконання плану	29	48	23
2.5	Надбавка за стаж	51	41	8
2.6	Доплати за професіоналізм, кваліфікацію	35	38	27
2.7	Одноразові виплати за підвищення кваліфікації	71	22	7
2.8	Доплата за високу оцінку після атестації	75	21	4
2.9	Участь у прибутку (виплати за паями або акціями)	46	19	35
2.10	Можливість отримання пільгових кредитів від підприємства	68	29	3
2.11	Компенсація витрат на харчування	69	16	15
2.12	Компенсація витрат на навчання та підвищення кваліфікації	42	21	37
2.13	Компенсація витрат на проїзд	31	14	58
2.14	Компенсація витрат на оздоровлення	17	24	59
2.15	Забезпечення спецодягом	14	33	53
2.16	Подарунки до ювілеїв	21	17	62
2.17	Виплати у зв'язку із виходом на пенсію	14	22	64
2.18	Доплати пенсіонерам	58	34	8

Джерело: складено автором

До категорії «Нижче середнього» відносяться оцінки від «0» до «3»; «Середній» - від «4» до «6» балів; «Вище середнього» - від «7» до «10».

Мотиваційний вплив на трудову поведінку може залежати від різник культур, цінностей, обставин, гендерної приналежності [4, с. 12]. Оцінка аспектів праці визначається індивідуальними соціально-демографічними показниками, такими як стать, вік, освіта, а також організаційними факторами: розмір сільськогосподарського підприємства (площа сільськогосподарських угідь та кількість працівників), посада та стаж роботи працівника.

Перманентне вивчення питань як матеріальної, так і нематеріальної мотивації показує, що працівники, крім фінансової складової, віддають перевагу таким питанням, як визнання (вдячність за виконану роботу), цікава робота, гордість за організацію, стосунки з колегами, відносини з керівництвом, здатність представляти ідеї управління [5]. Гроші будуть основною формою мотивації до тих пір, поки працівники не відчують, що ці категорії потреб задоволені [4, с.61]. В дослідженнях мотиваційних чинників працівників ферм у Швеції, проведені К. Колструп, до переліку дієвих

форм мотивації відносять веселощі на роботі, приємне керівництво, почуття гордості за свою роботу, статус професії аграрія, безпеку праці та гарний командний дух [6, с. 5311-5314].

За результатами порівняльного аналізу середніх оцінок різних сторін праці представники сільськогосподарських підприємств є більш позитивно налаштованими у своїх судженнях, ніж працівники Департаменту агропромислового розвитку (АПР) Запорізької області. При цьому фінансові чинники низько оцінюються обома категоріями опитаних. Відмінність полягає у тому, що працівники аграрного сектору в більшій мірі задоволені базовою заробітною платою, участю у прибутку, виплатою у зв'язку із виходом на пенсію.

В певній мірі на рівень задоволеності тими чи іншими аспектами праці впливають такі чинники як розмір посівних угідь та кількість працівників підприємства. Це пов'язано з тим, що чим більше господарство, тим більше в нього фінансових та організаційних можливостей для задоволення потреб своїх працівників. Так, за результатами дослідження найбільший рівень задоволеності, що виражається у вищих балах, властивий працівникам сільськогосподарських підприємств, площа яких більше 3000 га. До статистично значущих відмінностей за критерієм збільшення площі посівних угідь можна віднести зростання балів за показником святкування урочистих вечорів, корпоративних свят; наявності колективного трудового договору; «13-ої зарплати» та участі у прибутку (виплати за паями або акціями).

До переваг невеликих господарств можна віднести можливість підвищення кваліфікації персоналу та зміни монотонного трудового процесу на більш цікавий, творчий, змістовний.

На підприємствах, з чисельністю понад 100 працівників більш високо оцінюють такі аспекти праці як: компенсація витрат на навчання та підвищення кваліфікації; компенсація витрат на проїзд; надбавки за стаж. Задоволеність соціально-психологічними складовими майже не змінюється залежно від кількості працівників. В той час як зміна оцінки фінансових чинників є більш помітною: чим більше робітників на підприємстві, тим вищий рівень їх значущості.

Цікавим є те, що в дрібних сільськогосподарських підприємствах більш високо оцінюють такі фінансові елементи, як, наприклад, премії за результати роботи, подарунки до ювілеїв, виплати у зв'язку з виходом на пенсію.

В світовій практиці мотивації широко використовуються «теорія дизайну робочих місць Гекмана-Олдхема» та сертифікація компетентностей [7, с. 197]. Забезпечення гідних умов праці та розвиток персоналу

покладається на керівників підприємств, організацій, компаній. Саме вони мають відслідковувати потреби своїх працівників та швидко реагувати на зміни настрою в колективі для забезпечення комфортних умов роботи, що, в свою чергу, призводить до підвищення продуктивності праці, прибутку тощо.

Посадовий рівень працівника позитивно впливає на його оцінку задоволеності працею, оскільки з підвищенням посади, як правило, поліпшуються умови роботи, розширюються можливості та зростає ступінь автономності. За результатами дослідження керівники схильні більш високо оцінювати створенні на підприємстві умови праці, найбільш стриманими в своїх судженнях є робітники.

Різниця в середніх оцінках сторін праці залежно від стажу роботи на підприємстві не перевищує 2,5 бали. При цьому, чим більший стаж тим більший рівень задоволеності. Зокрема, це стосується зниження оцінки можливості влаштувати дитину у дитячий садок, наявності колективного трудового договору та причетності до категорії аграріїв у робітників, які мають стаж роботи на підприємстві менше 3-х років.

Оцінка різних складових праці є майже однаковою серед соціально-демографічних категорій (стать, вік). Жінки мають більш оптимістичне сприйняття різних складових свого робочого процесу, аніж чоловіки. Це може бути обумовлено їх різними функціональними обов'язками на підприємстві, що, в свою чергу, визначає відмінності умов праці. Соціально-психологічними аспектами праці в більшій мірі задоволені представники середньої вікової категорії (30-39 років) та старшого покоління (більше 60 років). Що стосується фінансових чинників, то, незважаючи на загальну тенденцію меншої міри задоволеності ними, найбільше занепокоєння викликає значення експертних оцінок у молоді віком до 29 років.

Оцінки аспектів праці залежно від рівня освіти є майже однаковою. Однак працівники з вищою освітою у порівнянні з іншими категоріями схильні більш високо оцінювати участь в управлінні колективом, компенсація витрат на навчання та підвищення кваліфікації, можливість підвищення кваліфікації та участь у прибутку (виплати за паями або акціями). Різниця значень цих складових робочого процесу коливається від 2,6 до 3,5 балів.

Реалізація процедури факторного аналізу на отриманому масиві даних не дала бажаного результату. Багатофакторна модель оцінки чинників робочого процесу відзначається невисоким ступенем структурованості. А це вказує на те, що, з однієї сторони, практично всі перераховані складові мають значний вплив, а, з іншої, цей вплив не залежить від факту приналежності показника до тої чи іншої підгрупи. Тобто до одного

фактору потрапляють як соціально-психологічні, так і фінансові аспекти, наприклад. Узагальнення щодо обґрунтування стану задоволеності працею потребує вивчення значущих взаємозв'язків між досліджуваними аспектами.

Згідно з результатами кореляційно-регресійний аналізу на формування позитивної оцінки соціально-психологічного клімату в колективі більшою мірою впливає рівень задоволеності такими складовими як постійна трудова зайнятість, базова заробітна плата, компенсації витрат на оздоровлення та подарунки до ювілеїв, найменший вплив має забезпечення спецодягом (Рис. 4.4.1). Тобто підвищення рівня задоволеності цими сторонами праці дасть змогу покращити оцінку соціально-психологічного клімату у колективі в цілому. Найбільший вплив на формування позитивного судження щодо умов праці має задоволеність від заняття улюбленою справою, на другому місці - можливість кар'єрного зростання. В меншій мірі впливають компенсація витрат на навчання та підвищення кваліфікації, урочисті вечори, корпоративні свята та доплата за професіоналізм, кваліфікацію (Рис. 4.4.2).

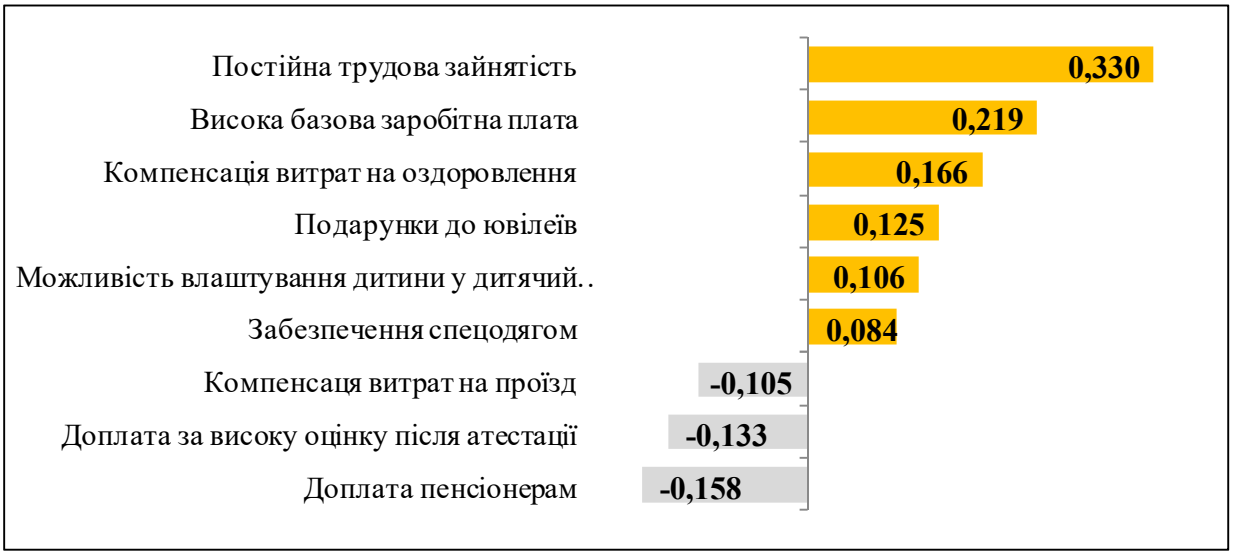

Рис. 4.4.1. Результати регресійного аналізу за аспектом «Сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі» (у пунктах)

Зворотній вплив мають такі складові як можливість отримання пільгових кредитів від підприємства, виплати у зв'язку із виходом на пенсію та гнучкий графік роботи або додатковий вихідний.

Отримана в ході регресійного аналізу, модель описує приблизно 70% дисперсії задоволеності сприятливими умовами праці.

Майже в однаковій мірі на задоволеність від заняття улюбленою справою впливають такі аспекти праці як: постійна трудова зайнятість,

висока базова заробітна плата та сприятливі умови праці. На другому місці – виплати у зв’язку із виходом на пенсію.

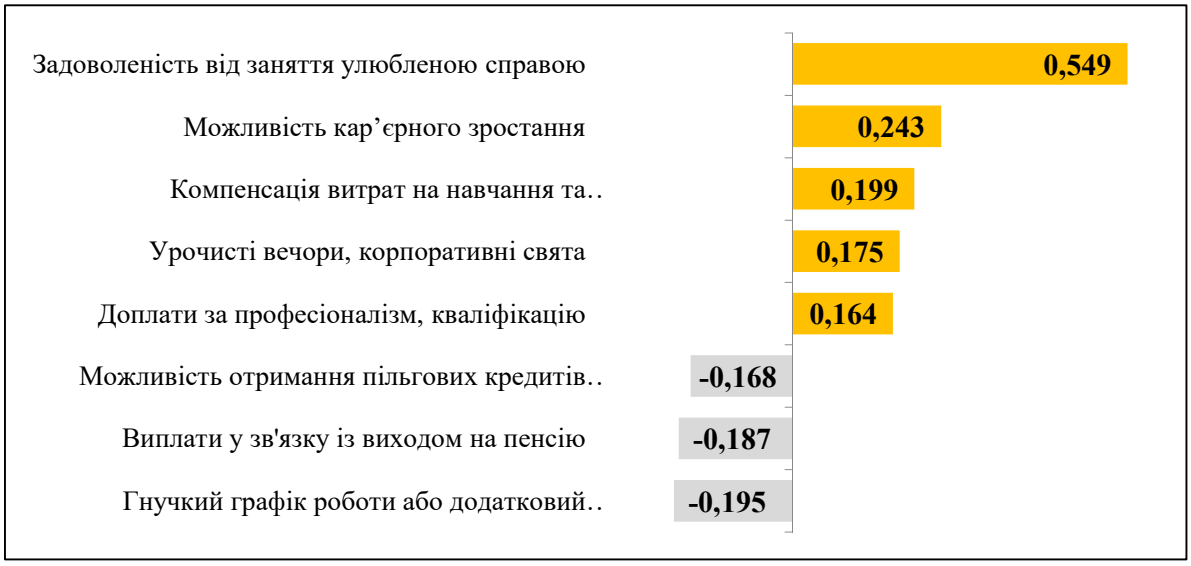

Рис. 4.4.2. Результати регресійного аналізу за аспектом «Сприятливі умови праці» (дані пунктах)

Менший вплив мають такі характеристики як гнучкий графік роботи або додатковий вихідний день, можливість підвищення кваліфікації та компенсація витрат на оздоровлення (Рис. 4.4.3).

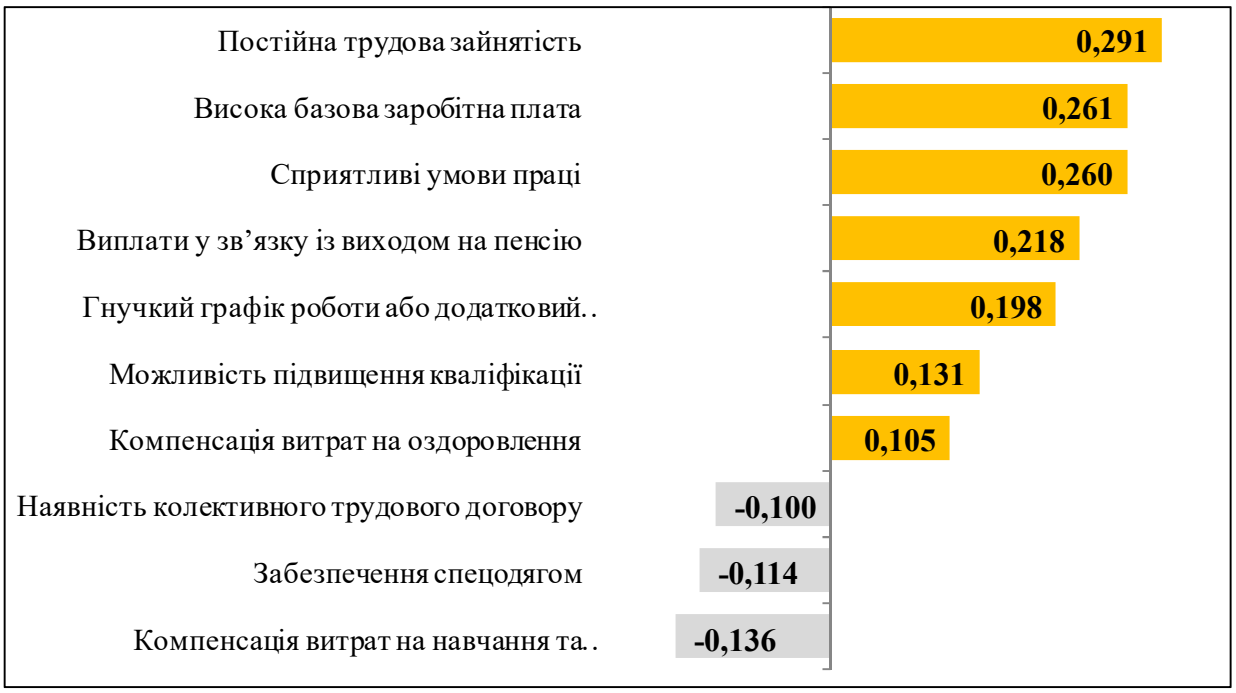

Рис. 4.4.3. Результати регресійного аналізу за аспектом «Задоволеність від заняття улюбленою справою» (у пунктах)

Негативний вплив на задоволеність від заняття улюбленою справою здійснюють низькі оцінки наявності колективного трудового договору, забезпечення спецодягом, витрат на навчання та підвищення кваліфікації.

Відповідно, рівняння регресії пояснює приблизно 86% дисперсії задоволеності від заняття улюбленою справою та має такий вигляд:

$$Q_{1.6}' = 0{,}291Q_{1.1}' + 0{,}261Q_{2.1}' + 0{,}260Q_{1.8}' + 0{,}218Q_{2.17}' + 0{,}198Q_{1.12}' + 0{,}131Q_{1.5}' + 0{,}105Q_{2.14}' - 0{,}100Q_{1.17}' - 0{,}114Q_{2.15}' - 0{,}136Q_{2.12}'$$

Згідно з результатами регресійного аналізу на формування позитивної оцінки соціально-психологічного клімату в колективі більшою мірою впливає рівень задоволеності забезпеченням спецодягом. Дещо менший вплив мають такі аспекти як: висока базова заробітна плата, виплати у зв'язку із виходом на пенсію, можливість кар'єрного зростання та участь в управлінні колективом. Найменшу вагу має такий чинник як компенсація витрат на навчання та підвищення кваліфікації (Рис. 4.4.4).

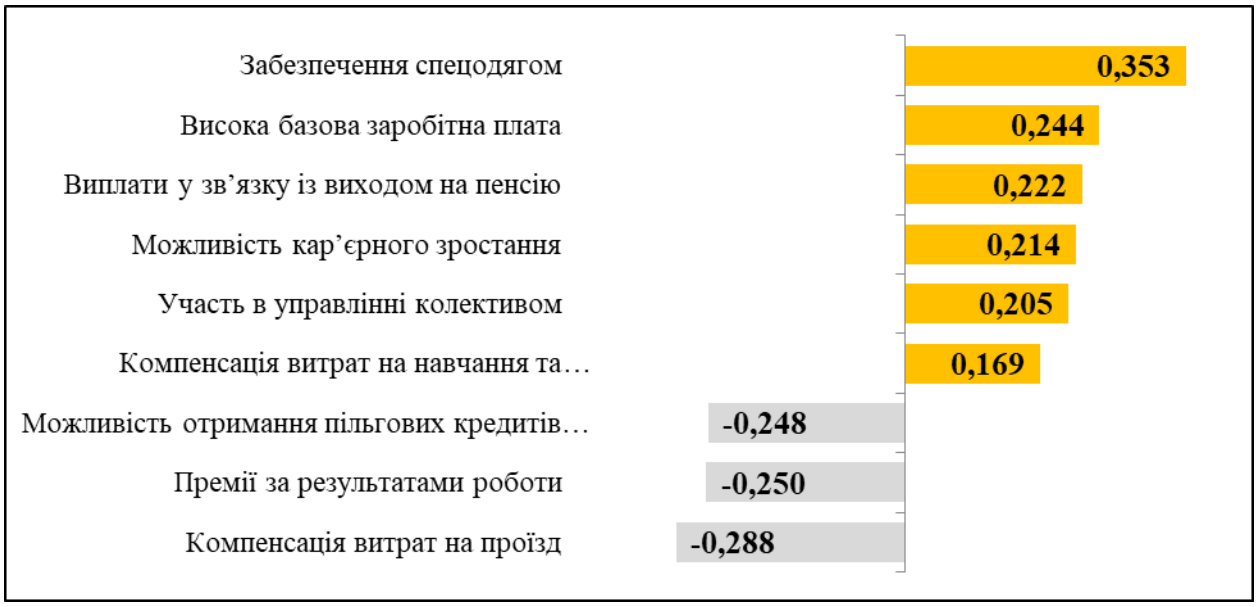

Рис. 4.4.4. Результати регресійного аналізу за аспектом «Сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі» (у пунктах)

Зворотній вплив мають такі складові як можливість отримання пільгових кредитів від підприємства, премії за результатами роботи та компенсація витрат на проїзд. Означена модель пояснює приблизно 80% дисперсії задоволеності сприятливим соціально-психологічним кліматом у колективі.

В цілому, рівняння регресії має такий вигляд:

$$Q_{1.7}' = 0{,}353_{Q1.3}' + 0{,}244_{Q2.1}' + 0{,}222_{Q2.17}' + 0{,}214_{Q1.3}' + 0{,}205_{Q1.9}' + 0{,}169_{Q2.12}' - 0{,}248_{Q2.10}' - - 0{,}250_{Q2.2}' - 0{,}288_{Q2,13}'$$

Згідно з результатами на формування позитивної оцінки сприятливих умов праці більшою мірою впливає рівень задоволеності можливістю кар'єрного зростання. Майже в однаковій мірі впливають такі аспекти як доплата за високу оцінку після атестації та компенсація витрат на навчання та підвищення кваліфікації. Дещо менше значення відіграють такі складові як забезпечення спецодягом та подарунки до ювілеїв. (Рис. 4.4.5).

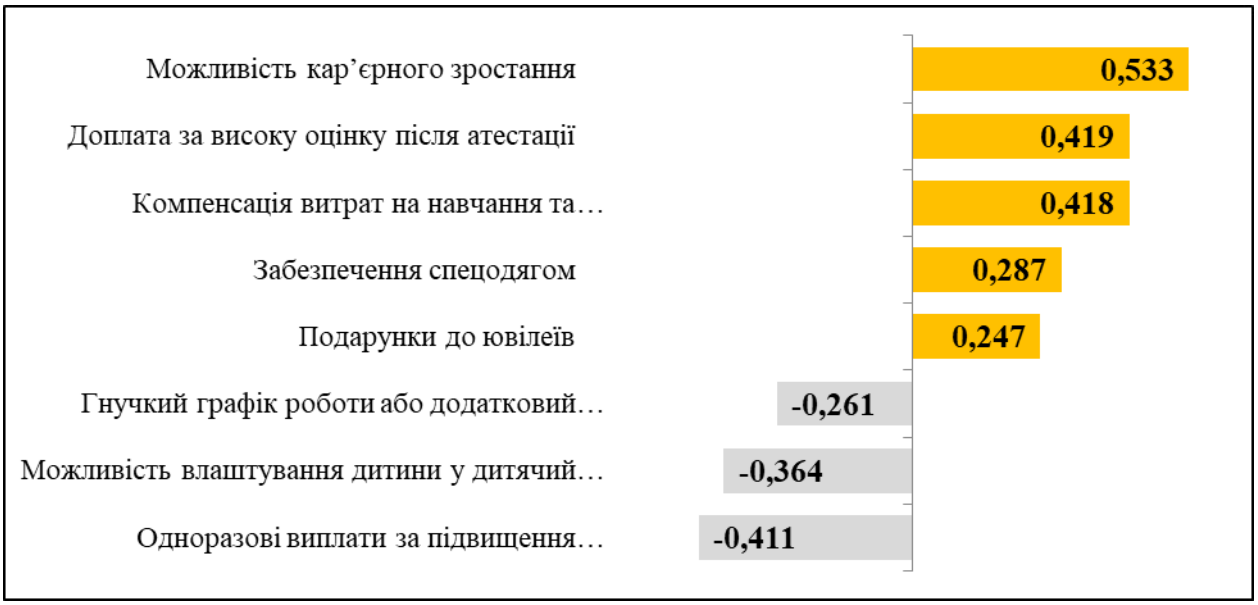

Рис. 4.4.5. Результати регресійного аналізу за аспектом «Сприятливі умови праці» (у пунктах)

Зворотній вплив мають такі чинники як гнучкий графік роботи або додатковий вихідний день, можливість влаштування дитину у дитячий садок та одноразові виплати за підвищення кваліфікації та професійного рівня.

Найбільший вплив на формування позитивного судження щодо задоволеності від заняття улюбленою справою має компенсація витрат на оздоровлення та постійна трудова зайнятість. На другому місці – можливість підвищення кваліфікації. Негативний вплив на оцінку здійснює такий чинник як компенсація витрат на харчування (Рис. 4.4.6).

Отримана модель пояснює приблизно 90% дисперсії задоволеності від заняття улюбленою справою.

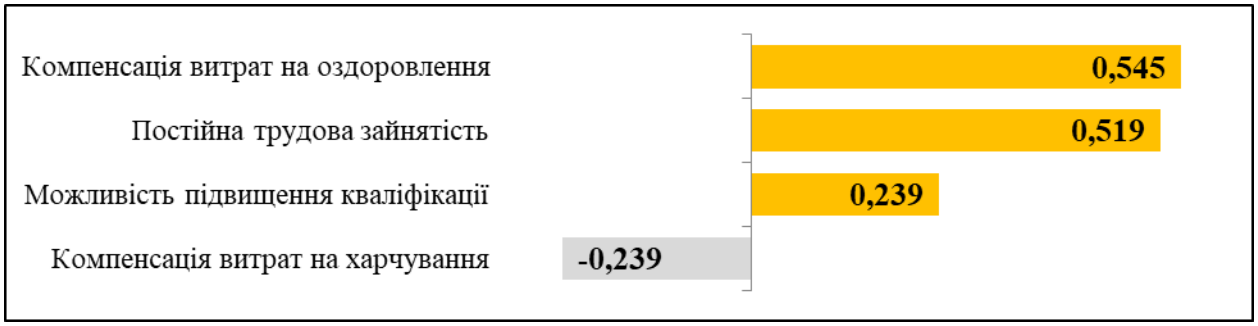

Рис. 4.4.6. Результати регресійного аналізу за аспектом «Задоволеність від заняття улюбленою справою» (у пунктах)

Порівняння цих регресійних моделей демонструє наступне:

– такі аспекти праці як постійна трудова зайнятість, висока базова заробітна плата позитивно впливають на оцінку соціально-психологічного клімату у колективі та задоволеність від заняття улюбленою справою;

– позитивне сприйняття умов праці включає у себе задоволеність від заняття улюбленою справою.

Згідно з отриманими результатами для підвищення рівня умов праці, соціально-психологічного клімату та задоволеності від заняття улюбленою справою в першу чергу необхідно звернути увагу на аспекти, які перетинаються в наведених моделях та взаємодоповнюють одна одну. В таблиці 4.4.2 наведені результати кореляційного аналізу, що відображають високопозитивні взаємозалежності між різними складовими робочого процесу.

Таблиця 4.4.2

Результати кореляційного аналізу аспектів праці

Аспект праці	Високопозитивна кореляція
1	2
Задоволеність від заняття улюбленою справою	Постійна трудова зайнятість
	Можливість зміни монотонного трудового процесу на більш цікавий, творчий, змістовний
	Відносини з керівництвом
	Подарунки до ювілеїв
	Гнучкий графік роботи або додатковий вихідний день
	Сприятливі умови праці
	Наскільки цінують Ваш досвід та кваліфікацію
	Участь в управлінні колективом

Продовження табл. 4.4.2

1	2
Постійна трудова зайнятість	Задоволеність від заняття улюбленою справою
	Можливість зміни монотонного трудового процесу на більш цікавий, творчий, змістовний
	Наскільки цінують Ваш досвід та кваліфікацію
	Сприятливий соціально психологічний клімат у колективі
	Гнучкий графік роботи або додатковий вихідний день
Сприятливі умови праці	Можливість кар'єрного зростання
	Задоволеність від заняття улюбленою справою
	Сприятливий соціально психологічний клімат у колективі
Сприятливий соціально психологічний клімат у колективі	Відносини з керівництвом
	Задоволеність від заняття улюбленою справою
	Подарунки до ювілеїв
	Публічна похвала за результати роботи (подяки, грамоти і ін.)
	Постійна трудова зайнятість
	Наскільки цінують Ваш досвід та кваліфікацію
	Сприятливі умови праці

Джерело: складено автором

Значну роль у формуванні позитивної оцінки задоволеності працею відіграють умови праці. Їх вдосконалення, узгодження з потребами та здібностями визначально впливає на ставлення працівників до своєї трудової діяльності. Умови праці є показником рівня соціального розвитку підприємства.

До характеристик умов праці можна віднести: соціально-психологічний клімат у колективі, екологічне середовище, оснащення робочого місця, задоволеність роботою оргтехніки та інших технічних засобів. Згідно з результатами дослідження більше половини опитаних констатують наявність десяти з 11 запропонованих складових. Виконання невластивих посаді функцій притаманне більшій частині працівників аграрної сфери, про що зазначають 56% опитаних (таблиця 4.4.3).

Порівняння факту констатації наявності чи відсутності певної характеристики умов праці з рівнем її задоволеності демонструє, що сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі оцінюється на 8,4 бали з 10 можливих серед працівників, які визнали, що він є таким на їх підприємстві. Частка тих, хто констатує наявність гнучкого графіку у їх

господарстві, становить майже 70%, при цьому середній бал цієї складової становить 6,4 з 10 можливих.

Таблиця 4.4.3

Розподіл відповідей на запитання: «Рівень згоди з нижченаведеними твердженнями», у %

№	питання	так	ні
3.1	Чи сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі?	99	1
3.2	Чи сприятливе екологічне середовище Вашої праці?	90	10
3.3	Використовується гнучкий графік роботи?	69	31
3.4	Чи оптимальне оснащення робочого місця?	78	22
3.5	Чи достатнє освітлення?	95	5
3.6	Чи достатньо виробничих площ?	93	7
3.7	Чи оптимальний температурний режим?	64	36
3.8	Відсутні відволікаючі шуми?	57	43
3.9	Задовольняє робота комп'ютера, принтера та інших технічних засобів?	63	37
3.10	Використовується морально застаріла техніка?	38	62
3.11	Чи виконуєте невластиві Вашій посаді функції?	56	44

Джерело: складено автором

Аналізуючи характеристики умов праці, варто звернути увагу на наступні моменти:

– частка задоволених оснащенням робочого місця більша серед працівників дрібних сільськогосподарських підприємств (до 1000 га), і становить 89%. Робітники великих господарств (більше 3000 га) позитивно оцінюють (на рівні 74% опитаних) наявність оптимального температурного режиму;

– необхідність виконання невластивих посаді функцій в більшій мірі притаманна дрібним та середнім підприємствам (з чисельністю працівників до 100 осіб), на що вказують більше 60% опитаних цих категорій. Однак їх перевагою є використання гнучкого графіку роботи. Працівники великих за чисельністю підприємств мають більш чітко закріплені функціональні обов'язки та графік роботи. В той же час вони краще забезпечені технічними засобами та в більшій мірі задоволені температурним режимом праці;

– частка керівників, які вважають, що на підприємстві використовується морально застаріла техніка, сягає позначки у 67%. Близько 60%

опитаних робітників вказують на наявність відволікаючих шумів під час роботи. Цікавим є той факт, що керівники на рівні з рядовими працівниками свого господарства виконують не властиві їх посаді функціональні обов'язки, на що вказують 60% опитаних обох категорій. Частка задоволених роботою комп'ютера, принтера та інших технічних засобів більша серед фахівців, професіоналів, службовців, та становить 83%, що майже на половину більше у порівнянні з іншими працівниками. Така диспропорція обумовлена виконанням різних функціональних обов'язків на підприємстві і, відповідно, різними умовами праці;

– з роками на підприємстві працівники стають обізнаними з різних питань, а тому вони частіше, аніж молоде покоління, виконують невластиві їх посаді функції. Також це може бути обумовленим процесом передачі досвіду від старшого покоління до молодшого, яке ще не має необхідних практичних навичок;

– чоловіки мають більш гнучкий графік роботи. Однак вони в більшій мірі змушені виконувати не властиві їх посаді функції. При цьому частка жінок задоволених роботою оргтехніки та інших технічних засобів становить 85%, що майже на 40% більше, ніж серед чоловіків;

– працівники з загальною середньою освітою гостріше відчувають потребу у вдосконаленні умов праці, зокрема вони частіше вказують на відсутність оптимально оснащеного робочого місця, використання морально застарілої техніки та виконання невластивих їх посаді функцій.

Отже використана методика експертної оцінки мотиваційних потреб трудової діяльності ґрунтується, насамперед, на психологічних потребах у компетентності, спорідненості, самостійності, основне задоволення потреб виникає частково від залучення до цікавої діяльності [8, с. 57]. Але, з огляду на негативні тенденції сучасного стану оплати праці у сільському господарстві, яка є значно нижчою від середньої по економіці, та кризову ситуацію щодо формування та розвитку трудового потенціалу аграрної сфери (демографічний спад, міграція, старіння сільського населення, низький освітній рівень) матеріальна мотивація залишаються вирішальним чинником ефективної трудової діяльності трудового потенціалу аграрної сфери [9-11].

Проектування дієвої системи мотивації праці в аграрній сфері повинно враховувати сучасну ситуацію та стан трудового потенціалу, силу впливу матеріальних та нематеріальних факторів мотивації на продуктивну діяльність, спиратись на світовий досвід вибору пріоритетних напрямів мотиваційної політики [12].

Література:

1. Ємельянова Л. В. Сталий розвиток аграрної сфери України як об'єкт моделювання. *Агросвіт*. 2017. № 10. С. 30-34.

2. Бородіна О. С. Імперативи комплементарного розвитку в аграрній сфері. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 4. С. 125-136.

3. Лагодієнко В. В., Лагодієнко Н. В. Депопуляція сільських територій та мотивація найманих працівників у сфері сільськогосподарського виробництва України. *Бізнес-навігатор*. 2019. Вип. 5-1. С. 54-61.

4. Erwee Y. The motivation of farm workers: The case of seven Western Cape fruit farms, Cape Town: Graduate school of Business. 2016. URL: http://gsblibrary.uct.ac.za/researchreports/2016/Erwee.pdf.

5. Sorauren I. F. Non-Monetary Incentives: Do People Work Only for Money? *Business Ethics Quarterly*. 2000. № 10 (4). pp. 925-944.

6. Kolstrup C. L. What factors attract and motivate dairy farm employees in their daily work? *Work*. 2012. № 41 (Suppl. 1), pp. 5311-5316.

7. Fertig J, Zeitz G, Blau G. Building Internal Motivation for Worker Competency Certifications: A Critique and Proposal. *Human Resource Development Review*. 2009 8 (2). Pp. 197-222.

8. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic and extrinsic motivations: classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*. 2000. № 25. pp. 54-67.

9. Марті Е. В., Васильєва О. О. Сучасні мотиваційні механізми в аграрній сфері. Тиждень науки. Тези доповідей науково-практичної конференції. Запоріжжя, 15-19 квітня 2013 р./ Редкол. : Ю. М. Внуков (відпов. ред.) та ін. –Запоріжжя : ЗНТУ, 2013. С. 225-226.

10. Крючков В. О., Васильєва О. О. Система мотивації персоналу на підприємстві. Стратегічні імперативи розвитку туризму та економіки в умовах глобалізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю факультету міжнародного туризму та управління персоналом Запорізького національного технічного університету, м. Запоріжжя, 30-31 березня 2017 р. : в 2 т. / колектив авторів ; за заг. ред. проф. В. М. Зайцевої ; Запорізький національний технічний університет. Запоріжжя : «Просвіта», 2017. Т. 2. С. 262-264.

11. Васильєва О. О. Мотивація персоналу як фактор зростання продуктивності праці. *Тиждень науки*. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 18-21 квітня 2017 р. [Електронний ресурс] / Редкол. :В. В. Наумик (відопов. ред.) Електрон. дані. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. Назва з тит. екрана. С. 1759-1760.

12. Васильєва О. О. Мотивація трудової діяльності в умовах сталого розвитку аграрної сфери. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Випуск 48. С. 73-81.

4.5. Сучасні тенденції розвитку трудового потенціалу аграрної сфери

Незважаючи на певні соціально-економічні зрушення останніх років, проблема розвитку трудових ресурсів залишається актуальною. Формування кількісних та якісних показників трудових ресурсів потребує посиленої уваги з боку держави, оскільки цей вид ресурсів забезпечує конкурентоспроможність як окремих господарств, галузей, регіонів, так і України в цілому.

Комплексні дослідження проблем формування та розвитку трудових ресурсів здійснені вченими О. Амошею, С. Бандуром, Д. Богинею, В. Васильченком, О. Грішновою, М. Долішнім, Т. Кир'ян, Е. Лібановою, В. Онікієнком, В. Петюхом та багатьма іншими. Однак недостатньо висвітлені результати системних досліджень регіонального аспекту розвитку трудових ресурсів, його взаємозв'язку з демографічними та соціально-економічними чинниками.

Професор С.В. Мочерний визначає трудові ресурси як частину населення країни, яка здатна до трудової діяльності. Кількісні та якісні показники трудових ресурсів постійно змінюються [1, С. 337]. На динаміку таких основних показників трудових ресурсів як чисельність, вік, стать, територіальний розподіл, освіта, зайнятість впливають соціально-економічні, політичні, біологічні чинники.

Зміни чисельності та складу населення обумовлюють трансформацію трудових ресурсів [2, 173]. Динаміка демографічної бази трудових ресурсів Запорізької області, як і України в цілому останнім часом є негативною (рисунок 4.5.1). Катастрофічно знизився потенціал відтворення населення, посилилося постаріння людності, особливо в сільській місцевості, що має не лише демографічні, а й економічні наслідки.

За даними Головного управління статистики в Запорізькій області станом на 1 квітня 2012р. в області проживали 1789,0 тис. осіб, у т.ч. міського населення – 1377,5 тис. осіб (77%), сільського – 411,5 тис. осіб (23%) [3].

Чисельність населення області невпинно зменшується. Так, за січень-березень 2012 р. чисельність населення області зменшилась за рахунок природного та міграційного скорочень на 2645 осіб, зменшення становило 5,9 особи у розрахунку на 1000 наявного населення. За січень-березень 2012р. в області народилось 4552 дитини, що на 2,7% більше, ніж у січні-березні 2011р. Рівень народжуваності в порівнянні з відповідним періодом попереднього року збільшився з 10,0‰ до 10,2 особи у розрахунку на 1000 наявного населення. Народжуваність у сільській мі-

сцевості залишається вищою, ніж у міських поселеннях (11,9‰ проти 9,7‰). Рівень смертності в сільській місцевості вищий, ніж у міських поселеннях (20,3‰ і 14,3‰ відповідно). У 2010 році кількість населення області зменшилась більш ніж на 10,5 тис. осіб (на 0,6%), в основному цей процес охопив сільське населення (на 0,9%) (табл. 4.5.1), від'ємний загальний приріст якого відбувався як за рахунок природного приросту, так і за рахунок міграції.

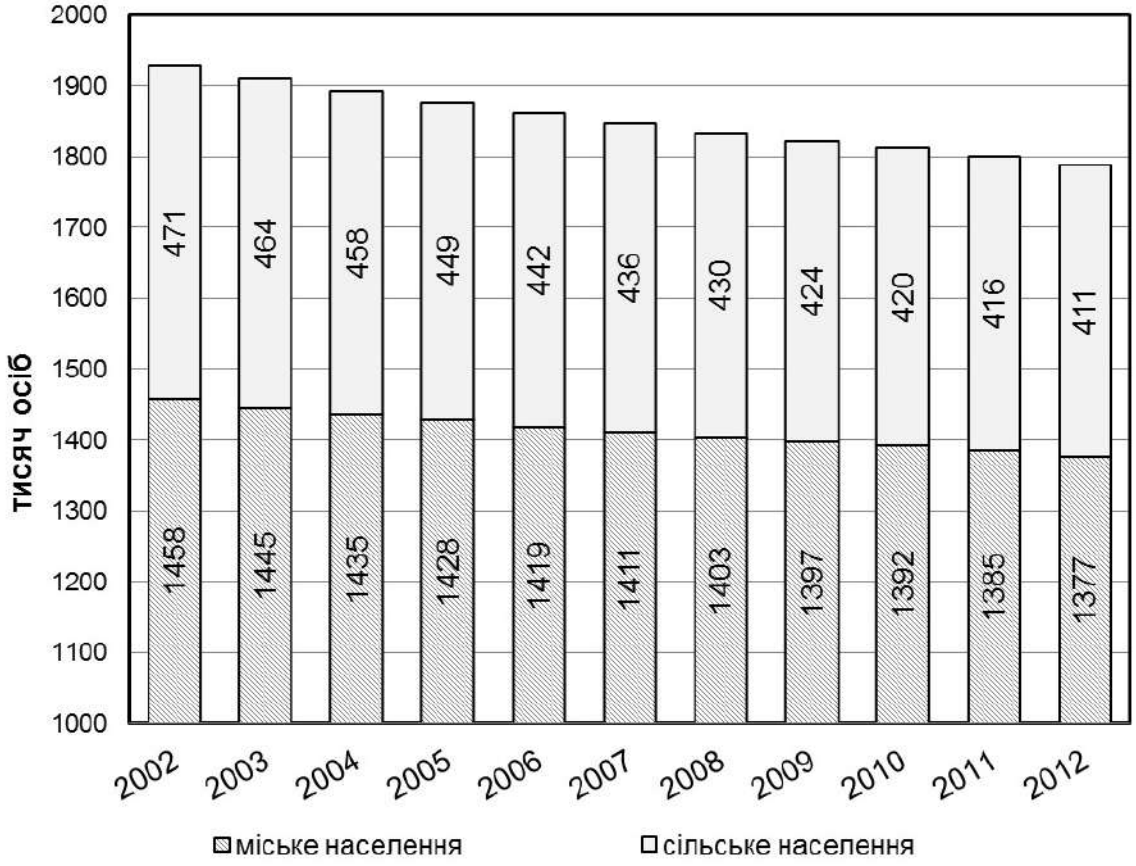

Рис. 4.5.1. Динаміка чисельності наявного населення Запорізької області

Останнім часом відбувається зростання рівня урбанізації, в основному, за рахунок міграції жителів із сільської місцевості, а також вищого, ніж у селах, природного приросту. Останнє пов'язане з тим, що із сіл до міст мігрує населення переважно молодого й, зокрема, дітородного віку. Дані таблиці свідчать не тільки про від'ємний природний приріст населення Запорізької області, а й про негативні міграційні процеси, які змінюють як кількісний склад населення, так і якісний, оскільки суб'єктами міграції виступають переважно люди з високою працездатністю.

Проте, незважаючи на позитивні зрушення показників народжуваності в області, сучасний її рівень все ж є недостатнім для простого відтворення населення.

Таблиця 4.5.1

Складові формування приросту (скорочення) чисельності наявного населення Запорізької області у 2010 році (осіб)

	Наявне населення на 1 січня 2010р.	Загальний приріст	Наявне населення на 1 січня 2011р.
Усього	1811664	–10349	1801315
Міське	1391582	–6359	1385223
Сільське	420082	–3990	416092

Джерело: складено автором за даними [3]

Важливу роль у природному відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер вікової структури населення. На рисунку 4.5.2 наведена гістограма розподілу населення Запорізької області, яка відповідає статево-віковій піраміді регресивного типу. Врахування впливу цього чинника на зайнятість населення є основною умовою збалансованого поєднання робочої сили і робочих місць.

Характерною особливістю сучасної вікової структури населення України протягом останніх 20-ти років є зниження частки дітей в загальній чисельності населення. Це свідчить про те, що в Україні на сучасному етапі її соціально-економічного розвитку склався звужений тип відтворення населення.

Загальний приріст (скорочення) чисельності наявного населення Запорізької області (К на 1000 осіб) становить – 5,6.

Зміни, які відбуваються в чисельності населення України, призводять не лише до його зменшення, а й зростання питомої ваги вікової категорії людей старших вікових груп, що в перспективі позначиться на зменшенні кількісних показників трудового потенціалу.

Кількість сільського населення в Україні продовжує невпинно зменшуватись, як і кількість сіл. Це зумовлено складною демографічною ситуацією. На сьогодні тільки в західних областях України переважає кількість сільського населення, де його частка становить понад 50%. У сільській місцевості умови проживання та можливості працевлаштування жителів значно гірші, ніж у містах, тому працездатні люди виїжджають у пошуках більш сприятливих умов проживання та роботи.

Станом на 1 січня 2011 року демографічне навантаження на 1000 осіб працездатного віку по Україні складає 666 осіб, у тому числі 255 особами молодшому за працездатний, 411 особами старшому за працездатний. У сільській місцевості – 780, у тому числі 307 особами молодшому за працездатний вік, 473 особами старшому за працездатний [3].

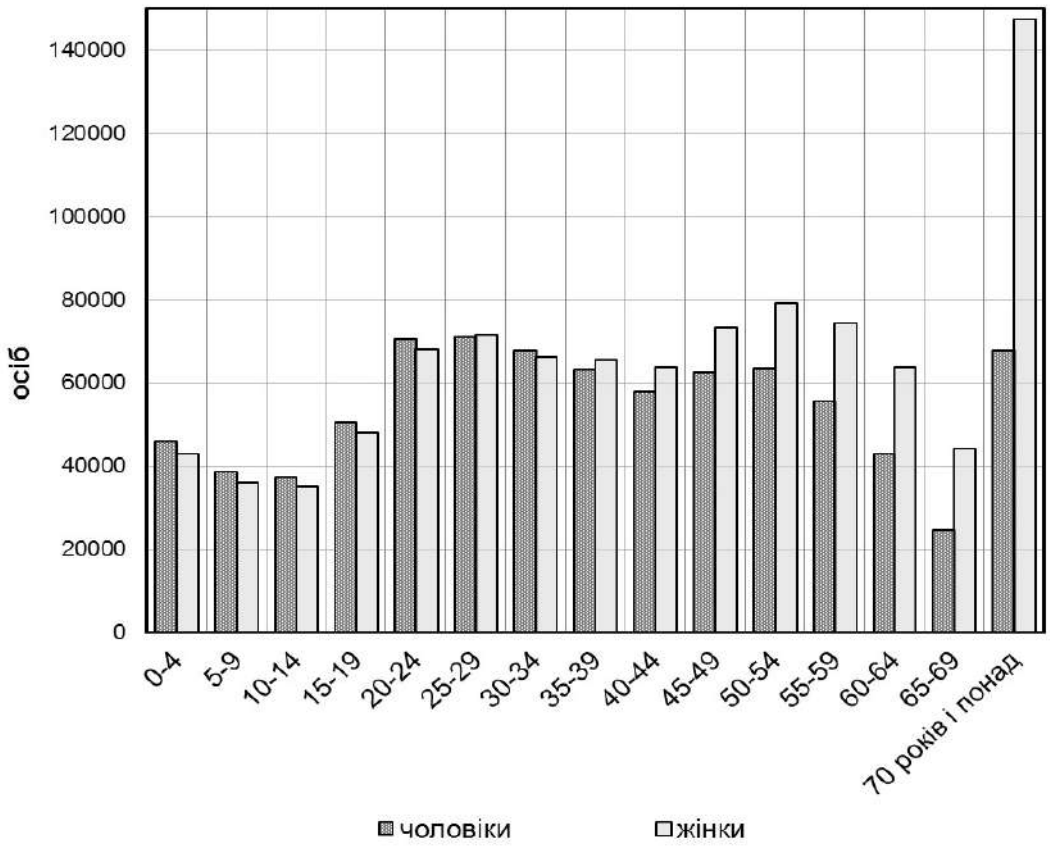

Рис. 4.5.2. Розподіл населення Запорізької області за віком

Низька народжуваність поряд з високою часткою осіб старших вікових груп сприяють подальшому старінню населення, що призводить до звуження демографічних передумов демовідтворювальних процесів.

Старіння населення тягне за собою і ряд інших соціально-економічних негативних наслідків. Так, зростання частки осіб пенсійного віку призводить до збільшення споживання суспільних ресурсів на соціальне забезпечення в старості. За умов обмеженості таких ресурсів поширюється бідність та поглиблюється соціальна нерівність за віком. Бідність населення похилого віку обумовлює посилення тиску осіб пенсійного віку на ринок праці та додаткові матеріальні обов'язки працездатних контингентів.

Вікова структура населення областей України з погляду трудових ресурсів показує переважну кількість населення у віці старшому за працездатний над населенням у віці молодшому за працездатний (рисунки 4.5.3 та 4.5.4).

В Запорізькій області кількість населення у віці старшому за працездатний перевищує кількість населення у віці молодшому за працездатний у 1,83 рази. На рисунку 4.5.5 наведена структура демографічного навантаження на працездатне населення Запорізької області. Зростання питомої ваги населення старших вікових груп та зменшення частки дітей

у загальній чисельності населення впливають на показник демографічного навантаження на населення працездатного віку

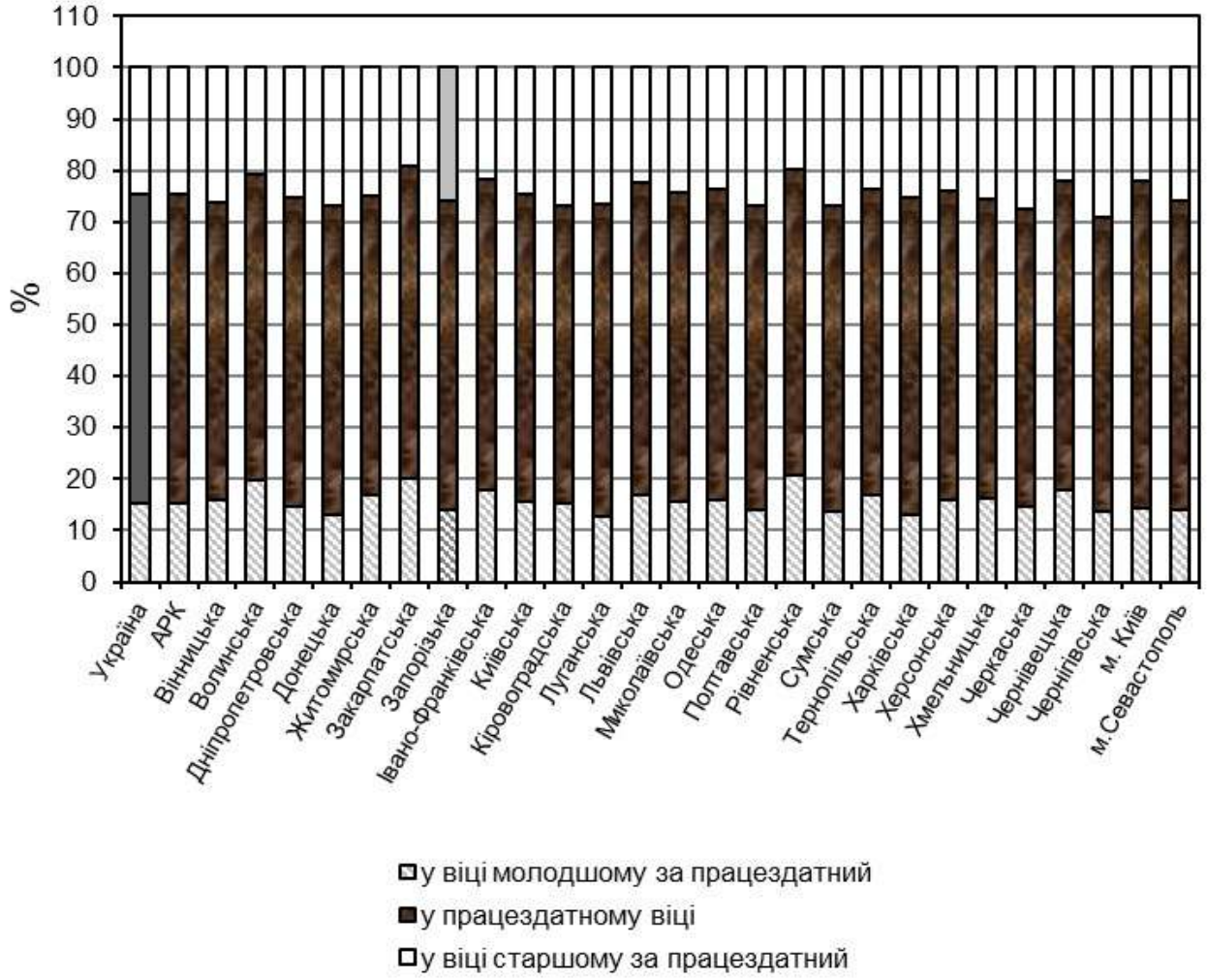

Рис. 4.5.3. Вікова структура населення областей України (%) станом на 1 січня 2011 року

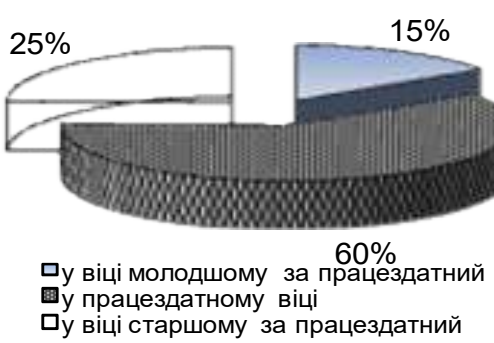

населення України

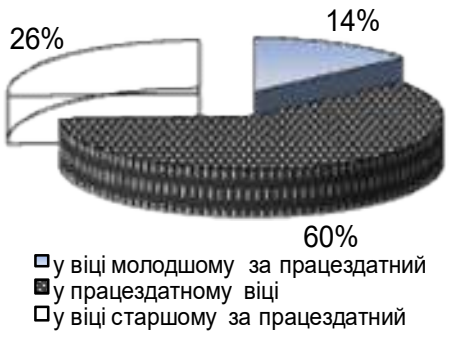

населення Запорізької області

Рис. 4.5.4. Вікова структура населення Запорізької області станом на 1 січня 2011 року

.

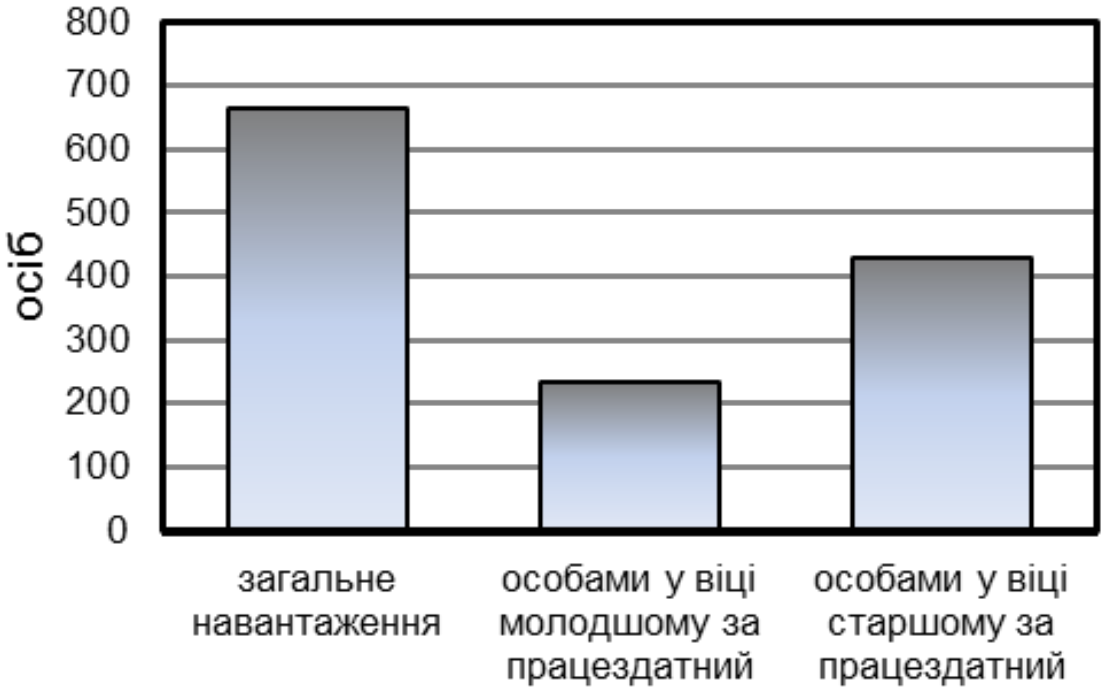

Рис. 4.5.5. Демографічне навантаження населення Запорізької області непрацездатного віку на 1000 осіб працездатного віку

Підвищення частки літнього населення формує специфічні потреби у товарах і послугах, житлі, медичному та соціальному обслуговуванні. Різниця в тривалості життя за статтю призводить до поширення жіночої самотності в похилому віці. Зміни у співвідношенні поколінь впливають на міжпоколінні відносини у сім'ї та суспільстві, зокрема загострюють антагонізм між молоддю та літніми людьми, платниками податків і пенсіонерами.

Системне зменшення кількості населення, з кожним роком втрати наявного населення області, стають значною перешкодою для збереження та відтворення трудового потенціалу підприємств.

Якщо сьогодні не розпочати роботу зі збереження людського потенціалу Запорізької області та країни в цілому, внаслідок інертності демографічних процесів ситуація погіршуватиметься, загрожуючи стабільному розвитку держави.

Не тільки кількість робочої сили визначає дохідну частину бюджету, на її обсяг впливають також і якісні показники трудових ресурсів: освіта кваліфікація. Населення є одночасно і продуктивною силою і споживачем матеріальних благ, тобто витратна частина місцевого бюджету повинна формуватись з урахуванням надійного демографічного прогнозу.

Таким чином, розвиток трудових ресурсів Запорізької області може відбуватись за рахунок збільшення трудового потенціалу, росту продуктивності праці та використання інноваційних технологій [4, с. 381].

З метою подолання негативних тенденцій в розвитку трудових ресурсів регіону доцільно провести аудит існуючих проектів програм соціально-демографічного розвитку області, що орієнтовані на забезпечення повного відтворення населення, поліпшення стану здоров'я та збільшення тривалості життя з подальшою їх оптимізацією з метою узгодження та забезпечення належного фінансування. Для сприяння народжуваності необхідно розширити види та збільшити кредитування на демографічні цілі, зокрема надання пільгових кредитів молодим сім'ям з дітьми, посилення державних гарантій щодо забезпечення медичних заходів охорони здоров'я населення. Пріоритетним напрямом державної політики розвитку трудового потенціалу на регіональному рівні повинне також бути створення умов для його розвитку через збалансоване функціонування господарського комплексу регіону з урахуванням його природно-ресурсного, науково-технічного, виробничого потенціалу та екологічного стану довкілля. [5, С. 166].

Сучасна економічна наука розглядає вирішення демографічних проблем в основному з позицій збільшування народжуваності. Але, на думку деяких авторів [6, С. 44], існуючі проблеми не можна розв'язати виключно через підвищення рівня життя населення (виплати при народженні та ін.), навпаки – підвищення життєвого рівня та освіти населення, призводить до скорочення народжуваності. Популяризація належності до класу «успішного» середнього українця може бути стимулом для успішних людей до збільшення родини.

Результати проведеного дослідження свідчать, що на сучасному етапі відбуваються істотні зміни у демографічній структурі населення, що викликало у свою чергу істотне погіршення кількісного та якісного стану трудового потенціалу країни. Основними причинами погіршення демографічної ситуації як в Україні в цілому, так і в Запорізькій області можна вважати: падіння рівня і якості життя; зміну цінностей та зміну традиційного життєвого укладу; домінування міського способу життя над сільським; зростаючу глобальну нерівність у розподілі ресурсів і благ між багатими і бідними країнами.

Одним із основних показників орієнтованості соціально-економічного та екологічного розвитку на користь людини, ключовим фактором розвитку трудового потенціалу є здоров'я населення. Саме задовільний стан здоров'я обумовлює підвищення продуктивності праці, економічне зростання, призводить до скорочення витрат, пов'язаних із наданням медичної та соціальної допомоги [7, с. 211]. Здоров'я виступає чинником суспільного розвитку, водночас на стан здоров'я впливають результати життєдіяльності людини та рівень соціально-економічного розвитку: стан довкілля, рівень доходів та споживання, спосіб життя.

В системі людських цінностей здоров'ю належить особливе місце, а здоров'я та довголіття – імперативи розвитку трудового потенціалу. Поліпшення здоров'я, з одного боку, є головною умовою трудової реалізації, підвищення ефективності праці та всебічного розвитку людини, а з іншого – ріст тривалості життя, поліпшення здоров'я є результатом науково-технічного прогресу, розвитку медичної науки, підвищення рівня гігієнічної культури населення. Однак, на тривалість життя наслідки науково-технічного прогресу впливають не лише позитивно: індустріальний розвиток призводить до забруднення довкілля, зростання стресових навантажень. Зростає смертність у молодому віці, у тому числі від нещасних випадків. Погіршення стану здоров'я населення, поширення соціальних хвороб є загрозами національним інтересам та національній безпеці України.

Сталий розвиток нашої країни, на думку, Н. Д. Гетьманцевої, передбачає безпеку здоров'я, включаючи при цьому безпеку дитячого здоров'я, безпеку материнства, безпеку здоров'я людей похилого віку, безпеку здоров'я чоловіків [8, с. 14].

Зростання смертності в економічно розвинутих країнах в середині минулого століття викликало адекватну суспільну реакцію: вимоги посилити охорону довкілля та захист від нещасних випадків, посилити індивідуальну профілактику хвороб та пропаганду здорового способу життя. Позитивний ефект відповідних заходів мав місце вже в середині 70-х років XX ст., відновилося стійке зниження рівня смертності.

Зниження смертності відкриває можливості накопичення знань як на основі тривалого особистого життєвого досвіду, так і в ході взаємодії поколінь. Надійнішою стає передача культурних цінностей від покоління до покоління, прискорюється розвиток науки. І нині здоров'я - найважливіша передумова отримання освіти в молодому віці та подальшого її вдосконалення впродовж життя.

Здатність до ефективної праці, підвищення особистого та суспільного добробуту пов'язані зі здоров'ям: розвиток економіки країни можливий лише при достатньому рівні здоров'я населення.

Для підтримання існування людства в умовах низької тривалості життя і високої смертності дітей кожна жінка має народжувати декілька дітей. Серед прав людини найважливішим є право на життя, без якого не мають сенсу всі інші права та свободи. Фізичне та психічне здоров'я є необхідними передумовами його реалізації. Люди дорожать своїм життям, оскільки воно скінченне, але нездоров'я часто перетворює життя людини на важкий тягар і часом призводить до добровільної відмови від свого основного права.

Видатний український вчений С. Томилін визначав здоров'я як здатність організмів до відтворення біологічних функцій, що у свою чергу,

визначає ступінь розвитку та реалізації ряду інших функціональних здібностей населення. На його думку, певний рівень здоров'я населення можна виразити шляхом «індексу соціального здоров'я». Наприклад, таким індексом можна вважати «відсоток здорових в загальній масі членів даного колективу» [9].

Вітчизняні науковці, зокрема Ю. Вороненко та В. Москаленко [10], Г. Столяров [11] пропонують використовувати комплексний підхід до визначення поняття "здоров'я населення", зокрема розглядати здоров'я населення як умовне статистичне поняття, яке досить повно характеризується комплексом таких показників:

– демографічних (народжуваність, смертність, середня очікувана тривалість життя);
– фізичного розвитку;
– захворюваності;
– інвалідності;
– частоти донозологічних станів [11].

Економічна і соціальна сутність здоров'я населення полягає у здатності людського організму до доцільної, результативної та ефективної діяльності в умовах динамічного зовнішнього середовища. Тобто здоров'я населення як економічний і соціальний феномен має на увазі здатність людини до праці, до суспільно корисної діяльності. Як соціально-економічна категорія здоров'я населення проявляє себе і в інших аспектах життєдіяльності, зокрема в тому, що по-перше, є стратегічною метою сталого економічного розвитку і однією із умов національної безпеки країни; по-друге, є однією із визначальних умов відтворення трудового потенціалу і важливим економічним ресурсом; по-третє, забезпечується значним використанням економічних ресурсів та грошових коштів, як держави, так і населення; по-четверте, здоров'я є одним із найбільш репрезентативних показників рівня, способу і якості життя населення.

Залежність трудової діяльності людини, ефективності праці, якості продукту трудової діяльності від здоров'я населення є надзвичайно високою. В результаті погіршення здоров'я населення держава і суспільство в цілому несуть значні економічні втрати, що призводять до кризових ситуацій в економіці та соціальний сфері, негативно впливають на рівень та якість життя, які, в свою чергу, негативно відображаються на здоров'ї населення.

В довгостроковій перспективі погіршення здоров'я несе суттєві ризики для трудового потенціалу країни. Значне падіння рівня здоров'я населення призводить до структурних змін у складі населення, зокрема до скорочення працездатного, продуктивного населення та зростання част-

ки малопродуктивного, що знаходиться на їх утриманні. В довгостроковій перспективі такі структурні зміни можуть мати негативний соціальний ефект внаслідок надмірного демографічного навантаження особами у віці старшому від працездатного, неможливість працездатного населення утримувати непрацездатних.

Здоров'я населення є не лише ресурсом та одним із факторів суспільного виробництва. В економічний системі країни здоров'я населення також виступає в якості споживача ресурсів в їх матеріально-технічній і грошовій формі. Зазвичай, цей факт сприймається як необхідність витрачання державних коштів на потреби системи охорони здоров'я, а також витрати населення на споживання медичних послуг та лікарських засобів. Однак, витратами на здоров'я доцільно також вважати втрачені можливості отримання доходів внаслідок хвороб, необхідність лікування потенційних споживачів доходів.

Перераховані вище канали витрат економічних ресурсів значною мірою пов'язані із відновленням здоров'я (лікування хвороб). Однак, існує ще один досить значний канал витрат, обумовлений необхідністю підтримки здоров'я населення. Зокрема, це витрати на профілактику, запобігання захворюванням, рекреаційні витрати, витрати на екологічні заходи і ін. В зв'язку з цим здоров'я населення перетворюється на фінансову категорію, так як відповідно до стану здоров'я населення країни формується бюджет системи охорони здоров'я, вишукуються позабюджетні джерела фінансування витрат на потреби системи охорони здоров'я.

Бурхливого розвитку ідея розгляду здоров'я населення, як складової людського капіталу, набула в другій половині XX століття завдяки роботам таких відомих американських вчених, як Беккер Г. [12], Мінсер Я., Шульц Т. та ін. Беккер Г. визначив знання, вміння, досвід людини, а також здоров'я як складові людського капіталу. Все це, на його думку, може приносити дохід (віддачу), що є головною умовою прийняття рішення щодо інвестування в людський капітал. Поряд із інвестиціями в освіту, Беккер Г. розглядає і інвестування в здоров'я населення (емоційне і фізичне) [12].

Теорія капіталу обґрунтовує необхідність інвестицій в здоров'я населення, використовуючи базові положення теорії людського капіталу – чим вище рівень здоров'я людини, тим вище її людський і соціальний капітал. Такий економічний підхід до здоров'я населення як до складової людського капіталу дозволяє розглядати його з позицій соціально-економічної категорії, що здійснює активний вплив на систему суспільного виробництва в цілому.

Отже, збереження та розвиток трудового потенціалу потребують створення умов для підвищення соціальних стандартів, якості життя,

удосконалення системи охорони здоров'я, у тому числі зниження смертності, захворюваності та збільшення тривалості життя.

Скорочення чисельності населення, високий рівень смертності й низький – народжуваності, негативне сальдо міграції свідчить, що демографічна ситуація потребує значної уваги з боку держави [13]. Украй необхідним стає реагування та впровадження відповідних заходів, спрямованих як на підвищення кількісних параметрів трудового потенціалу, так і на зростання якісних показників.

Література:

1. Економічний словник-довідник / за ред. док. екон. наук, проф. С. В. Мочерного. К.: Феміна, 1995. 368 с.

2. Заярна Н. М., Каралюс О. М. Проблеми і перспективи розвитку трудових ресурсів в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць.* Львів: РВВ НЛТУ України. 2011. Вип. 21.3. С. 172-176.

3. Головне управління статистики в Запорізькій області. URL : http://www.zp.ukrstat.gov.ua/images/stories/publ_0412.pdf.

4. Кузьминчук Н. В. Прогнозування демографічної ситуації у регіоні та її вплив на перспективи життєзабезпечення населення. *Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць.* Львів: РВВ НЛТУ України. 2011. Вип. 21.17. С. 374-383.

5. Ільчук О. О., Пахольчак Я. Т. Тенденції розвитку трудового потенціалу в Україні за умов світової фінансової кризи та шляхи їх подолання. *Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць.* Львів: РВВ НЛТУ України. 2011. Вип. 21.2. С. 162-167.

6. Ядранський Д. М. Соціальні проблеми демографічного розвитку суспільства. *Соціологія та профспілковий рух: Вісник* . 2009. № 5. С. 38-44.

7. Терещенко Д. А. Трудовий потенціал країни і регіонів: сучасний стан і тенденції розвитку. *Теорія та практика державного управління*. 2019. Вип. 2. С. 208-221.

8. Гетьманцева Н. Д. Соціальна безпека як складова соціальної політики держави. *Правове забезпечення соціальної безпеки в умовах євроінтеграційних процесів*: тези допов. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 жовтня 2017 р.) / за ред. проф. М. І. Іншина, Київ : ПрінтСервіс, 2017. С. 27-31.

9. Томилин С. А. Демография и социальная гигиена. М.: Статистика, 1973. 273 с.

10. Вороненко Ю. В. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я. Тернопіль.: Укрмедкнига, 2000. 680 с.

11. Столяров Г. С. Статистика охорони здоров'я: підручник. К.: КНЕУ, 2002. 230 с.

12. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход: Избранные труды по экономической теории. М. : ГУ ВШЭ, 2003. 671 с.

13. Бабенко А. Г., Васильєва О. О. Сучасні тенденції розвитку трудових ресурсів регіону. *Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право.* 2014. № 1. С. 7–10.

4.6. Децентралізація як чинник розвитку трудового потенціалу аграрної сфери: ризики та перспективи

Процеси децентралізації, що відбуваються наразі в Україні, спрямовані на розвиток сільських територій, їх інфраструктури та громад для забезпечення сталого розвитку. Основою ефективного процесу децентралізації є створення спроможних територіальних громад, орієнтоване на підвищення якості життя сільського населення, на диверсифікацію сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на сільських територіях. Тому вивчення впливу адміністративно-територіальної реформи на розвиток сільських територій та трудового потенціалу є актуальним.

Питанням децентралізації влади як інституційного чинника системної трансформації економіки, упровадженню нової системи адміністративно-територіального устрою, визначенням пріоритетних напрямів розвитку децентралізації влади та аналізу європейського досвіду децентралізації присвячені роботи вітчизняних науковців: Я. Жаліла [1], А. Двігун [2, 3], Л. Горошкової [4, 5], І. Заблодської [6], Н. Осадчої [7], І. Сторонянської [8], І. Бовсунівської [9], Ю. Курілова [10], К. Мануілової [11] та багатьох інших. Вивченням явища децентралізації у контексті реалізації стратегії сталого розвитку як фактору розвитку сільських територій та інструменту завершення земельної реформи у вітчизняному аграрному секторі, дослідженням особливостей децентралізації сільських громад, аналізом перспектив та викликів, що виникають перед створеними об'єднаними територіальними громадами, займались: М. Дейч [12], В. Рябоконь [13], С. Іванов та В. Ляшенко [14], М. Щурик [15], М. Могилова [16], С. Весперіс [17], Л. Драгомирецька [18], Ю. Івашків [19], Н. Хомюк [20], Л. Ярема [21]. Актуальним є вивчення особливостей, ризиків та перспектив децентралізації як одного з інституційних чинників розвитку сільських територій та трудового потенціалу аграрної сфери.

Аграрна сфера розглядається як цілісний соціо-еколого-економічний об'єктний конструкт, що розвивається в межах певного простору діяльності людини на основі наявних ресурсів та зв'язків, і включає весь спектр соціальних, економічних, екологічних та інших аспектів розвитку, що пов'язані з продовольчою безпекою та реалізацією експортного потенціалу України. Таким чином, до складу аграрної сфери включені сільсько-

господарське виробництво, системи зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції, трудовий потенціал та територія, на якій відбувається сільськогосподарська діяльність. Суб'єктом і об'єктом розвитку аграрної сфери виступає людина як носій трудового потенціалу, який забезпечує взаємодію між сільським господарством та сільськими територіями, внаслідок якої зростає ефективність сільського господарства та рівень розвитку сільських спільнот. Таким чином, «поняття «аграрна сфера» є всеохоплюючим для сільської місцевості та включає всі процеси людської життєдіяльності в сільській місцевості: як аграрновиробничу, так і соціальну в усій широті її прояву» [22, с. 14].

Останнім часом в аграрній сфері України відбулась низка реформ, спрямованих на розвиток аграрного виробництва та вдосконалення виробничих відносин, а питанням формування та розвитку інфраструктури сільської місцевості та сільських територій відводилась другорядна роль [13, с. 7]. Сьогодні соціальна сфера села практично зруйнована, демографічна криза та безробіття вкрай негативно впливають на формування та реалізацію трудового потенціалу аграрної сфери. Рівень освіти та кваліфікації працівників у сільському господарстві є доволі низьким, а темпи росту продуктивності праці відстають від темпів росту заробітної плати, яка є значно нижчою у сільському господарстві порівняно з середньою в економіці [23, с. 31]. Така критична ситуація може бути виправлена шляхом об'єднання громад, територій та ресурсів, що забезпечить гідний рівень життя сільського населення [21, с. 72].

Сучасні глобальні виклики суспільства, що стосуються раціонального природокористування, проблем екологічної та продовольчої безпеки, зумовили вибір світовою спільнотою сталого розвитку як найкращого способу забезпечення умов продовження життєдіяльності. Сталий розвиток сільського господарства передбачає збалансованість виробничої та соціальної сфер для задоволення життєвих потреб нинішнього та майбутнього поколінь, а ключовими завданнями є забезпечення економічного, соціального, демографічного та духовного розвитку [24, с. 63], що вимагає формування нової інституційної архітектоніки. Стратегічна ціль сталого розвитку сільських територій – забезпечення їх збалансованого економічного, демографічного, соціального та екологічного розвитку [16, с. 69], а процес формування об'єднаних територіальних громад (ОТГ) виступає чинником досягнення стратегічних цілей.

В результаті децентралізації влади «має відбутися підвищення якості життя людини за рахунок створення умов для сталого розвитку територіальних громад як самостійних і дієздатних соціальних спільнот, члени яких матимуть можливість ефективно захищати власні права та

інтереси шляхом участі у вирішенні питань місцевого значення саме для забезпечення необхідною кількістю та якістю соціальних і адміністративних послуг» [9, с. 12].

Етимологія терміну «децентралізація» походить з латинської мови й у перекладі розуміється як «заперечення (de) основного центру (centralize)». На офіційному державному сайті «Децентралізація» цей процес визначається як передача повноважень та фінансів від державної влади якнайближче до людей - органам місцевого самоврядування [25]. Теоретичні підходи вчених різних наукових напрямів до визначення сутності та значення багатоаспектного терміну «децентралізація» наведені в таблиці 4.6.1.

Таблиця 4.6.1

Теоретичні підходи до визначення терміну «децентралізація»

Автор	Визначення поняття
1	**2**
Ведель Ж. [26, с. 35]	Передавання прав на прийняття рішень органам влади, які не перебувають в ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади та які обираються зацікавленими громадянами.
Хіма Г. Шаббір [28, с. 1]	Передавання від центральної влади відповідальності та ресурсів через механізм деконцентрації влади, делегування повноважень від центру до нижчих рівнів органів виконавчої владної вертикалі.
Скадан О. [30, с. 421]	Проведення кардинальних змін і системних реформ та передача від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування повноважень, ресурсів та відповідальності
Двігун А. [2, с. 86]	Ослаблення або, навіть, скасування централізації; самостійність у підходах до управління з урахуванням багатоманітності місцевих особливостей при збереженні єдності в суттєвому; передавання частини функцій державного управління центральних органів виконавчої влади до місцевих органів виконавчої влади та до органів місцевого самоврядування при чому передбачається розширення повноважень нижчих органів за рахунок вищих за рівнем; процес передачі частини функцій та повноважень вищими рівнями управління нижчим.
Хомюк Н. [20, с. 88]	Один із компонентів демократичних реформ, що сприяє прозорості і діяльності влади, процес, за якого в рамках централізованої держави утворюються самостійні одиниці, що є носіями місцевого самоврядування (громади).

Продовження табл. 4.6.1

1	2
Колишко Р. [29, с. 6]	Перерозподіл владних повноважень та обсягів компетенції між центральним і місцевими рівнями організації публічної влади із зміщенням акценту на місцевий рівень у частині здійснення заздалегідь окреслених і гарантованих державою функцій.
Гурне Б. [27, с. 88]	Спосіб територіальної організації влади, за яким держава передає право на прийняття рішень з певних питань або у певній сфері структурам локального чи регіонального рівнів, що не входять до системи виконавчої влади і є відносно незалежними від неї.

Джерело: складено автором

Світова практика реформування адміністративно-територіального устрою як невід'ємна складова реформи територіальної організації влади на засадах децентралізації свідчить про позитивні ефекти цього процесу: створення оптимальної системи адміністративно-територіального устрою, ефективного місцевого самоврядування, вдосконалення місцевої інфраструктури. Сутність діючих світових моделей місцевого самоврядування наведена в таблиці 4.6.2.

Таблиця 4.6.2

Основні світові моделі місцевого самоврядування

Назва	Сутність	Країни, в яких використовується
1	2	3
Англосаксонська	Виборні органи місцевого самоврядування і державної влади функціонують в системі єдиного публічного управління, виборні органи територіальної влади мають статус юридичних осіб (володіють власністю й правами). Відсутність прямого підпорядкування нижчих органів вищим та повноважних представників центральної влади на місцях. Модель еволюціонує в бік моделі простої децентралізації.	Великобританія, США, Канада, Австрія, Нова Зеландія

Продовження табл. 4.6.2

1	2	3
Французька (континентальна)	В основі принцип поєднання прямого державного управління та місцевого самоврядування. На місцевому рівні державне управління та місцеве самоврядування здійснюється через різні непов'язані між собою структури. Жорсткий контроль за громадами, паралельне функціонування на місцевому рівні органів державної влади, що вирішують загальнонаціональні питання, пріоритет національних інтересів, місцеві спільноти є юридичними особами, самостійними у виконанні суспільних завдань, мають власні доходи й додаткові субсидії.	Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Фінляндія, Болгарія, Польща, Туреччина, країни франкомовної Африки, деякі країни Латинської Америки та Близького Сходу
Іберійська	Населення обирає раду та головну посадову особу (або колегію посадових осіб) певної адміністративно-територіальної одиниці.	Іспанія, Португалія, Бразилія, іспаномовні країни Латинської Америки
Змішана	Поєднання автономії місцевого самоврядування на низовому рівні з державним управлінням на більш високому. Національні інтереси реалізуються через діяльність органів місцевого самоврядування, частина повноважень державної влади делегується органам місцевого самоврядування, іноді використовується інститут «виборних чиновників».	Німеччина, Австрія, Японія
Радянська	Ієрархічна підпорядкованість усіх елементів системи, відсутність будь-якої самостійності місцевих рад, виборність на безальтернативній основі.	Китай, КНДР, Куба

Джерело: систематизовано автором за даними [4, 31, 32]

В цілому ж неможливо дати однозначну оцінку тієї чи іншої моделі місцевого самоврядування й визначити перспективи її імплементації в Україні відповідно до існуючого соціально-економічного та політичного середовища. Європейський досвід розвинутих країн щодо адміністратив-

но-територіальних реформ демонструє пріоритетну роль місцевого самоврядування (територіальної децентралізації) в системі публічної влади, основною передумовою успішного розвитку громад є об'єднання територій та ресурсів.

Сільський розвиток на базі громад розглядається як модель, в якій зміна важелів розвитку громад обирається, планується, реалізується й контролюється безпосередньо громадами. Територіальна децентралізація здійснюється відповідно до її компонентної структури через певні форми та заходи (табл. 4.6.3) й передбачає створення таких органів місцевого самоврядування, що самостійно й незалежно від органів державної влади управляють адміністративно-територіальними одиницями.

Сучасна система місцевого самоврядування в Україні започаткована у 1996 році Конституцією України, а через рік закріплена ратифікацією Європейської хартії місцевого самоврядування. Проте, існуюча система місцевого самоврядування не задовольнила потреби суспільства, оскільки більшість територіальних громад через їх подрібненість та недостатній фінансовий потенціал виявились неспроможними виконувати свої повноваження, не забезпечували відповідний рівень життєвого середовища для всебічного розвитку членів громад. Як наслідок, виникла низка економічних, політичних та соціальних проблем на селі, зокрема, погіршення соціально-економічного становища, занепад інфраструктури, міграція, старіння населення та знелюднення сільських територій.

Таблиця 4.6.3

Компонентна структура та механізм територіальної децентралізації влади

Компоненти	Політична	Устрій, що визначає публічно-правовий статус органів місцевого самоврядування. Відповідні конституційні гарантії формування системи органів місцевого самоврядування, її зміст та організація засвідчують незалежність таких органів від держави.
	Адміністративна	На органи місцевого самоврядування покладено завдання, функції та повноваження щодо задоволення публічного інтересу в межах відповідної території.
	Фінансова	Наявність власних фінансових та матеріальних засобів, здійснення правоустановчих дій щодо володіння, користування і розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад.

Продовження табл. 4.6.3

Форми	Деволюція	В місцеві органи повністю передається відповідальність і влада, ресурси і джерела доходів.
	Делегування	Передача функцій, частини державних повноважень до компетенції місцевих органів управління на певний час із збереженням у делегуючого суб'єкта права повернути їх до власного виконання
	Деконцентрація	Передача обмежених владних повноважень на місця, що дозволяє збалансувати відносини в системі «центр – периферія», шляхом перерозподілу частини функцій, повноважень і сфер впливу в середині виконавчих структур.
	Дивестія	Планування й адміністративна влада передаються в добровільні, приватні або громадські організації.
Заходи	Розширення місцевих доходів за рахунок податків та продажу нерухомості, непрямих платежів.	
	Самофінансування та відшкодування збитків виробництва шляхом плати користувачами за послуги.	
	Заходи часткового фінансування або виробництва, шляхом яких члени громади беруть участь у наданні послуг і розвитку інфраструктури шляхом внесення коштів або власною робочою силою.	
	Надання дозволу на мобілізацію грошових фондів органів місцевого самоврядування через гарантування кредитів та займу.	
	Одержання трансфертів від уряду.	

Джерело: складено автором за даними [10, 14, 20, 28]

З метою удосконалення системи територіальної організації влади та впровадження структурних реформ у 2014 році Кабінетом Міністрів України схвалена Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, в контексті якої були прийняті відповідні нормативно-правові акти про співробітництво територіальних громад, про добровільне об'єднання територіальних громад, про внесення ряду змін до Бюджетного та Податкового кодексу України, до Закону України «Про місцеве самоврядування», затверджена Методика формування спроможних територіальних громад.

Реформування розпочалась із базового рівня адміністративно-територіального устрою – добровільного процесу територіального об'єднання громад, яке є основою для радикальних змін сільських територій, зокрема докорінної перебудови відносин між центральними регіональ-

ними та місцевими органами влади. Нові громади створюють певні правові, економічні, соціальні та психологічні умови для мешканців сільських територій та спільно з місцевими органами влади й бізнесом мають адаптуватися до ринкових вимог.

Урядом затверджені 23 перспективні плани формування територій громад областей, в яких передбачене створення 1356 ОТГ, що об'єднують 9702 територіальні громади. Майбутні ОТГ займатимуть 87,6% від загальної площі України з населенням 83,8% від загальної чисельності населення. Станом на 10 жовтня 2019 року створено 975 об'єднаних територіальних громад (Рис. 4.6.1), в яких проживає майже 30% населення на території, що складає 41,8% від загальної площі України.

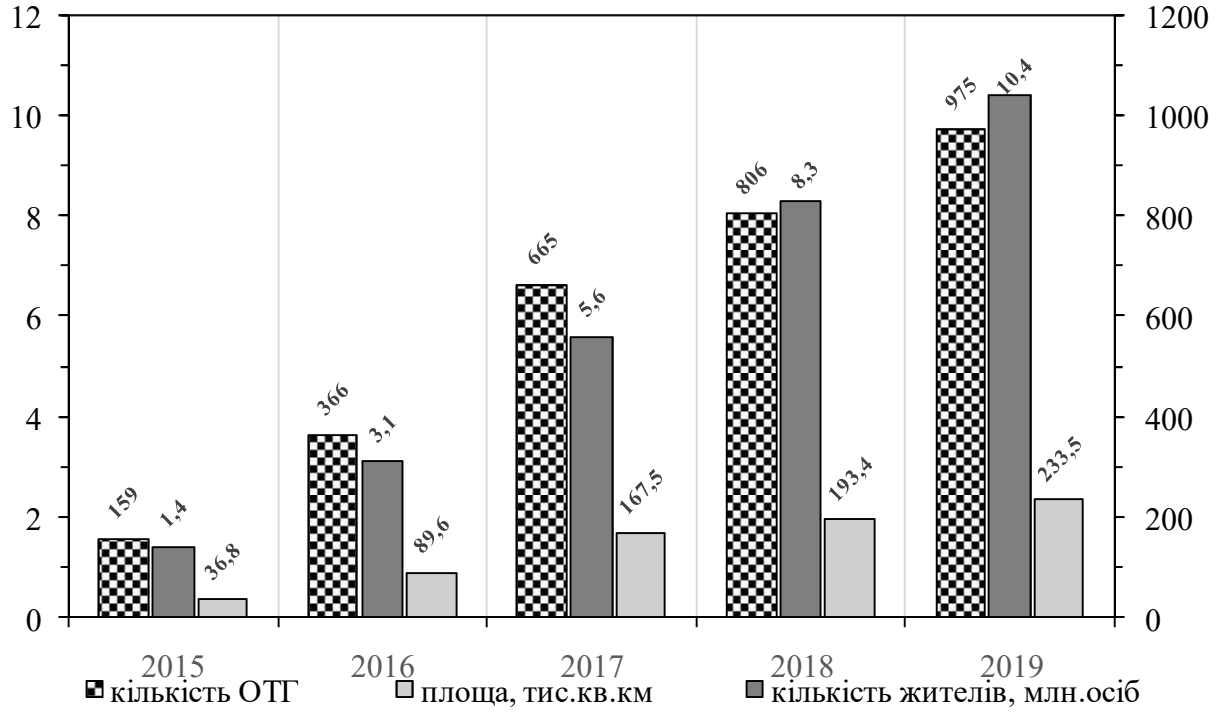

Рис. 4.6.1. Динаміка формування об'єднаних територіальних громад [25]

За час реформування рад базового рівня створено 4478 територіальних громад, що об'єдналися або приєдналися (40,9% від загальної кількості місцевих рад), 6483 громади (59,1%) залишаються необ'єднаними (табл. 4.6.4).

Основою економічної незалежності окремих територій є принцип фінансової самостійності. Доволі тривалий час в Україні існувала модель міжбюджетних відносин, яка передбачала збалансування бюджетів не-

сплатоспроможних регіонів та громад прибутковими, що позбавляло їх стимулів економічного розвитку.

Таблиця 4.6.4

Динаміка індикаторів формування об'єднаних територіальних громад

Індикатори	рік				
	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість територіальних громад, що об'єдналися та приєдналися	814	1782	3178	3740	4478
Кількість необ'єднаних та неприєднаних територіальних громад	10147	9179	7783	7221	6483
Середня кількість територіальних громад, що об'єдналися в одну ОТГ	5,1	4,7	4,7	4.0	4,4
Середня чисельність населення однієї ОТГ, осіб	8711	8411	8417	18972	12225

Джерело: складено автором за даними [25]

Бюджетна децентралізація має ряд переваг (Рис. 4.6.2) і є вагомою складовою бюджетної політики.

Рис. 4.6.2. Ефекти та можливості бюджетної децентралізації

Джерело: розроблено автором

В основі нового порядку міжбюджетних правовідносин є: бюджетна автономія та фінансова самостійність; формування інституційної та фінансової спроможності територіальних громад; розширення дохідної бази місцевих бюджетів; закріплення або збільшення частки стабільних податкових платежів та зборів за місцевими бюджетами; децентралізація видаткових повноважень; нові види міжбюджетних трансфертів; заміна системи бюджетного вирівнювання місцевих бюджетів за видатками на систему вирівнювання за доходами.

За п'ять років більш ніж у 40 разів зросла державна підтримка місцевого та регіонального розвитку, на 2019 р. була передбачена субвенція на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг загального користування місцевого значення в сумі 14,7 млрд. грн., за трьома державними програмами (Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), субвенція ОТГ, субвенція на сільську медицину) передбачена підтримка в обсязі 15,8 млрд. грн. (табл. 4.6.5).

Таблиця 4.6.5

Результати фінансової децентралізації

Індикатори	рік					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Частка власних доходів місцевих бюджетів (загальний фонд) у ВВП, у %	5,1	5,1	6,2	6,5	6,6	6,8*
Власні доходи загального фонду місцевих бюджетів, млрд. грн.	68,6	98,2	146,6	192,7	234,1	267,0*
Частка місцевих податків та зборів у власних доходах місцевих бюджетів (загальний фонд), у %	0,7	26,6	28,8	27,3	26,1	27,5*
Державна фінансова підтримка місцевого та регіонального розвитку, млрд. грн.:	0,5	3,7	7,3	16,1	19,37	20,75
субвенція на соціально-економічний розвиток	0,5	0,8	3,3	6,2	5,0	4,7
Державний фонд регіонального розвитку	0	2,9	3,0	3,5	6,0	7,7
субвенція на інфраструктуру ОТГ	0	0	1,1	1,5	1,9	2,1
кошти на будівництво спортивних об'єктів	0	0	0	0,27	0,37	0,75
субвенція на розвиток медицини у сільській місцевості	0	0	0	4,0	4,0	5,0
кошти на підтримку секторальної регіональної політики	0	0	0	0,65	1,1	0,5

**прогнозні дані*

Джерело: складено автором за даними [25]

Бюджети ОТГ мають прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом у формі: базової дотації; реверсної дотації; освітньої субвенції; медичної субвенції; субвенції на формування інфраструктури ОТГ; субвенції на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій; інших субвенцій та дотацій, якщо є підстави для надання та отримання відповідних міжбюджетних трансфертів; коштів Державного фонду регіонального розвитку [5, С. 182]. Темпи зростання власних доходів місцевих бюджетів показують позитивну динаміку фінансової децентралізації: за останні три роки більш ніж удвічі зросли доходи загального фонду місцевих бюджетів на одного мешканця (власні доходи, ПДФО, місцеві податки і збори). Перевагами бюджетної децентралізації є необхідність оптимізації дохідних джерел, удосконалення податкового адміністрування, раціоналізація витратної частини бюджету, що призводить до мінімізації бюджетного дефіциту [2, С. 91]. Резервами формування доходної частини місцевих бюджетів можуть виступати: детінізація економіки на рівні місцевих сільгоспвиробників, організація нових робочих місць шляхом створення обслуговуючих кооперативів та переробних підприємств, залучення фінансових інвестицій. Фінансова децентралізація виступає інструментом регулювання регіонального розвитку, сприяє зміцненню економічного потенціалу сільських територій, створює додаткові умови для розвитку трудового потенціалу.

Практична трансформація адміністративно-територіальних одиниць базового рівня спричинила потребу подальшого реформування органів місцевого самоврядування, територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою і на субрегіональному рівні - укрупнення існуючих районів. Так, відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», об'єднана територіальна громада отримує прямі міжбюджетні відносини у випадку визнання її спроможною. За цих умов об'єднані територіальні громади створюють свої виконавчі структури для здійснення повноважень, визначених законом. У переважній більшості це повноваження, що здійснюються відповідно районними держадміністрацією та радою. Тому у виконавчому органі районної ради – районній державній адміністрації - зберігаються структури, які забезпечують реалізацію визначених законом повноважень і для таких територіальних громад. При цьому навантаження на працівників таких структур є дуже низьким. Таким чином спостерігається нераціональне використання як кадрових, так і фінансових ресурсів [34]. Тому сьогодні одним з основних завдань децентралізації є формування нового районного поділу, моделювання адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня відповідно до

європейських критеріїв. В перспективі буде сформовано 102-140 районів з урахуванням як соціально-економічних показників, так і регіональних особливостей.

Урядом розроблені методичні рекомендації щодо критеріїв формування адміністративно-територіальних одиниць субрегіонального (районного) рівня, що встановлюють основні вимоги, характеристики, умови та критерії щодо територіальної доступності населення до центрів надання адміністративних, освітніх послуг та послуг з охорони здоров'я. Доцільність укрупнення існуючих районів полягає в наступному:

1. В процесі реформування та створення ОТГ на всій або значній території районів повноваження районних адміністрацій та районних рад втратили свою чинність.

2. Подвійне використання фінансових ресурсів на рівні районів – працівники районних адміністрацій та ОТГ виконують дублюючі функції.

3. Відсутність координації діяльності територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади (підрозділи податкової поліції, пенсійного фонду, служби зайнятості та ін.).

4. Перехід закладів вторинної ланки медицини від районного підпорядкування в систему Національної служби здоров'я України.

5. Більшість послуг сільське населення отримуватиме безпосередньо в громадах, у тому числі в місцевих Центрах надання адміністративних послуг.

6. Неефективність існування занадто подрібнених районів як з економічної, так і з управлінської точки зору; невідповідність малонаселених районів європейській практиці (згідно Директиви Європейського Парламенту і Ради «Про створення загальної класифікації територіальних одиниць для статистики (NUTS)» кількість населення району повинна складати не менше 150 тис. осіб).

Формування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня відбувається із залученням широкого кола експертів, урядовців, громад. На рівні областей та районів протягом 2019 року відбувались громадські обговорення та засідання круглих столів для формування обґрунтованих пропозицій щодо створення укрупнених районів, їх кількості та формату в кожній області з урахуванням економічних, екологічних, географічних, демографічних та інших особливостей [35].

За основу критеріїв формування одиниць субрегіонального рівня взято: сформовану в Україні систему госпітальних округів, результати громадських обговорень, Методичні рекомендації Міністерства розвитку громад та територій, а також результати оцінки стану транспортної інфраструктури областей.

З метою оцінки транспортної інфраструктури території найбільш широко використовуються коефіцієнти Енгеля, Гольца, Успенського [36], які були використані в модифікованому вигляді, враховуючи особливості аграрної сфери.

Коефіцієнт Енгеля розраховувався за формулою:

$$К_Е = \frac{L}{\sqrt{S * H}} \quad (4.6.1)$$

де L – загальна довжина автомобільних шляхів з твердим покриттям; S – площа відповідної території; H – кількість сільського населення.

Коефіцієнт Гольца, на відміну від коефіцієнта Енгеля, враховує транспортне сполучення населених пунктів різної чисельності населення:

$$К_Г = \frac{L}{\sqrt{S * P}} \quad (4.6.2)$$

де L – загальна довжина автомобільних шляхів з твердим покриттям; S – площа відповідної території; P – кількість сільських населених пунктів.

Коефіцієнти Енгеля та Гольца показують рівень забезпеченості транспортом сільського населення території, а коефіцієнт Успенського відображає рівень забезпеченості транспортом сільськогосподарського виробництва:

$$К_У = \frac{L}{\sqrt[3]{S * H * Q}} \quad (4.6.3)$$

де L – загальна довжина автомобільних шляхів з твердим покриттям; S – площа відповідної території; H – кількість сільського населення; Q – валова продукція сільського господарства.

В таблиці 4.6.6. наведені розрахунки зазначених коефіцієнтів у розрізі областей України. Розрахунки вище зазначених коефіцієнтів, що показують стан розвитку транспортної інфраструктури областей, свідчать про різний рівень забезпеченості транспортом як населення областей, так і аграрного виробництва.

За результатами розрахунку коефіцієнта Енгеля (як приклад) були згруповані області України (Рис. 4.6.3): з низьким рівнем розвитку транспортної інфраструктури (КЕ ⩽ 0,51), середнім рівнем (0,51< КЕ < 0,7) та високим рівнем (КЕ > 0,7).

Таблиця 4.6.6

Характеристика стану транспортної інфраструктури областей України

область	H	L	S	P	Q	K_E	$K_Г$	$K_У$	$N_{ГО}$	$N_{УР}$
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вінницька	758698	9,0	2649,2	1457	22589,5	0,06	1,45	0,12	3	5
Волинська	494651	5,8	2014,4	1054	7089,2	0,06	1,26	0,14	3	4
Дніпропетровська	515960	9,2	3192,3	1435	15667,4	0,07	1,36	0,14	5	6
Донецька	382538	8,0	2651,7	1115	6956,1	0,08	1,47	0,19	6	9
Житомирська	498803	8,3	2982,7	1613	11128,7	0,07	1,20	0,15	4	5
Закарпатська	790664	3,3	1275,3	578	4301,2	0,03	1,22	0,09	3	4
Запорізька	386644	6,8	2718,3	914	8220,2	0,07	1,36	0,15	5	5
Івано-Франківська	766302	4,1	1392,7	765	6108,2	0,04	1,26	0,10	5	4
Київська	670667	8,6	2812,1	1126	18427,4	0,06	1,53	0,12	5	6
Кіровоградська	347599	6,2	2458,8	991	12503,0	0,07	1,26	0,13	3	3
Луганська	279820	5,8	2668,3	780	4946,0	0,07	1,27	0,17	3	6
Львівська	984344	8,2	2183,1	1850	10189,9	0,06	1,29	0,14	10	7
Миколаївська	356977	4,8	2458,5	885	9362,7	0,05	1,03	0,11	4	4
Одеська	784815	8,1	3331,4	1123	11943,2	0,05	1,32	0,12	5	5
Полтавська	527258	8,9	2875,0	1805	17747,4	0,07	1,24	0,14	4	4
Рівненська	607683	5,1	2005,1	999	7237,4	0,05	1,14	0,11	3	4
Сумська	333567	6,7	2383,2	1455	11362,2	0,08	1,14	0,15	6	4
Тернопільська	572185	5,0	1382,4	1023	9836,6	0,06	1,33	0,12	4	4
Харківська	507245	9,4	3141,8	1673	14949,1	0,07	1,30	0,15	5	7
Херсонська	401234	5,0	2846,1	658	11243,9	0,05	1,16	0,10	4	3

Продовження табл. 4.6.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Хмельницька	542708	7,1	2062,9	1414	14426,4	0,07	1,31	0,13	3	5
Черкаська	522349	5,9	2091,6	824	16284,2	0,06	1,42	0,10	4	5
Чернівецька	513655	2,9	809,6	398	4750,1	0,04	1,62	0,11	3	3
Чернігівська	350139	7,2	3190,3	1465	12138,1	0,07	1,05	0,14	4	4

Джерело: розраховано автором за даними [37]

де H – кількість населення, осіб; L – довжина автомобільних шляхів з твердим покриттям, тис. км; S – площа території, тис. га; P – кількість сільських населених пунктів; Q – валова продукція сільського господарства, млн. грн.; K_E – коефіцієнт Енгеля; $K_Г$ – коефіцієнт Гольца; $K_У$ – коефіцієнт Успенського; $N_{ГО}$ – кількість госпітальних округів; $N_{УР}$ – кількість укрупнених районів

Порівнюючи значення розрахованих коефіцієнтів для областей України із кількістю укрупнених районів, що пропонуються в результаті громадських обговорень, ми дійшли висновку, що для Волинської, Донецької, Закарпатської, Рівненської, Харківської, Херсонської, Чернівецької та Чернігівської областей запропонована кількість адміністративно-територіальних одиниць субрегіонального рівня корелює зі станом розвитку її транспортної інфраструктури. На наш погляд, при розробці форматів укрупнених районів доцільно враховувати рівень забезпеченості транспортом, що сприятиме розвитку як трудового потенціалу сільських територій, так і розвитку аграрної сфери в цілому.

Рис. 4.6.3. Рівень розвитку транспортної інфраструктури областей України (за розрахунками коефіцієнта Енгеля)

Основними завданнями об'єднаних територіальних громад на базі сільських населених пунктів є створення нових умов розвитку трудового потенціалу: підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток підприємницьких ініціатив, удосконалення й розвиток сільської інфраструктури, сприяння соціальній інтеграції та зниженню рівня бідності, зменшення антропогенного навантаження на навколишнє середовище [33, с. 12]. Розвинені європейські країни поступово переходять до ведення аграрного виробництва на основі принципів «Агробізнес 3.0», заснованих на використанні інноваційних технологій: зростання не продуктивності, а прибутковості, відмова від вузької спеціалізації на користь інтеграції. Перспективи впровадження версії «Агробізнес 3.0» в Україні значно залежні від переходу через децентралізацію на принципи «Сільської політики 3.0», основною метою якої є зростання продуктивності та

конкурентоспроможності на сільських територіях для підвищення соціального, економічного та екологічного добробуту. «Сільська політика 3.0» заснована на партнерському підході, що створює потенціал на місцевому рівні для стимулювання участі та розвитку «знизу вгору» [1, с. 71].

Результатом політики децентралізації в контексті Стратегії сталого розвитку є реалізація формату сільських територій, що відповідає світовим та європейським стандартам. Аналіз процесів адміністративно-територіальної реформи, незважаючи на їх значні позитивні ефекти та наслідки, дозволив окреслити ряд проблем та ризиків, що заважають сталому розвитку (табл. 4.6.7). Вирішення зазначених викликів та мінімізація ризиків сприятимуть створенню фінансово незалежних спроможних (кадрово та фінансово) громад, які на належному рівні зможуть розвивати свій територіальний потенціал. Децентралізація виступає інструментом завершення земельної та адміністративної реформ, адже земля є джерелом надходження коштів до місцевих бюджетів для потреб розвитку й функціонування об'єднаних громад. В результаті формування нових земельних відносин, в яких земельні паї передаються в оренду інвесторам, які проживають за межами громади, часто використовується не трудовий потенціал громади, практикується прекарна праця, земля втрачає своє об'єднавче значення.

Таблиця 4.6.7

SWOT-аналіз ресурсного забезпечення процесу децентралізації в контексті Стратегії сталого розвитку

Сильні сторони	Можливості
– укрупнення територіальних громад на засадах їх добровільного об'єднання; – мінімізація бюрократизму; – удосконалення бюджетного та податкового законодавства в частині міжбюджетних відносин; – розширення дохідних джерел місцевих бюджетів; – розширення податкової бази (податок на нерухоме майно); – закріплення на законодавчому рівні права органів місцевого самоврядування диференціації ставок місцевих податків і зборів; – наявність ДФРР та субвенції на соціально-економічний розвиток тери-	– сприяння розвитку бізнесу на території громади за рахунок узгодження стратегічних пріоритетів та завдань, а також завдяки зростанню місцевого бюджету; – ефективне використання трудового потенціалу, підвищення мотивації праці; – спрощення адміністративних процедур; – вибір пріоритетів місцевого розвитку; – підвищення якості життя мешканців конкретних громад; – підвищення якості технічної та соціальної інфраструктури; – міжмуніципальне та державно-

торій; – наближеність публічних послуг до споживача	приватне партнерство; – створення кластерів та точок зростання
Слабкі сторони	**Ризики та загрози**
– низька кваліфікація кадрів органів місцевого самоврядування; – слабке розмежування функцій, цілей та завдань, їх нечіткість; – недосконаліть нормативно-правової бази; – низький рівень контролю за використанням коштів з боку громади; – відсутність досвіду з розроблення стратегій та планів соціально-економічного розвитку громад; – неготовність органів місцевого самоврядування до співпраці з бізнесом із питань соціально-економічного розвитку	– прийняття рішень неналежної кваліфікації; – виникнення місцевої олігархії; – втручання стейкхолдерів у діяльність громади; – реалізація одиничних амбіцій; – ускладнення координації дій; – труднощі узгодження цілей; – дезінтеграція діяльності; – автономізація цілей; – корупція

Джерело: розроблено автором за даними [1, 8, 16, 18]

Реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня, яке інтенсивно прямує до завершення, дозволить вирішити проблеми розподілу повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до сутності правової, демократичної держави і громадянського суспільства, дасть можливість досягти балансу інтересів у системі відносин «держава – регіон – територіальна громада».

Децентралізація влади як інституційний чинник реалізації концептуальних положень сталого розвитку має позитивний вплив на диверсифікацію розвитку сільських територій, на підвищення якості життя та добробуту сільського населення шляхом гармонізації соціально-економічного розвитку територій та оптимізації міжбюджетних відносин. Створення ОТГ в сільській місцевості надасть можливість самоорганізації жителям села, які об'єднані спільним життєвим простором, спільними інтересами та реальними діями, спрямованими на покращення економічного, соціального та екологічного становища рідного села [38]. Перспективи подальших досліджень полягають у системному моніторингу позитивних та негативних ефектів децентралізації в аграрній сфері з метою запобігання ризиків та загроз для сільських територій, що можуть виникати в перебігу адміністративно-територіальної реформи; а також у пог-

либленні методології зміцнення спроможності громад, пошуку дієвих інструментів сприяння сталому розвитку [39].

Література:

1. Жаліло Я. А. Децентралізація влади як інституційний чинник системної трансформації економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2019. № 1. С. 69-82.

2. Двігун А. О. Пріоритетні напрями розвитку децентралізації влади. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2018. Вип. 4. С. 84-94.

3. Двігун А. О. Децентралізація: упровадження нової системи адміністративно-територіального устрою. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 3. С. 30-36.

4. Горошкова Л. А., Волков В. П., Карбівничий Р. О. Децентралізація суспільства як національний тренд. *Економічний вісник університету*. 2018. Вип. 38. С. 89-97.

5. Горошкова Л. А., Волков В. П., Хлобистов Є. В., Кутик В. В. Прогностичні моделі фінансового регулювання бюджетів територіальних громад. *Економічний вісник університету*. 2019. Вип. 42. С. 179-190.

6. Заблодська І. В., Гречана С. І. Дорожня карта як інструмент стратегічного планування розвитку новоутворених (об'єднаних) територіальних громад. *Стратегія економічного розвитку України*. 2019. Вип. 44. С. 27-39.

7. Осадчая Н. В., Галясовская О. В. Децентрализация в Украине: тенденции и проблемные аспекты. *Економічний вісник Донбасу*.2016. № 2. С. 56-64.

8. Сторонянська І. З., Патицька Х. О. Проблеми та напрями оптимізації процесу формування ОТГ: за результатами першого етапу адміністративно-фінансової децентралізації. *Регіональна економіка*. 2017. № 4. С. 5-13.

9. Бовсунівська І. В. Децентралізація влади в Україні як головний фактор сталого розвитку об'єднаних територіальних громад. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Економіка і управління.* 2018. Т. 29(68), № 6. С. 11-15.

10. Курілов Ю. Ю. Регіоналізація, децентралізація та адміністративна реформа в Європі: теоретико-методологічний аспект. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6, № 11-12. С. 72-84.

11. Мануілова К. В. Теоретико-методологічний аналіз концепту децентралізація публічної влади України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління*. 2018. Т. 29(68), № 2. С. 151-155.

12. Дейч М. Є. Децентралізація: соціальна відповідальність громадян як чинник сталого розвитку територій. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 2. С. 38-45.

13. Рябоконь В. П. Формування стійкої сільської поселенської мережі та об'єднаних територіальних громад. *Економіка АПК*. 2019. № 2. С. 6-18.

14. Іванов С. В., Ляшенко В. І., Іваннікова М. М. Децентралізація сільських громад: європейський досвід та перспективи для України. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 2. С. 50–55.

15. Щурик М. В. Децентралізація та створення ОТГ, як інструменти завершення земельної реформи у вітчизняному аграрному секторі. *Збірник наукових праць [Буковинського університету]. Економічні науки*. 2018. Вип. 14. С. 48-58.

16. Могилова М. М. Об'єднання територіальних громад в Україні: перспективи і ризики для розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2019. № 5. С. 68-76.

17. Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2018. Вип. 19(1). С. 46-50.

18. Дрогомирецька Л. Ф. Децентралізація як чинник розвитку сільських територіальних громад. *Економічний простір*. 2019. № 141. С. 147-157.

19. Івашків Ю. Д. Соціокультурна сфера України: децентралізація у контексті реалізації стратегії сталого розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2018. № 2. С. 102-104.

20. Хомюк Н. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. № 1. С. 85-91.

21. Ярема Л. В. Роль об'єднаних територіальних громад Тернопільщини у розвитку сільських територій. *Агросвіт*. 2019. № 24. С. 71-76.

22. Цимбалюк І., Риковська Л. Теоретичний аналіз сутності та складників дефініції «аграрна сфера». *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 4. С. 13-19.

23. Васильєва О. О. Стан продуктивності праці у сільському господарстві України. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 54. С. 26-33.

24. Васильєва О. О. Індикатори сталого розвитку сільського господарства України. *Науковий Вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького. Серія : Економічні науки*. 2014 Том 16, № 1 (58). Частина 1. С. 62-66.

25. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL : https:// decentralization.gov.ua.

26. Ведель Ж. Административное право Франции. М. : Издательство «Прогресс», 1973. 512 с.

27. Гурне Б. Державне управління. К. : Основи, 1993. 165 с.

28. Cheema G. Shabbir. Decentralizing Governance Emerging Concepts and Practices. Washington : D.C: Ash institute democratic governance and innovation John F. Kennedy School of Government Harvard University, 2007. 326 p.

29. Колишко Р. А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі : автореф. диС. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Р. А. Колишко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2003. 16 С.

30. Публічне управління та адміністрування / за заг. ред. О. В. Скидана. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. 705 с.

31. Теодорович Д. Моделі місцевого самоврядування: вітчизняний та польський досвід. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 3. С. 276-284.

32. Наконечний В. В. Основні світові моделі місцевого самоврядування: порівняльний аналіз. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 1. - С. 283-289.

33. Калетнік Г. М., Мазур А. Г. Науково-теоретичні засади формування та розвитку людського капіталу в сільських територіях. *Економіка. Фінанси. Менеджмент : актуальні питання науки і практики*. 2016. № 10. С. 7-25.

34. Трипольська М. І., Арабаджиєв Д. Ю., Васильєва О. О. Аналітичний звіт за результатами реалізації проекту «Модель реформування адміністративно-територіального устрою та організації управління на районному рівні Дніпропетровської та Запорізької областей» / ГО «Незалежний центр правових досліджень та ініціатив». Запоріжжя, 2019. URL: https://uplan.org.ua/analytics/analitychnyi-zvit-ho-nezalezhnyi-tsentr-pravovykh-doslidzhen-ta-initsiatyv/.

35. Васильєва О. О. Вплив формування адміністративно-територіальних одиниць субрегіонального рівня на розвиток аграрної сфери. *Адміністративно-територіальні vs. економічно-просторові кордони регіонів* [Електронний ресурс] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 березня 2020 р.) К. : КНЕУ. 2020. С. 358-362.

36. Сотниченко Л. Л. Дослідження стану Інфраструктурного забезпечення регіонів України. *Економіка і організація управління*. 2014. № 1(17) 2(18). С. 255-263.

37. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

38. Васильєва О. О. Децентралізація як чинник розвитку трудового потенціалу аграрної сфери. *Стратегічні пріоритети трансформації економіки в умовах цифровізації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Запоріжжя, 29-30 жовтня 2019 р. Національний університет «Запорізька політехніка». Запоріжжя : ФОП Мокшанов В. В., 2019. С. 65-67.

39. Васильєва О. О. Децентралізація як чинник розвитку трудового потенціалу аграрної сфери: ризики та перспективи. *Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного (економічні науки)*. 2019. № 2 (40). С. 49-60.

Розділ 5 ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ

5.1. Продуктивність аграрної праці в умовах сталого розвитку

Домінуюча роль у розвитку економіки аграрного сектору була визначена ще у XVIII столітті фізіократами, які дотримувались положень про те, що тільки землеробна праця є продуктивною, а основним джерелом багатства є земля, й вважали, що першочергова увага держави має бути звернена на створення достатку «творінь землі». Не викликають сумнівів висновки засновника фізіократичної теорії Франсуа Кене, що сільське господарство створює справжнє благоденство нації, це - єдина галузь виробництва, де природним шляхом виникає додатковий «чистий продукт», має місце перевищення виробленого продукту над споживанням (приріст багатства народу) [27].

В статті Ф. Кене «Зерно» розглядається основна ідея фізіократів про те, що у сільському господарстві праця створює більше продуктів, ніж потрібно для відтворення його самого і умов його функціонування. Така підвищена продуктивність землеробної праці обумовлена самою природою. На думку фізіократів, саме багатства сільського господарства, що постійно відтворюються, є основою для всіх інших форм багатства, забезпечують заняття усім видам професій, сприяють розквіту торгівлі, добробуту населення, надають руху промисловість і підтримують процвітання нації.

Незважаючи на те, що майже за три століття з'явились нові тенденції розвитку сільського господарства, доходи в цій галузі, на думку послідовників Кене, залишаються продуктом землі і людини, а без прикладання праці людини земля не представляє цінності. Як писав Кене, без продукції сільського господарства нація не може мати інших джерел існування, крім промисловості і торгівлі [27, С. 98-104, 122, 123, 129, 130].

Вважаємо, що сільське господарство – особлива сфера виробництва. Земля, на відміну від інших засобів виробництва, не є продуктом праці людини, розміри землі не можуть бути збільшені. Земля за умови правильного використання в сільському господарстві не тільки не втрачає своїх якостей, але навіть покращує їх, в той час як всі інші засоби виробництва поступово застарівають морально й фізично або замінюються іншими. Земля, що є загальним засобом виробництва, виступає і як засіб праці, і як предмет праці.

Україна як країна з високим потенціалом в аграрно-промисловому комплексі за рахунок розвитку сільського господарства може стати ліде-

ром на світовому ринку продовольства, маючи потужний експортний продовольчий потенціал, що зумовлений наявністю комплексу необхідних факторів виробництва: значні площі родючих земель, дешева робоча сила, вдале географічне розміщення відносно ключових ринків збуту [28, с. 52]. Так, за результатами 2014 року, Україна посіла на світовому ринку продовольства перше місце з експорту соняшникової олії, четверте місце – кукурудзи та ячменю, п'яте – субпродуктів з курятини, сьоме – пшениці [63, с. 280].

Аграрний сектор України з його базовою складовою, сільським господарством, формує засади збереження суверенності держави, може стати джерелом росту національної економіки за рахунок своєї масштабності, стимулювання розвитку інших секторів економіки завдяки мультиплікативному ефекту [4, с. 4]. Оцінки Світового банку, що базуються на зіставленні показників деяких країн, підтверджують, що зростання ВВП, обумовлене зростанням сільського господарства, вдвічі ефективніше сприяє скороченню бідності, ніж від зростання ВВП за рахунок інших галузей економіки [40, с. 135]. За підрахунками, зростання сільського господарства лише на 1% сприяє зростанню на 2% економіки в цілому [4, с. 4].

Сільське господарство для України є пріоритетною життєзабезпечуючою галуззю економіки, від нього залежить продовольча та екологічна безпека людства, ця галузь є системоутворюючою в національній економіці, оскільки забезпечує розвиток переробних галузей та утворює ринок продовольства. В агропромисловому комплексі зосереджується одна з основних бюджетоутворюючих та інвестиційних складових економіки держави [60, с. 2]. Саме аграрний сектор створює передумови для соціальних перетворень у всіх сферах економіки та життєдіяльні умови для населення незалежно від сфери діяльності, - матеріальної, обслуговуючої або духовної [47, с. 285].

Україна є експортно зорієнтованою аграрною державою і ми вважаємо, що вітчизняний АПК визначає забезпечення не тільки національної, але й глобальної світової продовольчої безпеки. На думку європейських експертів найближчим часом Україна стане конкурентоздатною на європейському ринку в галузі ІТ-технологій, сільського господарства та промисловості. В умовах світової продовольчої кризи та зростання кількості населення на Землі попит на продовольство зросте на 70% [32, с.20].

За умови раціонального використання виробничого потенціалу вітчизняного аграрно-промислового комплексу держава зможе забезпечити продовольством не тільки власне населення, а й досягти продовольчої незалежності [7, с. 196]. Саме продовольча безпека гарантує соціально-політичну стабільність в суспільстві, розвиток нації, стійкий економіч-

ний розвиток [13, с. 102]. Стан продовольчої безпеки визначає рівень задоволення потреб населення у продуктах харчування, адже повноцінне харчування людини є необхідною умовою відтворення її здатності до праці [8, с. 196]. С. А. Сегеда вважає, що продовольча безпека держави може бути забезпечена шляхом подолання таких проблем як диспропорції у сільськогосподарському виробництві, низька рентабельність продукції сільського господарства, висока концентрація аграрної продукції в господарствах населення [48, с. 195]. Неможливо в повній мірі погодитись з дослідником щодо господарств населення, але вважаємо, що зазначені проблеми забезпечення продовольством можуть бути вирішені шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарської праці.

Аналіз галузевої структури виробництва України відносно інших країн світу (Рис. 5.1.1), сприятливі кліматичні умови та відповідні земельні ресурси показують перспективи щодо конкурентних переваг вітчизняного аграрного виробництва з точки зору як продовольчої безпеки так і ефективності інвестицій. Проте, сільське господарство України протягом останніх п'ятнадцяти років істотно зменшило свій внесок до валової доданої вартості – з 13,0% у 2000 році до 9,3% у 2009 році [46, с. 17].

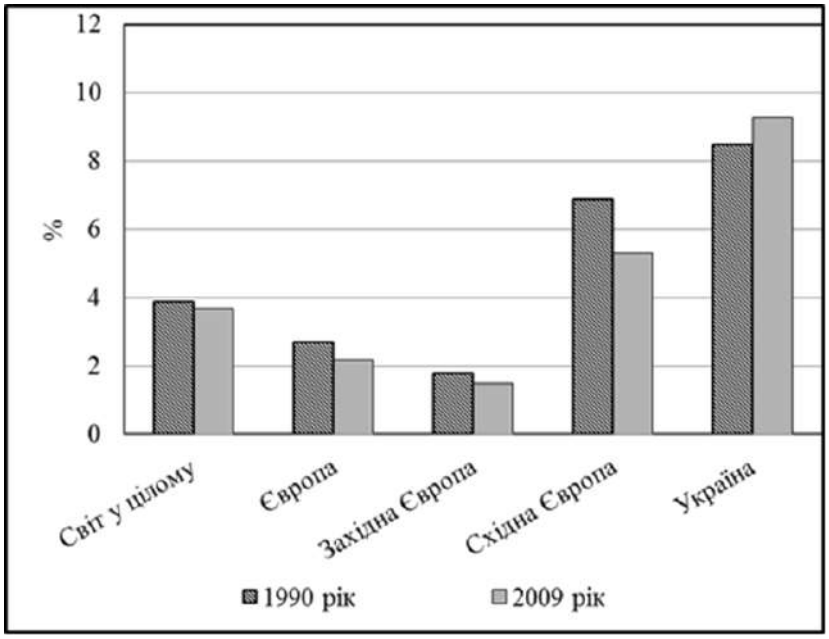

Рис. 5.1.1. Обсяги внеску сільського, лісового та рибного господарства у валову додану вартість, % [46]

Сільське, лісове та рибне господарство в структурі виробництва валової доданої вартості за видами економічної діяльності держав-членів Європейської економічної комісії Організації Об'єднаних Націй (ЄЕК ООН) займає 3%, в той час як для України у 2009 році його частка складала 11% [46, с. 20], що також дає підстави стверджувати про перспективи

збільшення обсягів реалізації сільськогосподарської продукції на експорт, у тому числі за рахунок підвищення продуктивності праці (Рис. 5.1.2).

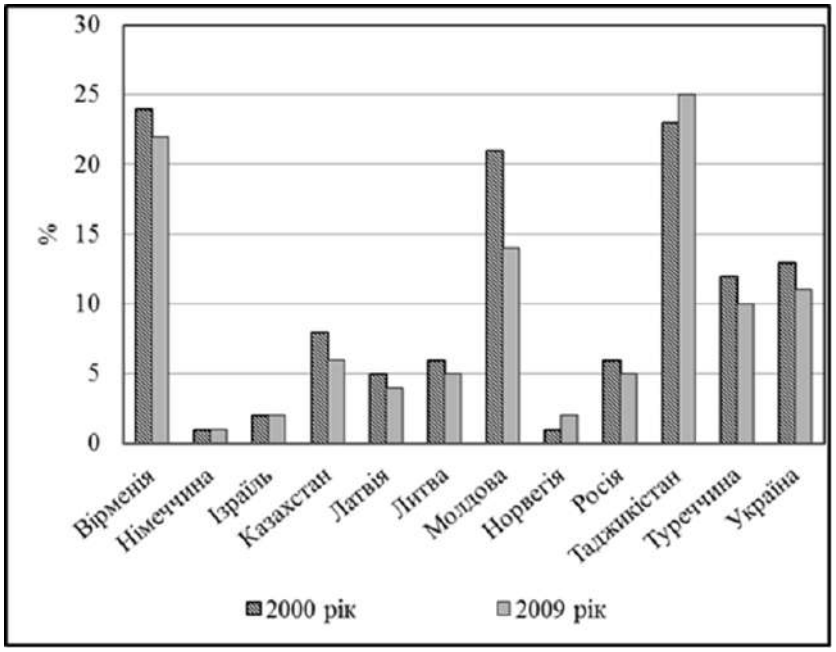

Рис. 5.1.2. Сільське, лісове та рибне господарство у структурі виробництва ВДВ за видами економічної діяльності у 2000 і 2009 рр., % до ВДВ країни, у дол. США за ПКС 2005 р.

Зростання продуктивності праці, як основа зниження собівартості продукції, має важливе економічне значення, оскільки за цих умов забезпечується збільшення обсягів виробництва продукції та її здешевлення [11, с. 28]. Основою зростаючого виробництва продуктів споживання є не тільки наявність земельних ресурсів, родючість ґрунтів, кліматичні фактори, а й продуктивність праці в сільському господарстві, наявний рівень якої, незважаючи на природні та матеріально-технічні ресурси, не відповідає сучасним вимогам, є значно нижчим від продуктивності праці розвинутих європейських країн та не набагато перевищує за цим показником деякі країни СНД (Рис. 5.1.3).

Хоча рівень продуктивності праці за всіма галузями економіки в Україні відносно інших країн ЄЕК ООН складає лише 28,8%, вітчизняне сільське господарство має найвищий показник продуктивності праці відносно інших країн ЄЕК – 48,2%. Така ситуація, з одного боку, також дає перспективи нарощування сільськогосподарського виробництва, а, з іншого, пояснюється способом розрахунків продуктивності праці згідно методології МОП, оскільки у кількості зайнятих не враховуються особи, які працюють на власних присадибних ділянках [46, с. 25].

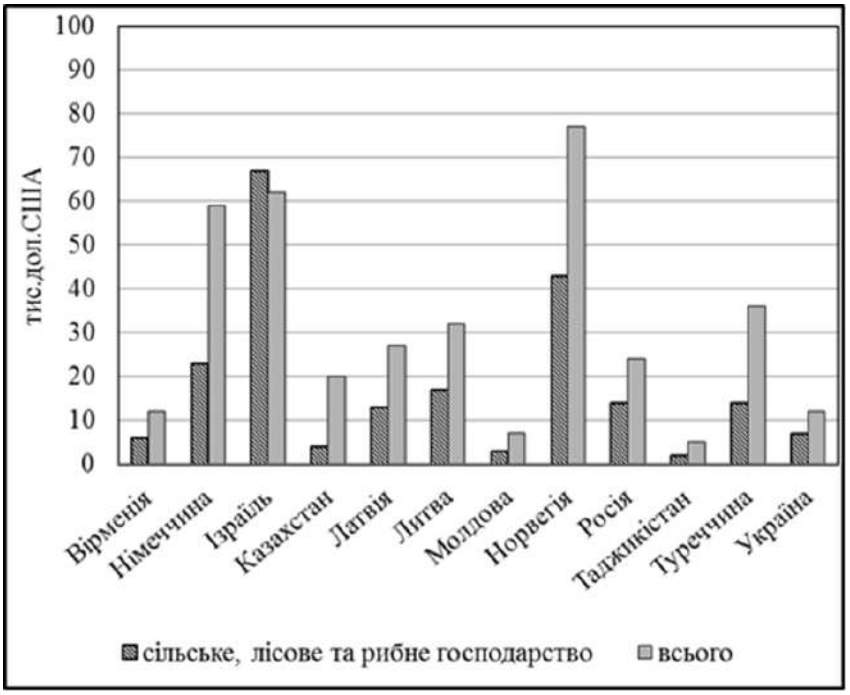

Рис. 5.1.3. Продуктивність праці країн регіону ЄЕК ООН за 2009 р. (ВДВ у міжнародно зіставних цінах тис. дол. США, в цінах і ПКС 2005 р. на одного зайнятого) [46]

Аналіз даних щодо річного рівня продуктивності праці в перерахунку на долари США на одного працюючого в Україні, деяких європейських країнах, Російській Федерації та США показує несприятливий стан розвитку аграрної сфери економіки нашої країни (Рис. 5.1.4). Україна значно відстає від розвинутих країн світу за рівнем продуктивності праці внаслідок деіндустріалізації аграрного виробництва, відносно низької урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності худоби, надлишкової зайнятості, нераціональної організації виробництва, руйнації економічного механізму та подрібнення сільськогосподарських підприємств [59, с. 130].

Низький рівень продуктивності праці обумовлюють: зношені виробничі фонди, використання застарілих технологій, недосконалих систем мотивації праці, відсутність гідних умов праці та відпочинку персоналу сільськогосподарських підприємств, недостатньо розвинена інфраструктура сільської місцевості. Зазначені чинники не тільки знижують продуктивність праці, а й якість сільськогосподарської продукції, що обумовлено зношеною технікою та збільшенням затрат сировини й енергетичних ресурсів.

На думку вчених [44, с. 106] високий рівень продуктивності праці в європейських країнах пояснюється значно вищими цінами на сільськогосподарську продукцію, ніж в Україні та Росії, а лідируюча позиція щодо продуктивності сільськогосподарської праці в США досягнута за рахунок

найбільш сприятливих природно-кліматичних умов ведення сільського господарства [10, с. 71].

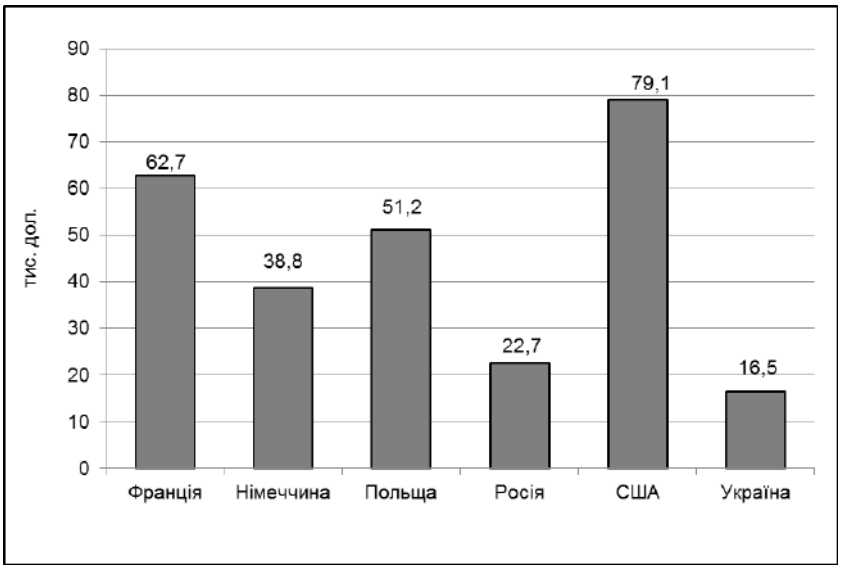

Рис. 5.1.4. Рівень продуктивності праці у сільському господарстві, тис. дол. на одного працюючого [2, 18]

На міжнародному рівні рівень продуктивності праці (як сума ВВП на одного зайнятого) в різних країнах зіставляється з відповідним показником, характерним для США. За цими показниками у 2010 р. лідирували Катар (де ВВП на одного зайнятого був на 55,9% вищий, ніж у США), Люксембург та Норвегія – 119,6 та 104,5%. За оцінками Conference Board, продуктивність праці в Україні складала лише 17,2% від американського рівня, тоді як, наприклад, у Польщі – 48,2%, Литві – 44,4%, Російській Федерації – 36,4%, Республіці Білорусь – 33,3%, Казахстані – 26,2% [50, с. 216].

За підсумками 2011 р. (МВФ) серед світових лідерів (за обсягом середньодушового ВВП по ППС) є Катар (98947,5 дол.), Люксембург (80558,8 дол.), Сінгапур (59710,3 дол.), Норвегія (53396,3 дол.), Бруней (49536,1 дол.), Гонконг (49417 дол.), США (48326,9 дол.), ОАЄ (47728,8 дол.), Швейцарія (44451,6 дол.), Нідерланди (42023,1 дол.). Україна в цьому списку посіла лише 103 місце (7222,4 дол.) [45].

У 2013 р. у рейтингу 50-и найінноваційніших країн світу (за списком міжнародного агентства Bloomberg) Україна посіла 42 місце, зайнявши за критерієм продуктивності праці в цілому 69 місце, продуктивності праці у промисловості – 34 місце. За іншими критеріями, які вказують на невирішеність проблем та наявні резерви щодо зростання продуктивності праці, заслуговують на увагу наступні: інтенсивність проведення НДДКР щодо внеску у ВВП – 37 місце, концентрація високих технологій – 47 місце, кількість дослідників на 1 млн. населення – 39 місце, рівень освіти – 6

місце, патентна активність – 17 місце. У першій п'ятірці лідери розмістились наступним чином: США, Південна Корея, Німеччина, Фінляндія, Швеція [56].

За важливою макроекономічною пропорцією щодо зв'язку рівня продуктивності праці з оплатою праці упродовж останнього десятиліття в Україні відмічаються відносно високі темпи зростання розміру середньомісячної номінальної заробітної плати. Це здебільшого зумовлено постійним підвищенням встановленого законодавством рівня мінімальної заробітної плати, тобто політичним фактором, натомість економічні механізми підвищення рівня заробітної плати в залежності від продуктивності праці виявилися менш ефективними, ніж у зарубіжних країнах [37, с. 38]. Низькі показники оплати та продуктивності праці і відставання рівня першого показника від рівня другого призводить до значних соціально-економічних наслідків, серед яких відставання України за інноваційними індикаторами, зниження якості життя населення, поширення бідності серед працюючих. На подолання цих та подібних явищ має бути направлена розробка комплексної програми соціально-економічних заходів, які спрямовані на реструктуризацію галузей, зорієнтованих на використання низькокваліфікованої праці; забезпечення відтворювальної та стимулюючої функцій заробітної плати; підвищення соціальних стандартів; запровадження ефективних систем оплати праці [50, с. 219].

На думку західних економістів, конкурентні переваги – це не тільки продуктивність праці, але й співвідношення в рівні оплати праці всередині країни і за кордоном [58, с. 149]. Для міжнародних порівнянь продуктивності та оплати праці Тимчасовими методичними рекомендаціями розрахунку продуктивності праці в економіці та за видами економічної діяльності встановлено необхідність використання зазначених показників у цінах за паритетом купівельної спроможності (ПКС), що нівелюють вплив внутрішніх цін. На рисунку 5.1.5 представлено результати аналізу різниці між темпами продуктивності та оплати праці в Україні та інших країнах у 2000-2007 рр. [52].

Темпи зростання оплати праці в окремі роки у деяких країнах залишалися вищими за темпи росту продуктивності праці. Так, в Україні в 2000 та 2007 рр. темпи зростання продуктивності праці перевищували темпи оплати праці. Причому, середній темп зміни зазначених показників за вказаний період виразив зворотну тенденцію на рівні 2,24%. Ще гіршою є тенденція співвідношення показників продуктивності та оплати праці тільки в Росії. Найкращі макроекономічні пропорції між темпами зростання продуктивності та оплати праці спостерігаються в Польщі, які за період 2001-2007 рр. склали 1,99%.

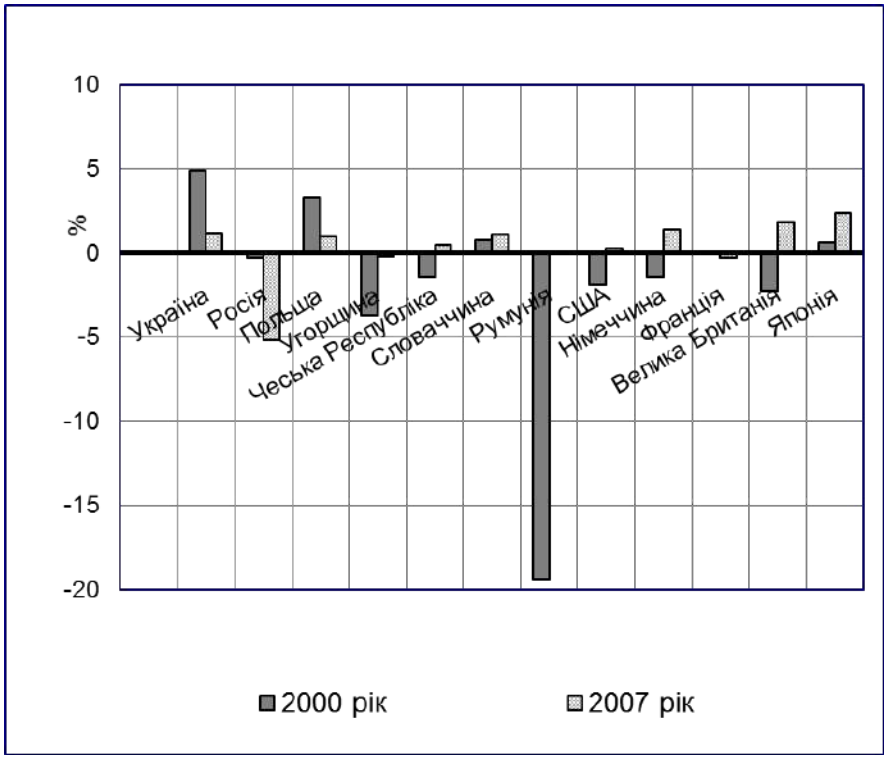

Рис. 5.1.5. Порівняльний аналіз різниці темпів продуктивності та оплати праці в цінах за ПКС

Оцінка сучасного стану продуктивності праці в сільському господарстві показує її невідповідність існуючим вимогам. Рівень продуктивності праці, незважаючи на наявні в Україні сприятливі природні ресурси, є значно нижчим від продуктивності праці розвинутих європейських країн та не набагато перевищує за цим показником деякі країни СНД [11, с. 29]. Динаміка продуктивності праці та середньомісячної заробітної плати виявляє стійку негативну тенденцію до зростання випереджаючими темпами заробітної плати порівняно з темпами росту продуктивності праці [11, с. 30]. На нашу думку, цей факт свідчить про недосконалість механізму формування оплати праці у сільському господарстві.

Розвиток національної економіки має базуватися на переважаючому зростанні продуктивності праці порівняно з оплатою праці зайнятих. Якнайбільша позитивна різниця між темпами продуктивності і оплати праці є умовою формування конкурентоспроможної економіки. На даному етапі ринкових реформ виникає необхідність підвищення державного регулювання процесами, що відбуваються у сфері зайнятості та оплати праці працівників. Державне регулювання у сфері праці має передбачати, перш за все, удосконалення законодавчо-правової бази, нормативів, методики розрахунків та вимірювання продуктивності праці, проведення систематичного обліку та аналізу тенденцій у динаміці продуктивності праці та заробітної плати на основі постійного моніторингу для забезпечення оптимального співвідношення в темпах зростання цих показників.

Підвищення ефективності функціонування сфери зайнятості та оплати праці працівників обумовлює впровадження її державного законодавчо-правового та нормативного регулювання, моніторингу основних макроекономічних показників та пропорцій [58, с. 149].

Порівняння України з розвиненими країнами доводить, що відставання нашої країни за рівнем оплати праці є більшим, ніж за рівнем продуктивності. За оцінками Г. Т. Кулікова, продуктивність праці в Україні становить лише 30% продуктивності праці в країнах Євросоюзу. При цьому середня заробітна плата в Україні в порівнянні з країнами ЄС становить не 30-40%, а близько 4-17% [31, с. 4].

Наведені дані дають підставу вважати, що пересічний працівник в Україні недоотримує оплату праці у порівнянні з витраченими трудовими зусиллями, продуктивністю праці. Така ситуація, на наш погляд, віддзеркалює надмірну експлуатацію праці, тобто нееквівалентний обмін праці і отримуваного доходу. З іншого боку, роботодавці в Україні масово економічно зацікавлені використовувати саме дешеву працю, не прагнучи до модернізації робочих місць, заміни застарілого обладнання, впровадження нових ресурсозберігаючих технологій, інновацій. Низька оплата праці, у свою чергу, зумовлює низьку продуктивність праці. І, навпаки, без підвищення продуктивності праці неможливо створити підґрунтя для зростання реальних доходів зайнятого населення.

Загальновідомо, що вирішальною передумовою зростання продуктивності праці є, передусім, науково-технічний прогрес, впровадження ресурсозберігаючих технологій, вдосконалення технології виробництва і продукції. Витрати розвинених країн на науку і високі технології у десятки разів перевищують аналогічні витрати в Україні, що дозволяє розвивати виробництво високотехнологічної продукції, яка приносить левову частку доходів від експорту, нарощувати обсяги виробництва конкурентоспроможних товарів і послуг. Однак вважаємо, що підвищення продуктивності праці не може бути самоціллю, адже пріоритетом в цивілізованому світі сьогодні є якісний людський розвиток.

Тому, опікуючись проблемою зростання продуктивності праці, на нашу думку, не можна нехтувати значенням соціальних процесів, забезпечення мінімальних гарантій в оплаті праці і соціальному захисті, розвитку освіти, науки, забезпечення охорони здоров'я, безпеки праці, підвищення кваліфікації, постійного професійного навчання кадрів. Ключовою проблемою на підприємствах залишається низька мотивація до високопродуктивної праці, до розробки раціоналізаторських пропозицій, винаходів. Науково-технічні, технологічні та соціально-економічні передумови зростання продуктивності праці сьогодні рідко стають пред-

метом обговорення соціальних партнерів на різних економічних рівнях, недостатньо враховуються в колективних трудових угодах, хоча правові засади для такого регулювання вже існують [49].

Одним із основних факторів підвищення продуктивності праці виступає соціально-економічний фактор, отже управління продуктивністю праці у значній мірі визначається тим, які моделі зайнятості можуть вивчатись та використовуватись як варіанти з урахуванням конкретних умов розвитку сільського господарства України.

На сучасному етапі щодо зайнятості в політиці різних країн світу виділяють японську, шведську та американську моделі, основними елементами яких могла б скористуватись й Україна.

В японській моделі зайнятості уряд стимулює закріплення сільського населення, що має позитивний вплив з точки зору мінімізації процесу урбанізаціїї населення Японії. Мультипликативний ефект сільськогосподарської галузі та гальмування міграції населення з сіл в міста характеризують таку систему як систему «довічного найму», основу якої складає гарантія зайнятості працівника в сільськогосподарському підприємстві до настання певного віку, підвищення розмірів матеріального благополуччя, систематичний розвиток освітньо-кваліфікаційного рівня персоналу.

Шведська модель зайнятості, як відомо, заснована на активній політиці зайнятості. По відношенню до сільського населення одним із регіональних аспектів шведської політики стабілізації виступає принцип рівномірного розселення населення територією країни за рахунок надання однакових можливостей отримання робочого місця та державних послуг.

На відміну від шведської, американська модель зайнятості характеризується децентралізацією ринку праці з жорстокою політикою ринку аграрної праці: при зміні кон'юнктури та скороченню виробництва скорочують робочі місця й звільнюють працівників, а не зберігають сільськогосподарські кадри, як в Японії.

Використання наведених моделей в Україні повинно враховувати національні традиції, політичну ситуацію та соціально-економічні умови [34, с. 19].

Вагомим фактором зростання продуктивності праці виступає науково-технічний прогреС. На відміну від світового рівня, динаміка інноваційної активності вітчизняних підприємств за останні 10 років демонструє негативні явища в цій сфері. Питома вага інноваційно активних підприємств у 2009 р. порівняно з 2000 р. скоротилась майже на 29% і склала лише 12,8% від загальної кількості підприємств України. Це найменший показник за останні 10 років. Така ситуація вкрай відрізняється від світових показників. Так, питома вага інноваційно активних підпри-

ємств в США складає 50%, Туреччини – 33%, Румунії – 47%. Якщо такий рівень інноваційної активності вітчизняних підприємств залишиться й надалі, то в умовах глобалізації економіки це унеможливить просування нашої країни на шляху ринкових перетворень [41, с. 93].

На сучасному етапі агропромисловий комплекс України перебуває у стані перманентної кризи, науково обґрунтовані шляхи виходу з якої є предметом дослідження багатьох вчених. Сільське господарство України протягом останніх років було низькорентабельним і навіть збитковим, й ми підтримуємо думку В. Г. Маргасової, що основною причиною цього є необґрунтовано висока вартість послуг, що надаються сторонніми організаціями сільськогосподарському виробництву [36, с. 207]. Вважаємо, що процеси структурної перебудови економіки України також негативно вплинули на розвиток сільського господарства, його технічну оснащеність: як зазначають П. М. Макаренко та А. Д. Топалов у зв'язку із роздрібненням великих сільськогосподарських підприємств та розпаюванням земель за цих умов зростає потреба в технічних засобах [35, с. 244]. Так, з 1990 по 2010 роки у сільському господарстві зменшилась більш ніж в три рази кількість тракторів та кількість зернозбиральних комбайнів, майже в три рази – кількість вантажних автомобілів [32, с. 20], що не давало можливість вчасно виконувати необхідні сільськогосподарські роботи й негативно впливало на урожайності культур, рівень якої був найвищим у 2011 році – 37 ц/га, у той час як у країнах Європи цей показник складає 65-70 ц/га.

Аналіз динаміки виробництва сільськогосподарської продукції (Рис. 5.1.6) показує його скорочення з 1990 по 2013 рік на 11%, за останніми офіційними даними Держкомстату України в 2013 році обсяг валової продукції сільського господарства становив 252,9 млрд. грн. Мінімальні обсяги виробництва продукції мали місце в період переходу України на ринкові умови господарювання: у 2003 році обсяг виробництва продукції рослинництва зменшився на 38%, а у 2000 році – обсяг продукції тваринництва скоротився на 57%. Останніми роками виробництво сільськогосподарської продукції поволі зростає, але, не зважаючи на позитивну динаміку, так і не досягнуті показники 1990 року.

Низькі економічні показники сучасної сільськогосподарської галузі також обумовлені несприятливими інституціональними змінами. Наприклад, у 2009 році на третину зменшилась бюджетна підтримка сільського господарства у порівнянні з 2008 роком, обсяг кредитів становив 29%, у тому числі пільгових – 17%, зросли відсоткові ставки за кредитами банків від 16 до 39% річних, податкові платежі до Зведеного бюджету від сільського господарства зросли на 10%, обсяги інвестицій склали лише 48% від

рівня 2008 року [40, с. 137]. Інвестиції в сільське господарство складають лише 0,5%, в той час як у країнах Європейського Союзу становлять 0,8%, а Туреччини – 4% [32, с. 20]. Ми погоджуємось з економістами, які вважають, що держава повинна «суттєво впливати на мотивацію розвитку інвестиційної діяльності в АПВ шляхом економічно обґрунтованого використання таких важелів регулювання, як податкова, бюджетна, грошово-кредитна, антимонопольна й цінова політика», адже ефективне відновлення матеріально-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах можливе саме за рахунок залучення інвестицій [18, с. 46].

Рис. 5.1.6. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства в Україні [2]

Приєднуємось до висновків Б. Я. Кузняка, що основними причинами падіння сільськогосподарського виробництва є слабка матеріальна зацікавленість аграрних працівників, недоліки в матеріально-технічній базі та відсутність вагомої державної підтримки господарств, що призвели до зниження урожайності зернових культур та зменшення продуктивності тварин. Сприятливі кліматичні умови в Україні, достатні земельні ресурси, з одного боку, й значне відставання показників урожайності зернових та продуктивності тварин з іншого [32, с. 20], дають підстави говорити про невикористані резерви виробничого сільськогосподарського потенціалу. Ми погоджуємось з президентом американо-української ді-

лової ради Морганом Вільямсом, що свій агропромисловий потенціал Україна використовує лише наполовину, внаслідок чого неповністю задоволені потреби населення у продовольчих товарах [1; 20, с. 21].

Аналіз рівня та структури споживання населенням продуктів харчування (табл. 5.1.1) свідчить про низький попит населення на продовольчі продукти – протягом 1990-2012 рр. фактичний рівень споживання більшості продуктів населенням був значно нижчим від раціональних норм споживання.

Таблиця 5.1.1

Споживання основних продуктів харчування на одну особу за рік, кг

Види продуктів	Європейський Союз	Україна				
		Раціональні норми споживання*	Споживання			
			1990	2005	2013	у 2013 році до раціональних норм,%
м'ясо і м'ясопродукти	95	80	68,2	39,1	50,4	63
молоко і молочні продукти	363	380	373,2	225,6	242,4	63.8
яйця, штук	222	290	272	238	216	74.5
риба і рибопродукти	24	20	17,5	14,4	20,4	102
цукор	41	38	50,0	38,1	34,8	98,9
олія та інші рослинні жири	19	13	11,6	13,5	24	184
картопля	81	124	131,0	135,6	102	82,2
овочі та баштанні	116	161	102,5	120,2	103,2	89
плоди, ягоди, виноград	110	90	47,4	37,1	42	46,7
хліб і хлібні продукти	91	101	141,0	123,5	112,8	124

Джерело: складено автором даними [32, 53]

**За термінологією МОЗ України «Орієнтовний набір основних продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005-2015 роки»*

Порівняльний аналіз споживання населення продуктів харчування (Рис. 5.1.7) свідчить про низькі фактичні рівні споживання таких важливих для організму людини продуктів як м'ясо і м'ясопродукти, молоко і молочні продукти, плоди, ягоди та виноград.

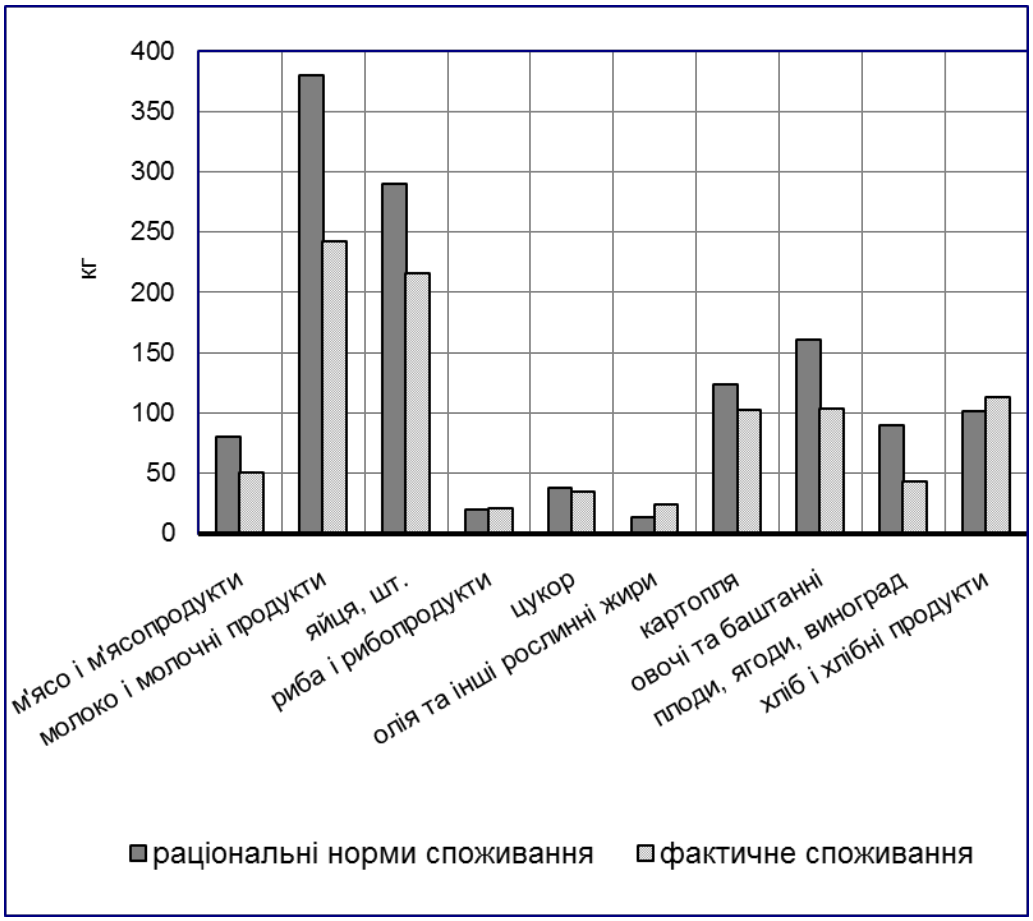

Рис. 5.1.7. Рівень достатності споживання продуктів у 2013 році, на одну особу на рік, кг

Внаслідок зростання цін на продукти харчування протягом останніх років, особливо продуктів тваринного походження, населення обмежує їх споживання. Потреби у поживних речовинах європейці забезпечують за рахунок м'ясних та молочних продуктів, риби, овочів та фруктів, а населення України в основному споживає відносно дешеві хлібопродукти, овочі, картоплю та яйця, фактичні обсяги споживання яких перевищують раціональні норми [48, с. 197]. Вважаємо, що така незбалансованість харчових раціонів населення України, дефіцит тваринного білка, не дають можливості повноцінного відтворення здатності людей до продуктивної праці. На нашу думку, такій негативній тенденції запобігатиме сталий розвиток сільського господарства, адже Національна парадигма сталого розвитку України одним із завдань щодо збалансованого соціально-економічного зростання визначає якісну зміну у структурі харчування населення та підвищенні калорійності продукції [39, с. 42].

Частково можна погодитись з доводами В. Г. Маргасової, яка вважає, що причинами неефективного використання сільськогосподарського потенціалу є недостатня конкурентоспроможність продукції, її невідповідність міжнародними стандартам якості та безпеки, низький рівень інвестицій, використання застарілих технологій, низька економічна ефек-

тивність сільськогосподарського виробництва, зруйновані сівозміни, виснаження ґрунтів [36, с. 211].

Вразливі для сільськогосподарського виробництва проблеми вичерпності ресурсів та макроекономічні наслідки зміни клімату потребують керованого цивілізаційного екологічно збалансованого розвитку, що гарантує довгострокову перспективу існування майбутніх поколінь. Зазначимо, що саме концепція сталого розвитку передбачає встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства й захистом інтересів майбутніх поколінь [15, с. 126]. Сталий розвиток (sustainable development) є «життєздатним», всебічно збалансованим розвитком й базується на триєдності завдань економічного розвитку, сталості та справедливості [9; 11; 20].

Сталий розвиток, в основу керованості якого покладені системний підхід та використання сучасних інформаційних технологій, дозволяє обирати найбільш оптимальні напрями розвитку економіки [33, с. 26]. На думку О. М. Згуровського та А. С. Філіпенка стійкий розвиток є тривалим економічним розвитком, який залежить від ряду індикаторів [21; 22; 57, с. 176]. Як зазначають О. М. Кулініч та А. С. Філіпенко стійкий розвиток характеризують близько 135 індикаторів: 23 економічних, 41 соціальний та 55 екологічних [33, С. 29]. На нашу думку, одним із індикаторів сталого розвитку сільського господарства, що об’єднує в собі економічні, соціальні та екологічні аспекти, виступає продуктивність праці, яка є важливою умовою добробуту населення, провідним критерієм соціально-економічного прогресу суспільства.

Заслуговує на увагу методологічна основа дослідження поняття сільського розвитку, зазначена в Концепції багатофункціональності сільського господарства, згідно якої має місце невідворотній зв'язок між різними функціями сільського господарства у економічній, соціальній та екологічній сферах [54, с. 20].

Останніми роками розвиток сільського господарства та села знаходиться в полі уваги сучасної економічної науки, оскільки багатофункціональний характер сільського господарства дозволяє вирішувати нагальні проблеми: подолання бідності, продовольчої безпеки, підвищення рівня життя сільського населення, сприяння збалансованому розвитку сільських територій [54, с. 16].

Сільському розвитку присвячені праці багатьох вчених, точки зору яких схиляються до того чи іншого об’єкта розвитку: сільське господарство чи сільська територія, тобто галузевий та територіальний підходи.

Територіальний підхід знайшов своє відображення у вітчизняній економічній практиці під впливом типології Європейського Союзу, в якій виділяють переважно сільські, економічно інтегровані або змішані; пере-

важно міські або урбанізовані території [54, С. 18], підхід враховує частку сільського населення та відстані територій від урбанізованих центрів.

Ми схиляємось більше до галузевого підходу, враховуючи стабільний розвиток сільської спільноти, який відповідає критеріям економічної, соціальної та екологічної ефективності й забезпечує виконання селом його національно-економічних функцій: розширене відтворення населення, зростання рівня його життя, поліпшення екологічної ситуації на сільській території (місцевості) саме за рахунок розвитку сільського господарства [47, с. 286]. Але при цьому необхідно враховувати й територіальні аспекти: адже густота населення, територіальна віддаленість впливають на кількість та якість трудового потенціалу, носія сільськогосподарської праці.

Економічні аспекти використання праці як фактору сільськогосподарського виробництва привернули увагу багатьох вітчизняних вчених-економістів, зокрема, А. Г. Бабенка, О. А. Бугуцького, В. В. Вітвіцького, В. К. Горкавого, В. С. Дієсперова, П. М. Макаренка, М. Й. Маліка, Т. І. Олійник, П. Т. Саблука, А. Д. Чикуркової. Проте високий динамізм соціально-економічних та політичних чинників розвитку сільськогосподарської галузі потребує коректив у формуванні та використанні трудових затрат, дієвого мотиваційного механізму. Концепція сталого розвитку сільського господарства потребує обґрунтування та удосконалення підходів щодо управління продуктивністю праці в сільському господарстві.

Сталий розвиток сільського господарства, за визначенням Інституту сталого розвитку, базується на засадах збалансованості виробничої та соціальної сфер з метою задоволення життєвих потреб нинішнього та майбутнього поколінь. Цей принцип в повній мірі відображає динаміка продуктивності праці, яка безпосередньо залежить від трудової мотивації. До ключових проблем розвитку аграрного сектору економіки України можна віднести низьку конкурентоспроможність та високу собівартість сільськогосподарської продукції, недостатній рівень техніко-технологічної модернізації, низьку ефективність впровадження наукових розробок та інновацій в агропромислове виробництво, недостатньо розвинену інфраструктуру ринку сільськогосподарської продукції, дефіцит висококваліфікованих кадрів, низьку якість життя сільського населення, поглиблення демографічної кризи в сільській місцевості. Вважаємо, що недосконалі механізми мотиваційного впливу на працівників сільськогосподарської галузі призводять до зниження продуктивності та ефективності праці.

Одним з ключових завдань сталого розвитку сільського господарства є забезпечення економічного, соціального, демографічного та духовного розвитку, які, в свою чергу, визначаються соціальними та економіч-

ними індикаторами. До соціальних індикаторів відносять демографічну ситуацію, стан освіти, розвиток інфраструктури, поінформованість суспільства. Група економічних індикаторів включає фінансові та матеріальні ресурси, новітні технології. Сталий розвиток сільського господарства передбачає зменшення питомої ваги зайнятих у виробництві продукції сільського господарства за рахунок збільшення їх кількості у переробній галузі та інфраструктурі, тобто зниження питомої ваги живої праці у виробництві сільськогосподарської продукції.

За прогнозами ООН, чисельність населення Землі у 2050 р. зросте до 9,3 млрд. осіб, тоді як продуктивність рослинницької продукції – тільки на 15%, вміст білка в продуктах харчування зменшиться на 20% [29]. Забезпечення продуктами харчування людство, підвищення продуктивності сільського господарства, не знижуючи якості продукції, є цілями сталого розвитку сільського господарства, які будуть досягнуті за сприятливих природно-кліматичних умов для вирощування сільськогосподарських культур та раціонального використання людського потенціалу. Сучасними ознаками сталого розвитку сільського господарства повинні бути коеволюція та використання ресурсозберігаючих технологій, що є необхідною умовою прогресу. Всі зазначені індикатори задіяні в процесі підвищення продуктивності праці, рівень якої згідно розробленої Міністерством аграрної політики та продовольства України Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року планується збільшити у два рази, а зростання середньомісячної заробітної плати довести до середньої по галузях економіки.

Ефективне управління продуктивністю праці з метою її підвищення передбачає її вимірювання, оцінку, аналіз чинників, факторів та резервів її зростання.

Рівень продуктивності праці визначають зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішні чинники (соціально-економічний стан сільського господарства та сільських поселень, інфраструктура, матеріально-технічне забезпечення галузі) кількісно характеризують ступінь використання персоналу та виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств. Внутрішні чинники (механізація та автоматизація виробництва, підвищення якості сировини, удосконалення організації та дисципліни праці, удосконалення мотивації та стимулювання праці, розвиток персоналу) забезпечують результати роботи підприємств [62, с. 24].

Структура витрат на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах включає витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи, матеріальні витрати, які ввійшли до собівартості продукції, амортизацію та інші витрати, включаючи

оплату за оренду. Так, за 2012 рік на оплату праці витрачено лише 9,4%, на соціальні заходи – 3,4%, в той час як майже 69% складали матеріальні затрати [5], що підтверджує низьку мотивацію праці та недосконале матеріально-технічне забезпечення. Заробітна плата у сільському господарстві є найнижчою в сфері матеріального виробництва.

Демографічна ситуація, як один із соціальних індикаторів сталого розвитку, залишається доволі несприятливою для сільської місцевості - станом на 1 серпня 2011 року сільське населення України складало 31% всього населення, в селах України спостерігається надзвичайно високе демоекономічне навантаження, де кожний працездатний має утримувати більше, ніж одного непрацездатного, що погіршує можливості зростання рівня життя сільського населення [5, с. 40].

Вважаємо, що найбільш важливим складовим елементом продуктивних сил, передумовою та пріоритетним засобом сталого розвитку є освіта, яка визначає стан економічного розвитку підприємств та конкурентоспроможність продукції. Якість та рівень освіти сільської молоді погіршується, постійно збільшуються частка сільського населення, яке має лише базову середню освіту. Така ситуація зумовлена низьким рівнем життя сільського населення, скрутним матеріальним становищем та незадовільним станом загальноосвітніх шкіл. Більшість сіл не мають в достатній кількості дошкільних установ, закладів соціально-культурного призначення. Внаслідок зменшення кількості дітей шкільного віку 50% сіл не мають середніх навчальних закладів. Побут сільського населення забезпечений газопроводами у 36% сіл, централізованим водопостачанням у 22% сіл, дорогами з твердим покриттям – 58% сіл, у сільській місцевості каналізацією обладнано лише 21% житлової площі [5, с. 42].

Сьогодні залишається актуальною проблема кадрового забезпечення в сфері високотехнологічного аграрного виробництва. Інноваційні процеси в сільськогосподарській науці забезпечують близько 430 докторів наук, що становить лише 3% від вітчизняних наукових кадрів вищої кваліфікації [38, с. 94].

Кількість та якість основних технічних засобів в сільськогосподарських підприємствах катастрофічно зменшується, що призводить до грубих порушень технологічних процесів вирощування сільськогосподарських культур [12, с. 63]. Застарілий фізично та морально технічний парк сільськогосподарських підприємств негативно впливає на рівень продуктивності праці [35, с. 238].

На нашу думку, на сьогодні не втратили своєї актуальності основні якісні фактори соціально-економічного розвитку з позицій продовольчої безпеки: підвищення продуктивності праці у сільському господарстві на

основі вдосконалення економічних відносин, використання різноманітних форм господарювання, закріплення прав на землю та засоби виробництва, застосування високопродуктивних технічних засобів, удосконалення організації праці, нових технологій, поліпшення умов праці та побуту в сільській місцевості [42, с. 3].

Рівень продуктивності праці залежить від ступеню використання її резервів, недовикористаних можливостей підвищення ефективності праці. Вважаємо, що у сільському господарстві основними шляхами підвищення продуктивності праці є збільшення фондозабезпеченості підприємства та фондоозброєності праці, впровадження ресурсозберігаючих та енергозберігаючих технологій, вдосконалення організації праці, підвищення її інтенсивності. Необхідно приділити увагу й іншим важливими напрямами зростання продуктивності праці, підвищенню соціальних індикаторів: підвищення кваліфікації кадрів для агропромислового комплексу, посилення матеріального стимулювання, поліпшення умов праці та відпочинку.

Підвищення продуктивності праці в сільському господарстві можливе за рахунок збільшення обсягів валової продукції, що зумовлена підвищенням урожайності сільськогосподарських культур, забезпечення зростання продуктивності худоби; економії робочого часу та вивільнення трудових ресурсів з виробничої сфери; а також використовуючи резерви комплексного впливу, які одночасно забезпечують збільшення виробництва продукції та зменшення витрат робочого часу [59].

Таким чином, визначення напрямів зростання продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах дасть змогу на основі науково обґрунтованої політики щодо мотивації та оплати праці, кадрового забезпечення сільськогосподарської галузі, розвитку соціальної сфери села відродити рівень сільськогосподарського виробництва України і, тим самим, забезпечити сталий розвиток сільського господарства України та зміцнити продовольчу безпеку не тільки нашої держави, а й світу в цілому [9, с. 65].

Література:

1. Agriculture at a Crossroads. The International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (IAASTD): global report / edited by Beverly D. McIntyre…[et.al.], 2009. 606 p.

2. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

3 Айвазян С. А., Мхитарян В. С. Прикладная статистика и основы эконометрики. М. : ЮНИТИ, 1998. 1022 с.

4. Анікеєнко В. М. Державна політика розвитку аграрного сектору економіки України. *Держава та регіони*. 2013. № 4 (44). С. 4-7.

5. Бабенко А. Г., Васильєва О. О. Особливості відтворення трудового потенціалу в аграрному секторі України. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 5. С. 38-45.

6. Бородіна О. М. Інституційний розвиток сільського господарства та села України і Росії та його гармонізація з європейською політичною практикою. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 48-61.

7. Бужин О.А. Управління продовольчою безпекою: потреба населення у харчових білках. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 7 (121). С. 195-199.

8. Бужин О.А. Управління продовольчою безпекою: визначення загальних показників потреби населення у вуглеводах, які повинні надходити з продуктами харчування. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 9 (123). С. 195-199.

9. Васильєва О.О. Індикатори сталого розвитку сільського господарства України. *Науковий Вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького (серія «Економічні науки»).* 2014. Том 16, № 1 (58). Частина 1. С. 62-66.

10. Васильєва О.О. Продуктивність праці в сільському господарстві: чинники та резерви. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / За ред. М.Ф. Кропивка. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2014. № 1 (25). С. 70-75.

11. Васильєва О.О. Стан продуктивності праці у сільському господарстві України. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 54. С. 26–33.

12. Васильєва О.О. Формування кадрової складової інноваційного потенціалу АПК регіону. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / За ред. М.Ф. Кропивка. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2012. С. 60-69.

13. Гачек Т. С., Дадак О. О., Дорош М. М., Грабовський Р. С. Перспективи розвитку аграрного сектору України в контексті подолання світової агропродовольчої кризи. *Науковий Вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького (серія «Економічні науки»).* 2014. Том 16, № 1 (58). Частина 1. С. 101-109.

14. Генкин Б. М. Экономические и правовые основы повышения производительности и оплаты труда в России на основе применения новых технологий. *Проблема ефективного використання та професійно-технічної підготовки кадрів промислового сектору економіки України*: міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28-29 листопада 2007 р.: у двох томах. К.: РВПС України НАН України, 2008. Т. 1. С. 141-150.

15. Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: Монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 240 с.

16. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник. 4-те вид., оновлене. К.: Знання, 2009. 390 с.

17. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник. К.: Знання, 2004. 535 с.

18. Дадашев Б.А. Інвестиційний розвиток сільського господарства України. *Агроінком*. 2013. № 4-6. С. 43-46.

19. Дарченко Н. Д. Питання методології вимірювання продуктивності різних рівнів економіки. *Продуктивність*. 2000. № 3. С. 13–18.

20. Дзюба В. І. Продуктивність праці: способи оцінки та вимірювання. *Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна. Проблеми економіки транспорту.* 2013. Вип. 5. С. 57-61.

21. Згуровський О. М. Дослідження переривистого характеру глобалізації в контексті суспільного розвитку та безпеки країн світу (Ч. 1). *Системні дослідження та інформаційні технології.* 2009.№2. С. 121–133.

22. Згуровський О. М. Дослідження переривистого характеру глобалізації в контексті суспільного розвитку та безпеки країн світу (Ч. 2). *Системні дослідження та інформаційні технології.* 2010. №3. С. 112–122.

23. Економіка підприємства: підручник / Петрович Й. М., А. Ф. Кіт, В. В. Кулішов [та ін.]; за заг. ред. Й.М. Петровича. Львів: Новий світ-2000, 2004. 680 с.

24. Економіка праці та соціально-трудові відносини: навч. посіб. / Є. П. Качан,О. П. Дяків, В. М. Островерхов та ін.; За ред. Є. П. Качана. К.: Знання, 2008. 407 с.

25. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 К. : Видавничий центр «Академія», 2002. 951 с.

26. Єременко В. О. Підвищення продуктивності: теорія, досвід, шлях України. Краматорськ: Видавництво Центру продуктивності Міністерства праці та соціальної політики України, 2000. 398 с.

27. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М., 1960. С. 98-104, 122, 123, 129, 130.

28. Клименко Л. В. Напрями забезпечення глобальної продовольчої безпеки на основі розвитку агропродовольчого підкомплексу України. *Економіка та держава*. 2013. № 5. С. 51-54.

29. Крупа О. М. Оцінка стану продовольчої безпеки в Україні. *Ефективна економіка. Електронне наукове фахове видання*. 2013. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?n=6&y=2013.

30. Кругман П. Р. Международная экономика. Теория и политика / П. Р. Кругман, М. Обстфельд; пер. с англ.; под ред. В. П. Колесова, М. В. Кулакова. М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. 799 С.

31. Куликов Г. Т. Шляхи регулювання оплати праці в Україні. *Праця і зарплата*. № 29. 6 серпня 2008 р. С. 4-6.

32. Кузняк Б. Я. Стабільний розвиток сільського господарства - основа продовольчої безпеки України. *Економіка і регіон*. 2013. № 1. С. 19-25.

33. Кулініч О. М. Сталий розвиток національної економіки як ознака цивілізаційних процесів XXI століття. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 1 (127). С. 25–31.

34. Лещиловский П. В. Особенности формирования и использования труда в сельской местности. *Известия Академии аграрных наук Республики Беларусь.* 2001. № 1. С. 17-21.

35. Макаренко П. М. Ринкова трансформація аграрного сектора: теорія та практика: монографія / П. М. Макаренко, А. Д. Топалов. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2006. 373 с.

36. Маргасова В. Г., Пидан К. М. Оцінка сучасного стану сільського господарства України. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія 1 : Економіка* . 2012. Вип. 1. С. 206-213.

37. Мельник С. В. Україна і світ: соціально-економічні зіставлення / С. В. Мельник, Н. С. Гаєвська, Ю. С. Сімакова. Луганськ : ДУ НДІ СТВ, 2011. 98 с.

38. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. 282 с.

39. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. К. : Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. 72 С.

40. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. К. : НВЦ НБУВ, 2010. 232 С.

41. Орленко О. М. Продуктивність праці як критерій ефективності інноваційної діяльності підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2011. № 2, Т. 2. С. 91-95.

42. Підвищення продуктивності праці в сільському господарстві / В. К. Горкавий, В. Й. Шиян, О. Д. Юхно та ін. К. : Урожай, 1990. 112 с.

43. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.) / Пер. з англ. 2-ге вид. К.: Інтелсфера, 2000. 360 с.

44. Прока Н. И., Волчёнкова А. С. Сравнительный анализ уровня производительности труда в аграрном секторе экономики. *Вестник ОрелГАУ*. 2012. № 2. С. 106-112.

45. Рейтинг стран мира по среднедушевому ВВП по паритету покупательной способности в 1980–2017 гг. по версии МВФ. URL: http://www.businessforecast.by/partners/ratings/506/.

46. Ризики та перспективи розвитку України у період посткризового відновлення: монографія / [А. І. Даниленко, В. В. Зимовець, В. І. Сіденко та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України А. І. Даниленка; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. К., 2012. 348 с.

47. Роздайбіда О. В. Сталий сільський розвиток - невід'ємна складова людського розвитку в Україні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Економічна теорія та право*. 2013. № 2. С. 285-287.

48. Сегеда С.А. Оцінка споживання основних продовольчих продуктів в Україні. *Збірник наукових праць ВНАУ (серія «Економічні науки»)*. 2012. № 3 (69). С. 195–199.

49. Семикіна М. В. Продуктивність праці: методологія вимірювання, передумови зростання. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010. Вип. 17.

50. Семів Л. К. Необхідність управління продуктивністю праці у галузях економіки України. *Наука й економіка*. 2013. № 3 (31). С. 215-220.

51. Синк Д. С. Управление производительностью: планирование, измерение и оценка, контроль и повышение / Д. С. Синк; пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. В. И. Данилова-Данильяна. М. : Прогресс, 1989. 528 с

52. Соколик М. П. Продуктивність та оплата праці за паритетом купівельної спроможності в Україні та інших країнах: порівняльний аналіз. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 1. С. 85-103.

53. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики. К. : Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. 566 с.

54. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. К., 2010. 376 с.

55. Тимчасові методичні рекомендації розрахунку продуктивності праці в цілому в економіці та за видами економічної діяльності: затв. Наказом Міністерства економіки України від 26 груд. 2008 р., № 916. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0916665-08.

56. Украина попала в рейтинг самых инновационных стран мира. URL: http://glavred.info/archive/2013/02/04/175506-14.html.32.

57. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. К. : Либідь, 2000. 234 с.

58. Чернушкіна О. О. Продуктивність праці: тенденції та перспективи зростання. *Економічний форум*. 2013. № 4. С. 146-150.

59. Чорна Р. М. Продуктивність праці у сільському господарстві як основний чинник, що визначає науково-технічний прогрес галузі. *Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки*. 2013. Вип.23. С. 126-133.

60. Ягольник О. Г. Стан та перспективи розвитку сільського господарства і харчової промисловості України. *Цукрові буряки* . 2009. № 3. С. 2-3.

61. Янковий Р. В., Харченко Т. С. Шляхи підвищення продуктивності та результативності праці на підприємстві. *Економіка: реалії часу. Науковий журнал*. 2013. № 1 (6). С. 23-26.

62. Эйлон С. Система показателей эффективности производства (прикладной анализ) / С. Эйлон, Б. Голд, Ю. Сезан; пер. с англ.; предисл. и науч. ред. Ю. Я. Ольсевича. М. : Экономика, 1980. 182 с.

63. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К. : НІСД, 2015. 684 с.

5.2. Аналіз концептуальних положень щодо сутності продуктивності праці як показника ефективності використання трудового потенціалу

Наукові дослідження щодо сутності економічної категорії «продуктивність праці» пов'язані із з'ясуванням термінів «праця», «предмети праці», «засоби праці», «продуктивна сила праці», «трудомісткість», «ефективність праці» та «інтенсивність праці». Досить детальне визначення категорії «праця», на наш погляд, наводить в економічному словнику професор С. В. Мочерний: праця розглядається як «процес свідомої доцільної діяльності людей, в якій вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і контролюють обмін речовин між собою і водночас змінюють власну природу». Розкривається взаємозв'язок основних економічних категорій: «праця», «предмети праці», «засоби праці», об'єднуюча роль в якому належить людині: саме праця людини засобами праці впливає на предмет праці [21, С. 260]. В процесі праці шляхом використання праці предмети праці утворюють засоби виробництва. Заслуговує на увагу визначення категорії «праця», яке наводить академік С. Г. Струмілін: «праця у матеріальному виробництві – це процес, що від-

бувається між людиною та природою, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою та природою», праця розглядається як фізіологічний процес [51, с. 6]. В цьому визначенні, по-перше праця пов'язується з людиною, а, по-друге, до категорії «праця» належить лише суспільно корисна діяльність людини.

Праця як доцільна діяльність людей, спрямована на задоволення їхніх життєвих потреб, є неодмінною умовою існування та розвитку суспільства. Процес праці, незалежно від того, за яких конкретних історичних умов він триває, має включати в себе наступні елементи: предмет праці, засіб праці, технологія діяльності, організація праці, сама праця [23, с. 8]. Працю можна трактувати і як процес, що відбувається між людиною та природою, в якому людина власною діяльністю опосередковує, регулює й контролює обмін речовин між собою та природою. Здійснюючи вплив на природне довкілля, змінюючи та пристосовуючи його до своїх потреб, економічно активна людина не лише забезпечує своє існування, а й створює умови для розвитку та прогресу суспільства [23, с. 9].

К. Маркс писав, що в процесі праці споживається робоча сила, людина змінює форму та властивості природних матеріалів, предметів праці, відповідно своїх цілей, загальним засобом праці виступає земля [35, с. 43]. В процесі праці людина створює різні продукти: як для особистого вжитку, так і в якості сировини для виробництва інших продуктів, тобто засобів праці.

Єдиним джерелом вартості виступає праця, що витрачається в процесі доцільної діяльності людини з відтворення матеріальних та духовних благ [5, с. 14]. Отже, вартість товару, виражена в його міновій вартості, характеризується працею, що витрачена на його виготовлення, тобто в ньому уречевлена [35, с. 26].

Праця у галузі сільського господарства має специфічну особливість: предметами праці виступають живі організми (рослини та тварини), що знаходяться під впливом природно-кліматичних умов, дія праці на них обмежена певними біологічними законами. Праця однакової кваліфікації та фондоозброєності може призводити до різних результатів в залежності від природних умов. Тобто результати праці в сільському господарстві обумовлені як природніми (ґрунтово-кліматичними та біологічними), так і економічними процесами, які визначає праця людини, рівень її кваліфікації та інтенсивності. Робочий час виступає мірою витрат праці, кількість створеного продукту – результатом процесу праці [11, с. 259].

Праця як доцільна діяльність людини зі створення матеріальних та духовних благ, що необхідні для життєдіяльності, спрямована на досягнення певного виробничого ефекту [56]. Саме це, на наш погляд, зумов-

лює необхідність визначення категорії «ефективність праці». Ми погоджуємось з Бабенком А. Г., який вважає, що ефективність праці доцільно розглядати у вузькому розумінні – на рівні сільськогосподарського підприємства чи сільського господарства в цілому та у широкому розумінні як відношення реально отриманих результатів до витрат праці у сфері виробництва, обслуговування та особистому підсобному господарстві. У більш вузькому розумінні ефективність автор розглядає ідентичною з продуктивністю праці [3, с. 5]. Основним показником ефективності праці виступає національний дохід у розрахунку на душу населення або на одну працездатну особу. Але ж поняття «ефективність праці» та «продуктивність праці» не є тотожними, оскільки продуктивність праці відноситься до матеріального виробництва, а ефективність праці показує, наскільки праця стане більш плодотворною при створенні відповідних умов [3, с. 6].

Результат продуктивності праці може бути виражений кількістю продуктів праці у вартісному та натуральному вигляді, а ефективність праці показує продуктивну силу праці.

Сутність економічної категорії «продуктивність праці» розглядалась в працях К. Маркса з огляду на характер та властивості процесу праці, його роль у створенні матеріальних та духовних благ. Матеріальні блага, якими користуються люди у повсякденному житті, створюються працею, в процесі якої люди використовують свої фізичні та духовні здібності для пристосування можливостей природи до своїх потреб: виробляються харчі, одежа, предмети побуту, промислові машини та механізми. Саме в процесі праці люди розвивають свої здібності, накопичують досвід, поглиблюють знання, саме через працю створюються нова техніка та вдосконалюються технології, що, в свою чергу, створює додаткову кількість продуктів [13, с. 5]. Ф. Енгельс писав, що праця – це «… перша основна умова всього людського життя, й притому у такому ступені, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину» [27, с. 486].

Процес праці пов’язувався безпосередньо з людиною, яка усвідомленою та цілеспрямованою діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін між собою та природою. В процесі праці відбувається взаємодія людини та предметів природи, результатом якої є зміна форми чи якості предметів природи стосовно потреб людини [40, С. 15]. Сам процес праці згасає в продукті праці у формі його матеріального буття, при цьому затрачуються фізична та духовна енергія людини, тобто затрачується робоча сила. Праця, як цілеспрямована виробнича діяльність людей, створює різноманітні споживчі вартості та визначає їх суспільну корисність.

Класична економічна теорія працю розглядає в двох формах: конкретна (жива) праця, в процесі якої створюється споживча вартість, та абстрактна (минула) праця, яка створює вартість товарів [21, с. 260]. Жива праця витрачається працівниками в процесі виготовлення продукту, а минула (абстрактна) праця витрачена на попередніх стадіях виробництва й уречевлена в предметах та засобах праці, що використовуються для створення продукту [44, с. 4]. Праця у вартості продуктів виступає вже як абстрактна через затрачений робочий час, тому є мірою в оцінці суспільної корисності вироблених продуктів [40, с. 16]. Тобто абстрактна праця є вимірювачем вартісних відносин різних продуктів, при цьому втрачаються всі якісні відмінності корисної праці, а кількісним виразом виступає загальний робочий час [40, с. 17].

Обсяг виробленої продукції залежить від сукупності затрат живої та минулої праці, затрати ж минулої (уречевленої) праці створюють засоби виробництва, що використовуються в процесі трудової діяльності. Ми погоджуємось із професором М. В. Семикіною, що затрати живої праці (інтенсивність праці) та затрати уречевленої праці відображають людський (праця) та речовий (капітал) фактори виробництва, відповідно [47].

В економіці працю поділяють на продуктивну та непродуктивну. Продуктивною вважають працю, в процесі якої створюються матеріальні цінності, яка створює національний дохід. Складовими національного доходу виступають необхідний та доданий продукт, тобто предмети особистого вжитку та засоби виробництва, відповідно.

Результатом непродуктивної праці, яка не зайнята в матеріальному виробництві, є фактори підвищення продуктивності праці у галузях виробничої сфери. Тобто непродуктивна праця впливає на розвиток трудових ресурсів, їх освіту, кваліфікацію, поліпшення здоров'я. Таким чином, продуктивна та непродуктивна праця взаємопов'язані: результати непродуктивної праці у вигляді нових знань, техніки та технології використовуються в процесі створення матеріальних благ, від ступеня використання цих результатів залежить якість та кількість продукції, що виробляється.

Отже, економічна категорія «продуктивність праці» визначає ступінь плодотворності, здатності конкретної робочої сили виробляти споживчі вартості, виконувати корисну роботу. Продуктивність праці в економіці, яку можна порівняти з коефіцієнтом корисної дії в техніці (відображає досконалість машин, ступінь використання енергії), характеризує здатність праці виробляти необхідні продукти, це своєрідний коефіцієнт корисної дії живої праці [40, с. 17].

Сучасна економічна наука не дійшла єдиного тлумачення сутності продуктивності праці, яка є досить суперечливою економічною категорією.

На думку прибічників марксистської теорії, продуктивність праці визначають як здатність конкретної праці створювати за одиницю часу за даних умов виробництва певну кількість споживчих вартостей [15, с. 3].

Оскільки будь-який процес виробництва потребує як безпосередньої участі людини, так і наявності засобів та предметів праці (засобів виробництва), то затрати на виробництво включають витрати живої праці та минулої праці, яка втілена в засобах та предметах праці, минула праця перенесена на кінцевий продукт («постійний капітал»). Тобто кількість продукції, створеної конкретною працею, залежить від ефективності минулої праці: досягнутого рівня розвитку засобів праці та науково обґрунтованого раціонального використання предметів праці. К. Маркс писав, що продуктивність праці виявляється в тому, що «в залежності від ступеня розвитку умов виробництва одна й та ж кількість праці протягом певного часу може дати більшу чи меншу кількість продукту» [28, с. 522]. На нашу думку, саме минула праця визначає ступінь розвитку умов виробництва, а будь-який процес виробництва потребує як безпосередньої діяльності людей, так і засобів виробництва. Тобто затрати на виробництво споживчих вартостей використовують як постійний так і змінний капітал. Величину останнього (заробітну плату), згідно марксистської теорії, визначає саме жива праця.

Продуктивність праці характеризує розвиток суспільного виробництва з матеріальної позиції, з огляду кількості та якості продуктів, що виробляються. Тобто висока продуктивність праці людини, окремої виробничої одиниці чи суспільства в цілому обумовлює виробництво значної кількості продуктів для особистого та промислового споживання, збільшує матеріальні можливості для розширення виробництва нових продуктів. Разом з тим, підвищення продуктивності праці обов'язково супроводжується більш економним використанням засобів виробництва, що призводить до зниження вартості вироблених продуктів, підвищенню ефективності витрат виробництва [40, с. 17].

На нашу думку, показник продуктивності праці об'єднує технічний прогрес та загальний рівень розвитку населення, відображаючи соціально-економічні умови процесу матеріального виробництва.

Академік С. Г. Струмілін писав, що «продуктивність праці… визначається кількістю продукту, тобто сумою споживчих благ у натуральному їх виразі, що створюються робітником за одиницю часу» [51, с. 561].

Сутність продуктивності праці полягає у здатності конкретної праці виробляти певну кількість продукції за одиницю часу. Математично це може бути описане як відношення обсягу продукції чи робіт у натуральному виразі до витрат робочого часу на виробництво одиниці продукції

чи одиниці робіт. Відповідно до цього співвідношення, підвищення продуктивності праці можливе або за умови збільшення обсягу продукції чи робіт, або за умови зменшення витрат робочого часу. Ефект примножується, якщо одночасно діють обидві умови, обчислення продуктивності праці враховує як кількість виробленої продукції, так і витрати праці.

Економічна сутність продуктивності праці визначається її складовими елементами, основними з яких є інтенсивність праці та продуктивна сила праці. Продуктивність характеризується кількістю виробів, виготовлених в одиницю часу, а інтенсивність затратами праці в одиницю часу [15, с. 7].Нормальна інтенсивність праці передбачає можливість повного відновлення здатності людини до праці, тобто такої організації робочого часу і відпочинку, яка дає змогу не знижувати показники життєдіяльності людського організму. Нормальну інтенсивність сільськогосподарської праці забезпечує не тільки використання матеріально-технічного прогресу в процесі виробництва, а й створення відповідних умов відпочинку, побуту, розвитку, зокрема, для сільських жителів. [10, с. 30].

Характер складної взаємодії між елементами процесу праці – робочою силою, засобами та предметами праці показує продуктивна сила праці: жива праця використовує результати уречевленої праці. Продуктивна сила праці забезпечується рівнем розвитку й впровадженням у виробництво науково-технічного прогресу, рівнем кваліфікації та професіоналізмом працівників. У галузі сільського господарства України рівень освіти персоналу аграрних підприємств достатньо низький – тільки 15% зайнятих мають базову вищу освіту, а 12% - повну вищу освіту. [10, с. 31].

В процесі доцільної діяльності людини на результативність праці впливають безліч факторів. Як вважає С. Г. Струмілін, одні з цих факторів залежать безпосередньо від робітника (суб'єктивні фактори), інші – від виробничої техніки та суспільної організації праці (об'єктивні фактори). Сукупність суб'єктивних факторів продуктивності праці визначають індивідуальну «продуктивність робітника», сукупність об'єктивних факторів він визначає поняттям «продуктивна сила праці» [51, с. 561]. Продуктивну силу праці Струмілін пропонує вимірювати одиницею праці, приведеної до простої, тобто сумою корисностей, що припадають на одиницю уречевленої в продукті трудової цінності.

В своїй праці «Капітал» К. Маркс ототожнює поняття «продуктивність праці» та «продуктивна сила праці», а ряд висловлювань автора це підтверджують: «вартість товарів обернено пропорційна продуктивній силі праці» [28, с. 325], «якщо є продуктивна сила праці та нормальний ступінь її інтенсивності, то норма додаткової вартості може бути підвищена лише шляхом абсолютного продовження робочого дня; з іншого бо-

ку, за певних меж робочого дня норма додаткової вартості може бути підвищена лише шляхом зміни відносної величини складових робочого дня, тобто необхідної та додаткової праці, що, в свою чергу, передбачає зміну продуктивності або інтенсивності праці» [28, с. 514]. Послідовник К. Маркса В. Філонич продуктивну силу праці розглядає як потенційну можливість досягнення певного рівня продуктивності праці, як ступінь розвитку умов виробництва [15, с. 6], він вказує, що «під продуктивністю праці Маркс розумів скорочення робочого часу, що затрачується на виробництво певного продукту» [53, с. 77]. Тобто продуктивну силу праці марксисти розглядали як потенційну можливість досягнення певного рівня продуктивності праці, а продуктивність праці – як результат, що вимірюється кількістю продукції, створеної за одиницю часу [15, с. 6].

Важливим є ефективне використання минулої праці, уречевленої в машинах, механізмах, нових видах продукції, оскільки все це є втіленням живої праці на попередніх стадіях виробництва. Тому вважаємо, що поняття «продуктивність праці» доцільно розглядати як для індивідуальної праці, у цьому випадку до уваги береться тільки жива праця; так і для суспільної праці, коли йдеться про економію як живої, так і минулої праці [56, с. 40].

Як економічна категорія продуктивність праці показує ступінь плідності трудових затрат й вимірюється кількістю продукції, що виробляється в одиницю часу у розрахунку на одного працюючого або кількістю робочого часу, затраченого на виробництво одиниці продукції [48, с. 11].

Дослідник Воронцов А.А. вказує, що продуктивність праці у сільському господарстві – це «здатність працівників, зайнятих на полях та фермах, своєю конкретною працею за одиницю часу (година, день, місяць, рік) виробляти певну кількість сільськогосподарських продуктів (зерна, картоплі, овочів, молока, м'яса, яєць, бавовни та ін.) або виконувати який-небудь обсяг робіт встановленої якості» [13, с. 8]. Тобто чим вища продуктивність праці, тим більший обсяг робіт виконується за одиницю часу. Сутність продуктивності праці відображають її натуральні (виробіток продукції за одиницю часу) та вартісні (затрати праці на виробництво одиниці продукції) показники, які знаходяться в обернено пропорційній залежності [13, с. 11]. Отже, тут наводяться загальновідомі положення щодо продуктивності праці.

Економічна категорія «продуктивність праці» пов'язана із об'єктивними законами розвитку суспільства: законом економії часу та законом зростання продуктивності праці. Закон економії часу діє виключно для живої праці (безпосередньо для робочого часу) й передбачає всебічну економію часу не тільки у сфері матеріального виробництва, а й у нема-

теріальній сфері. Дія ж закону продуктивності праці, що невпинно підвищується, розповсюджується й на уречевлену працю, пов'язана з економією витрат як живої так і минулої праці, яка, в свою чергу, уречевлена у основних фондах та матеріальних оборотних засобах. В сфері матеріального виробництва дія закону економії часу виявляється через закон зростання продуктивності праці. Конкретна праця кожного працівника сільськогосподарського виробництва визначає її плодотворність.

В процесі створення матеріальних благ витрачається жива праця, але під впливом науково-технічного прогресу її питома вага зменшується, підвищується значення минулої праці, яка уречевлена у вигляді основних засобів виробництва, матеріалів, мінеральних добрив та ін. [3, с. 7]. Важливим економічним завданням є економія праці, яка у сільському господарстві пов'язана з раціональним використанням техніки та технологій, удосконаленням організації виробництва.

Марксистське визначення продуктивності праці ідентифікує цю категорію з плодотворністю праці й «фактично визначає собою тільки ступінь ефективності доцільної продуктивної діяльності протягом певного періоду часу» [31, с. 55]. Ступінь ефективності показує масу вироблених працею споживчих вартостей за одиницю часу. Маркс писав, що «продуктивність праці взагалі означає максимум продукту за мінімумі праці, звідки можливим є здешевлення товарів» [32, с. 92]. Тобто головною метою підвищення продуктивності праці є збільшення кількості продукції та економія робочого часу [41, с. 13]. Проте обсяг виробленої продукції слід співставляти з кон'юнктурою ринку, попитом на цю продукцію.

Витрати живої праці на одиницю продукції, виражені робочим часом, характеризує трудомісткість, яка обернено пропорційна продуктивності праці, а за своїм змістом відрізняється від неї [45, с. 184].

Підвищення продуктивної сили праці скорочує витрати на одиницю продукції: «робочий час змінюється з кожною зміною продуктивної сили праці ... чим більша продуктивна сила праці, тим менший робочий час, необхідний для виготовлення певного виробу ... тим менша його вартість. Навпаки, чим менша продуктивна сила праці, тим більший робочий час, необхідний для виготовлення виробу, тим більша його вартість» [31, с. 48-49].

Ми підтримуємо думку Попова В. М. та ін. про необхідність розмежування понять «продуктивність праці», «економія часу» та «трудомісткість», що має не тільки методологічне, а й практичне значення [41, с. 13].

Згідно сформульованого К. Марксом загального закону підвищення продуктивності праці в процесі розвитку людського суспільства продуктивність праці зростає, жива праця постійно стає більш продуктивною, а витрати виробництва постійно зменшуються [15, с. 9]. Зміст закону нев-

пинного росту продуктивності праці полягає в необхідності та можливості безперервного підвищення продуктивності з урахуванням як живої так і минулої праці.

Продуктивність праці органічно пов'язана з важливими економічними категоріями: обсяг виробництва, собівартість, ціна, рентабельність, оплата та мотивація праці, технічна оснащеність праці, тривалість робочого дня, використання трудових ресурсів, ефективність використання виробничих фондів [15, с. 53]. Одним із факторів, що визначає зростання продуктивності праці на рівні підприємства чи галузі виступає використання фонду робочого часу [44, с. 100].

Важливою умовою розширеного відтворення є ріст продуктивності праці. Маса праці, залучена в суспільне виробництво, обмежена трудовими ресурсами, динаміка яких визначена демографічною ситуацією. Головною продуктивною силою суспільства є люди, а збільшення виробництва може бути досягнуто або за рахунок збільшення кількості працюючих або за рахунок зростання продуктивності праці. Перший шлях обмежений загальною чисельністю населення та його природнім приростом, тому можливості впливу на цей елемент продуктивних сил обмежені [44, с. 100]. Вважаємо, що стабільне зростання виробництва дешевої продукції може бути забезпечений шляхом підвищення рівня продуктивності праці [15, с. 53].

В сучасній економіці сільського господарства проблема продуктивності праці виступає як першочергова. Економічною основою, яка визначає рівень розвитку та динаміку сільськогосподарського виробництва, мірилом суспільного прогресу виступає продуктивність праці, яка є основним показником підвищення ефективності галузей рослинництва та тваринництва. За рахунок підвищення продуктивності праці забезпечується приріст продукції сільського господарства [48, с. 9].

Від результативності праці, її ефективності, а, отже, продуктивності праці залежить добробут населення, багатство суспільства – чим вища продуктивність праці, тим більше виробляється матеріальних благ. Зростання продуктивності праці визначає дія загального економічного закону, сутність якого, як писав К. Маркс, полягає у створенні максимуму продукту за мінімуму праці [44, с. 4].

Враховуючи внесок живої та минулої праці у створенні продукції, можна зробити висновок, що підвищення продуктивності праці відбувається за умови, що частка живої праці зменшується, а частка минулої (уречевленої) праці збільшується; при цьому сумарна кількість праці на одиницю готової продукції скорочується. Тобто менша кількість праці набуває здатності виробляти більшу кількість споживчих вартостей, зрос-

тання продуктивності праці підвищує ефективність трудових затрат, отже переважно економить живу працю [48, с. 11, 12]. При скороченні затрат на виробництво одиниці продукції відкривається можливість збільшення обсягу продукції, що виробляється [48, с. 12]. Таким чином, ріст продуктивності праці передбачає будь-які зміни у виробничому процесі, що зменшують необхідний для виробництва продукції робочий чаС. При збільшенні продуктивності праці виробляється більше продукції, тобто витрачається менше часу на одиницю продукції: продуктивність праці обернено пропорційна кількості витраченого робочого часу [48, с. 12]. К. Маркс писав: «Якщо продуктивна сила праці спадає, то необхідно більше часу для виробництва однієї й тієї ж споживчої вартості» [29, с. 24].

Можна погодитись з А. Ф. Сидоровим, що «об'єктивними причинами, що лежать в основі зростання продуктивності праці, є зміни в способі виробництва. Продуктивність праці завжди втілює в собі в кінцевому рахунку переваги й недоліки того способу виробництва, в межах якого відбувалася праця» [48, с. 12].

В кожен історичний період продуктивність праці залежить від рівня розвитку продуктивних сил, характеру виробничих відносин та особливостей взаємодії між ними, саме продуктивні сили створюють можливості для зростання продуктивності праці. Використання ж вказаних можливостей (резервів) залежить від характеру виробничих відносин. Ефективність трудових затрат зростає із вдосконаленням знарядь виробництва, накопиченням виробничого досвіду, збагаченням навичок до праці [48, с. 13].

Потреба у збільшенні матеріальних благ призводить до збереження та економного використання праці. Загальний закон зростаючої продуктивності праці відображає об'єктивну необхідність економії робочого часу: «видатки виробництва постійно зменшуються, а жива праця стає продуктивнішою» [2, с. 43].

Збереження праці полягає в збереженні як живої так і минулої праці. Збереження живої праці передбачає зменшення затрат праці на одиницю продукції або скорочення чисельності працівників при виробництві однакової кількості продукції. Економія живої праці проявляється у вигляді систематичного зниження трудомісткості та раціонального використання робочого часу за рахунок технічної оснащеності праці та вдосконалення організації та управління виробництвом [48, с. 23]. При цьому покращуються умови праці, поступово скорочується робочий день, знижуються втрати робочого часу.

Збереження уречевленої (минулої) праці передбачає зниження матеріальних виробничих втрат на основі зниження витрачання засобів виробництва: виробити за допомогою наявних засобів та предметів праці

продукцію у більшій кількості й вищої якості. Це можливо за рахунок економії або використання замінної сировини, раціонального використання основних та оборотних фондів. Така економія дозволяє скоротити затрати робочого часу на випуск знарядь виробництва, сировини та матеріалів і за рахунок цього збільшити обсяги виробництва [48, с. 26]. Збереження уречевленої праці, у свою чергу, призводить до зниження трудомісткості, зменшення затрат праці на обробку, збереження та транспортування виробів. Норми витрат матеріальних ресурсів можуть бути знижені за рахунок нових технологій й більш економічних матеріалів, використання енерго- та ресурсозберігаючих технологій, вторинних та переробних матеріалів.

Особливістю сільськогосподарської продукції є надто обмежений термін її придатності, тому, на нашу думку, мінімізація втрат при доведенні сільгосппродукції до споживача шляхом раціональної організації виробництва й транспортування також вплине на збереження минулої праці.

Раціональне використання робочого часу та всієї сукупної праці збільшує ефективність трудових затрат. К. Маркс писав: «Економія часу, так само як і планомірний розподіл робочого часу за різними галузями виробництва залишається першим економічним законом на основі колективного виробництва» [2, с. 119].

Таким чином, закон зростання продуктивності праці обумовлює: безперервне збільшення кількості продукції на одного працюючого; систематичне зростання виробництва продукції на одну працездатну особу; економне витрачання уречевленої праці, тобто вдосконалення та раціональне використання засобів виробництва; підвищення якості продукції, що виробляється; економію праці. Ми також дотримуємося думки, що провідне значення належить минулій (уречевленій) праці, яка й забезпечить економію живої праці, отже, й підвищення продуктивності праці [48, с. 29].

Значний вплив на підвищення продуктивності праці має зростання фондоозброєності праці: збільшення основних виробничих фондів підвищує рівень механізації та автоматизації виробництва, призводить до скорочення ручної праці та підвищення кваліфікаційного рівня працівників [44, с. 66]. Важливими критеріями технічного прогресу у сільськогосподарському виробництві виступають ефективне використання землі та худоби, оскільки жива праця та засоби виробництва прикладаються до землі та худоби, а їх раціональне використання підвищує значення всіх факторів виробництва. Саме технічний прогрес підвищує продуктивність живої праці, призводить до економії робочого часу та зростання виробництва сільгосппродукції, чистого та валового доходу [50, с. 9].

Одним з фундаментальних економічних законів є закон економії робочого часу, який в сфері матеріального виробництва діє через закони невпинного росту продуктивності праці; ефективності праці, що підвищується, та підвищення ефективності виробництва [55, с. 15]. При оцінці ефективності виробництва, на відміну від оцінки ефективності праці, також враховуються рівень використання землі, фондовіддача, дія фактору часу (оцінка ефективності капітальних вкладень), вплив сільськогосподарського виробництва на оточуюче середовище. На думку Шияна В. І. економічний ефект, отриманий в процесі сільськогосподарського виробництва, передбачає збільшення обсягів та підвищення якості продукції, вивільнення (перевитрата) ресурсів у порівнянні з нормативними значеннями, зміну якості оточуючого середовища [55, с. 16].

Отже, праця є основним фактором виробництва, а продуктивність праці – комплексний показник ефективної економічної діяльності. Узагальнюючи класичні та сучасні наукові погляди щодо категорії «продуктивність праці», схиляємось до її тлумачення у вузькому та широкому розумінні. Вузьке розуміння продуктивності праці використовується на рівні підприємства чи окремого працівника й характеризує ефективність виробничого процесу у вигляді співвідношення продукції, призначеної для реалізації за межами цього виробничого процесу, та ресурсів праці. Такий вид продуктивності обчислюється як відношення обсягу виробленої продукції або послуг до витрат живої праці, що вимірюються в людино-годинах, людино-днях або середньорічною чисельністю працівників. На наш погляд продуктивність праці у вузькому розумінні не в повній мірі характеризує умови, в яких відбувався виробничий процес (терміни виготовлення продукції, умови праці, виробничий травматизм та ін.) [38]. Продуктивність у широкому розумінні являє собою суспільну продуктивність праці й характеризує результативність виробничого процесу на рівні окремої галузі: відношення загального обсягу виробленої продукції або послуг до загальних витрат праці [47]. Суспільна продуктивність праці характеризує результативність конкретної живої праці в сфері матеріального виробництва в межах певної галузі економіки або країни [44, с. 4].

На рівень продуктивності праці впливають фактори, пов’язані із конкретною (живою) працею: рівень екстенсивного використання праці (мінімізація втрат робочого часу і збільшення в межах законодавства тривалості робочого дня); та рівень інтенсивності праці (фізіологічні та психологічні можливості людського організму). [52, с. 224]. Як екстенсивні, так і інтенсивні фактори є обмеженими.

На нашу думку, заслуговують на увагу пропозиції деяких дослідників щодо включення показника продуктивність праці до основних макро-

економічних показників та встановлення галузям економіки та регіонам завдання досягнення певного науково обґрунтованого рівня, оскільки у сільському господарстві стримуючі чинники росту продуктивності праці потребують комплексного вивчення та врегулювання із залученням державних механізмів [1, с. 22].

Література:

1. Антошкіна Л. І., Беседін В. Ф. Продуктивність праці у промисловості України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2014. № 1 (25). С. 16-22.

2. Архив Маркса К., Энгельса Ф. М., 1935, т. IV.

3. Бабенко А. Г. Продуктивність аграрної праці. К.: Урожай. 1994. 144 с.

4. Бабенко А. Г. Соціально-економічні фактори продуктивності праці в контексті управління персоналом сільськогосподарських підприємств. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії Сер.: Економічні науки*. Полтава, 2012. С. 39-45.

5. Бабенко А. Г. Управление повышением производительности труда: монография. Донецк: ИЭП НАН Украины. 1996. 270 с.

6. Балабанова Л. В. Стратегічне управління персоналом підприємства в умовах ринкової економіки: монографія / Л.В. Балабанова, О.В. Стельмашенко; М-во освіти і науки України, Донец. Нац.. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Донецьк: [ДонНУЕТ], 2010. 238 с.

7. Бугуцький О. А. Продуктивність праці в сільському господарстві / О. А. Бугуцький ; за ред. Д. А. Григоровича. Київ : Урожай, 1973. 72 с.

8. Бугуцький О. А. Продуктивність праці та фонд споживання в колективних аграрних підприємствах : наукові та прикладні аспекти / О.А. Бугуцький, Н. Т. Кучеренко ; УААН, Ін-т аграр. економіки. Київ : [б. в.], 1994. 131 с.

9. Васильєва О. О. Напрями зростання продуктивності праці у сільському господарстві. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / За ред. М.Ф. Кропивка. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. № 2 (22), том 6. С. 84-93.

10. Васильєва О. О. Стан продуктивності праці у сільському господарстві України. *Економічні інновації*. 2013, випуск 54. С. 26–33.

11. Васильева Е. А. Управление производительностью труда в сельском хозяйстве. *Proceedings of the 1st International Conference on Economic Sciences. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH*. Vienna. 2014. - P. 259-253.

12. Волощук О. Г. Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах України. *Вісник Харк. нац. аграр. ун-ту ім. В. В. Докучаєва : зб. наук. пр.* Харків, 2006. № 3. С. 44–47.

13. Воронцов А. А. Самое важное, самое главное (О производительности труда в сельском хозяйстве). Учеб. пособие для повышения экономических знаний рабочих на производстве. М.: «Колос», 1973. 95 с.

14. Вітвіцький В. Аспекти теорії вимірювання продуктивності живої та минулої праці у сільському господарстві. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 8. С. 18-24.

15. Глухов А. А. О производительности труда в сельском хозяйстве. М.: Государственное издательство «Высшая школа», 1963. 106 с.

16. Горкавий В. К., Панченко С. І. Аналіз тенденцій і факторів продуктивності аграрної праці у Харківській області. *Статистика України*. 2007. № 2. С. 44–49.

17. Горкавий В. К. Інформаційно-аналітичні аспекти управління продуктивністю аграрної праці. – URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/20071/doc/2/04.pdf.

18. Горкавий В. К. Управління продуктивністю праці в аграрному секторі економіки. *Вісник Харківського національного аграрного університету. Сер.: Економічні науки : зб. наук. пр*. 2008. № 3. С. 54–63.

19. Дієсперов В. С. Продуктивність праці – критерій стану і спроможності господарства. *Україна: аспекти праці*. 2008. № 3. С. 41–45.

20. Дієсперов В. С. Продуктивність сільськогосподарської праці : монографія / В. С. Дієсперов. Київ : ННЦ ІАЕ, 2006. 274 с.

21. Економічний словник-довідник: За ред. док. екон. наук, проф. С. В.Мочерного. К. : Феміна, 1995. 368 С.

22. Кацер К. Ф. Организационно-экономические факторы роста производительности труда в сельском хозяйстве СССР. Обзорная информация. М. 1988. 56 с.

23. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: монографія / А. М. Колот. К. : КНЕУ, 2003. 230 с.

24. Курбацька Л. М. Продуктивність праці у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва. *Економіка: проблеми теорії та практики.* 2005. Т. 201, вип. 1. С. 171–177.

25. Лега О. В. Сутність продуктивності праці. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка. Сер.: Економічні науки.* Харків, 2007. Вип. 55. С. 109–114.

26. Макаренко П. М., Болдуєва О. В. Напрями підвищення продуктивності аграрної праці: [Підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області]. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2007. № 6. С. 87-91.

27. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 20.
28. Маркс К. Капітал, т.1, 1955.
29. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 13.
30. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 4.
31. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23.
32. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 49.
33. Марьяхин Г. Я. Производительность труда в сельском хозяйстве: факторный анализ и прогнозирование. М.: Экономика, 1983. 168 с.
34. Мельничук Л. С. Управління продуктивністю праці та трудова мотивація в аграрних підприємствах. URL: http//bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/politics/2008/93-80-30.pdf.
35. Мост Иоганн. Капитал и труд: Популярное извлечение из «Капитала» Карла Маркса. Пер. с нем. Предисл. и послесл. Р.И. Косолапова. Изд.2-е. М.: Едитоиал УРСС, 2011. 144 с.
36. Музиченко С. А. Продуктивність праці: соціально-економічна сутність категорії. *Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр.* 2008. Вип. 6. С. 24–28.
37. Панченко С. І. Продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах в умовах трансформаційних процесів : диС. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Панченко Сергій Іванович ; Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків, 2008. 227 с.
38. Патраманська Л. Ю., Богацька Н. М. Поняття продуктивності праці, фактори та резерви її підвищення. *Вінниц. торг.-екон. ін-т КНТЕУ*. URL: http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=13543.
39. Підвищення продуктивності праці в сільському господарстві / В. К. Горкавий, В. Й. Шиян, О. Д. Юхно та ін. К.: Урожай, 1990. 112 с.
40. Повышение производительности сельскохозяйственного труда (Машенков В. Ф., Иванов П. Ф., Черкашенинов О. И. и др.). М.: КолоС. 1983. 319 с.
41. Попов В. М., Сидорова М. И. Социально-экономические проблемы производительности труда и воспроизводства рабочей силы в сельском хозяйстве. М.: Наука. 1979. 196 с.
42. Продуктивність праці та резерви її підвищення в соціалістичному сільському господарстві : зб. ст. / відп. ред.: О. С. Короїд, А. Я. Радченко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 256 с.
43. Продуктивність праці у сільському господарстві / за ред. Д. А. Григоровича. Київ : Урожай, 1973. 73 с.
44. Производительность труда и факторы ее роста / В. А. Андреев, и.и. Борщевский, Я. А. Гольбин и др.; науч. Ред. Ф. И. Гилицкий. Мн.: Наука и техника, 1982. 128 с.

45. Семенов А. Г., Юсипчук Л. А. Резерви продуктивності праці та їх вплив на оплату праці. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2013. № 2 (71). С. 182-185.

46. Семенов А. Г., Шарко А. І., Закаблук Г. О. Управління продуктивністю праці на машинобудівному підприємстві. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2012. № 2 (65). С. 149-158.

47. Семикіна М. В. Продуктивність праці: методологія вимірювання, передумови зростання. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010. Вип. 17.

48. Сидоров А. Ф. Проблемы производительности труда в сельском хозяйстве: монография. М. : Высш. школа, 1980. 176 с.

49. Степанов А. И. Экономика производства зерна. М. : Экономика. 1974. 218 с.

50. Сторожук А. А., Бугуцкий А. А. Повышение производительности аграрного труда в условиях технического прогресса и интенсификации производства // Повышение производительности использования труда и социальное развитие села в Украинской ССР. Сборник научных трудов. К., Южное отделение ВАСХНИЛ, 1985, 136 с.

51. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда. М.: Государственное издательство политической литературы. 1957. 736 с.

52. Терещенко М. А. Наукові основи продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві. *Ринкова трансформація соціально-економічних відносин в АПК*: Тези доповідей Другої Міжнародної науково-практичної конференції, 13-15 червня 2005 р., м. Мелітополь / Таврійська державна агротехнологічна академія. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005. 260 с. С. 223–225.

53. Филонич В. О категориях «производительная сила труда» и «производительность труда». Труды Харьковского инженерно-экономического института, т. VIII, 1957.

54. Чернушкіна О. О. Продуктивність праці в Україні: порівняльний аспект. *Інноваційна економіка*. 2013. № 9. С. 106–112.

55. Шиян В. И. Методологические проблемы определения эффективности сельскохозяйственного труда и производства // Повышение производительности использования труда и социальное развитие села в Украинской ССР. Сборник научных трудов. К., Южное отделение ВАСХНИЛ, 1985, 136 с., С. 15-20.

56. Экономика труда под. ред. Н. А. Иванова и Г. И. Мечковского: учеб. пособие для вузов. М. : «Высш. школа», 1976. 423 с.

5.3. Основні чинники зростання продуктивності праці в аграрному секторі

Приріст виробництва сільськогосподарської продукції може бути забезпечений за рахунок інтенсивних факторів: зростання продуктивності праці, поліпшення використання землі та підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин [20, с. 4]. Зростання продуктивності праці призводить до зростання її ефективності, отже, залежить від організаційних, технічних та соціально-економічних факторів [2, с. 6]. Сутність зростання продуктивності праці полягає в економії суспільством робочого часу, що необхідний для виробництва матеріальних благ. У сільському господарстві економія часу залежить від використання праці та її розподілу за сферами прикладання [2, с. 7].

Ми підтримуємо Воронцова О.П., що «зростання продуктивності праці характеризує збільшення виробництва продукції на одиницю робочого часу й полягає у зниженні затрат праці (робочого часу) на виробництво одиниці продукції або роботи» [8, с. 8]. Підвищення продуктивності праці кожного окремого працівника призводить до зростання продуктивності праці в цілому по підприємству чи окремій галузі сільського господарства, та у економіці в цілому, тим самим скорочується час на виробництво сільськогосподарської продукції, що створює матеріальну основу для зростання добробуту всього населення, заробітної плати працівників.

Діяльність більшості вітчизняних аграрних підприємств останнім часом характеризувалась зниженням ефективності внаслідок низької продуктивності праці. На сучасному етапі розвитку сільського господарства в контексті питань продовольчої безпеки надзвичайно актуальним є вивчення факторів, що впливають на зростання ефективності праці, удосконалення методів вимірювання та прогнозування продуктивності аграрної праці [16, с. 3]. В сучасній економіці прискорення темпів росту продуктивності праці у сільському господарстві є об'єктивною потребою й має важливе значення для вирішення багатьох соціально-економічних питань.

Головна роль зростання продуктивності аграрної праці полягає в тому, що вона виступає основним джерелом збільшення виробництва валової продукції сільського господарства й сприяє найбільш повному задоволенню потреби в продуктах харчування. Підвищення продуктивності праці призводить до скорочення витрат живої праці на виробництво продукції, тобто до економії робочого часу, скорочення чисельності

працівників, робочого часу, а вивільнений час використовується для задоволення особистих та суспільних потреб людини [4].

Основним засобом виробництва у сільському господарстві є земля, завдяки якій вирощуються різноманітні культури та тварини. К. Маркс писав: «тут, у землеробстві від початку в наявності у широких розмірах сприяння сил природи, зростання робочої сили людини шляхом використання та експлуатації автоматично діючих сил природи» [14, с. 15]. Отже, зростання продуктивності сільськогосподарської праці істотно залежить від ефективності використання землі, підвищення родючості ґрунтів, виведення нових високопродуктивних порід тварин та сортів рослин [9, с. 12]. Проблема підвищення продуктивності праці поєднує ефективність використання робочої сили, матеріально-технічних, фінансових та земельних ресурсів. Тому дослідження зростання продуктивності праці у взаємозв'язку із соціально-економічними, техніко-технологічними та організаційними чинниками дії на неї є надзвичайно актуальним з точки зору сучасної економічної теорії та практики.

Дослідженню продуктивності праці у сільському господарстві та виявлення резервів її зростання присвятили роботи відомі вчені А. Г. Бабенко, О. А. Бугуцький, В. В. Вітвіцький, В. Г. Горкавий, В. С. Дієсперов, П. М. Макаренко, Л. О. Мармуль, Т. І. Олійник, Б. Й. Пасхавер, Н. Я. Пітель, П. Т. Саблук, С. Г. Струмілін, В. В. Юрчишин та ін. Незважаючи на значний обсяг проведених досліджень у напрямку виявлення резервів росту продуктивності сільськогосподарської праці, далеко не всі аспекти цього питання достатньо вивчені, зокрема, в сучасній економічній літературі не в повній мірі розкрите чітке розмежування факторів та резервів продуктивності аграрної праці, не вирішена проблема низької мотивації аграрної праці, створення належних умов праці та відтворення трудового потенціалу.

Недосконалість процесів інституціоналізації аграрного сектору у новому економічному просторі, динамізм соціально-економічних та політичних чинників сучасного розвитку аграрної сфери вносить постійні корективи в напрями формування та використання трудових затрат сільськогосподарських підприємств. Потребують системного дослідження питання управління продуктивністю аграрної праці, раціонального забезпечення сільськогосподарських підприємств трудовими ресурсами, формування дієвого мотиваційного механізму як пріоритетного напряму державного регулювання. Недостатньо глибоко вивчені методологічні та практичні аспекти збільшення об'єму виробництва готової продукції, планування чисельності персоналу в умовах сезонності сільськогосподарського виробництва в контексті підвищення продуктивності праці.

Економічна категорія «продуктивність праці» є узагальнюючим економічним показником, яка залежна від багатьох факторів та умов виробництва. Ми погоджуємось з В. М. Поповим, що важливим завданням дослідження проблем продуктивності праці є визначення та аналіз причин її змін [21, с. 21], тобто визначення факторів або чинників та резервів її зростання.

Розрізняють поняття факторів, умов та резервів зростання продуктивності праці. Трудова діяльність людей відбувається у взаємозв'язку із засобами виробництва, тобто рівень продуктивності їх праці формується під впливом багатьох чинників, що знаходяться в різному ступені залежності. Сукупність об'єктивних та суб'єктивних причин підвищення продуктивності праці називають факторами.

Академічний тлумачний словник трактує зазначені категорії як «чинник - умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор» [25, с. 326], а «резерв» – джерело, звідки беруться нові сили для кого-, чого-небудь [25, с. 486].

Відносно економічного змісту цих категорій, деталізацію їх найбільш повно наводить Г. Я. Марьяхін, який вважає, що фактори - це кількісні та якісні зміни в продуктивних силах та виробничих відносинах, які прямо чи опосередковано обумовлюють економію праці. До факторів він відносить: удосконалення окремих елементів продуктивних сил, поліпшення їх структури, а також раціоналізацію способів об'єднання перших двох груп факторів шляхом концентрації та спеціалізації виробництва, кооперації та розділення праці [16, с. 37].

На думку Г. Я. Марьяхіна, резерви являють собою наявні, але невикористані можливості економії праці, які визначаються різницею між максимальною, потенційно можливою продуктивністю праці та її фактичним значенням за об'єктивно існуючих умов виробництва. Отже, фактори зростання продуктивності праці передбачають тільки основні напрями, за якими відбувається це зростання, резерви передбачають їх кількісну оцінку та структуру по відношенню до кожного конкретного періоду часу. Реалізація резервів дозволяє оцінювати, наскільки в повній мірі будуть задіяні потенційні можливості підвищення продуктивності праці за кожним фактором [6, с. 260]

Поняття «фактор» відображає найбільш загальне визначення тієї сили, яка впливає на продуктивність праці. Автори монографії «Повышение производительности сельскохозяйственного труда» наводять досить всебічне визначення факторів продуктивності праці, до факторів вони відносять «матеріально-технічні, організаційні та соціально-економічні характеристики суспільного виробництва, які активно впливають на

процес праці та визначають його результативність» [28, с. 22]. Причому дія факторів є комплексною, дія одного фактору може посилювати чи послаблювати дію іншого, тобто сумарний вплив факторів може бути як позитивним, так і негативним. Дія факторів зростання продуктивності праці відбувається за певних обставин, які характеризуються природними, матеріально-технічними особливостями, що впливають на розвиток виробництва [26, с. 44]. Шляхи підвищення продуктивності праці вказують конкретні напрями дії основних чинників, методи їх використання в процесі виробництва.

Отже, на нашу думку, термін «фактори підвищення продуктивності праці», не є таким, що повно відображає повністю економічний зміст категорії «фактор», і ми підтримуємо Ф. І. Гілицького та співавторів, які вважають більш вдалим використання терміну «фактори зміни продуктивності праці», оскільки вплив окремих факторів може призводити як до підвищення продуктивності праці, так і до її зниження. До факторів відносять закономірні зміни в процесі праці, які безпосередньо можуть збільшувати чи зменшувати витрати суспільного виробництва на виробництво певної продукції, хоча їх сумарна дія, як правило, призводить до зростання продуктивності праці. Таким чином, говорячи про фактори зростання продуктивності праці, доцільно розглядати не окремі з них, а комплекс чинників, що підвищують її рівень [22, с. 48].

Комплексність та інтенсивність дії факторів на динаміку продуктивності праці обумовлюють суспільні стимули, багаточисленні форми соціально-трудових відносин: системи оплати праці, економічного стимулювання, морального заохочення та адміністративної дії. Таким чином, по відношенню до факторів стимули виступають управляючими чинниками [22, с. 51].

Багатоваріантність визначення поняття «фактори зростання продуктивності праці», що наводиться в економічній літературі, відсутність чітких критеріїв для визначення факторів, не дозволяє визначити перелік умов, які можна відносити до факторів.

Так, К. Маркс в роботі «Заробітна плата, ціна та прибуток» детально характеризує фактори зростання продуктивності праці та умови їх дії: «якщо залишити осторонь різницю природних особливостей та набутих виробничих навичок різних людей, то продуктивна сила праці повинна залежати головним чином: 1) від природніх умов праці, як-то: родючість ґрунтів, багатства копальнь та ін.; 2) від прогресуючої досконалості суспільних сил праці, яке обумовлюється виробництвом в крупному масштабі, концентрацією капіталу, комбінуванням праці, розділенням праці, машинами, удосконаленням методів виробництва, використанням хіміч-

них та інших природніх факторів, скороченням простору та часу за допомогою засобів зв'язку та іншими винаходами, за допомогою яких наука змушує сили природи служити праці й завдяки яким розвивається суспільний, або кооперативний, характер праці» [17, с. 23]. Такий перелік факторів, на наш погляд, відображає основні сторони матеріального виробництва, рівень науково-технічного прогресу, а також рівень та форми суспільної організації та розподілу праці [17, с. 24].

Продуктивність сільськогосподарської праці знаходиться під впливом багаточисленних різноманітних факторів, які можна об'єднати в чотири групи: природно-кліматичні (тривалість літнього періоду, клімат, якість ґрунтів, вологість), техніко-технологічні, пов'язані з науково-технічним прогресом (рівень розвитку засобів виробництва, використання якісної сировини, прогресивної виробничо-технологічної бази, застосування новітніх ресурсозберігаючих технологій), організаційно-економічні (поглиблення спеціалізації, оптимальна організація виробничого процесу з мінімальними втратами робочого часу, оптимальним завантаженням персоналу та основних виробничих фондів) та соціально-економічні (моральне й матеріальне стимулювання праці: зростання заробітної плати, премії та доплати, поліпшення умов праці та відпочинку, можливість самовираження, кар'єра, підвищення кваліфікації тощо) [10].

Фактори продуктивності праці в сільському господарстві можна об'єднати в дві групи в залежності від ступеню їх впливу: 1) на величину затрат праці на 1 га посіву та голову худоби; 2) на урожайність культур та продуктивність тварин.

К. І. Гурцкая [11, с. 24] виділяє три групи факторів: 1) підвищення рівня індустріалізації виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу; 2) удосконалення технології, суспільної організації сільськогосподарського виробництва та оплати праці; 3) підвищення культури землеробства, економічної родючості ґрунтів, вдосконалення сортів рослин та порід тварин, підвищення їх продуктивності, інтенсивне використання всіх природних умов сільськогосподарського виробництва. В процесі виробництва сільськогосподарської продукції доцільно враховувати також фактори соціального та психологічного характеру.

Рівень продуктивності праці суттєво залежить від об'єктивних та суб'єктивних факторів: природно-кліматичних зон та рівня використання досягнень науково-технічного прогресу, передового досвіду, форм організації праці, відповідно [26, с. 8].

Фактори продуктивності праці можуть проявлятись у сільському господарстві по-різному: одні – сприяють скороченню праці на одиницю продукції, другі – підвищенню урожайності культур чи продуктивності

тварин, треті – сприяють скороченню робочого часу, четверті – мають комплексний вплив, об'єднуючи в собі перші три. Також деякі фактори опосередковано можуть впливати на продуктивність сільськогосподарської праці: концентрація та спеціалізація виробництва, розділення праці. Особливістю виробничих процесів у сільському господарстві є використання особливих засобів виробництва – живих організмів (тварини та рослини), розвиток яких обумовлений біологічними законами. Такий підхід дозволяє систематизувати фактори продуктивності праці в такі основні групи: біологічні, технічні, технологічні, організаційно-економічні, професійні, психологічні та соціальні.

На наш погляд, групування факторів підвищення продуктивності праці у сільському господарстві потребує визначення чітких критеріїв ознак належності до тієї чи іншої групи факторів. Так, класифікація А. П. Воронцова об'єднує фактори в три групи, що характеризують: технічний рівень виробництва, ефективність використання землі та ефективність використання трудових ресурсів [16, с. 39; 29, с. 84]. Ми погоджуємось з Г. Я. Марьяхіним, який об'єднує фактори в наступні три групи: перша група характеризує технічне переозброєння та досягнення науково-технічного прогресу, друга – відображає стан організації виробництва та праці, третя – особисті фактори. [16, с. 40].

Структура та походження факторів підвищення продуктивності праці, на наш погляд, обумовлена змістом процесу праці. Економічна теорія Маркса свідчить про те, що з розвитком суспільного виробництва та його продуктивних сил зменшується робочий час та кількість минулої праці на одиницю продукції: «… чим більша продуктивна сила праці, тим менший робочий час, необхідний для виготовлення певного виробу, тим менша кристалізована в ньому маса праці» [15, с. 49]. Процес праці передбачає не тільки наявність його складових, а й певний спосіб їх поєднання. Погоджуємось з Ф. І. Гілицьким, що «для виявлення факторів, що безпосередньо впливають на рівень продуктивності праці, слід перш за все знайти явища, що визначають якість та ступінь використання окремих елементів виробничого процесу (засобів виробництва та робочої сили), а також явища, що характеризують ефективність їх взаємодії» [22, с. 56].

Вважаємо, що при дослідженні факторів продуктивності праці необхідно використовувати комплексний системний підхід, який враховує ступінь зв'язку між ними. Обґрунтована факторна модель дасть змогу найбільш повно відобразити характер впливу всіх обставин, що викликають зміни продуктивності праці, мінімізувати негативні чинники та знайти найбільш оптимальні шляхи її підвищення.

Можливості підвищення продуктивності праці за рахунок вказаних факторів можуть відрізнятись для сільськогосподарських підприємств, районів чи областей, а також напрямів сільськогосподарського виробництва, в залежності від природніх та соціально-економічних умов.

Дослідник В.Ф. Машенков в роботі «Производительность труда в сельском хозяйстве» визначає напрями зростання продуктивності праці в окремих галузях сільського господарства. Зростання продуктивності праці у рослинництві можливе за двома напрямами: за рахунок підвищення урожайності культур та за рахунок зниження трудомісткості виробництва. В свою чергу, урожайність також залежить від ряду факторів: поліпшення сортового складу та посівних якостей насіння, раціональне використання добрив, використання науково обґрунтованого сівозміну, меліорації та використання засобів захисту рослин від шкідників [17, с. 74]. Зниження трудомісткості виробництва у рослинництві можливе за рахунок підвищення рівня комплексної механізації.

Підвищення продуктивності праці в тваринництві визначається продуктивністю тварин, яка біологічно обмежена. Але використання продуктивних можливостей тварин, у свою чергу, залежить від багатьох факторів: достатній рівень годування тварин, який визначається створенням міцної кормової бази. Одним із резервів зростання продуктивності праці худоби є створення високопродуктивних порід тварин, а також поголів'я, пристосованого до утримання в умовах механізованих комплексів [17, с. 84-85].

Важливим фактором росту продуктивності праці виступає використання в сільськогосподарських підприємствах колективних форм організації праці. На думку вчених Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, у всіх галузях тваринництва доцільно застосовувати колективний підряд, враховуючи при цьому особливості формування трудових колективів на організації оплати праці [13, с. 48]. Це обумовлено безперервним циклом виробництва продукції тваринництва, професійний склад трудових колективів та замкнутість циклу виробництва. На нашу думку, при цьому вважливо знайти оптимальне співвідношення колективних та індивідуальних інтересів [13, с. 49].

Ми підтримуємо висновки В. К. Горкавого та ін., що одним із важливих факторів подальшого підвищення продуктивності аграрної праці та ефективності сільськогосподарського виробництва є розвиток виробництва на основі різноманітних організаційно-правових форм господарювання, але за умови створення для їх функціонування рівних економічних умов та посилення інтеграційних зв'язків [19, с. 21].

На практиці не завжди комплексна дія факторів, за відсутності їх оптимального співвідношення, призводить до підвищення продуктивності праці. За таких умов не в повній мірі використовуються всі наявні ресурси, тобто є невикористані резерви продуктивності праці. Реалізація таких резервів відбувається через використання у повній мірі всіх факторів продуктивності праці в конкретних умовах сільськогосподарського виробництва. Використання наявних резервів призводить не тільки до прискорення темпів зростання продуктивності праці, а й до підвищення ефективності виробництва в цілому, при цьому збільшується обсяг виробництва, знижуються витрати, підвищується якість продукції та рентабельність виробництва [17, с. 25].

На нашу думку, економічна сутність категорій «фактори» та «резерви» продуктивності праці має ряд відмінностей. Наприклад, одним із факторів є механізація праці, а правильне й оптимальне використання машин та механізмів виступає резервом. Отже, фактори відображують окрему сторону чи елемент суспільного виробництва, а резерви показують їх ступінь використання в конкретній виробничій ситуації. Резерви зростання продуктивності праці характеризують економію як живої так і уречевленої праці. Ми підтримуємо думку В.Ф. Машенкова, що резерви зростання продуктивності праці – це невикористані можливості при певному поєднанні факторів та умов виробництва або за умов їх якісного поліпшення на основі досягнень науково-технічного прогресу [17, с. 25], це можливість більш повного використання продуктивної сили праці. Резерви характеризують ступінь використання ресурсів, є такими можливостями, підвищення продуктивності праці, які вже виявлені, але з різних причин ще не використані. Використання резервів може відбуватись тільки за умови дії всіх факторів.

Рівень продуктивності праці залежить від ступеню використання резервів. Щоб цілеспрямовано впливати на продуктивність праці, необхідно визначити різновиди її резервів.

Окремо слід зупинитись на реалізації резервів зростання продуктивності праці, які відбуваються на різних рівнях:

– народногосподарські резерви (раціональне розміщення продуктивних сил та вкладення інвестицій в окремі програми, переважний розвиток перспективних та ефективних галузей, вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку окремих районів, розвиток механізмів та стимулів до праці, впровадження прогресивних методів управління та ін.);

– регіональні резерви (найбільш оптимальне використання техніки, технологій та наявної робочої сили на основі більш раціонального розміщення виробництва, використання місцевих джерел сировини, розвиток форм міжвиробничої кооперації та ін.);

– галузеві резерви (спеціалізація, концентрація та комбінування виробництв, удосконалення техніки та технології, розповсюдження передового досвіду та ін.);

– міжгалузеві резерви (використання можливостей однієї галузі для підвищення продуктивності праці в інших: підвищення урожайності за рахунок виробництва мінеральних добрив);

– внутрівиробничі резерви (удосконалення та ефективне використання техніки, робочої сили, скорочення втрат та нераціонального використання ресурсів, розвиток персоналу та стимулів до праці, використання ефективних методів управління) [24].

У кожний період часу можуть бути задіяні різні резерви. Так, резерви зниження трудомісткості продукції характеризують можливості скорочення витрат на виробництво продукції конкретного виду й обмежені обсягом інвестицій, ресурсів, поточним станом екології. Класифікація резервів продуктивності праці наведена на Рис. 5.3.1.

На кожному рівні управління вибудовується свій механізм дії окремих факторів на продуктивність праці з урахуванням стратегії розвитку та концепції продуктивності праці, кон'юнктури ринку та ін. Задіяні фактори та резерви підвищення продуктивності праці потребують різних зусиль, часу та способів їх досягнення.

Методи використання основних факторів, напрями їх впливу вказують шляхи підвищення продуктивності праці. Основними шляхами підвищення продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві виступають: зростання фондозабезпеченості підприємства та фондоозброєності праці; підвищення інтенсивності використання основних фондів; поглиблення спеціалізації та посилення концентрації сільськогосподарського виробництва; впровадження ресурсозберігаючих та новітніх технологій; поліпшення організації праці й підвищення його інтенсивності; підвищення кваліфікації кадрів для агропромислового комплексу; посилення матеріального стимулювання; покращення умов праці та відпочинку [6, с. 262].

Ріст продуктивності праці в аграрній сфері є головним фактором зростання національного доходу та приросту продукції, забезпечує розвиток промисловості та сільського господарства [27, с. 42].

Маючи найсприятливіші можливості для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, Україна характеризується таким рівнем продуктивності праці в сільському господарстві, що не відповідає її наявним природним та матеріально-технічним ресурсам. Так, у 2012 році продуктивність праці у сільському господарстві в Україні склала близько 19,5 тис. доларів на одного працюючого [1].

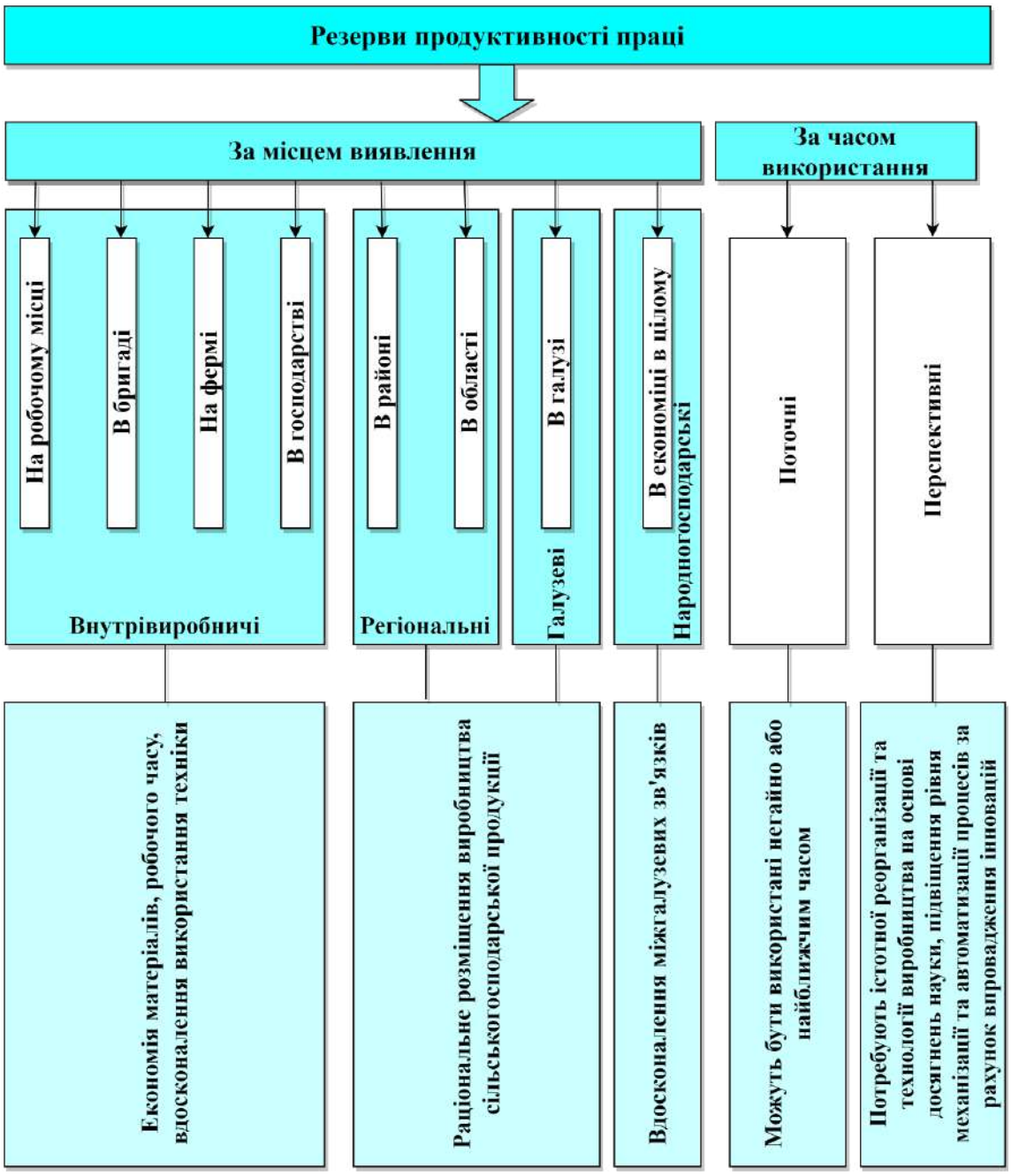

Рис. 5.3.1. Класифікація резервів зростання продуктивності праці

Джерело: складено автором

Однією з основних умов розширеного відтворення, зниження собівартості продукції є перевищення темпів зростання продуктивності праці над темпами зростання заробітної плати. На жаль, за роки незалежності Україна втратила контроль за продуктивністю праці. Темпи росту продуктивності праці в сільському господарстві України показують некеровану динаміку відносно заробітної плати (Рис. 5.3.2). За даними Державної служби статистики України була розрахована й побудована динаміка заробітної плати: лише у 2000, 2004 та 2008 роках темпи росту продуктив-

ності праці у галузі сільського господарства в Україні були вищими від темпів росту заробітної плати, на 3,5%, 26,3% та 4,6%, відповідно.

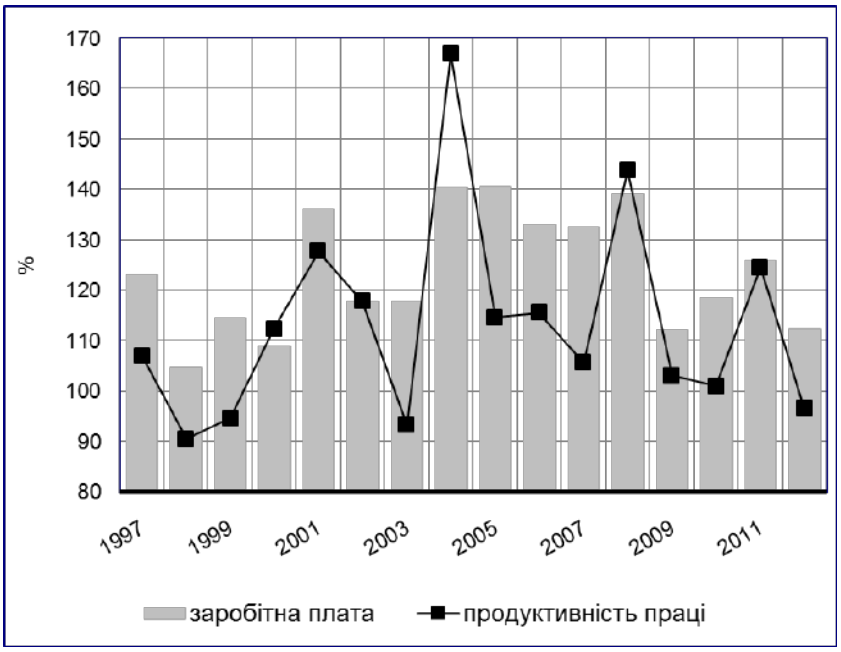

Рис. 5.3.2. Динаміка продуктивності праці та заробітної плати, у % до попереднього року [1]

Отже, проблема підвищення продуктивності праці має не тільки практичний, а й методологічний аспект, оскільки в період становлення ринкових відносин розробки вчених щодо вимірювання, росту та прогнозування продуктивності праці виявились неадаптованими до нових умов господарювання [23, с. 108].

В умовах ринкової економіки все більшого значення набувають розроблення і впровадження програм управління продуктивністю праці, які передбачають: вимір і оцінку поточного стану продуктивності; планування контролю і підвищення продуктивності; вжиття заходів підвищення продуктивності; вимір і оцінку впливу цих заходів.

Типова модель програми підвищення продуктивності праці для сільськогосподарських підприємств може бути описана такими елементами: розробка концепції; формування інформаційної бази; розробка організаційної структури, що забезпечить розробку та реалізацію рішень; визначення переліку показників для оцінки стану та тенденцій продуктивності праці; оцінка існуючого стану продуктивності праці та визначення значення формуючих факторів; розробка заходів щодо посилення впливу факторів продуктивності праці та визначення прогнозного рівня показників; виконання заходів та контроль; узагальнення та аналіз результатів впровадження [18, с. 16].

Підвищення продуктивності праці в сільському господарстві України – багатофакторна задача, яка включає в себе інституціональні механізми, що забезпечать зміцнення матеріально-технічної бази, поглиблення спеціалізації та посилення концентрації сільгоспвиробництва за рахунок розвитку економічних міжгалузевих зв'язків, розвиток інфраструктури сільських територій, розробку адекватної політики ціноутворення на сільгосппродукцію, що відкриває можливості підвищення рівня реальних доходів персоналу аграрних підприємств й піднімає престиж сільськогосподарської праці.

Вирішальними факторами скорочення затрат праці в сільськогосподарських підприємствах, за рахунок яких на 60-65% можуть збільшуватись темпи росту продуктивності праці, є: інтенсифікація виробництва та його технічне переозброєння, впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій [26, с. 9]. Опосередковано про рівень продуктивності праці підприємств різних напрямів можна робити висновки за рівнем технічної озброєності праці, кількості знарядь праці та питомій вазі затрат живої праці [9, с. 15].

Моральний та фізичний знос основних фондів та низькі темпи їх оновлюваності залишаються невирішеною проблемою й гальмують подальше зростання продуктивності праці у сільськогосподарській галузі.

Негативно впливає на рівень продуктивності праці недосконала мотивація персоналу як складова частина організаційно-економічного та соціального функціонування аграрної сфери: недостатньо розвинута інфраструктура сільських територій, диференціація умов праці та побуту роблять непривабливими сільськогосподарські підприємства для молодих кваліфікованих кадрів. Фактори, що впливають на продуктивність праці взаємопов'язані: зміна одного фактору спричиняє зміну інших.

Погоджуємось з Воронцовим О. П., що для забезпечення зростання сукупної суспільної продуктивності праці у заходах соціально-економічного плану на всіх рівнях необхідно враховувати як закон економії часу, так і закон продуктивності праці, що невпинно підвищується. В результаті всебічної економії робочого часу та минулої праці у розрахунку на одиницю продукції створюється матеріальна основа для зростання продуктивності праці, виробництва матеріальних благ [8, с. 15].

Механізм прояву економічних законів у сільському господарстві має ряд особливостей, які специфічними предметами праці: земля, рослини та тварини. Сільськогосподарське виробництво має сезонний характер; сили природи, що беруть участь у виробництві сільськогосподарської продукції, можуть виявлятися стихійно; виробництво продукції рослинництва та тваринництва відбувається в межах певних біологічних

законів. Вище зазначені чинники мають непередбачуваний вплив на прояв закону невпинного росту продуктивності праці. Мінімізувати некерований вплив можливо за допомогою впровадження у сільськогосподарське виробництво досягнень науково-технічного прогресу, вдосконалення новітніх форм та методів організації виробництва. Так, комплексна механізація сільського господарства дозволяє знизити трудові витрати й підвищити продуктивність праці.

Зростання продуктивності праці у сільському господарстві створює можливість при меншій кількості працівників виробляти значно більше валової продукції [8, с. 21]. Таким чином, зростання продуктивності праці дасть змогу підвищити оплату праці та економічну ефективність сільськогосподарських підприємств. Саме закон зростання продуктивності праці обумовив створення агропромислового комплексу, в якому питома кількість працівників, що безпосередньо зайняті у сільському господарстві, невпинно зменшується, оскільки, згідно цього закону, зменшується жива праця. Промислові ж галузі, що технічно та технологічно забезпечують сільськогосподарські підприємства, розвиваються, чисельність їх працівників зростає. Так, наприклад, у 1968 році в США частка витрат самого сільського господарства у створенні сільськогосподарської продукції складала лише 25%, у 1973 році в УРСР кількість зайнятих у сільському господарстві складала 68% [8, с. 24]. Зниження кількості зайнятих у сільськогосподарському виробництві повинне призвести до вивільнення працівників цієї сфери, тим самим вони можуть бути задіяні у галузях, що забезпечують як безпосередньо сільськогосподарське виробництво, так і соціально-побутові потреби сільського населення.

Виявлення резервів підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах дасть змогу на основі науково обґрунтованої аграрної політики щодо мотивації праці, кадрового забезпечення, розвитку соціальної сфери села відродити рівень сільськогосподарського виробництва України і тим самим зміцнити продовольчу безпеку та збільшити національний дохід [5, с. 4].

Отже, управління продуктивністю праці у сільському господарстві з метою її підвищення зводиться до врахування всіх факторів та комплексного використання резервів, повного обліку їх направленості, механізму дії та характеру зв'язку.

Стратегічне управління підвищенням продуктивності праці в ринкових умовах потребує розроблення та впровадження цільових програм управління продуктивністю праці, які передбачають підвищення рівня використання робочої сили, скорочення втрат виробництва, а також створення ефективної системи вимірювання продуктивності праці [30, с. 58]. Основними цілями програм виступають: зростання основних

економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств, створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, підвищення кваліфікації персоналу, створення ефективної інформаційної системи з питань продуктивності [31, с. 84].

Стратегічні напрями підвищення продуктивності праці у сільському господарстві обумовлені певними чинниками й можуть бути об'єднані в три основні групи:

– способи збільшення валової продукції за рахунок підвищення урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин, удосконалення структури посівних площ, дотримання вимог раціональної сівозміни при одночасному підвищенні якості продукції;

– впровадження науково-технічного прогресу, підвищення рівня механізації та автоматизації виробничих процесів, ефективне використання робочого часу, підвищення мотивації праці, застосування інноваційних форм організації праці з метою економії робочого часу;

– механізми комплексного впливу на одночасне зростання валової продукції та скорочення робочого часу за рахунок створення раціональної виробничої та соціальної інфраструктури, кадрового забезпечення, стимулювання праці [32, с. 132].

Отже, у якості стратегічних імперативів зростання продуктивності праці у сільському господарстві виступають: збільшення виробництва продукції при одночасному зниженні витрат робочого часу за рахунок підвищення рівня культури землеробства та тваринництва, інтенсифікації виробництва, раціональної організації праці та мотивації персоналу.

Література:

1. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

2. Бабенко А. Г. Продуктивність аграрної праці. К.: Урожай. 1994. 144 с.

3. Бабенко А. Г. Управление повышением производительности труда: монография. Донецк: ИЭП НАН Украины. 1996. 270 с.

4. Васильєва О. О. Напрями зростання продуктивності праці у сільському господарстві. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / За ред. М.Ф. Кропивка. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. № 2 (22), том 6. С. 84-93.

5. Васильєва О. О. Стан продуктивності праці у сільському господарстві України. *Економічні інновації*. 2013, випуск 54. С. 26–33.

6. Васильева Е. А. Управление производительностью труда в сельском хозяйстве. *Proceedings of the 1st International Conference on Economic*

Sciences. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2014. P. 259-263.

7. Водомеров Н. Факторы роста производительности труда. Рига: Лиесма, 1967. 121 с.

8. Воронцов А. П. Самое важное, самое главное (О производительности труда в сельском хозяйстве). Учеб. пособие для повышения экономических знаний рабочих на производстве. М.: «Колос», 1973. 95 с.

9. Глухов А. А. О производительности труда в сельском хозяйстве. М.: Государственное издательство «Высшая школа», 1963. 106 с.

10. Гуляева Т. И. Повышение эффективности свеклосахарного производства: монография / Т. И. Гуляева, Т. А. Власова. Орел: Изд-во Орел ГАУ, 2011. 236 с.

11. Гурцкая К. И. Превращение сельскохозяйственного труда в разновидность индустриального. М.: Агропромиздат, 1986. 124 с.

12. Економічний словник-довідник: За ред. док. екон. наук, проф. С.В.Мочерного. К. : Феміна, 1995. 368 С.

13. Куница Н. М., Канинский П. К. Коллективный подряд – важный фактор повышения производительности труда в сельском хозяйстве. *Повышение производительности использования труда и социальное развитие села в Украинской ССР*. Сборник научных трудов. К., Южное отделение ВАСХНИЛ, 1985, 136 с., С. 46-53.

14. Маркс К. Теория прибавочной стоимости (IV том «Капитала», ч. 1, 1955.

15. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23.

16. Марьяхин Г. Я. Производительность труда в сельском хозяйстве: факторный анализ и прогнозирование. М. : Экономика, 1983. 168 с.

17. Машенков В. Ф. Производительность труда в сельском хозяйстве. М. : Колос, 1974. 224 с.

18. Панченко С. І. Продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах в умовах трансформаційних процесів: автореф. дис. канд. економ. наук: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)» / С. І. Панченко, Луганський національний аграрний університет. Луганськ, 2008. 24 с.

19. Підвищення продуктивності праці в сільському господарстві / В. К. Горкавий, В. Й. Шиян, О. Д. Юхно та ін. К.: Урожай, 1990. 112 с.

20. Повышение производительности использования труда и социальное развитие села в Украинской ССР. Сборник научных трудов. К., Южное отделение ВАСХНИЛ, 1985, 136 с.

21. Попов В. М., Сидорова М. И. Социально-экономические проблемы производительности труда и воспроизводства рабочей силы в сельском хозяйстве. М. : Наука. 1979. 196 с.

22. Производительность труда и факторы ее роста / В. А. Андреев, И. И. Борщевский, Я. А. Гольбин и др.; науч. Ред. Ф. И. Гилицкий. Мн.: Наука и техника, 1982. 128 с.

23. Прока Н. И., Волчёнкова А. С. Сравнительный анализ уровня производительности труда в аграрном секторе экономики. *Вестник ОрелГАУ*. 2012. № 2. С. 106-112.

24. Пруденский Г.А. Внутрипроизводственные резервы. М. : Государственное издательство политической литературы, 1954. 284 с.

25. Словник української мови: в 11 томах. Том 11, 1980.

26. Сторожук А. А., Бугуцкий А.А. Повышение производительности аграрного труда в условиях технического прогресса и интенсификации производства. *Повышение производительности использования труда и социальное развитие села в Украинской ССР*. Сборник научных трудов. К., Южное отделение ВАСХНИЛ, 1985, 136 с., С. 6-14.

27. Экономика труда под. ред. Н. А. Иванова и Г. И. Мечковского: учеб. пособие для вузов. М. : «Высш. школа», 1976. 423 с.

28. Повышение производительности сельскохозяйственного труда (Машенков В. Ф., Иванов П. Ф., Черкашенинов О. И. и др.). М.: Колос, 1983. 319 с.

29. Воронцов А. П. Проблемы роста и соотношения производительности и оплаты труда в сельском хозяйстве. М.: Экономика, 1978. 84 с.

30. Цигенс О. П. Продуктивність праці як основа формування мотивації персоналу аграрних підприємств. *Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки.* 2014. Вип. 25. С. 54-59.

31. Муха Р. Продуктивність праці на підприємствах та основні напрями її підвищення. *Галицький економічний вісник*. 2015. Том 48. № 1. С. 82-92.

32. Чорна Р. М. Продуктивність праці у сільському господарстві як основний чинник, що визначає науково-технічний прогрес галузі. *Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки*. 2013. Вип. 23. С. 126-133.

Розділ 6 СТРАТЕГІЧНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ АГРАРНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

6.1. Форсайт як інструмент забезпечення сталого розвитку

Україна може досягти успіху в міжнародному поділі праці. Головним кластером економіки прогнозовано залишиться аграрний сектор, оскільки для цього є всі передумови: сприятливий клімат, наявність біля 20% світових чорноземів, зростаюча продовольча світова криза та традиції агробізнесу, які закладені в менталітеті українців. До сильних сторін національної аграрної економіки можна віднести наявність освіченого працездатного людського капіталу; вигідне географічне розташування в євразійському просторі, де в перспективі зростатиме вагомість транспортних коридорів; вагомість унікальних чорноземів у світовому масштабі, їх висока природна родючість, потужний потенціал виробництва рослинної продукції, розгалужена система магістральних каналів зрошення, зональне наукове забезпечення рослинництва. Агробізнес зацікавлений у пошуку нових методів стратегічного прогнозування й планування, які можуть змоделювати подальший сталий розвиток галузі. В системі стратегічного менеджменту це може бути реалізовано у вигляді довгострокової стратегії, методологічною базою якої виступає «Форсайт», як один із сучасних ефективних інструментів забезпечення сталого розвитку завдяки передбаченню майбутнього та його цілеспрямованому формуванню на основі декількох сценарних планів.

Методологічний базис форсайту знаходиться останнім часом у сфері підвищеної уваги з боку науковців та практиків з огляду на актуалізацію створення концепцій передбачення майбутнього. Проблематика форсайту є дискутивною та різноплановою, теоретичні засади та тенденції розвитку цього методу висвітлювались в працях закордонних дослідників Дж. Дейтора, О. Гайфутдінової, А. Гіннеса, Дж. Гленна, М. Лаустера, О. Маліновської, Бена Р. Мартіна, В. Ніколашина, Р. Полі, А. Соколова, а також вітчизняних вчених С. Богачова, О. Галушка, М. Згуровського, С. Квітки, Я. Кологривова, І. Литвинчук, К. Рулицької, О. Садовника, Л. Федулової, А. Шпикуляка. Аналіз наукових робіт згаданих авторів дозволяє стверджувати, що використання форсайт-технологій для сталого розвитку аграрної сфери не дістало практичного використання в Україні, що стимулює проведення подальших наукових розробок.

Метою дослідження є аналіз можливостей застосування форсайту для розробки сценаріїв забезпечення сталого розвитку аграрної сфери.

В центрі концепції сталого розвитку знаходиться людина та поліпшення якості її життя у сприятливому соціально-економічному середовищі та екологічно чистому, здоровому, різноманітному природному довкіллі. Високий інтелектуальний рівень людського потенціалу має забезпечити конкурентоспроможність країни у майбутньому. Реалізація Стратегії сталого розвитку спрямована на подолання бідності шляхом ефективної зайнятості населення, високої вартості робочої сили, накопичення людського і соціального капіталу, розвитку підприємницької активності населення, зміцнення середнього класу, підвищення соціальних стандартів і гарантій, а також надання необхідної соціальної підтримки вразливим групам населення в системі «держава-регіон-громада» [1]. Ключовим моментом сталого розвитку як інноваційного розвитку є не матеріальні та фінансові ресурси, а людські ресурси, їх здібність працювати з майбутнім, їх здатність вибудовувати нові інституції та механізми, на яких формується інноваційна освіта та інноваційна економіка. Несприятлива тенденція динаміки демографічних показників сільського населення, підвищення рівня його захворюваності, постаріння та втрати працездатності внаслідок дії екологічних факторів, обумовлюють зростання витрат на медичне обслуговування, послабляють трудовий потенціал аграрної сфери. Отже, ресурсо-екологічні прогнози, спрямовані на підвищення якості навколишнього середовища, як важливої передумови переходу на моделі сталого розвитку економіки, мають розроблятися одночасно з довгостроковими прогнозами соціально-економічного розвитку. Визначення пріоритетності стратегій розвитку доцільно проводити за допомогою методу «Форсайт» [2, с. 13].

Відмінною рисою технології форсайту від прогнозування є те, що «форсайтери» не здійснюють прогнозів, а намагаються конструювати майбутнє. Форсайт застосовують з метою впливу на майбутнє, його активного формування, а не пасивного прогнозування та очікування майбутнього. Фундаментальним принципом форсайту є установка, що уяви про майбутнє керують реальними діями сьогодення. Базові припущення, які закладені в основі форсайту [3]:

– майбутнє не є продовженням минулого, не в обов'язковому порядку тенденції минулого екстраполюються із застосуванням математичних методів і передбачають майбутнє, оскільки моделі, що використовуються, суб'єктивні;

– майбутнє конструюється нами сьогодні, в ньому ключові стейкхолдери конкурують один з одним за майбутнє, тому майбутнє буде результатом економічних прогнозів та впливів ключових гравців в економіці;

– майбутнє залежить від людей, які реально займаються розробкою стратегій та сценаріїв розвитку вже сьогодні, від їх покрокових дій, від якості цих стратегій та сценаріїв, що реалізуються вже сьогодні;

– майбутнє розглядається не як відсторонений абстрактний об'єкт прогнозування та планування, а як жива реальність існування, до якої безпосередньо включений суб'єкт.

При дослідженні майбутнього доцільно керуватись наступними принципами:

– зумовленість поточних рішень уявною картиною майбутнього;

– фокусування на пошуку переважних сценаріїв, оцінці можливостей потенціалу людини та її самореалізації;

– врахування «відкритих» та «закритих» стратегій;

– необмеженість в часі, варіативність, орієнтація на процес та моделювання варіантів, а не на дотримання шаблонів;

– використання практичної уяви, пошук альтернатив та руйнування стереотипів, ідентифікація взаємозв'язків та аналіз їх логіки;

– розвиток навичок розроблення превентивних заходів.

Наведені принципи можна доповнити висловлюванням Дж. Дейтора «Будь-яка конструктивна ідея, яку можна віднести до майбутнього, спочатку виглядає абсурдно» [4]. Поняття «безглузде» та «абсурдне» - важливі категорії образів майбутнього, які можуть стати ключем до розуміння складності та «поєднання непоєднуваного».

Вперше для передбачення на основі історичного аналізу термін «foresight» запропонував письменник-фантаст Герберт Уельс у 1930 році з метою використання майбутніх технологічних винаходів. Одне з найпопулярніших визначень передбачуваності – це те, яке запропонували у 1983 році Бен Мартін та Джон Ірвін: форсайт – це процес, який бере участь у систематичних спробах вивчити віддалене майбутнє науки, техніки, економіки та суспільства з метою визначення напрямів стратегічних досліджень та технологій, які, можливо, призведуть до якнайбільших економічних та соціальних вигод [5]. Л. І. Федулова визначає цю категорію як «форсайт - це сценарне прогнозування соціально-економічного розвитку економіки, промисловості та суспільства в 10-20 річній перспективі» [6, с. 106]. Інші дослідники характеризують форсайт як не тільки механізм виявлення альтернатив, підготовки аналітичного пронозу, консолідації зусиль учасників процесу виробництва, бізнесу, влади, суспільства, але й спосіб досягнення економічних зрушень [7, с. 105]. Ми погоджуємось із узагальненням змістовних тлумачень цього терміну, зробленого О. Садовником, що «форсайт можна трактувати як технологію, яка містить сукупність методів і засобів, що використовуються для реалізації фахівцями складного процесу стратегічного передбачення шляхом поділу його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур і операцій, які мають на меті розробку концепції розвитку окремого сег-

менту діяльності підприємства, галузі чи країни в цілому в середньостроковому або довгостроковому періоді» [8, с. 128].

Технологія передбачення - це і процес, і інструмент, за допомогою якого відбувається консенсус науковців, інженерів, представників промисловості, працівників державного управління, представників широких верств суспільства. Передбачення можна визначити як процес систематичного дослідження майбутнього, результати якого впливають на динамічне пристосування далекосяжних варіантів майбутнього до змін середовища.

Сьогодні форсайт як технологія довгострокового прогнозування являє собою сукупність методів експертної оцінки стратегічних напрямів соціально-економічного та інноваційного розвитку, але відрізняється від стандартного прогнозування тим, що орієнтована не стільки на розробку сценаріїв, скільки на вибір найбільш оптимальної альтернативи та здійснення заходів щодо реалізації обраного сценарію розвитку.

Інша суттєва ознака форсайту – залучення до роботи значної кількості експертів різних сфер діяльності: науки, економіки, промисловості, політики, громадської діяльності та інших стейкхолдерів. Кількість експертів для розробки альтернативних варіантів сценаріїв може досягати декількох тисяч.

Форсайт з великої кількості методів дослідження найбільш інтенсивно використовує 10-20, основними з яких є:

– експертні панелі;
– метод сценаріїв;
– метод критичних технологій;
– бенчмаркінг;
– метод Дельфі;
– екстраполяція;
– дорожні карти;
– аналіз силового поля;
– діаграма Ісікави;
– метод мозкового штурму;
– SWOT-аналіз.

Найбільш популярним є метод експертних панелей, в межах якого групи експертів протягом декількох місяців розробляють різні варіанти майбутнього, використовуючи новітні аналітичні та інформаційні матеріали та розробки [9, с. 54].

Метод сценаріїв передбачає визначення набору сценаріїв розвитку ситуації, дозволяє з певним ступенем ймовірності визначити можливі тенденції розвитку, взаємозв’язок між важелями, сформувати картину можливих станів ситуації під впливом тих чи інших факторів. Сьогодні

існують різні варіанти реалізації методу сценаріїв: отримання узгоджених думок; процедура незалежних сценаріїв, що повторюється; використання матриць взаємодій та інші. Групуючи сценарії в класи, можна визначити раціональну стратегію управління. Такий багатоваріантний підхід дозволяє більш повно визначити критичні ситуації для прийняття рішень, виявити можливі наслідки альтернативних варіантів для порівняння та вибору найбільш ефективного. Використання сценаріїв охоплює всі функції стратегічного передбачення: розуміння, сканування, прогнозування, бачення, планування [10].

Метод критичних технологій використовується у США, Франції, Чехії та інших країнах. Перелік критичних технологій формується на базі знань експертів високої кваліфікації відповідних галузей. Попередній перелік критичних технологій формується на основі експертних опитувань та інтерв'ю, обговорюється в межах спеціальних панелей та фокус-груп, після чого визначається фінальний перелік критичних технологій.

Бенчмаркінг – спосіб вивчення господарської діяльності конкурентів для використання їх позитивного досвіду в своїй діяльності. Основною метою використання бенчмаркінгу є оцінка ефективності окремих функцій та процесів з метою виявлення відхилень та причин неефективності бізнес-процесів.

Метод Дельфі, розроблений у 1964 р. у США О. Хелмером та Т. Гордоном, використовується у Японії, Німеччині, Великобританії. Сутність методу полягає у послідовному анкетуванні експертів з різних галузей науки і техніки та формуванні масиву інформації, що відображає окремі оцінки експертів, які ґрунтуються як на логічному аналізі, так і на інтуїтивному досвіді. Цей метод передбачає використання адаптованих для вирішення завдань експертизи опитувальних форм, в кожній із яких містяться інформація та судження, отримані з попередньої анкети, обов'язковою умовою є відсутність особистих контактів між експертами і забезпечення їх повною інформацією щодо всіх результатів оцінок після кожного етапу опитування із збереженням анонімності оцінок, аргументації та критики.

Екстраполяція – логіко-математична процедура, що дозволяє проектувати висновки, отримані відносно якоїсь частини об'єктів або явищ на всю сукупність, а також на іншу частину; розповсюдження висновків, зроблених на основі поточних або минулих станів явища або процесу на їх майбутній стан.

Метод дорожньої карти, який вперше був використаний в кінці 1970-х років компанією «Motorola», застосовується для розробки довгострокових стратегій розвитку технологій. В цьому методі передбачається

стратегічне планування, до якого залучаються експерти із сфери бізнесу: маркетологи, фінансисти, технологи, розробники. Дорожня карта ілюструє етапи переходу від поточного стану до фаз розвитку у довгостроковій перспективі за рахунок синхронного розвитку технологій, продукції, послуг та ринку. В результаті використання цього методу створюється графічне представлення реперних точок на шляху розвитку галузі чи організації, які поєднані причинними або часовими ланцюжками.

Аналіз силового поля дозволяє виявити рушійні сили та фактори, які, з одного боку, сприяють вирішенню проблеми, з іншого – протидіють. Ступінь їх впливу на найгірший сценарій або на ідеальний сценарій розвитку дозволяє виявити пріоритетні сфери для побудови плану дій щодо вирішення проблем, наприклад, в аграрній сфері.

Діаграма Ісікави сприяє виявленню помилок, аналізу проблем, причин, що викликають досліджувані проблеми. Цей метод надає можливості виявити ключові взаємозв'язки між різними факторами, більш глибоко зрозуміти досліджувану проблему, сприяє визначенню головних негативних чинників та попередженню або усуненню їх дії. Діаграма Ісікави дозволяє ілюстративно відобразити ключові фактори, що впливають на трудовий потенціал.

Метод мозкового штурму, що був розроблений А. Осборном у 1953 р., заснований на допущенні, що однією з основних перешкод для народження нових ідей є «страх оцінки», люди часто не висловлюють вголос цікаві неординарні ідеї через побоювання зустріти скептичну оцінку чи вороже ставлення з боку колег та керівництва. Метою використання методу мозкового штурму є виключення оціночного компоненту на початкових етапах створення ідей. Класична техніка мозкового штурму ґрунтується на двох принципах: відтермінування висновків щодо раціональності ідеї та перехід від кількості до якості. На першому етапі передбачається оприлюднення якомога більшої кількості ідей, другий етап полягає в розвитку ідей інших учасників, на третьому етапі відбирається краще рішення, виходячи з експертних оцінок.

SWOT як метод аналізу в стратегічному плануванні вперше запроваджений у 1963 р. у Гарварді К. Ендрюсом. Цей метод полягає в розділенні факторів та явищ на чотири категорії: strengths (сильні сторони), weaknesses (слабкі сторони), opportunities (можливості) та threats (загрози).

Успіх форсайт-проєкту залежить від обраного набору методів, часових та ресурсних обмежень, наявності достатньої кількості компетентних експертів, доступу до бази знань та інші фактори. Для вибору методів форсайту використовується «трикутник форсайту», вершинами якого виступають ключові фактори, що забезпечують успіх роботи з експерта-

ми: креативність, експертиза та взаємодія [9]. Методи розташовують в середині трикутника відповідно до «гравітаційного тяжіння» до того чи іншого фактору (кута трикутника). Основним принципом дії «трикутника форсайту» є оптимальна конфігурація методів для найбільш повної реалізації трьох функцій. Пізніше три базові методологічні принципи були доповнені четвертим - «доказовість», що перетворило трикутник в «ромб (діамант) форсайту» (табл. 6.1.1), який позиціонує методи відносно один одного в просторі за принципом бінарних опозицій: 1) креативність та доказовість і 2) експертиза та взаємодія.

Таблиця 6.1.1

Характеристика «ромбу форсайту»

Фактори впливу на роботу експертів	Методи та жанри форсайту
Взаємодія	Рольові ігри, панельні дискусії, сценарні семінари, конференції, семінари, мозковий штурм, інтерв'ю, взаємовплив, карта керівника, зворотній прогноз, фокус-групи
Експертиза	SWOT, ігрова симуляція, логічні моделі, дорожні карти, метод Дельфі, експертні панелі, критичні технології, пріоритети
Креативність	Наукова фантастика, створення сценаріїв, ессе
Доказовість	Бібліометрія, бенчмаркінг, сканування, моделювання, екстраполяція

Джерело: складено автором

На думку вчених, сьогодні «діамант форсайту» є вже не достатньо ємним для подальшого розвитку цієї технології, тому перетворився в «п'ятикутник», з додаванням принципу керованості, в якому використовуються IT-моделювання, машинне навчання, поведінкове моделювання та непараметричне моделювання [8, с. 129]. Методи, що використовує форсайт, можна систематизувати у дві групи: колективні та індивідуальні. У першій групі активно використовується метод мозкового штурму, а в другій – метод Дельфі, який дозволяє створити експертний прогноз через збір та статистичну обробку експертних оцінок на основі спеціально розроблених анкет.

Виділяють соціальний та технологічний форсайт, що відрізняються ступенем визначеності оперативних цілей, які передбачає стратегія. Технологічний форсайт використовує конкретні показники, що повинні бути виконані для досягнення цілі, об'єкти ж соціального форсайту не завжди

є такими в «чистому вигляді». Управління як атрибут громадського життя має соціальний сенс та зміст, базується на певній узгодженості прагнень людей, оскільки в центрі його уваги знаходяться люди як суб'єкти управлінських відносин [11, с. 174]. Наприклад, такі поняття як якість життя, рівень розвитку трудового потенціалу, виступають соціокультурними феноменами, є динамічними характеристиками, не існують об'єктивно, а формуються як ефект конкретної соціальної практики. Сьогодні форсайт застосовується для різних сфер розвитку: розвиток продуктивних сил (технологічний форсайт), розвиток людського капіталу (соціально-економічний форсайт), розвиток науки (науковий форсайт), розвиток системи державного управління (політичний форсайт) [12, с. 10].

Позитивний досвід застосування форсайт-методології європейськими країнами, де в результаті реалізації проектів створено понад 300 образів (сценаріїв), які фокусували увагу на формуванні соціальної бази для сталого розвитку та моделюванні бажаного майбутнього для європейських громадян, свідчить про можливість використання форсайту в різних сферах (табл. 6.1.2).

Таблиця 6.1.2

Світовий досвід використання форсайт-проєктів із залученням громадян

Виконані проекти	Участь країн	Час виконання	Напрями проєктів	Кількість образів
Civisti	7	2009	СНІД; хвороби Альцгеймера; біоенергетика; біотехнології; демократія; глобальні перспективи; наномедицина; наука; сталий розвиток; різноманітність.	69
Casi	12	2015	Навколишнє середовище; економіка; соціальне благополуччя; стійкість; інновації; ініціативність; стійке майбутнє; циркулярна економіка.	50
Cimulact	30	2015-2016	Бажане майбутнє; демократичний процес; суспільний виклик; діти; рівність; місто і село; свобода та безпека.	179

Джерело: складено автором за даними [13]

Процес з формування майбутнього, робота щодо ініціації складної комунікації потребує проведення чисельних семінарів, опитувань, конференцій за участю, крім вчених, багатьох стейкхолдерів. Суттєвою проблемою для форсайту в нашій країні, на відміну від світових трендів, є відсутність різнопланового експертного середовища, яке включало б вчених, аналітиків, футурологів, домогосподарок. Без такого кваліфікованого комунікаційного середовища неможливо обговорення багатоваріантного майбутнього й реалізація якісного форсайт-проекту.

В суспільстві розповсюджена думка про те, що тема майбутнього – це питання фантастики, а майбутнє єдине, форсайт же передбачає вихід за межі уявлень одноваріантного майбутнього.

Реальний сектор національної економіки має бути модернізований на принципово нових засадах інноваційності та ефективного використання креативного потенціалу людини. Відтак для економіки України запропоновано принципово нову людиноцентричну модель розвитку.

Можливості майбутнього розвитку України – це інноваційний стрибок прискореного економічного розвитку на основі ефективного використання наявного потенціалу людського капіталу та посилення інноваційної спроможності національної економіки як невід'ємної складової зміцнення конкурентоспроможності країни. Для інноваційного стрибка Україні необхідно ідентифікувати можливий каталізатор і потенційні технології, які можуть бути виведені на внутрішній і зовнішні ринки, а також створити відповідні інституційні умови.

Каталізатором інноваційного стрибка є головний носій знань і навичок – людина. Складові, що сприяють розвитку людського капіталу – фактори безпеки, культури, науки, освіти, охорони здоров'я, потребують нагальної уваги з позицій майбутнього розвитку.

Виходячи із сучасного стану національної економіки, визначених пріоритетів, горизонтів і перспектив у міжнародному поділі праці, в Україні може бути сформований кластер «агропромисловий комплекс» за умови переходу до моделі збалансованого розвитку, використовуючи механізм «ефективна реалізація людського й соціального капіталу».

Положення сталого розвитку та концептуальні засади, що розроблені А. Аткіссоном [14], надають основу для формування концептуальних засад методики передбачення для трудового потенціалу аграрної сфери України (табл. 6.1.3). Основними положеннями цього інструментарію є виконання наступних етапів [15, с. 49]:

1) формування системи показників, які суттєво визначають теперішній стан аграрної сфери та показників, які можуть визначати подальший її розвиток на середньо- та довгострокову перспективи;

2) групування показників за елементами впливу (економічні, екологічні, соціальні);

3) створення карти взаємозв'язків у системі;

4) системний аналіз і візуалізація результатів аналізу;

5) експертне опитування про стан та перспективи розвитку аграрної сфери;

6) обробка результатів експертизи;

7) формування сценаріїв розвитку аграрної сфери України.

Форсайт, що виникає на базі демократичного суспільства активно стимулює його розвиток, створює засади для делегування повноважень від держави до суспільства, а в сучасних умовах вирішує проблему досягнення консенсусу з приводу майбутнього, стимулюючи громадську активність. Результати реалізації форсайт-проєкту дають можливість розробляти галузеві стратегії та сценарії майбутнього.

Використання форсайту як інструмента забезпечення сталого розвитку дозволить обґрунтувати цілі та принципи сталого розвитку й побудувати єдиний образ майбутнього сільських територій, що є цільовим орієнтиром як державної політики, так і діяльності сільськогосподарських підприємств в короткостроковому та довгостроковому періоді. Формування та реалізація стратегічного плану управління соціально-економічними змінами на засадах форсайту сприятиме активізації переходу аграрної сфери на інноваційний шлях розвитку.

Таблиця 6.1.3

Концепт форсайт-проєкту «Трудовий потенціал аграрної сфери в умовах сталого розвитку»

Структура проєкту	Зміст структурного елементу
1	2
1. Проблемна ситуація. Обґрунтування	Людський капітал є ключовим ресурсом інноваційного сценарію розвитку аграрної сфери. Стан трудового потенціалу у сільській місцевості є критичним з точки зору його кількісних та якісних характеристик. Форсайт-проект «Трудовий потенціал аграрної сфери в умовах сталого розвитку» - інституційна інновація націлена на формування середовища, що зумовлює інноваційний розвиток.

Продовження табл. 6.1.3

1	2
2. Мета проєкту	Розробка нового дискурсу про трудовий потенціал аграрної сфери в умовах сталого розвитку. Формулювання концепту інноваційного сценарію розвитку аграрної сфери, включаючи дорожню карту. Формування кваліфікованого експертного середовища, носіїв нового дискурсу.
3. Ідеологія проєкту	Подолання ідеологічних стереотипів щодо трудового потенціалу (застарілий набір індикаторів, бачення з позицій минулого та сьогодення), інновацій (технічні розробки, при використанні яких в сільськогосподарському виробництві створюється інтелектуальний продукт з високою доданою вартістю), аграрну сферу (система, яка складається із сільського господарства та переробної галузі). Новий дискурс про трудовий потенціал аграрної сфери (створення штучного інституційного середовища розвитку, в якому можуть народжуватись інновації; якість середовища оцінюється з точки зору інфраструктури та узгодженості елементів середовища – інститутів, механізмів, інфраструктур, які сприятимуть нарощуванню людського капіталу, а, отже, більш раціональному використанню та сталому розвитку трудового потенціалу).
4. Місце форсайт-проєкту серед інших стратегій та програм розвитку	Аналіз існуючих стратегічних документів. Переваги форсайту та його доповненість по відношенню до існуючих технологій стратегування.
5. Замовники форсайт-проєкту	Обласні державні адміністрації. Обласні та районні ради. Об'єднані територіальні громади. Асоціаційований аграрний бізнес (Торгово-промислова палата, асоціації аграріїв, аграрних перевізників, агровиробників та підприємців, фермерів, сільськогосподарських дорадчих служб та ін.).
6. Учасники форсайт-проєкту	Робоча група; ядро експертів та партнерів, які поділяють ідеологію проєкту; пул експертів для формування нового дискурсу проекту; експертне середовище, експертні групи, що залучаються для участі в іграх, опитуваннях, панельних дискусіях.

Продовження табл. 6.1.3

1	2
7. Методологія форсайту	Метод Дельфі. Мозковий штурм. Експертні панелі. Розробка сценаріїв. Екстраполяції. Дорожня карта. Аналіз силового поля.
8. Організація та управління проєктом	Форсайт-агенція, засновники якої є ідеологами проєкту й входять до ініціативної групи. Громадська ініціатива.
9. Ресурсне забезпечення	Цільове фінансування замовниками.
10. Результати проєкту	Розроблений концепт сценарію. Новий дискурс трудового потенціалу аграрної сфери. Проєкт дорожньої карти реалізації сценарію. Формування партнерського пула експертів.
11. Стратегічні результати форсайт-проєкту	Формування нового інституційного середовища трудового потенціалу аграрної сфери. Підвищення конкурентоспроможності та інноваційності сільськогосподарської продукції. Включення аграрного виробництва України до світових ринків збуту. Підвищення рівня життя та людського капіталу.

Джерело: розроблено автором

Література:

1. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/conv (дата звернення 23.10.2019).

2. Бовсунівська І. В. Децентралізація влади в Україні як головний фактор сталого розвитку об'єднаних територіальних громад. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Економіка і управління,* 2018, Т. 29(68), № 6. С. 11-15.

3. Переслегин С. Б. Новые карты будущего или Анти-Рэнд. М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2009.

4. Dator J.A. Introduction: The Future Lies Behind - Thirty Years of Teaching Futures Studies. Advancing Futures: Futures Studies in Higher Education. Connecticut : Praeger. 2002

5. Ben R. Martin. Technology Foresight in a Rapidly Globalizing Economy, SPRU Science and technology Policy research : University of Sussex. 1995

6. Федулова Л. І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування. *Економіка і прогнозування*, 2008, №3. С. 106-120.

7. Николашин В. П., Стрельников А. В. Использование методов форсайт-исследований в стратегическом управлении аграрной сферой экономики. *Технологии пищевой и перерабатывающей промышленности АПК - продукты здорового питания*, 2016, № 2. С. 103-109.

8. Садовник О.В. Розвиток форсайту та його вплив на прогнозування продуктово-ринкової стратегії агробізнесу в України. *Стратегія економічного розвитку України*, 2016, № 39. С. 126-136.

9. Соколов А. В. Форсайт: взгляд в будущее. *Форсайт*, 2007, № 1. С. 52-59.

10. Tiberius V. Scenarios in the strategy process: a framework of affordances and constraints. *European Journal of Futures Research*. 2019, Volume 7. Issue 1.

11. Попов С. М. Наукова парадигма суб'єкт-суб'єктного управління в умовах сучасного континууму. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 2010, Вип. 43. С. 166-175.

12. Малиновская О. В., Скобелева И. П. Форсайт как технология стратегического планирования и управления. *Финансы и кредит*, 2014, № 32 (608). С. 2-13.

13. Repo P., Matschoss K. Citizen visions for European futures - methodological considerations and implications. *European Journal of Futures Research*. 2018. Volume 6, Issue 1.

14. Аткиссон А. Как устойчивое развитие может изменить мир. М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. 456 с.

15. Кологривов Я. І. Теоретичні засади використання методології форсайту у передбаченні розвитку промислових підприємств. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*, 2015, № 12. С. 46-50.

6.2. Економіко-математичне моделювання управління складовими трудового потенціалу аграрної сфери

На порядку денному світового розвитку твердо стоїть питання концептуальної зміни поглядів на пріоритети соціальних та економічних цілей розвитку, пошуку шляхів переходу на засади сталості. Досягнення сталого розвитку, на думку сучасних науковців, можливе за трьома сценаріями [10, с. 41]: 1) без істотних перетворень у сфері владних відносин, досягненню цілей сталого розвитку сприятимуть зменшення впливу державного регулювання, збільшення ролі інформатизації та впровадження нових технологій (лібералістський підхід); 2) через реформування державного управління, збільшення ролі державного регулювання, технологій

та науки (реформістський підхід); 3) через радикальні зміни, трансформацію взаємодії суспільства з навколишнім середовищем (трансформістський підхід). Механізм сталого розвитку аграрної сфери доцільно розглядати через взаємопов'язані структурні складові: економічну, екологічну, соціальну та інституціонально-правову.

Сталий розвиток аграрного сектора не тільки гарантує продовольчу безпеку, що є однією зі складових загальноекономічної безпеки держави, а й забезпечує економічне зростання, розвиток сільської місцевості, стимулює прогрес інших галузей за рахунок мультиплікативного ефекту. Аграрний сектор України демонструє позитивну динаміку, що зумовлена вагомим природним та людським потенціалом аграрної сфери, а також сприятливими кліматичними умовами. Об'єктний конструкт «аграрна сфера» являє собою систему аграрного виробництва, навколишнього середовища та сільського населення, тому аграрна сфера є максимально наближеною до екологічних та продовольчих проблем. Аграрна сфера поєднує в собі соціально-виробничі та екологічні функції, галузевий та територіальний аспект: базова сільськогосподарська галузь, навколо якої формується сільське середовище з відповідною ресурсною базою (просторовою, природо- та трудоресурсною).

Сільськогосподарська продукція України займає вагому частку в структурі створення валової доданої вартості, що дає підстави стверджувати про перспективи нарощування обсягу експортованої сільськогосподарської продукції за умови оптимального поєднання факторів виробництва [47]. Перехід на засади концепції сталого розвитку, нової парадигми розвитку суспільства, актуалізує питання ефективної взаємодії факторів виробництва в процесі створення в економіці продукту. Стале економічне зростання базується на залученні факторів, що залежать від економічної діяльності людини, мають ендогенну природу, отже їх взаємодія в межах ендогенної теорії може бути описана з використанням апарату виробничої функції.

Основна мета дослідження - оцінити вплив різних факторів (форм капіталу) на формування валової доданої вартості та валової продукції аграрної сфери економіки України в умовах сталого розвитку з використанням модифікованої виробничої функції Кобба-Дугласа.

Необхідною умовою сталого розвитку є позитивна динаміка економічного потенціалу аграрної сфери, як сукупності усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил, ресурсів, запасів, компетенцій, які можуть бути використані у виробничій діяльності й реалізувати ринкові шанси для досягнення цілей соціально-економічного розвитку суспільства [48, с. 15].

Виробничий потенціал аграрного виробництва може бути визначений з точки зору гібридного підходу, що включає ресурсний (як сукупність виробничих ресурсів) та результативний (як створення певного обсягу матеріальних благ) підходи: можливість виробництва певного обсягу матеріальних благ в результаті використання обмежених взаємопов'язаних ресурсів [42, с. 188].

Для прогнозування в макроекономіці застосовують апарат виробничих функцій, що описують складні виробничі процеси. Виробнича функція являє собою комплексну модель економічної динаміки, що характеризує економіко-математичну залежність випуску (кількість продукції) від використовуваних факторів виробництва (ресурси, технології). Класичне рівняння виробничої функції для сільськогосподарського виробництва включає фактори економічного зростання: виробничі фонди *K* (площа сільгоспугідь, кількість основних та виробничих фондів у вартісному вигляді), сукупні витрати живої праці *L* (кількість зайнятих працівників у сільському господарстві, витрати робочого часу) та інші чинники, що враховують технічний прогрес *N*:

$$Y = f(K,L,N) \qquad (6.2.1)$$

В макроекономічному аналізі для економіко-математичного моделювання використовують узагальнену *CES*-функцію [52] з постійною еластичністю заміщення ресурсів (Constant Elasticity of Substitution):

$$Y = A[\alpha K^{-\rho} + (1-\alpha)L^{-\rho}]^{-\nu/\rho}, \qquad (6.2.2)$$

де Y – випуск продукції у вартісному виразі, *K* – вартість капіталу; *L* – витрати на оплату праці; *A* – коефіцієнт шкали; α – коефіцієнт ваги виробничого фактора; γ – показник ступеня однорідності; ρ – параметр виробничої функції.

При ρ = -1 *CES*-функція набуває вигляду лінійного рівняння (еластичність заміщення ресурсів необмежена):

$$Y = a_1 K + a_2 L\,, \qquad (6.2.3)$$

де a_1, a_2 – параметри, що характеризують кількісний вплив кожного фактора.

У випадку $\rho \to 0$ *CES*-функція перетворюється на функцію Кобба-Дугласа (еластичність заміщення ресурсів прагне до 1):

$$Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2}, \qquad (6.2.4)$$

де a_0- параметр, що характеризує рівень технологій, a_1 та a_2 – коефіцієнти, що характеризують внесок капіталу та праці у зростання випуску. Модель оцінки параметрів a_1, a_2 характеризує еластичність виробництва за ресурсами, тобто кількісний зв'язок між обсягами виробництва у відповідності до ресурсів у відносному (відсотковому) вимірі.

При $\rho \to \infty$ *CES*-функція набуває вигляду функції Леонтьєва з постійними пропорціями факторів виробництва (нульова еластичність заміщення ресурсів):

$$Y = A\,min(\frac{K}{K_0};\frac{L}{L_0}) \quad (6.2.5)$$

Р. Солоу [41], Р. Барро [4], О. Ляшенко [21] для класичної моделі зростання Солоу, в якій розглядається вплив основних факторів виробництва на динаміку випуску, пропонують застосовувати виробничу функцію Кобба-Дугласа з можливістю та обмеженістю заміщення ресурсів, яка є найбільш адекватною моделлю з точки зору визначення потенційних джерел зростання. Класичною вважається двофакторна виробнича функція Кобба-Дугласа, де в якості ресурсів розглядається капітал та праця [6]. Подальші дослідження призвели до створення модифікованої виробничої функції, в якій враховані екзогенний нейтральний фактор [1, 40], підприємницькі здібності та інновації [36], людський капітал [19, 34], інтелектуальний та соціальний капітал [15]. Американські економісти Дж. Манків, Д. Ромер та Д. Вейл [22] в моделі економічного зростання акцентували увагу на якість робочої сили, ввівши фактор інтелектуального капіталу, до якого включили витрати на розвиток освіти та науки. П. Ромер [35] вважав, що виникнення нових ідей та технологій (нематеріальні ресурси) призводить до створення нових більш цінних матеріальних ресурсів. Д. Олінер та Д. Сішель [30] розглядали інформаційні технології як вагомий фактор економічного зростання та технологічного прогресу. Р. Солоу [39, 40] запропонував враховувати технологічний прогрес, який став основною причиною зростання продуктивності праці й розвитку економіки США у першій половині XX століття за рахунок зміни якісних характеристик трудового потенціалу та поліпшення організації праці (підвищення кваліфікації працівників, вдосконалення організації виробництва та ін.). У цьому сенсі ендогенна виробнича функція може включати три такі основні фактори, як: праця (*L*), фізичний капітал (*K*) та рівень кваліфікації (*H*) [26, с. 172].

В економічній літературі сформувався загальний консенсус щодо інновацій, які відіграють важливу роль у підвищенні конкурентоспроможності фірм, галузей, регіонів, країн [3, с. 1133-1139; 45, с. 1741-1758; 53, с. 292), та сприяють сталому розвитку [13, 54]. Саме наявність інтелектуальних активів, як важливих показників ефективності інновацій, є вирішальним для економічного зростання [53]. Л. Новакова [27] також робить висновок про важливість збільшення інвестицій в людський розвиток, вдосконалення когнітивних навичок як необхідних умов сталого розвитку економіки. В роботі Т. Маринич [23] підтверджено позитивний ефект освіти як чинника людського капіталу та невикористаний потенці-

ал технологічного фактору у забезпеченні сталого розвитку регіону. Для визначення моделі зростання російської економіки В. Глінський та співавтори [8] використовували модифіковану виробничу функцію Кобба-Дугласа, що включає інноваційний фактор. О. Одинцов та співавтори [28, с. 153] для прогнозування економічного зростання аграрної сфери України пропонують розширити типову виробничу функцію Кобба-Дугласа за рахунок «експоненціального фактора земельних ресурсів, вартості інноваційної діяльності та параметрів державного регулювання податкової системи (функція включає такі фактори, як заробітна плата, капітальні вкладення, земельні ресурси, фінансування інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки та податкове навантаження на галузь)».

Людський капітал визначається як знання, освіта та компетенції індивідів у реалізації національних завдань та цілей (в основному базується на нематеріальних ресурсах та прихованих можливостях), модель його оцінки має включати якісні та кількісні показники. Ключовим фактором успіху, потенціалом розвитку виступає саме інтелектуальний капітал [55].

Великомасштабні та багатовекторні зміни останніх десятиліть не лише трансформували значну частину світових соціально-економічних процесів, а й розширили та поглибили дотеперішні ризики. Швидкість змін значно прискорилась, а конкурентоспроможність все більше стала визначатися інтелектуальною основою капіталу. Саме економічно активна людина стає основним базисом інноваційних змін та розвитку економіки.

Сьогодні відбувається інтелектуалізація економіки, з об'єктивним процесом розширення умов використання інтелектуально-креативних можливостей людей, а наукові знання й спеціалізовані унікальні навички їхніх носіїв стають головним джерелом і ключовим фактором розвитку матеріального й нематеріального виробництва, забезпечення стійкого економічного розвитку. Освітній, інтелектуальний, творчий потенціали людини є не тільки потужним чинником економічного зростання, а й джерелом доходів на всіх рівнях: людини, підприємства, держави.

Результати дослідження різноманітних підходів до визначення і структуризації людського потенціалу дозволяють констатувати, що в більшості з них виділяють найсуттєвішою саме інтелектуальну складову, урахування й аналіз якої дозволяє виокремити інтелектуальні активи. Тобто саме ту частину людського потенціалу, яка здатна в подальшому капіталізуватися й забезпечувати створення доданої вартості, що визначатиме у майбутньому рівень конкурентоспроможності як на мікро-, так і макрорівні.

На наш погляд, інтелектуальні активи можна визначити як економічну категорію, що відображає процес трансформації частини трудового

потенціалу, здатної до розвитку і змін, в інший капітал господарських одиниць. Інтелектуальні активи – інтегрована категорія, яка включає до свого складу ті об'єкти інтелектуального капіталу, які вже відображені в обліку (нематеріальні активи), і такі, що мають бути включені в систему обліку (взаємини з клієнтами, маркетинг, вдосконалення технологій, навчання і розвиток персоналу, розробка нових продуктів і послуг).

Визначено, що інтелектуальні активи є універсальним ресурсом із унікальним характером щодо підвищення доходів і вартості підприємства. Інтелектуальні активи виступають формою втілення можливої майбутньої вигоди та здатні принести дохід. Здатність інтелектуальних активів приносити економічну вигоду є однією з основних умов залучення їх у господарський обіг, а можливість відчуження цих активів іншим суб'єктам шляхом передачі різного обсягу і характеру прав дозволяють більш широко використовувати їх в процесі комерціалізації через залучення необхідних економічних суб'єктів. Тобто формування інтелектуальних активів та ефективне їх використання є важливим стратегічним напрямом розвитку підприємства, що доцільно враховувати при складанні фінансових бюджетів і поширенні інформації про свою діяльність. Врахування інтелектуальних активів сприяє капіталізації підприємства, максимізації його ринкової вартості. Зростання вартості підприємства дозволяє забезпечити стійкість і подальший розвиток через більшу можливість залучення інвестиційних ресурсів.

Інтелектуальні активи людського потенціалу можна визначити як окремі елементи самого людського потенціалу, так і результати капіталізації цього потенціалу в процесі діяльності. Це окремі елементи людського потенціалу, які поступово накопичуються і трансформуються з самого народження людини в процесі її виховання, культурного розвитку і залучення до здорового способу життя, отримання освіти і професійного навчання, а також інтелектуальні результати діяльності людини. Інтелектуальні активи людського потенціалу розглядаються як компетентності (когнітивні, емоційні, креативні), оскільки мають нематеріальну природу, а також результати його інтелектуальної діяльності (нематеріальна і матеріальна форма) [11].

Інтелектуальні активи людського потенціалу України оцінено такими показниками:

– частка зайнятих у професійній, науковій та технічній діяльності до загальної чисельності зайнятих,%;

– частка зайнятих у освіті до загальної чисельності зайнятих, %;

– частка кандидатів і докторів наук у загальній чисельності зайнятих, %;

– частка кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, у загальній чисельності зайнятих, %;

– кількість дослідників у розрахунку на 1000 осіб зайнятого населення (у віці 15-70 років), осіб;

– частка середньої кількості працівників, які використовували комп'ютер із доступом до мережі Інтернет, до середньої кількості працівників, що використовували комп'ютер, %);

– чисельність населення, що використовує широкосмуговий доступ до мережі Інтернет, у розрахунку на 100 осіб населення, осіб;

– питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %;

– кількість патентів на винаходи, отриманих на 1 млн. населення, од.;

– кількість патентів на корисні моделі, отриманих на 1 млн. населення, од.;

– кількість патентів на промислові зразки, отриманих на 1 млн. населення, од.;

– кількість свідоцтв на знаки для товарів і послуг, отриманих на 1 млн. населення, од.;

– кількість патентів, отриманих у США на 1 млн. населення, од.

Нормування зазначених показників дозволило визначити інтегральний коефіцієнт інтелектуальних активів людського потенціалу України [11].

Сталий розвиток передбачає взаємозв'язок економічних ефектів та екологічних впливів. І. Ляшенко [20, с. 187] пропонує використовувати еколого-економічний баланс з урахуванням ефективного використання ресурсів та мінімізації викидів забруднюючих речовин. Аграрний сектор у всьому світі виробляє 90% викидів азотних кислот, 70% метану та 20% викидів вуглекислого газу [5, с. 331], тому вважаємо, що для дослідження факторів сталого розвитку доцільно використовувати еколого-економічну виробничу функцію, що включає показник забруднення довкілля як екзогенний фактор, що негативно впливає на результати аграрного виробництва. Врахування у виробничій функції Кобба-Дугласа як кількісних так і якісних параметрів праці та впливу на навколишнє середовище використовувалось В. Янгом та співавторами [50, с. 166] для досліджень сталого розвитку економіки Китаю. Автори вважають, що основними рушійними силами економічного зростання Китаю виступають фізичний та людський капітал та мінімізація забруднення навколишнього середовища, а для досягнення сталого розвитку слід скорочувати кількість викидів. І. Ткач в роботі «The core function of sustainable development» [44] запропонував базову функцію сталого розвитку в умовах інформаційної економіки, частковим випадком якої є модифікована функція Кобба-Дугласа, що

включає різні види капіталу: фізичний, природний, людський та інформаційний. В якості результативного показника (випуску) Дж. Дедрік [7] та Е. Госінска [9] використовували валову додану вартість, яка є головним показником для оцінки діяльності галузі та економіки в цілому.

Для отримання максимального прибутку в умовах сталого розвитку доцільно застосовувати методологію побудови виробничої функції, що дозволяє визначити оптимальне поєднання ресурсів з урахуванням економічних, соціальних та екологічних чинників. Зважаючи на попередні дослідження, пропонуємо в умовах сталого розвитку аграрної сфери використовувати чотирьохфакторну функцію Кобба-Дугласа, що враховує не тільки кількісні параметри трудового потенціалу, а й його якісні показники (інтегральний коефіцієнт інтелектуальних активів), а також екологічний фактор впливу:

$$Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2} I^{a_3} E^{a_4} \quad (6.2.6)$$

де Y – результативний показник (випуск);

K – обсяг основного капіталу або обсяг основних фондів, що використовуються (капітальні інвестиції);

L – витрати живої праці (кількість зайнятого населення у сільському господарстві);

I – інтегральний коефіцієнт інтелектуальних активів;

E – викиди забруднюючих речовин;

a_0 – технологічний коефіцієнт, що характеризує ефективність виробництва, враховує комплексний вплив якісних детермінант трудового потенціалу, вплив факторів, що не піддаються кількісній оцінці (індикатор технічного прогресу);

a_i – коефіцієнти еластичності, що характеризують внесок зростання капіталу, праці, інтелектуальних активів та викидів забруднюючих речовин у зростання випуску Y (тобто a_i є частками факторів).

Сума коефіцієнтів еластичності $a_1 + a_2 + \ldots + a_n$ характеризує ефект масштабу виробництва [17 с. 787]:

– зростаюча віддача від масштабу, якщо $a_1 + a_2 + \ldots + a_n > 1$ (інтенсивне економічне зростання), функція непропорційно зростає, приріст продукції випереджає зростання факторних затрат;

– постійна віддача при зміні масштабу виробництва, якщо $a_1 + a_2 + \ldots + a_n = 1$ (екстенсивне економічне зростання), функція Кобба-Дугласа є лінійно-однорідною, рівень ефективності ресурсів не залежить від масштабу виробництва;

– віддача від масштабу спадає, якщо $a_1 + a_2 + \ldots + a_n < 1$ (відсутність економічного зростання), функція непропорційно спадає, приріст затрат факторів супроводжується уповільненням зростання обсягів продукції.

Н. Кузіна [16, с. 7] визначає основні характеристики функції Кобба-Дугласа: вона є зростаючою, не має екстремумів, зі зростанням ресурсів швидкість випуску уповільнюється, при необмеженому зростанні одного з ресурсів випуск необмежено зростає.

До переваг виробничої функції Кобба-Дуґласа можна віднести:

– форма виробничої функції Кобба-Дугласа відносно проста у застосуванні, що дозволяє легко визначати показники продуктивності праці та фондовіддачі, еластичність випуску за всіма параметрами, граничні норми заміщення ресурсів;

– виробнича функція Кобба-Дугласа здатна описати стан віддачі від масштабу незалежно від того, збільшується він, стабільний чи зменшується;

– практична універсальність та адекватність: коефіцієнти виробничої функції Кобба-Дугласа безпосередньо описують еластичність кожного вхідного фактору, що використовується;

– макроекономічна спрямованість: базується на реальних економічних показниках офіційної статистичної звітності й може бути легко параметризованою з використанням кореляційного та регресійного аналізу;

– реалістичність: функціональна залежність результату від витрат має нелінійний характер і не містить недоліків, характерних для лінійних виробничих функцій, що описують процеси ідеальної економіки.

Але, незважаючи на вказані переваги, виробнича функція має також ряд недоліків:

– виробнича функція з постійним ефектом масштабу може неадекватно відображати виробничий процес (в умовах інтенсивного зростання факторів виробництва ефект масштабу є більшим від 1);

– в її основі лежить припущення про повну взаємозамінність виробничих ресурсів;

– визначення параметрів виробничої функції базується на граничних цінах факторів, які дорівнюють середнім цінам й обчислюються на основі ринкових цін, що можливо в умовах досконалої конкуренції та ринкової рівноваги й не «працює» в реальній економіці;

– ігнорується принцип компліментарності, що враховує структуру капіталу.

При проведенні емпіричного дослідження аграрного сектора економіки та побудові виробничої функції використана залежність, що показує взаємозв'язок між обсягом використання основних виробничих ресурсів (праці, капіталу, інтелектуальних активів та викидів забруднюючих речовин) та випуском. В умовах ринкової економіки головним показником ступеня розвитку галузі виступає валова додана вартість, що

відображає можливість розширення виробництва, тому у вигляді результативних показників розглядались валова додана вартість та валова продукція сільського господарства.

Модель, що розглядається в роботі, використовує дані щорічних звітів Державної служби статистики України [29]: валова додана вартість, валова продукція сільського господарства *Y(T)*, обсяг основного капіталу *K(T)*, кількість зайнятого населення у сільському господарстві *L(T)* та викиди забруднюючих речовин *E(T)*; показники інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів *I(T)* наведені в роботі А. Карпенка [11]. Для розрахунків функції Кобба-Дугласа з результативним показником «валова додана вартість» використовувались статистичні дані, наведені в таблиці 6.2.1.

Для визначення та перевірки параметрів виробничої функції використовують кореляційно-регресійний аналіз, під час апроксимації відомими методами степеневих функцій, шо входять у виробничу функцію Кобба-Дугласа, вдається домогтися ефекту згладжування помилок і отримати більш точне наближення реальних значень.

Для розрахунків здійснене логарифмування обох частин рівняння виробничої функції:

$$\ln Y = \ln a_0 + a_1 * \ln K + a_2 * \ln L + a_3 * \ln I + a_4 * \ln E.$$

Після відповідних замін отримана лінійна функція:

$$Y_1 = a_0 + a_1 * X_1 + a_2 * X_2 + a_3 * X_3 + a_4 * X_4, \text{ де } a_0 = \ln a_0.$$

Після розрахунків із застосуванням лінійного регресійного аналізу за методом найменших квадратів були визначені значення коефіцієнтів функції Кобба-Дугласа, отримана виробнича функція набуває вигляду:

$$Y = 422388 K^{0,34474} L^{2,63344} I^{1,60306} E^{-2,86638} \qquad (6.2.7)$$

Для оцінки розрахованої виробничої функції (6.2.7) проаналізовані параметри регресійного аналізу. Згідно проведених розрахунків множинний коефіцієнт кореляції становить R=0,983, стандартна помилка апроксимації становить 0,148. F-критерій Фішера розрахунковий дорівнює 46,71 та є більшим від F-критерія Фішера табличного (з 99% довірчою ймовірністю, достовірністю), який дорівнює 8,45 (табл. 6.2.2), отже, отримане рівняння регресії можна визнати значимим. Це означає, що з 99% ймовірністю знайдена виробнича функція Кобба-Дугласа (6.2.7) відповідає вихідним даним задачі.

Таблиця 6.2.1

Статистичні дані для розрахунків виробничої функції (*Y(T)* - валова додана вартість)

T, рік	*Y(T)*, млн. грн	*K(T)*, млн. грн	*L(T)*, тис. осіб	*I(T)*	*E(T)*, тис. т	$y_1=\ln Y$	$x_1=\ln K$	$x_2=\ln L$	$x_3=\ln I$	$x_4=\ln E$
2008	65148	16682	3322,1	0,5	7210,3	11,1	9,7	8,1	-0,6	8,9
2009	65758	9295	3152,2	0,5	6442,9	11,1	9,1	8,1	-0,7	8,8
2010	82948	11311	3115,6	0,6	6678,0	11,3	9,3	8,0	-0,4	8,8
2011	109961	17981	3410,3	0,6	6877,3	11,6	9,8	8,1	-0,6	8,8
2012	113245	18564	3506,7	0,6	6821,1	11,6	9,8	8,2	-0,5	8,8
2013	132354	18175	3389	0,6	6719,8	11,8	9,8	8,1	-0,5	8,8
2014	161145	18388	3091,4	0,6	5346,2	12,0	9,8	8,0	-0,5	8,6
2015	239806	29310	2870,6	0,5	4521,3	12,4	10,3	8,0	-0,7	8,4
2016	279701	49660	2866,5	0,5	4498,1	12,5	10,8	8,0	-0,7	8,4
2017	303949	63401	2860,7	0,5	3879,1	12,6	11,1	8,0	-0,8	8,3
2018	360757	65059	2937,6	0,4	3866,7	12,8	11,1	8,0	-0,8	8,3

Джерело: розраховано автором

Таблиця 6.2.2

Параметри регресійного аналізу для *Y(T)*
(валова додана вартість)

Множинний коефіцієнт кореляції *R*	0,983
Коефіцієнт детермінації R^2	0,966
Стандартна помилка апроксимації	0,148
Критерій Фішера розрахунковий F_p	46,71
Критерій Фішера табличний $F_т$	8,45
Кількість спостережень	11

Джерело: розраховано автором

Отже, побудована виробнича функція має надійні статистичні характеристики. Значення множинного коефіцієнта кореляції свідчить про високу тісноту зв'язку результативного показника з відібраними факторами, варіація валової доданої вартості на 98,3% залежить від коливання включених у рівняння факторів і лише на 1,7% – від чинників, що не враховуються. Значення коефіцієнта детермінації R^2 (0,966) достатньо близьке до 1, отже регресійна модель є успішною, а залежність між результуючим показником виробничої функції та вхідними факторами є сильною. Дисперсія випуску *Y(T)* на 96,6% обумовлена регресією обраних важелів впливу (*K, L, I, E*). Це підтверджує те, що у складі моделі враховані найважливіші фактори. Крім множинного коефіцієнта кореляції, про адекватність рівняння свідчить і мале значення середньої помилки апроксимації, яка характеризує середнє відносне відхилення між фактичними і теоретичними значеннями на основі побудованого рівняння (Рис. 6.2.1). Таким чином, побудоване рівняння (6.2.7) відповідає всім вимогам і може бути використане для проведення економічного аналізу.

Аналіз показав, що ріст кількісних та якісних показників трудового потенціалу аграрної сфери має безпосередній вплив на зростання валової доданої вартості сільськогосподарської продукції, оскільки між ними існує пряма залежність.

Економічний аналіз виробничої функції Кобба-Дуґласа можна провести на базі коефіцієнтів еластичності, які відображають характер впливу чинників на результативну ознаку. Наприклад, коефіцієнт еластичності a_1=0,34474 (6.2.7) відображає еластичність виробництва сільськогосподарської продукції відносно капітальних інвестицій при незмінній чисельності зайнятого сільського населення, інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів та кількості викидів забруднюючих речовин. У разі збільшення капітальних інвестицій на 1% слід очікувати зростання валової доданої вартості сільського господарства на 0,34474%.

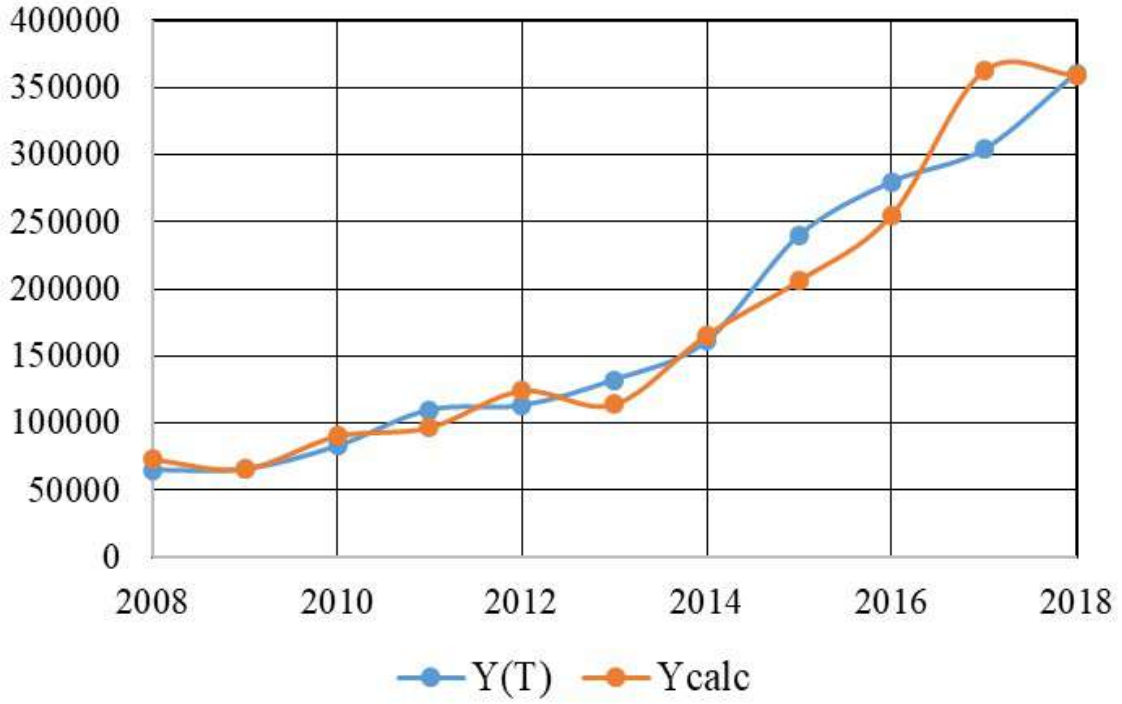

Рис. 6.2.1. Результати апроксимації функції Кобба-Дугласа для валової доданої вартості

Коефіцієнт еластичності a_2=2,63344 (6.2.7) відображає еластичність випуску відносно чисельності зайнятого сільського населення за незмінної кількості капітальних інвестицій, інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів та кількості викидів забруднюючих речовин, тобто, за збільшення чисельності зайнятого сільського населення у сільському господарстві на 1% слід очікувати підвищення валової доданої вартості сільського господарства на 2,63344%. Коефіцієнт еластичності a_3=1,60806 (6.2.7) відображає еластичність виробництва продукції відносно інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів за незмінної кількості капітальних інвестицій, чисельності зайнятого сільського населення та кількості викидів забруднюючих речовин, тобто, за збільшення інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів на 1% слід очікувати підвищення валової доданої вартості сільського господарства на 1,60806%. Коефіцієнт еластичності a_4=-2,86638 (6.2.7) відображає еластичність виробництва продукції відносно викидів забруднюючих речовин за незмінної кількості капітальних інвестицій, чисельності зайнятого сільського населення та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів, тобто, за збільшення викидів забруднюючих речовин на 1% слід очікувати зниження випуску сільського господарства на 2,86638%. Отримане значення технологічного коефіцієнта a_0 (422388) значно більше від 1, що дає підстави стверджувати про суттєвий вплив технічного прогресу на зростання валової доданої вартості у сільському господарстві.

Це означає, що підвищення валової доданої вартості відбувається, в першу чергу, за рахунок зростання кількості працюючих ($a_2>a_1$), а в другу – за рахунок підвищення якісних характеристик трудового потенціалу ($a_3>a_1$), такий тип економічного зростання не можна назвати працезберігаючим, перехід до моделі виробничої функції з науково-технічним прогресом за Солоу потребує якісних перетворень у виробничих процесах, підвищення ефективності використання трудових ресурсів та продуктивності праці.

Таким чином, найбільш суттєвими в економічному зростанні аграрного виробництва є кількісні та якісні показники трудового потенціалу: кількість зайнятого населення (L) та інтегральний коефіцієнт інтелектуальних активів (I), в той час як фактор капіталу є менш впливовим, що дає підстави стверджувати про необхідність актуалізації питання щодо пріоритету розвитку трудового потенціалу аграрної сфери.

Сукупний вплив факторів $(a_1+a_2+a_3+a_4)$ є більшим від 1: $(a_1+a_2+a_3+a_4)=1{,}72>1$, що свідчить про позитивну силу їх впливу, а отримана виробнича функція описує зростаючу економіку [33, с. 152] в межах ендогенної моделі зростання. Економічний розвиток сільського господарства в основному має ознаки масштабної економіки: за існуючого рівня науки і техніки вигідно розширити масштаби виробництва, щоб збільшити обсяг випуску.

Аналогічно проведене дослідження виробничої функції Кобба-Дуґласа, де в якості результативного показника розглядається валова продукція сільського господарства України ($Y(T)$ - валова продукція сільського господарства, у постійних цінах 2010 року) (табл. 6.2.3).

Провівши відповідні розрахунки із застосуванням методу найменших квадратів, шукана виробнича функція Кобба-Дугласа набуває вигляду:

$$Y = 341K^{0,08353}L^{1,70970}I^{0,32224}E^{-0,98789} \qquad (6.2.8)$$

Згідно проведених розрахунків множинний коефіцієнт кореляції становить R=0,892, стандартна помилка апроксимації – 0,107. F-критерій Фішера розрахунковий дорівнює 9,26 та є більшим від F-критерію Фішера табличного (з 99% довірчою ймовірністю, достовірністю), який дорівнює 8,45. Це означає, що з 99% ймовірністю знайдена виробнича функція Кобба-Дугласа (6.2.8) відповідає вихідним даним задачі.

Таблиця 6.2.3

Статистичні дані для розрахунків виробничої функції (Y(T) - валова продукція)

T, рік	*Y(T),* млн. грн	*K(T),* млн. грн	*L(T),* тис. осіб	*I(T)*	*E(T),* тис. т	y_1=ln *Y*	x_1=ln*K*	x_2=ln *L*	x_3=ln*I*	x_4=ln *E*
2008	101451	16682	3322,1	0,5399	7210,3	11,5	9,7	8,1	-0,6	8,9
2009	96274	9295	3152,2	0,5120	6442,9	11,5	9,1	8,1	-0,7	8,8
2010	90792	11311	3115,6	0,6479	6678,0	11,4	9,3	8,0	-0,4	8,8
2011	117111	17981	3410,3	0,5566	6877,3	11,7	9,8	8,1	-0,6	8,8
2012	110072	18564	3506,7	0,6072	6821,1	11,6	9,8	8,2	-0,5	8,8
2013	133683	18175	3389	0,5956	6719,8	11,8	9,8	8,1	-0,5	8,8
2014	139058	18388	3091,4	0,5793	5346,2	11,8	9,8	8,0	-0,5	8,6
2015	131919	29310	2870,6	0,5031	4521,3	11,8	10,3	8,0	-0,7	8,4
2016	145119	49660	2866,5	0,5093	4498,1	11,9	10,8	8,0	-0,7	8,4
2017	140535	63401	2860,7	0,4632	3879,1	11,9	11,1	8,0	-0,8	8,3
2018	158307	65059	2937,6	0,4363	3866,7	12,0	11,1	8,0	-0,8	8,3

Джерело: розраховано автором

Отже, побудована виробнича функція має задовільні статистичні характеристики (табл. 6.2.4). Значення множинного коефіцієнта кореляції свідчить, що варіація обсягу валової продукції на 89,2% залежить від коливання включених у рівняння факторів і на 10,8% – від чинників, що не враховуються. Коефіцієнт детермінації R^2 має задовільне значення (0,796), дисперсія випуску *Y(T)* на 79,6% обумовлена регресією обраних чинників впливу (*K, L, I, E*).

Таблиця 6.2.4

Параметри регресійного аналізу для *Y(T)* (валова продукція)

Множинний коефіцієнт кореляції *R*	0,892
Коефіцієнт детермінації R^2	0,796
Стандартна помилка апроксимації	0,107
Критерій Фішера розрахунковий F_p	9,26
Критерій Фішера табличний $F_т$	8,45
Кількість спостережень	11

Джерело: розраховано автором

На основі фактичних значень валової продукції та їх розрахункових значень отримано графічну модель результатів апроксимації виробничої функції Кобба-Дугласа (Рис. 6.2.2). Крім множинного коефіцієнта кореляції, про високу ступінь точності рівняння регресії свідчить незначне відхилення розрахункових значень від фактичних.

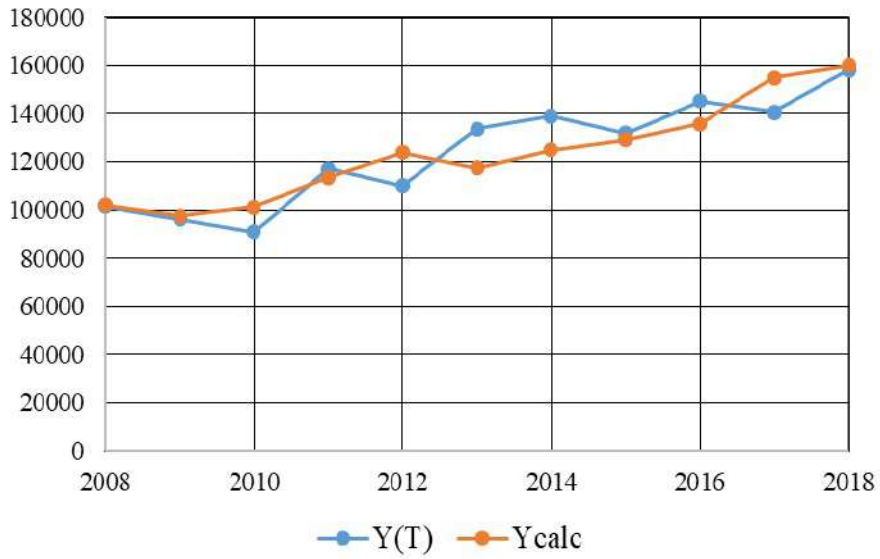

Рис. 6.2.2. Результати апроксимації функції Кобба-Дугласа для валової продукції

Таким чином, у рівнянні (6.2.8) коефіцієнти еластичності a_2 = 1,70970 та a_4 = -0,98789 відображають характер впливу факторів на результативну ознаку. Оскільки a_2 є значно більшим від 1, то це означає, що основну роль у зростанні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції відіграє кількість зайнятого населення. У разі збільшення кількості зайнятого населення у сільському господарстві на 1% слід очікувати зростання обсягу валової продукції сільського господарства на 1,70970%. Коефіцієнт еластичності a_4 є від'ємним, отже, на кількість та якість праці мали вплив екологічні фактори, а саме – викиди забруднюючих речовин погіршували якість життя сільського населення та мали негативний вплив на урожайність сільськогосподарських культур. Сума $(a_1 + a_2 + a_3 + a_4) = 1{,}13 > 1$, що показує зростаючий ефект від масштабу виробництва (величина $f(x_i)$ збільшується в більшій мірі, ніж величини x_i), приріст продукції випереджає приріст затрат факторів, з розширенням масштабів виробництва середні витрати ресурсів в розрахунку на одиницю продукції зменшуються.

Значне відхилення коефіцієнтів еластичності (6.2.8) від одиниці може пояснюватись тим, що вплив на ситуаційну змінну можуть мати й інші фактори, наприклад політичні, соціальні та адміністративні.

Отримані виробничі функції можуть бути представлені сімейством ізоквант (isoquant curve), які демонструють різні комбінації факторів виробничої функції (капітал, праця, інтелектуальні активи, екологічний чинник) при конкретному стані технологічного розвитку, тобто ілюструють еластичність заміщення факторів, інтенсивність використання різних факторів у виробничому процесі. Для аналізу виробничої функції

(6.2.8) був зафіксований результуючий показник випуску *Y* (валова продукція сільського господарства) та значення важелів впливу (*K, L, I, E*), наприклад, на рівні 2015 року. Рівняння балансу основного капіталу (*K*) та праці (*L*) при фіксованих значеннях інших факторів (*I, E*) для виробничої функції (6.2.8) має вигляд:

$$K = \left(\frac{Y}{a_0 + L^{a_2} + I^{a_3} + E^{a_4}}\right)^{\frac{1}{a_1}} \qquad (6.2.9)$$

Ізокванта, що відповідає зазначеним умовам, зображена на Рис. 6.2.3, вигляд кривої свідчить про заміщення в певних межах праці (*L*) капіталом (*K*) і навпаки. Нахил дотичної до ізокванти (ізокости), проведеної в точці оптимального співвідношення капіталу та праці [51, с. 374], дозволяє зробити висновок про капіталоінтенсивний технічний прогрес – технологічний вибір зміщений на користь використання капіталу як більш продуктивного фактора.

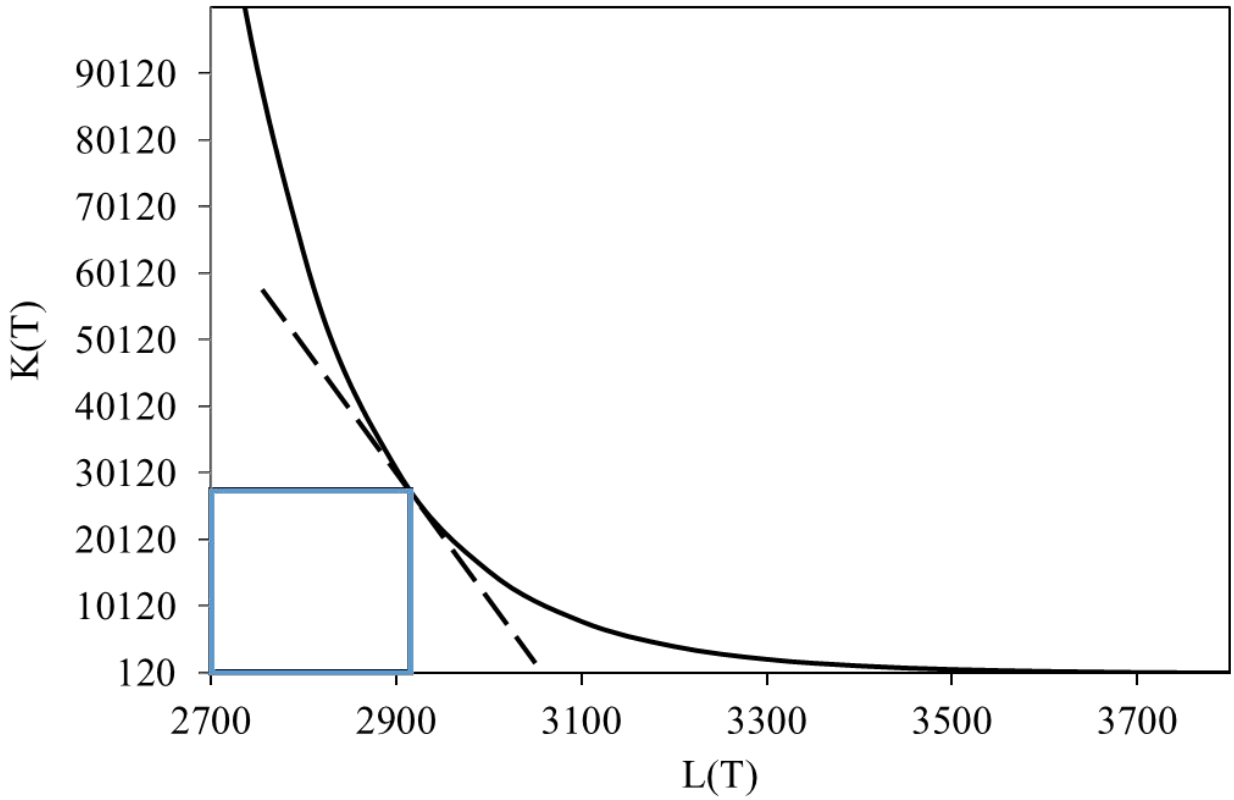

Рис. 6.2.3. Баланс основного капіталу (*K*) та праці (*L*) при фіксованих значеннях факторів (*I, E*)

Рівняння ізокванти при фіксованих значеннях основного капіталу (*K*) та викидів забруднюючих речовин (*E*):

$$L = \left(\frac{Y}{a_0 + K^{a_1} + I^{a_3} + E^{a_4}}\right)^{\frac{1}{a_2}} \qquad (6.2.10)$$

На рис. 6.2.4 наведена крива балансу праці (*L*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*). Вигляд ізокванти свідчить про досконале заміщення ресурсів виробничої функції *L* та *I* (недостатня кількість трудового потенціалу може бути заміщена більш високими показниками освіти, кваліфікації, здібностей працюючих), побудована дотична визначає якісні показники трудового потенціалу (*I*) більш продуктивним фактором технічного прогресу. Ізокванта, що описується рівнянням (6.2.9), наведена на Рис.5, також підтверджує перевагу якісних характеристик людського капіталу над матеріальними ресурсами: недостатня кількість основного капіталу може бути частково скомпенсована зростанням інтелектуальних активів. Вигляд ізоквант, зображених на Рис. 6.2.4 та Рис.6.2.5 є близьким до лінійних ізоквант, що демонструє досконале заміщення фактором *I* факторів праця (*L*) та капітал ***(****K)* і навпаки, та підтверджує значимість інтелектуальних активів у виробництві.

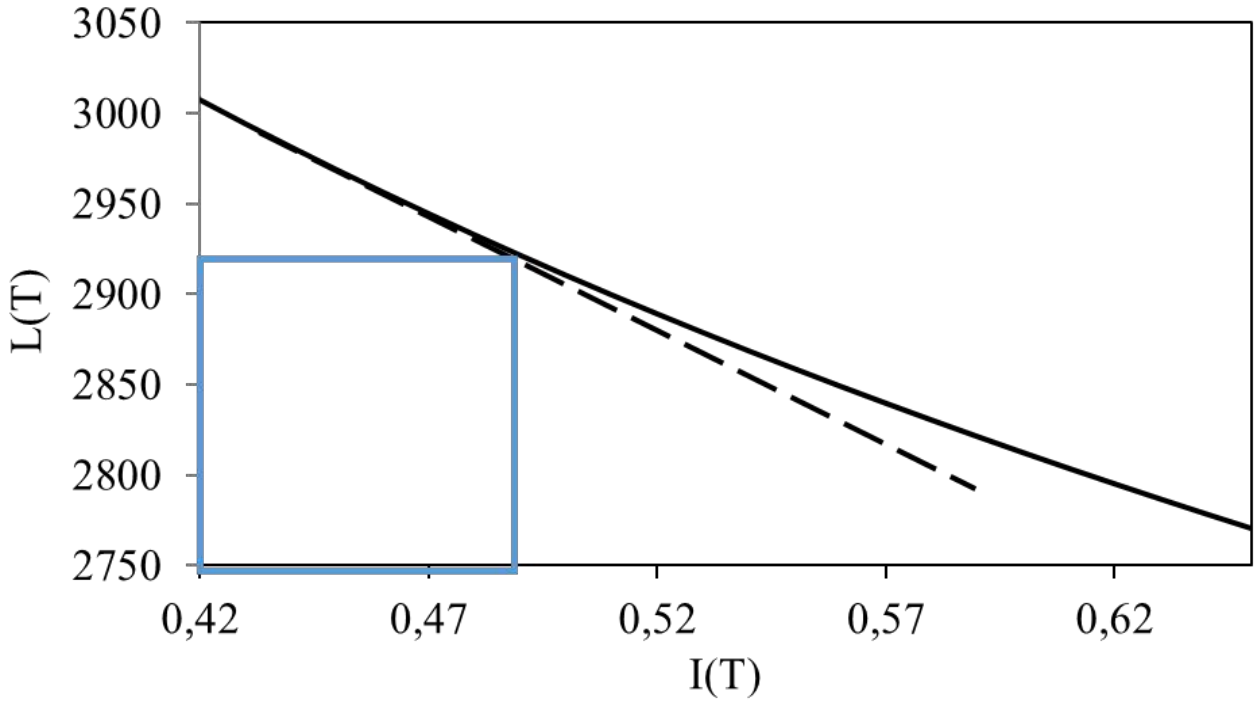

Рис. 6.2.4. Баланс праці (*L*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) при фіксованих значеннях факторів (*K, E*)

Рівняння ізокванти при фіксованих значеннях основного капіталу (*K*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) описується формулою (6.2.10). На Рис. 6.2.6 наведена крива балансу праці (*L*) та викидів забруднюючих речовин (*E*), яка показує нульову ймовірність заміщення цих двох факторів один одним. Вигляд кривої балансу капіталу (*K*) та викидів забруднюючих речовин (*E*), побудованої за рівнянням (9), також підтверджує їх неможливість заміщення (Рис. 6.2.7).

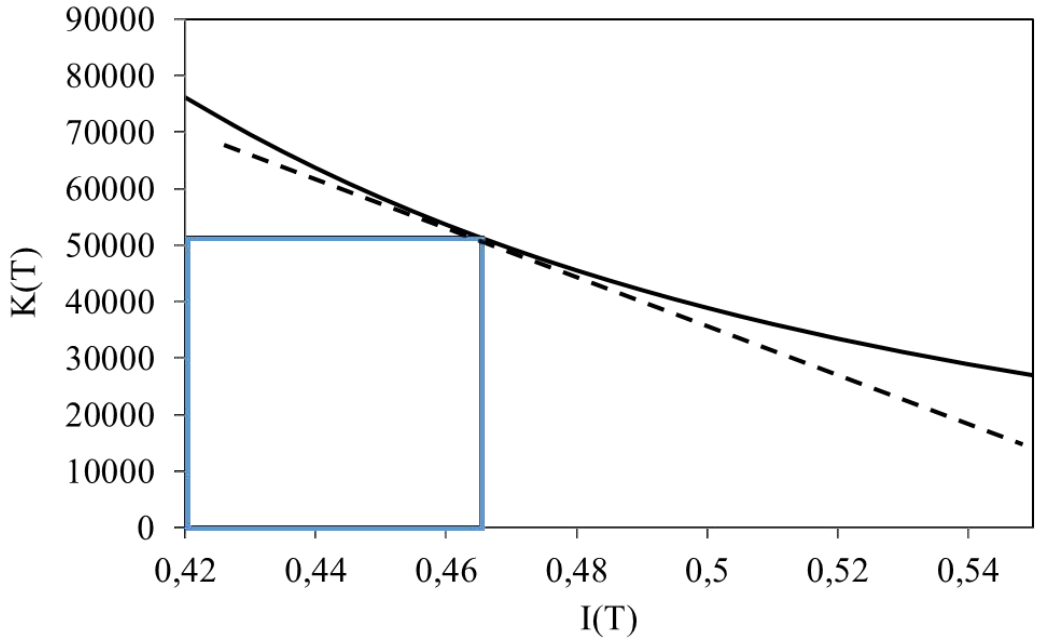

Рис. 6.2.5. Баланс праці (*K*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) при фіксованих значеннях факторів (*L, E*)

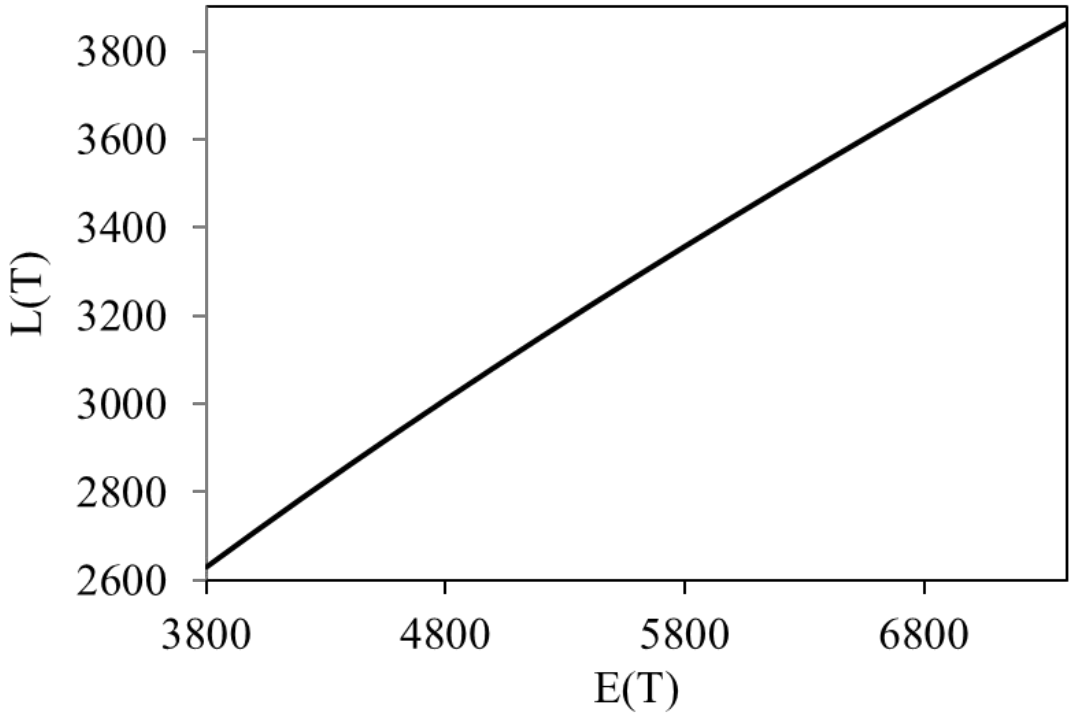

Рис. 6.2.6. Баланс праці (*L*) та викидів забруднюючих речовин (*E*) при фіксованих значеннях факторів (*K, I*)

Отже, ізоквантні варіації, наведені на Рис. 6.2.6 та Рис. 6.2.7, показали неможливість комбінації факторів виробництва з фактором «викиди забруднюючих речовин (*E*)», але вважаємо, що екологічний фактор вносить значимий негативний вклад і його необхідно враховувати у моделі економічного зростання, що описується виробничою функцією.

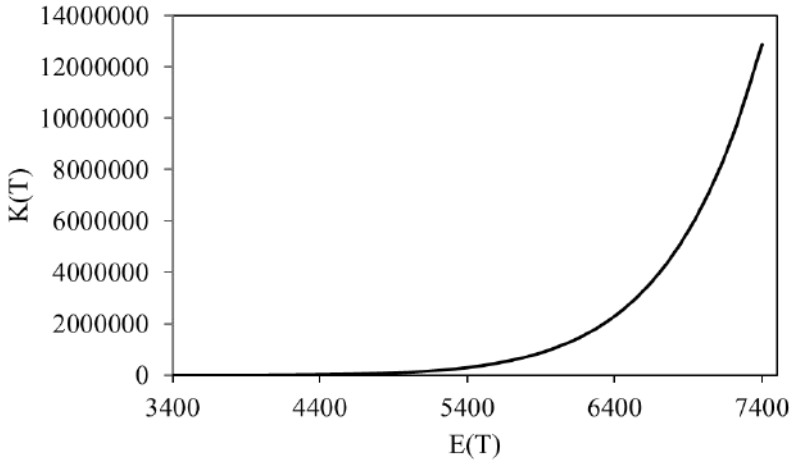

Рис. 6.2.7. Баланс капіталу (*K*) та викидів забруднюючих речовин (*E*) при фіксованих значеннях факторів (*L, I*)

Оскільки роботі аналізувалась чотирьохфакторна виробнича функція Кобба-Дугласа (6.2.8), то для більш детальної оцінки її адекватності доцільно розглядати ізокванти у вигляді поверхні у тривимірному просторі (баланс трьох факторів при одному фіксованому).

Функція балансу основного капіталу (*K*), праці (*L*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) при фіксованому значенні викидів забруднюючих речовин (*E*) має вигляд рівняння (6.2.9). Ізокванта, що відповідає зазначеним умовам, зображена на Рис. 6.2.8. Вигляд поверхні ізокванти свідчить на користь значимості факторів *L* та *I*.

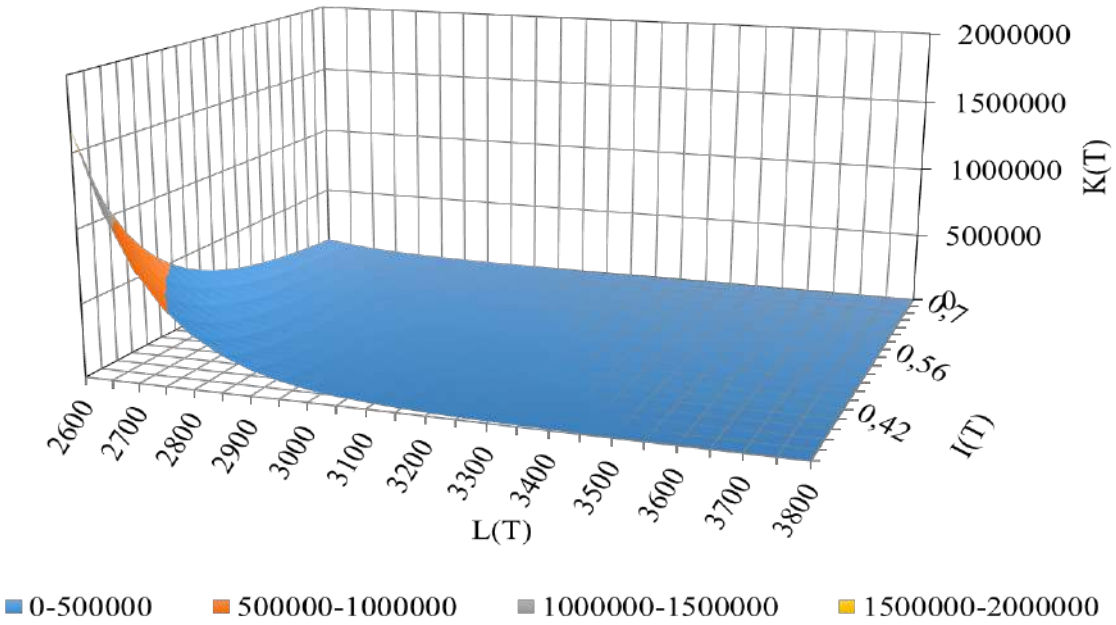

Рис. 6.2.8. Баланс основного капіталу (*K*), праці (*L*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) при фіксованому значенні викидів забруднюючих речовин (*E*)

Рівняння балансу основного капіталу (*K*), викидів забруднюючих речовин (*E*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) при фіксованому значенні кількості зайнятого населення (*L*) описується формулою (6.2.9), й представлене графічно на Рис. 6.2.9 у вигляді поверхні, вигляд якої показує значимий негативний вплив збільшення викидів забруднюючих речовин (*E*) та позитивний ефект від зростання інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*).

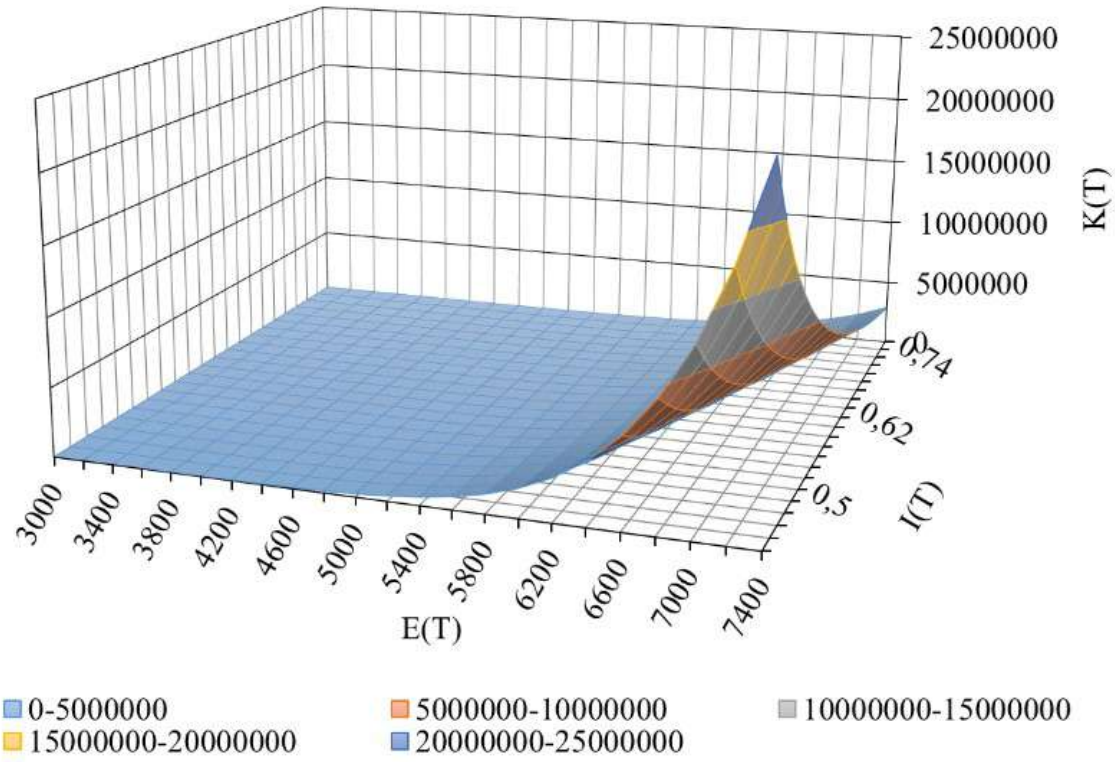

Рис. 6.2.9. Баланс основного капіталу (*K*), викидів забруднюючих речовин (*E*) та інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*) при фіксованому значенні кількості зайнятого населення (*L*)

Порівняльний аналіз параметрів виробничих функцій для валової доданої вартості (6.2.7) та валової продукції (6.2.8) (табл. 6.2.5) свідчить про більш ефективне використання трудового потенціалу в процесі переробки сільськогосподарської сировини та створенні готової продукції, де значно більший вплив становить технічний прогрес (a_0) та якісні показники людського капіталу (a_3). Отже, коефіцієнти еластичності є функціями факторів, які включає виробнича функція, що показали М. Артюх та О. Литвин [2, 18] в своїх дослідженнях економіки сільського господарства. Погоджуємось також з висновками С. Шумської [37, с. 123] про чутливість коефіцієнтів виробничої функції до політико-інституціональних процесів, що відбуваються в різні періоди часу. Україна знаходиться на шляху

до економіки, що керується ефективністю, яка залежить від основних факторів конкурентоспроможності: інститути; інфраструктура; макроекономічна стійкість; охорона здоров'я та початкова освіта [49, с. 16], які також впливають на значення коефіцієнтів еластичності.

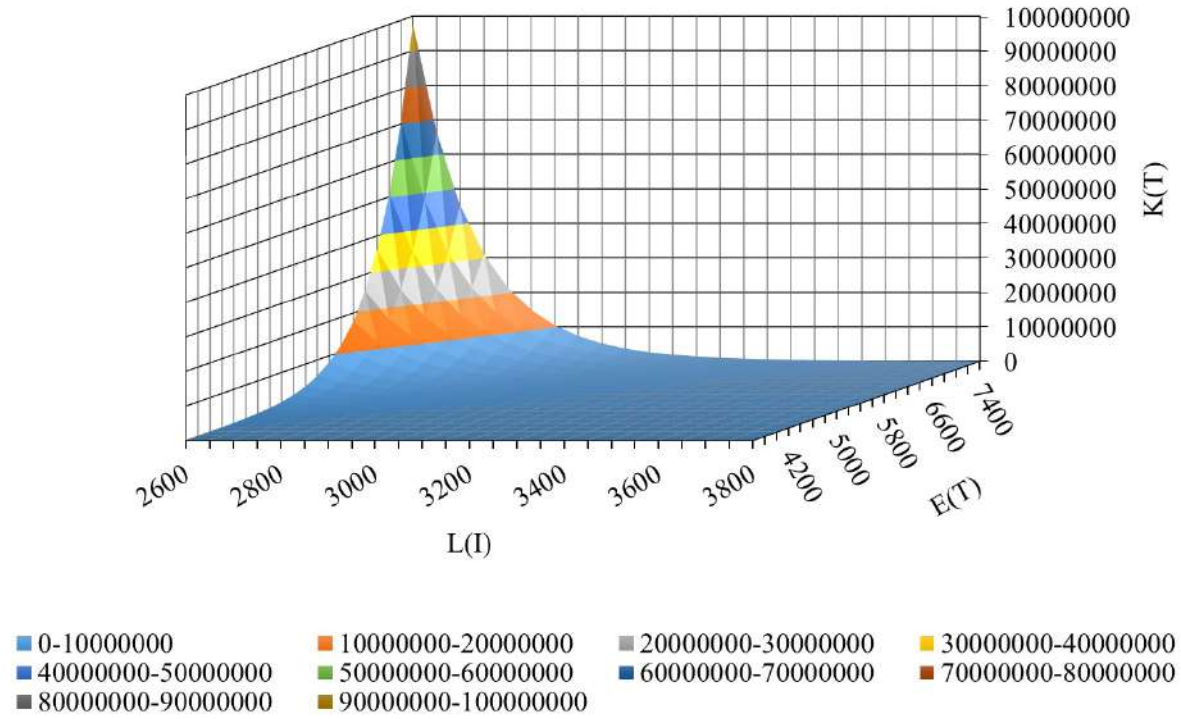

Рис. 6.2.10. Баланс основного капіталу (*K*), праці (*L*) та викидів забруднюючих речовин (*E*) при фіксованому значенні інтегрального коефіцієнта інтелектуальних активів (*I*)

Таблиця 6.2.5

Результати моделювання виробничої функції

параметри	*Y(T)* – валова додана вартість	*Y(T)* – валова продукція
a_0	422388	341
a_1	0,34474	0,08353
a_2	2,63344	1,70970
a_3	1,60806	0,32224
a_4	-2,86638	-0,98789
$(a_1+a_2+a_3+a_4)$	1,72	1,13

Джерело: складено автором

Економетричний аналіз з використанням виробничої функції Кобба-Дугласа, що враховує еколого-соціально-економічні фактори, показав, що економічне зростання в аграрній сфері, в першу чергу, пов'язане з по-

ліпшенням кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу, а в другу – зі зростанням капітальних інвестицій та зниженням кількості викидів забруднюючих речовин.

Економічне зростання аграрного виробництва України (валової продукції) є трудомістким, а не капіталомістким, оскільки ($a_2 > a_1$), значно залежить від кількісних показників трудового потенціалу сільської місцевості (a_2), які поступово знижуються. Це обумовлене негативними демографічними тенденціями, що, в свою чергу, стало наслідком занепаду сільських територій та скороченням зайнятості та доходів населення в сільській місцевості.

Частка внеску праці у випуск продукції є вищою, ніж частка капіталу, що обґрунтовується наявністю у сільськогосподарському виробництві значного приватного сектору. Господарства населення переважно використовують ручну працю, відсутні можливості залучення інвестицій в технічну та технологічну модернізацію виробництва, через низькі обсяги виробництва на одне господарство доступ до коштів державної підтримки є обмеженою. Перспективами економічного зростання аграрного виробництва є не збільшення кількості ресурсів, а покращення їх якості. Доцільним є впровадження заходів державної підтримки, що спрямовані на зростання ресурсоспроможності сільськогосподарських товаровиробників: субсидії на оновлення технічних можливостей, інвестиційні позики на будівництво нових потужностей, відшкодування частини капітальних видатків на модернізацію виробництва, компенсація частки інвестицій у розвиток системи меліорації, реалізація науково-технічної політики в аграрному секторі. Для забезпечення сталості зростання сільськогосподарського виробництва необхідно впроваджувати інноваційні розробки, ресурсозберігаючі технології, підвищити використання інтелектуального капіталу [31, с. 166].

Ефективне використання трудового потенціалу є підґрунтям для економічного зростання в інших галузях економіки, зменшення соціальної напруги, забезпечення продовольчої незалежності та безпеки. Моделювання впливу ресурсних факторів на випуск продукції на основі методу побудови та обчислення параметрів виробничої функції дозволяє прогнозувати сталий розвиток сільськогосподарського виробництва з урахуванням кількісних та якісних змін у використанні праці та капіталу, а також екологічних чинників.

На наш погляд, отримані результати щодо зростаючого ефекту від масштабу дають підстави говорити про оптимістичний прогноз нарощування ресурсного потенціалу аграрного виробництва за рахунок зростання кількісних та якісних показників трудового потенціалу, перспективи

якого розширились в сучасних умовах децентралізації та створення нових економічних агентів у сільській місцевості. Особлива увага серед якісних характеристик трудового потенціалу має надаватися саме інтелектуальним активам (когнітивні, емоційні та креативні компетентності), які поступово накопичуються і трансформуються з самого народження людини в процесі її виховання, культурного розвитку і залучення до здорового способу життя, отримання освіти і професійного навчання, а також інтелектуальні результати діяльності людини.

Література:

1. Arrow K., Chenery H., Minhas B. & Solow R. Capital-Labor Substitution and Economic Efficiency. *The Review of Economics and Statistics*. 1961. № 43(3). P. 225-250.

2. Артюх М. В., Литвин О. М. Застосування дивідіріального та мультигрального числень в дослідженні економіки сільського господарства України. *Математичне та комп'ютерне моделювання. Серія : Технічні науки*. 2016. Вип. 13. С. 16-26.

3. Asheim B., Moodysson J. & Tödtling F. Constructing regional advantage: towards state-of-the-art regional innovation system policies in Europe? *European Planning Studies*. 2011. № 19(7).

4. Barro R. & Sala-i-Martin X. Convergence. *Journal of Political Econom*. 1992. № 100. P. 223-251.

5. Çetin M., Saygın S. & Demir H. The Impact of Agricultural Sector on Environmental Pollution: A Cointegration and Causality Analysis for Turkish Economy. *Journal of Tekirdag Agricultural Facult*. 2020. № 17(3). P. 329-345.

6. Cobb C. W. & Douglas P. H. A Theory of Production. *American Economic Revie*. 1928. № 18(1). P 139-165.

7. Dedrick J., Gurbaxani V. & Kraemer K. L. Information technology and economic performance. *ACM Computing Surveys*. 2003. № 35(1). P. 1-28.

8. Glinskiy V., Serga L., Alekseev M., Samotoy N. & Simonova E. The Development of the Food Industry as a Condition for Improving Russia's National Security. *Procedia Manufacturing*. 2018. № 21. P. 838-845.

9. Gosińska E. & Ulrichs M. Sectoral Production Functions: Results from Panel Models for Poland. *The Polish Journal of Economics*. 2020. № 302(2). P. 71-94.

10. Hopwood B., Mellor M. & O'Brien G. Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable Development*. 2005. № 13. P. 38-52.

11. Карпенко А. В. Розвиток інтелектуальних активів людського потенціалу: теорія та практика: монографія / А. В. Карпенко. Запоріжжя: ФОП В. В. Мокшанов, 2018. 510 с.

12. Хвесик М. А. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: монографія / М. А. Хвесик, І. К. Бистряков, Л. В. Левковська. К. : Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку, 2012. 468 с.

13. Klewitz J. & Hansen E.G. Sustainability-oriented innovation of SMEs: A systematic review. *Journal of Cleaner Production.* 2014. № 65. P. 57-75.

14. Коптюг В. А. Наука спасет человечество. *Итоги конференции ООН по окружающей среде и развитию*. Новосибирск: Издательство СО РАН НИЦ ОИГГМ, 1997. С.191-199.

15. Крамин Т. В., Григорьев Р.А., Тимирясова А.В., Воронцова Л.В. Вклад интеллектуального и социального капиталов в экономический рост регионов Российской Федерации. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2016. № 10(4). С. 66-76.

16. Кузина Н. В. Функция Кобба-Дугласа и ее графическое представление. *Калужский экономический вестник*. 2018. № 2. С. 70-73.

17. Kuzmin P., Kalashnikov V., Kalashnykova N. & Watada J. The Great Depression: Econometric Analysis and Fuzzy Regression. *Journal of Advanced Computational Intelligence and Intelligent Informatics.* 2020. № 24(6). P. 785-791.

18. Литвин О. М., Артюх М. В. Узагальнена виробнича функція, що явно залежить від об'ємних показників ресурсів та капіталоозброєності. *Вісник Національного технічного університету "ХПІ". Серія : Математичне моделювання в техніці та технологіях*. 2017. № 6. С. 51-56.

19. Lukas R. On the mechanism of economics development. *Journal of Monetary Economic.,* 1988. № 22. P. 3-42.

20. Ляшенко І. М., Хрущ Л. З. Оптимальна програма підприємства та еколого-економічна виробнича функція. *Економічний вісник Донбасу* 2012. № 1. С. 184-188.

21. Ляшенко О. І. Модель економічного зростання Солоу-Свена з екзогенним капіталоінтенсивним технологічним прогресом. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 15. С. 14-16.

22. Mankiv G., Romer D. & Weil D. Contribution to the Empirics of Economic growth. *Quarterly Journal of economics*. 1992. № 107(2). P. 407-437.

23. Marynych T. Empirical assessment of long-term aspects of sustainable regional development. *Economic Annals-XX*. 2017. № 166(7-8). P. 86-90.

24. Пределы роста / Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рандерс Й., Беренс В. В.; пер. с англ. М. : Изд-во МГУ, 1991. 206 с.

25. Межі зростання. 30 років потому / Донелла Медоуз, Йорґен Рандерс, Денніс Медоуз. Київ : Пабулум, 2018. 464 С.

26. Moreno-Hurtado C. A., Ochoa-Jiménez D. A. & Izquierdo-Montoya G. L. A simplified endogenous economic growth model with social capital: Evidence for Ecuador. *Business and Economic Horizons.* 2018. № 14(2). P. 168-184.

27. Novakova L. The impact of technology development on the future of the labour market in the Slovak Republic. *Technology in Society.* 2020 № 62. P. 101256.

28. Odintsov O., Yevtukhova T., Vasylkonova E. & Kunchenko-Kharchenko V. Influence of tax burden on economic development of agricultural enterprises in Ukraine. *Journal of Eastern European and Central Asian Research.* 2020. № 7(1). P. 150-162.

29. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

30. Oliner D. & Sichel D. The Resurgence of growth in the Late 1990s: Is Information technology the Story? *The Jornal of Economic Perspectives.* 2000. № 14. P. 3-22.

31. Potapov A. P. Modeling the impact of resource factors on agricultural output. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast.* 2020. № 13(4). P. 154-168.

32. Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968. U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968) via University of Minnesota Human Rights Library.

33. Пшеничникова С.Н., Романюк И.Д. Анализ производственной функции Кобба-Дугласа для экономик России и ряда стран региона Центральной и Восточной Европы. *Известия Юго-Западного государственного университета. Серия Экономика. Социология. Менеджмент*. 2017. Том 7. № 3.(24). С.148-166.

34. Romer P. Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy.* 1986. № 94. P. 1002-1037.

35. Romer P. Why, Indeed, in America? Theory, History, and Origins of Modern Economic Growth. *American Economic Review.* 1996. № 86(2). P. 202-206.

36. Schumpeter J. A. *Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Cambridge. MA: Harvard University Press, 1934.

37. Шумська С. С. Інструмент виробничої функції в дослідженні української економіки. *Економіка і прогнозування*. 2007. № 4. С. 104-123.

38. Славгородська Ю.В. Сталий розвиток в контексті функціонування агропромислового комплексу України. *Таврійський науковий вісник. Сільськогосподарські науки.* 2016. Вип. 96. С. 255-262.

39. Solow R. A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*. Vol. 70, No. 1 (Feb., 1956). P. 65-94.

40. Solow R. Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics.* 1957. № 39(3). P. 312-320.

41. Solow R. Capital Labor Substitution and Economic Efficiency. *Review of Economics and Statistics*. 1961, August. URL: https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/ACMSCapLabSubREAS1961.pdf

42. Суворов Н.В., Ахунов Р.Р., Губарев Р.В., Дзюба Е.И., Файзуллин Ф.С. Применение производственной функции Кобба-Дугласа для анализа промышленного комплекса региона. *Экономика региона*. 2020. Т. 16, вып. 1. С. 187-200.

43. Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012 (A/RES/66/288). *The future we want*. Retrieved November 23, 2008. URL: http://srsg.violenceagainstchildren.org/sites/default/files/documents/docs/A_RES_66_288_EN.pdf.

44. Tkach I. I. The core function of sustainable development. *Actual problems of economy.* 2015. № 1(163). P. 59-66.

45. Tödtling F. & Grillitsch M. Does combinatorial knowledge lead to a better innovation performance of firms? *European Planning Studies*. 2015. № 23(9).

46. United Nations Conference on Sustainable Development "Rio +20" // United Nations. 2012. Retrieved October 18, 2020. URL: http://www.uncsd2012.org/.

47. Babenko A., Vasilyeva O. Factors of Labor Productivity Growth in Agriculture of the Agrarian Region. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. Vol. 3, No.4 September. P. 1-6.

48. Васильєва О. О. Економічний потенціал стійкого розвитку аграрного сектора України. *European Journal of Economics and Management*. 2019. № 3. P. 14-21.

49. Vasylieva T., Lyeonov S., Lyulyov O. & Kyrychenko K. Macroeconomic stability and its impact on the economic growth of the country. *Montenegrin Journal of Economics*. 2018. № 14(1). P. 159-170.

50. Yang W. & Zhao,J. Study on China's economic development from the perspective of strong sustainability. *The Singapore Economic Review*. 2020. № 65(01). P. 161-192.

51. Yankovyi O., Sotnychenko L. & Petrashevska A. Determination of optimum of capital-labour ratio within two-factor production functions with non-zero substitution by the principle of equal margin. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. № 4(3). P. 372-378.

52. Янковий В. О. Виробнича функція з постійною еластичністю заміщення ресурсів. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць;* за ред. М. І. Звєрякова (голов. ред.) та ін. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2015. Вип. 3. № 58. С. 228-234.

53. Zygmunt A. External linkages and intellectual assets as indicators of firms' innovation activities: results from the Czech Republic and Poland. *Oeconomia Copernicana*. 2019. № 10(2). P. 291-308.

54. Zygmunt,A. Do Human Resources and the Research System Affect Firms' Innovation Activities? Results from Poland and the Czech Republic. *Sustainability*. 2020. № 12(6). P. 2519.

55. Kozak M. Intellectual Capital as a Key Factor of Socio-Economic Development of Regions and Countries. *Procedia Economics and Finance*. 2013. № 6, P. 288-295.

6.3. Застосування штучних нейронних мереж для розробки стратегічних напрямів управління трудовим потенціалом аграрної сфери

Вирішення проблеми світової продовольчої безпеки доволі тривалий час залишається актуальним. Вагомий природно-ресурсний потенціал України, вдале географічне розташування з позицій міжнародної торгівлі, родючість ґрунтів та сприятливий клімат дозволяють зайняти нашій країні провідну позицію серед виробників та експортерів продовольчої продукції, національний земельний фонд становить 5,7% території Європи, з яких майже 71% займають землі сільськогосподарського призначення [1, с. 234]. Стабільний розвиток аграрної сфери України не тільки гарантує продовольчу безпеку держави, а й відіграє роль локомотива української економіки. Необхідною умовою цієї стабільності є позитивна динаміка сукупного економічного потенціалу аграрної сфери (продуктивні сили, ресурси, запаси, компетенції, що можуть бути використані у виробничій діяльності й реалізувати ринкові шанси для досягнення цілей соціально-економічного розвитку суспільства).

Поняття «аграрна сфера» включає аграрний сектор, що охоплює сільськогосподарське та агропромислове виробництво та галузі економіки, які створюють умови їх ефективного функціонування: соціальну сферу, інфраструктуру сільської місцевості, створюють соціально-економічні фактори відтворення трудового потенціалу для потреб сільського господарства та розвитку сільських територій [2, с. 79]. Таким чином, аграрна сфера - це аграрний сектор економіки у взаємозв'язку із соціальною інфраструктурою сільської місцевості, вона включає всі процеси людської життєдіяльності, тому для дослідження процесів, що відбуваються в аграрній сфері, крім, економічних, доцільно розглядати соціальні та екологічні чинники впливу [3, с. 14].

Стійкі конкурентні позиції українського агропромислового виробництва на світовому продовольчому ринку можуть бути забезпечені шляхом формування інноваційного трудового потенціалу. Трудовий потен-

ціал являє собою «інтегральну сукупність можливостей населення до трудової, у тому числі підприємницької, інноваційної активності як її суб'єктів» [4, с. 11].

Уявлення про трудовий потенціал збагачувалися завдяки науковим дослідженням представників різних наукових шкіл і підходів: соціально-демографічного, трудоресурсного, політекономічного, соціально-етнічного, ментально-ціннісного, системного та інших. В сучасній економічній науці трудовий потенціал розглядається як можливість найефективнішого використання економічно активного населення через цілеспрямований вплив на його кількісні та якісні параметри: демографічні, соціально-економічні, ідейно-моральні. Трудовий потенціал відображає як чисельність носіїв здатних до праці, так і їх освітньо-кваліфікаційні характеристики та тривалість участі у суспільній праці. Як складову національного багатства України трудовий потенціал необхідно цілеспрямовано формувати, відтворювати, використовувати, зберігати та розвивати.

На стан трудового потенціалу аграрної сфери (формування, використання та розвиток) впливають об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних факторів можна віднести: демографічну ситуацію, стать, вік, сімейний стан. Суб'єктивні фактори відображають стан соціально-економічного розвитку: професійна структура, кваліфікаційний рівень, трудова мобільність, структура зайнятості, освітній рівень, соціальний склад, оплата праці, рівень життя та ін. [5, с. 89].

Для розробки багаторівневої стратегії управління трудовим потенціалом доцільно здійснити його оцінку, використовуючи методи нечіткої логіки, які є інструментом формалізації факторних зв'язків у вигляді лінгвістичних змінних різних контрольованих параметрів. Вказана методика дозволить сформувати економічний підхід до використання оптимізаційних управлінських рішень [6, с. 59].

Одним із сучасних засобів інтелектуального аналізу даних є використання штучних нейронних мереж, що являють собою особливий тип математичних моделей та їх програмних реалізацій, побудовані за принципом нервових кліток живого організму [7, с. 79]. Нейромережеві алгоритми та технології у якості новітнього засобу моделювання й прогнозування різноманітних процесів останнім часом досить активно розвиваються [8]. Застосування методу штучних нейронних мереж для оцінки трудового потенціалу аграрної сфери має ряд переваг: можливість вирішення задач у разі відсутності чіткої уяви про масив вихідних даних, взаємозв'язків між вхідними та вихідними параметрами. Штучні нейронні мережі здатні відбирати апріорно непрогнозовані знання в масивах емпіричної інформації; можливість використання в якості вхідних параметрів експертних висновків, що може компенсувати відсутність аналітичних залежностей між вхідними та вихідними параметрами;

отримання точних прогнозів за наявності різнотипних, неінформативних та пропущених даних; здатність «самонавчання», адаптація до змін зовнішнього середовища та появи нових даних.

Під час роботи мережі до вхідних елементів подаються значення вхідних змінних, після чого послідовно працюють нейрони проміжного та вихідного шарів. Кожен з них підраховує своє значення активації, віднімаючи від суми виходів попереднього шару своє порогове значення. Подальшим кроком настає відпрацювання функції активації представлених даних, у результаті чого отримуємо вихідний сигнал нейрона. Після виконання роботи всіма нейронами вихідне значення останнього шару нейронів приймається за вихідне значення всієї мережі. Залежно від складності, кількості шарів та інших характеристик штучної нейронної мережі для побудови моделі виділяють багатошаровий персептрон, радіальну базисну функцію, імовірнісну, узагальнено регресійну, лінійну нейронну мережу і мережу Кохонена.

Метод штучних нейронних мереж для оцінки факторів сталого розвитку включає наступні завдання:

– визначення факторів, що впливають на стан трудового потенціалу аграрної сфери, та формалізація взаємозв'язків між ними;

– експертна оцінка стану трудового потенціалу;

– первинний аналіз даних (який включає кореляційний та дисперсійний аналіз);

– нормалізація даних;

– вибір початкової конфігурації нейронної мережі включає такі етапи: вибір кількості шарів мережі та кількості нейронів у кожному шарі, вибір активаційної функції кожного шару, вибір активаційної функції вихідного шару, вибір оптимізаційного алгоритму, вибір функції помилки навчання (яка оцінює навчання мережі), вибір типу початкової ініціалізації вагів;

– проведення навчання мережі з використанням вибірки, що навчає;

– адаптація нейронної мережі за рахунок зміни вагових коефіцієнтів, що відображають взаємозв'язки мережі, та коригування конфігурації мережі;

– побудова моделі оцінювання трудового потенціалу та стратегії його управління [9].

В якості факторів (контрольованих параметрів), що впливають на стан трудового потенціалу аграрної сфери в умовах сталого розвитку, було обрано параметри, які характеризують економічні, соціальні та екологічні впливи. В якості результуючого показника розглядали продуктивність праці (фактор, що характеризує ефективність використання

трудового потенціалу). Показники, що використовувались в якості вхідних параметрів:

Y - продуктивність праці, гривень на одного зайнятого;

X_1 - середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, гривень;

X_2 - енергозабезпеченість (енергетичні потужності/посівна площа), кВт/100 га;

X_3 - енергоозброєність (енергетичні потужності/кількість зайнятих), кВт/особу;

X_4 - кількість тракторів на 100 га посівної площі;

X_5 - кількість тракторів на 1 тис. осіб зайнятого населення;

X_6 - внесено мінеральних добрив на 1 га посівної площі, кг (поживних речовин);

X_7 - внесено органічних добрив під посіви сільськогосподарських культур, на 1 га посівної площі, тонн;

X_8 - викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення, у розрахунку на одну особу, кг;

X_9 - загальний обсяг відходів, накопичених протягом експлуатації, у місцях видалення відходів у розрахунку на одну особу, кг;

X_{10} - середній індекс регіонального людського розвитку;

X_{11} - капітальні інвестиції на одну особу, грн.

Таким чином, на стан трудового потенціалу впливають економічні, техніко-технологічні, соціальні та екологічні фактори (Рис. 6.3.1).

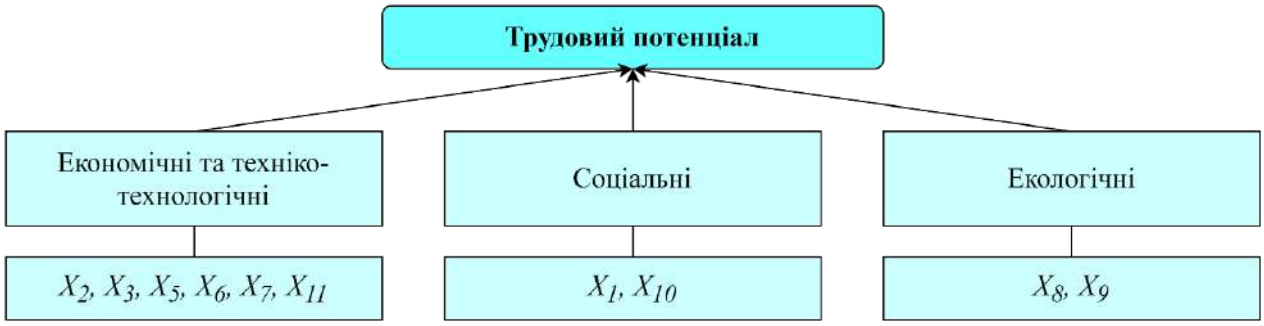

Рис. 6.3.1. Вплив вхідних параметрів моделі на стан трудового потенціалу

Джерело: складено автором

Для прогнозування параметрів сталого розвитку використовували статистичні дані за 2008-2017 років (табл. 6.3.1), в якості цільового значення для результуючого показника було прийнято критерій підвищення вдвічі продуктивності праці у сільському господарстві відповідно Цілям сталого розвитку (по відношенню до рівня 2015 року) [10].

Таблиця 6.3.1

Вихідні дані для прогнозування параметрів сталого розвитку

Рік	*N*	*Y*	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}	X_{11}
2008	1	127372,5	1077	146,1	11,9	65,4	53,4	57	0,6	155,9	292780,5	3,6443	5867,1
2009	2	131332,0	1206	141,7	12,1	62,4	53,5	48	0,6	139,9	291813,8	3,6165	4179,9
2010	3	132680,4	1430	136,3	11,8	56,1	48,6	58	0,5	145,6	289236,0	3,6303	4137,9
2011	4	165229,0	1801	131,4	10,7	53,2	43,1	68	0,5	150,5	315545,9	3,6712	5709,6
2012	5	159679,0	2023	149,1	11,8	54,2	43,0	72	0,5	149,6	327024,0	3,7944	6467,1
2013	6	201216,9	2269	152,6	12,1	51,5	40,8	79	0,5	147,7	333425	3,7755	5908,9
2014	7	227753,4	2476	143,6	12,7	48,0	42,3	82	0,5	124,3	281741,9	3,8206	5122,9
2015	8	223309,9	3140	115,3	10,8	47,5	44,5	79	0,5	105,5	291888,0	3,7852	6399,9
2016	9	275317,8	3916	121,5	11,5	49,1	46,3	96	0,5	113,7	289274,0	3,7962	8451,6
2017	10	271491,4	5761	114,9	11,1	46,9	45,2	110	0,5	95,5	292857,0	3,7626	10598,0
2030 (*прогноз*)	11	508356,0	10141	83,6	10,5	39,7	38,5	177	1,2	55,6	302771,6	4,1281	21604,9

Джерело: складено автором за даними [13]

На рисунку 6.3.2 наведена динаміка продуктивності праці у сільському господарстві та її тенденція до 2030 року. Аналіз параметрів тренда та визначення типу функції апроксимації проводилось на основі даних таблиці 6.3.2.

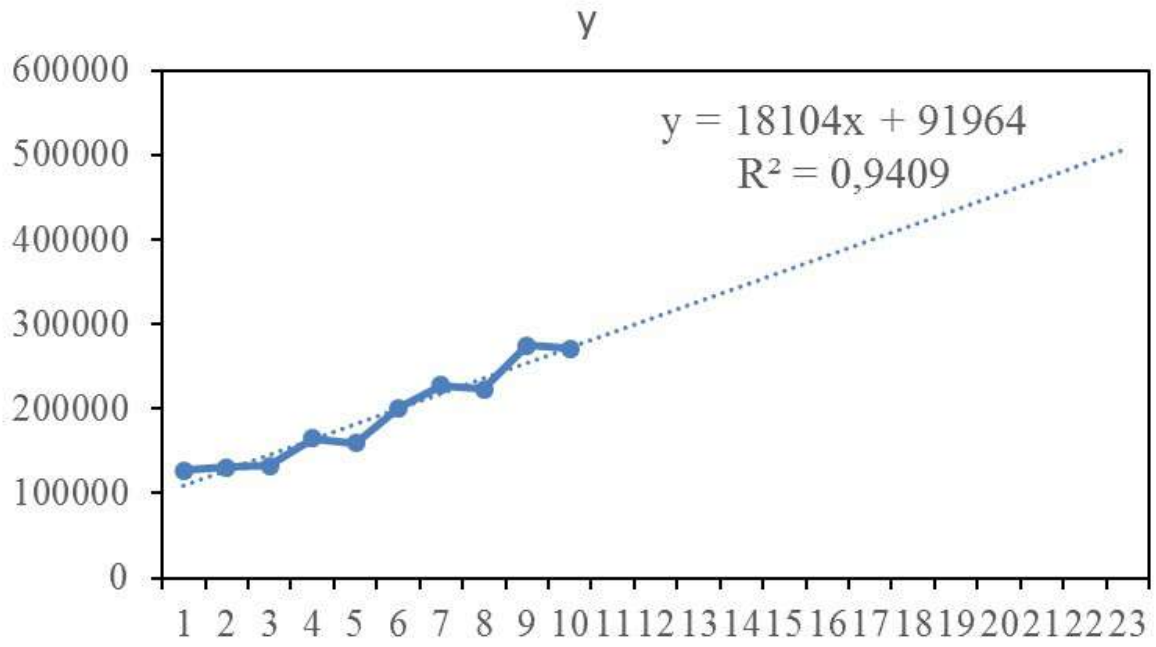

Рис. 6.3.2. Динаміка продуктивності праці у сільському господарстві

Таблиця 6.3.2

Параметри лінії тренда для динаміки продуктивності праці

Y(2030р.)	функція	рівняння ряду	R^2
982803,4	експоненціальна	$y=108778e^{0,0957x}$	0,9535
508356,0	**лінійна**	***y=18104x+91964***	**0,9409**
301730,7	логарифмічна	$y=67809lnx+89116$	0,7737
765685,2	поліноміальна	$y=863,49x^2+8606x+110961$	0,9546
-792077,6	поліноміальна	$y=-305,27x^3+5900,5x^2-14625x+137153$	0,9646
334664,5	степенева	$y=105658x^{0,3677}$	0,8253

Джерело: складено автором

Для лінійної функції апроксимації отримане значення *Y* задовольняє Цілям сталого розвитку (збільшити продуктивність праці у сільському господарстві в 2 рази):

$Y = 18104x+91964,$

2030 рік (X=23): Y = 508356 гривень на одного зайнятого.

Найбільш дієвим інструментом підвищення продуктивності праці, ефективності використання трудового потенціалу, виступає заробітна

плата. На рис 6.3.3 та в таблиці 6.3.3 наведено тенденції зростання середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у сільському господарстві. Найбільш прийнятною, на наш погляд, є лінійна функція апроксимації, за допомогою якої встановлено цільове значення середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у сільському господарстві на 2030 рік на рівні не менше 10 тисяч гривень на місяць.

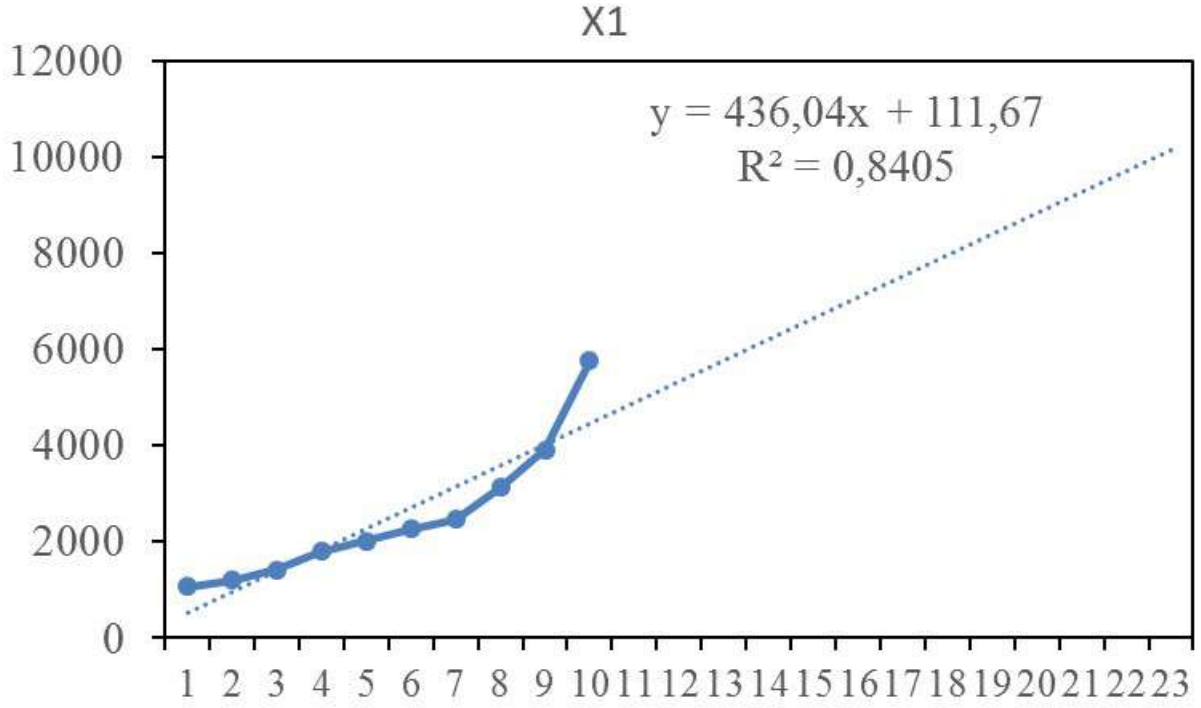

Рис. 6.3.3. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у сільському господарстві

Таблиця 6.3.3

Параметри лінії тренда для динаміки середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у сільському господарстві

Y(2030р.)	функція	рівняння ряду	R^2
44550	експоненціальна	$y=856,6e^{0,1718x}$	0,9716
10141	**лінійна**	***y=436,04x-111,67***	**0,8405**
5041	логарифмічна	$y=1557,4\ln x+157,51$	0,6285
28995	поліноміальна	$y=63,269x^2-259,92x+1503,6$	0,9538
103405	поліноміальна	$y=14,581x^3-177,31x^2+849,67x+252,57$	0,989
6426	степенева	$y=814,61x^{0,6587}$	0,8376

Джерело: складено автором

Взаємозв'язок продуктивності праці та її оплати характеризують темпи зростання заробітної плати та продуктивності праці: високий рівень темпів зростання продуктивності праці обумовлює розширення ви-

робництва, отримання достатньої кількості продукції з найменшими витратами, зростання можливостей підвищення оплати праці [11, с. 62].

Останнім часом в Україні оплата сільськогосподарської праці залишається нижчою, ніж в середньому по економіці, а темпи її зростання досить повільні (Рис. 6.3.4).

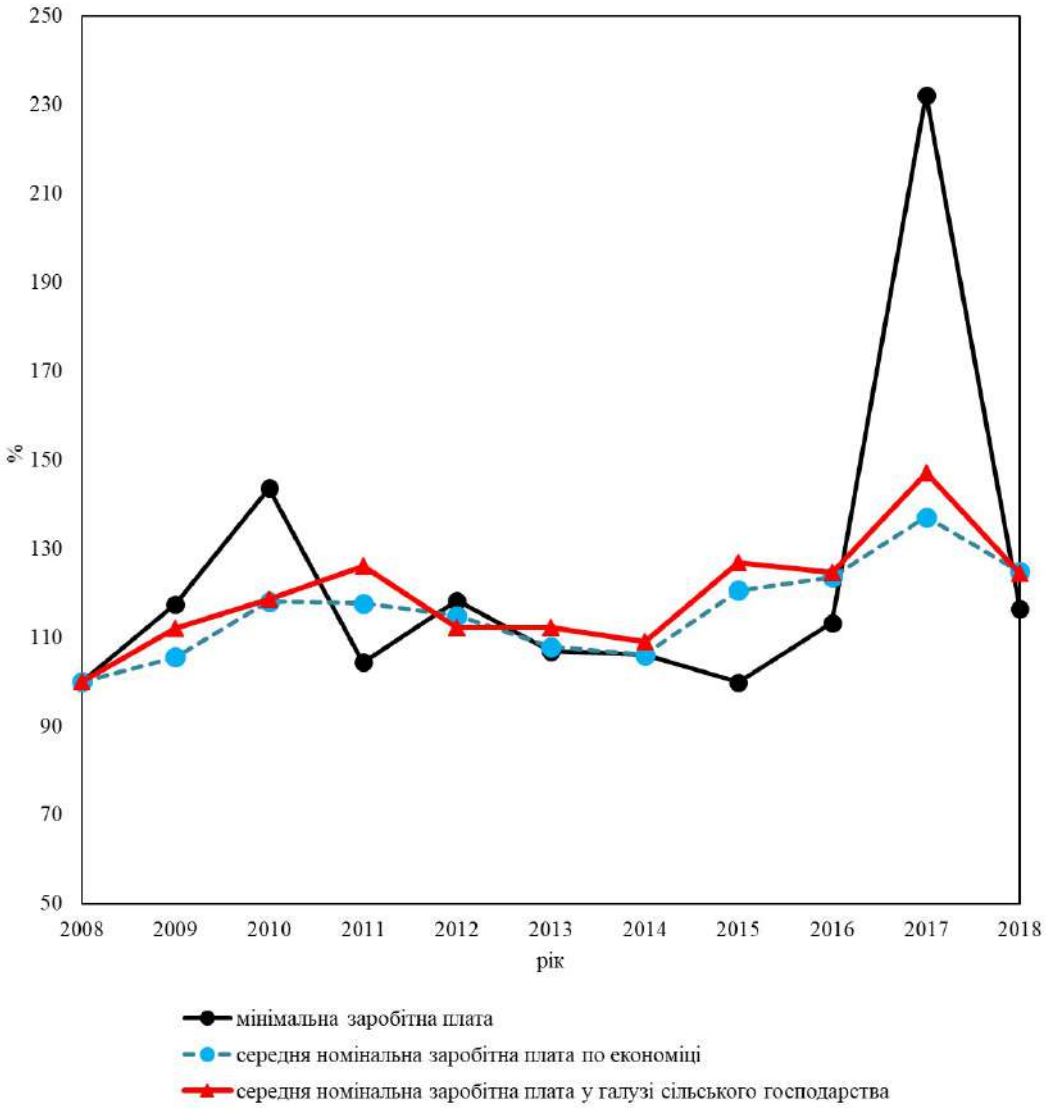

Рис. 6.3.4. Ланцюгові темпи росту мінімальної, середньої номінальної по економіці та у галузі сільського господарства заробітної плати

В сільському господарстві України зберігається несприятлива тенденція: зростання продуктивності праці та середньомісячної номінальної заробітної плати у сільському господарстві показують випередження темпів зростання заробітної плати [12, с. 460], що, на наш погляд, порушує причинно-наслідкові зв'язки.

Рис. 6.3.5 демонструє зазначене явище: темпи росту заробітної плати випереджають темпи росту продуктивності праці (2008-2012 роки), у

2013 та 2014 роки спостерігалась позитивна тенденція, темпи росту продуктивності праці випереджають темпи росту заробітної плати, а з 2015 року темпи росту заробітної плати знову випереджають темпи росту продуктивності праці. Погоджуємось з проф. М. Семикіною, що формування механізмів оплати праці в сільському господарстві України майже не залежить від результатів діяльності економіки, працівники недоотримують винагороду за працю у порівнянні із затраченими трудовими зусиллями, низькі темпи зростання продуктивності праці, у свою чергу, не створюють підґрунтя для підвищення доходів та поліпшення якості життя населення [12, с. 461].

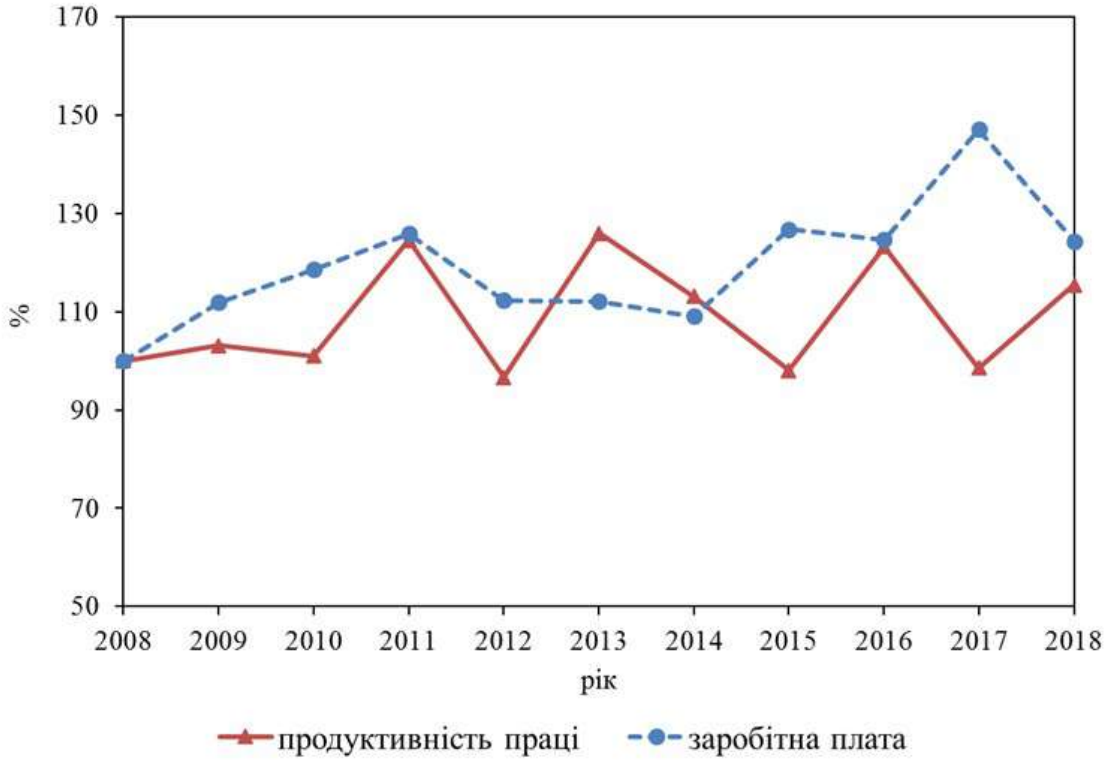

Рис. 6.3.5. Ланцюгові темпи росту продуктивності праці та середньомісячної номінальної заробітної плати у галузі сільського господарства

Продуктивність праці в значній мірі залежить від оплати праці, залежність продуктивності праці у сільському господарстві від середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників може бути описана лінійною функцією апроксимації (Рис. 6.3.6, табл. 6.3.4).

Взаємопозитивний вплив продуктивності та оплати праці дозволяє зробити висновок про необхідність включення до моделі оцінки трудового потенціалу параметра X_1 (середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві).

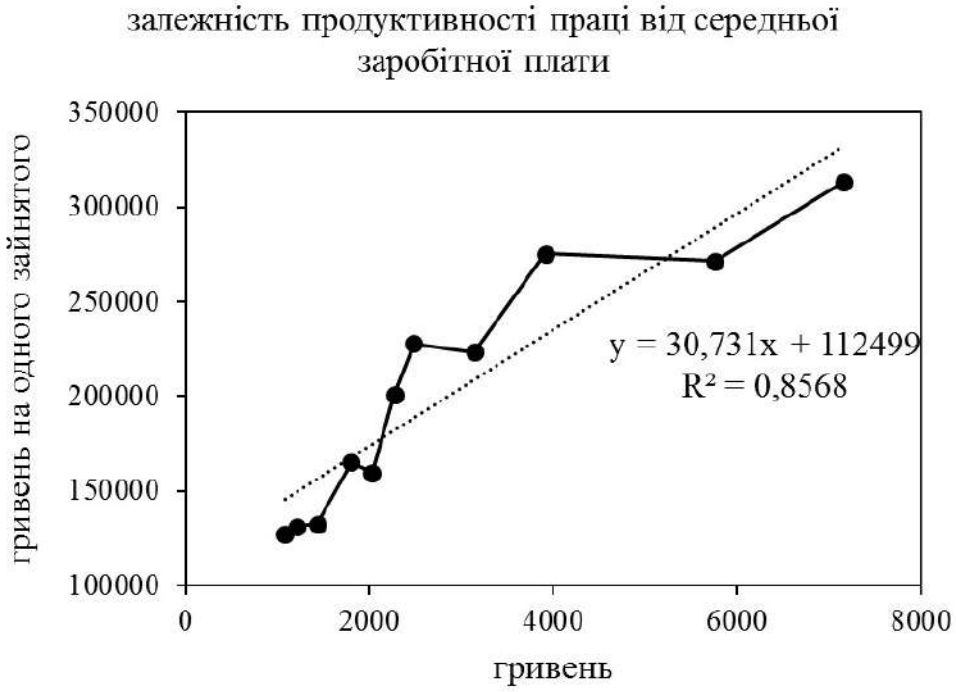

Рис. 6.3.6. Залежність продуктивності праці у сільському господарстві від середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників

Таблиця 6.3.4

Параметри лінії тренда для динаміки середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у сільському господарстві

Y(2030р.)	функція	рівняння ряду	R^2
346093,3	експоненціальна	$y=125538e^{0,0001x}$	0,7905
424142,1	**лінійна**	***y=30,731x+112499***	**0,8568**
348509,5	логарифмічна	$y=102765lnx-599430$	0,9414
232951,6	поліноміальна	$y=-0,0058x^2+77,212x+46416$	0,9413
157961,8	поліноміальна	$y=1E-06x^3-0,0213x^2+128,77x-304,51$	0,9524
397526,7	степенева	$y=3670,1x^{0,5079}$	0,9259

Джерело: складено автором

$Y = 30,731x+112499$,
$Y(2030\ р.) = 424142,1$; $x = 10141$ гривень.

На ефективність використання персоналу та його оцінку впливають науково-технічний прогрес, забезпеченість технікою, використання новітніх технологій, що вимагає від персоналу певного рівня освіти та кваліфікації. Ці якісні характеристики людських ресурсів можуть бути описані як через інтегральний індекс регіонального людського розвитку (X_{10}), так і

через виробничі засоби та технології, що використовуються персоналом в процесі праці (X_2- X_7).

Забезпеченість сільськогосподарського виробництва енергетичними потужностями (енергозабезпеченість та енергоозброєність) поступово зменшується (Рис. 6.3.7 та 6.3.8). Кількість тракторів, що використовуються у сільському господарстві на 100 га посівної площі, та на 1 тис. осіб зайнятого населення у сільському господарстві, також скорочується, що пов'язане із використанням оновленої сільськогосподарської техніки, яка відповідає сучасним стандартам (Рис. 6.3.9 та 6.3.10).

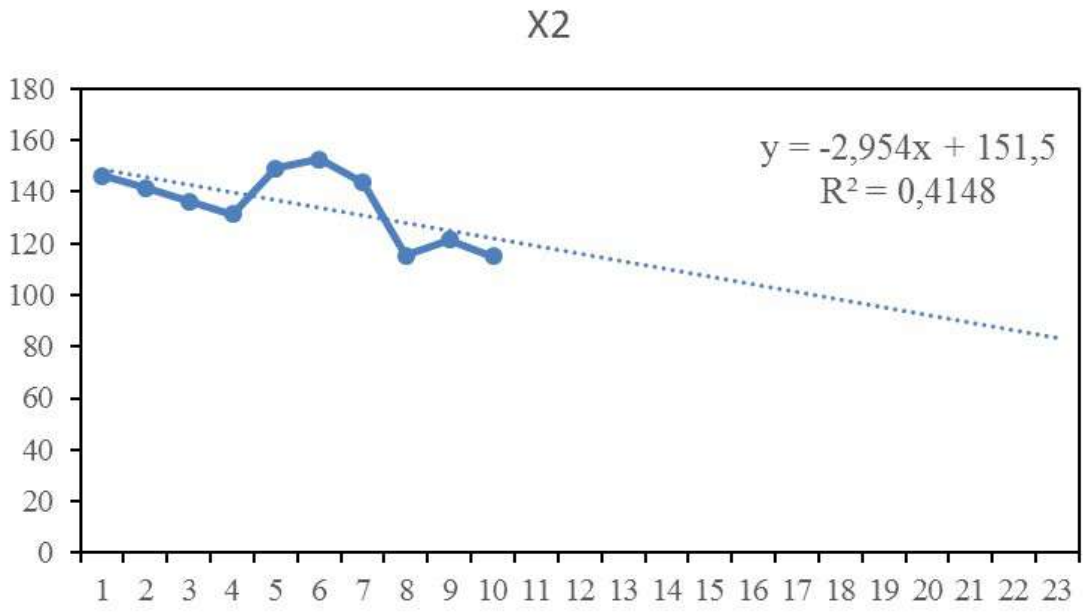

Рис. 6.3.7. Динаміка енергозабезпеченості у сільському господарстві

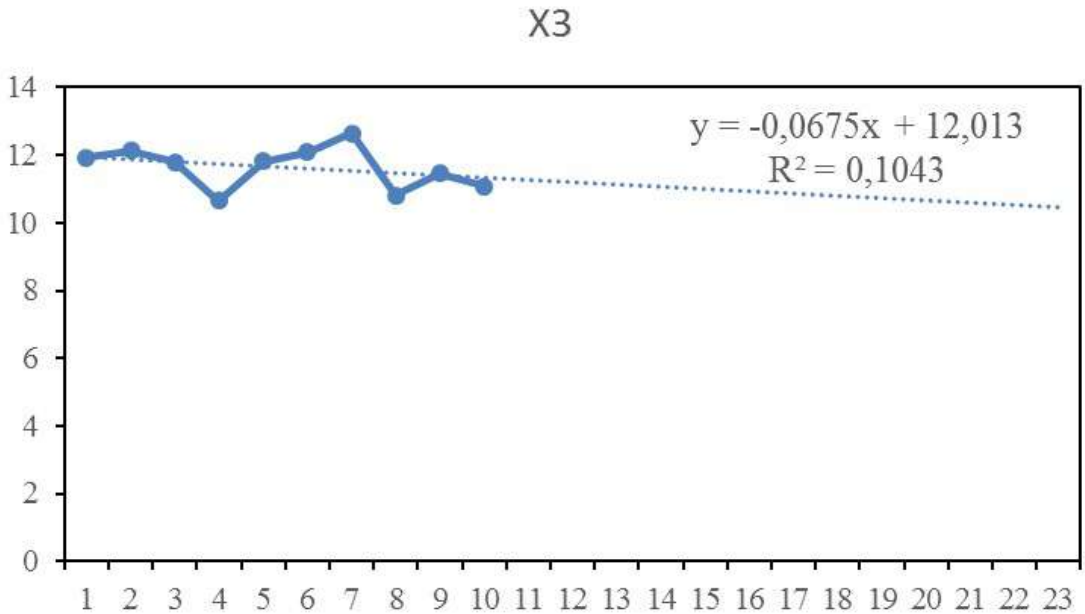

Рис. 6.3.8. Динаміка енергоозброєності у сільському господарстві

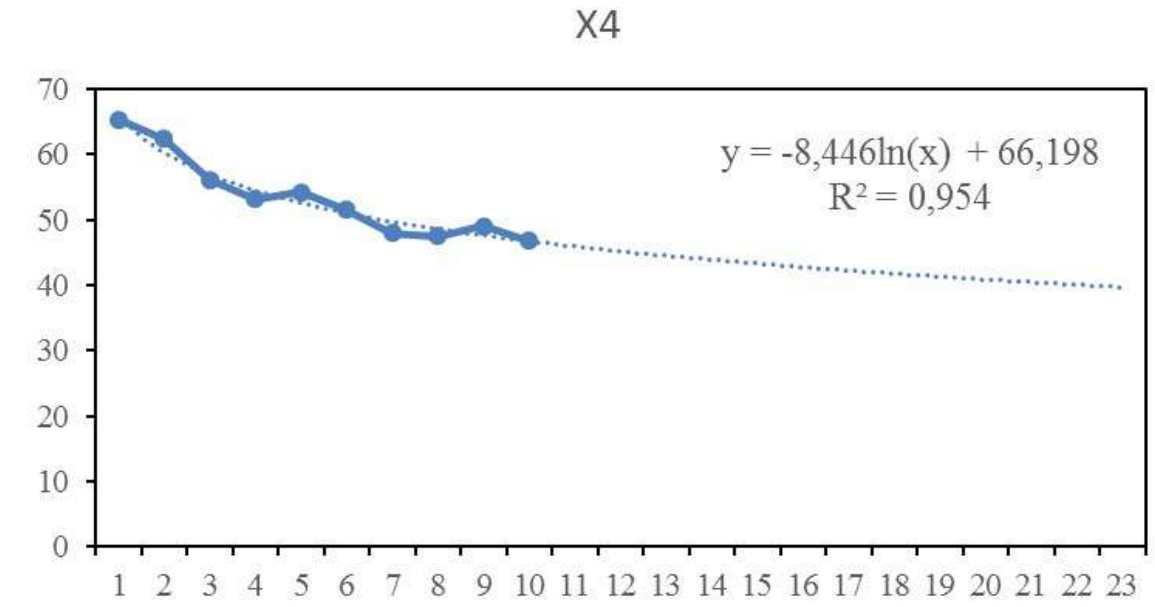

Рис. 6.3.9. Динаміка кількості тракторів на 100 га посівної площі у сільському господарстві

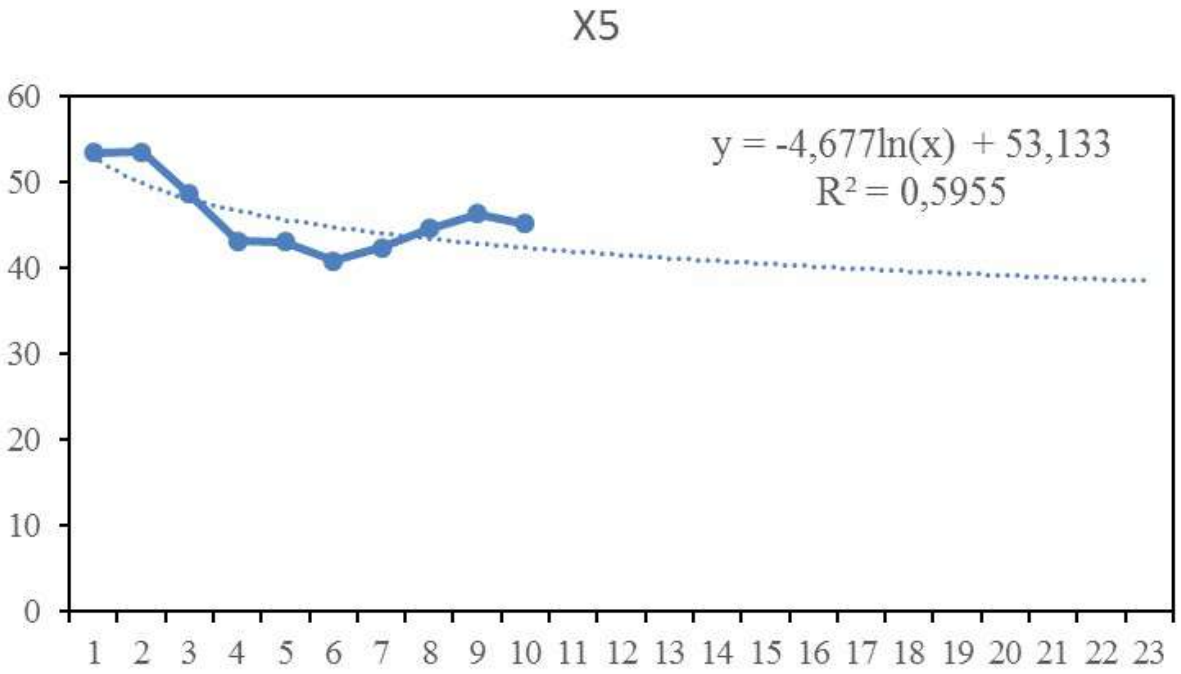

Рис. 6.3.10. Динаміка кількості тракторів на 1 тис. осіб зайнятого населення у сільському господарстві

Кінцеві показники результативності сільськогосподарського виробництва, зокрема рослинництва (урожайність), а отже, результативність сільськогосподарської праці, залежать від внесення мінеральних та органічних добрив. Останнім часом внесення добрив має позитивну динаміку (Рис. 6.3.11 та 6.3.12). Параметри, що відображають стан відтворення родючості грунтів (X_6 та X_7), також включені до моделі.

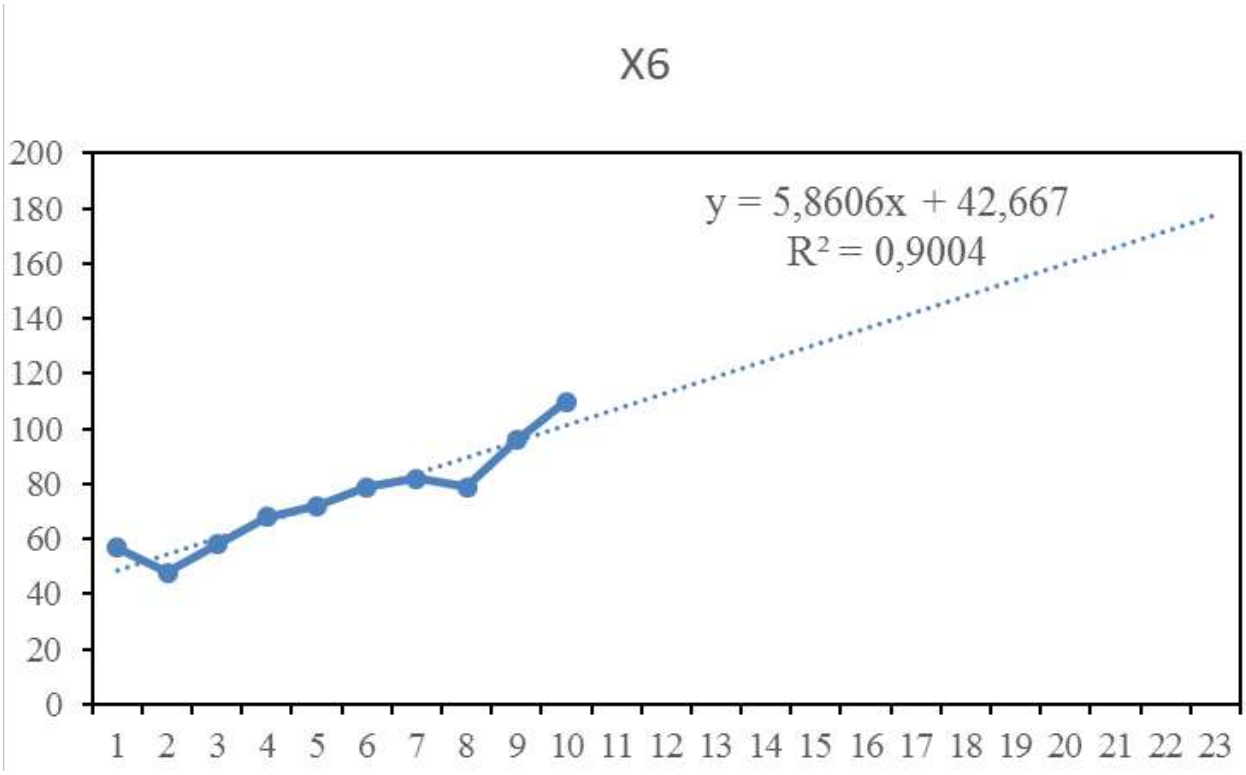

Рис. 6.3.11. Динаміка внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі у сільському господарстві, кг (поживних речовин)

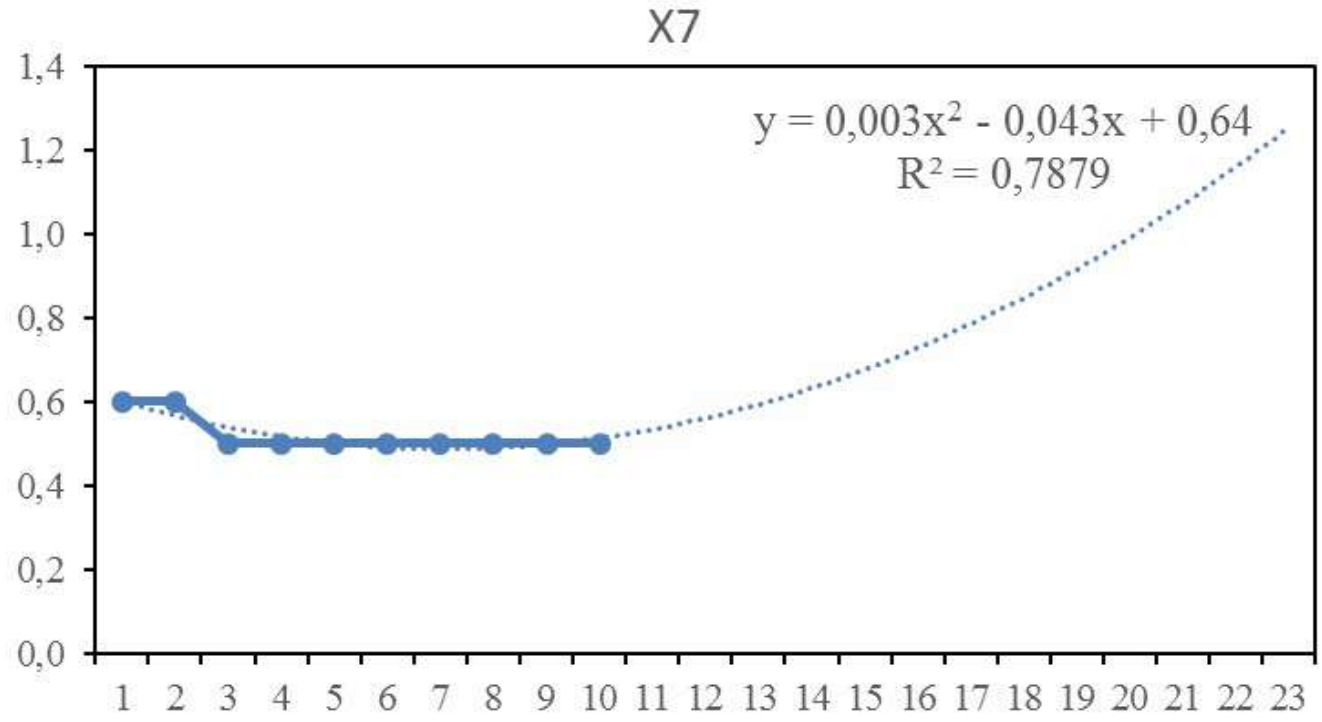

Рис. 6.3.12. Динаміка внесення органічних добрив під посіви сільськогосподарських культур на 1 га посівної площі у сільському господарстві, тонн

До проблем сталого розвитку відносять зростання обсягів викидів забруднюючих речовин та утворених відходів. Техногенне навантаження

України внаслідок енергетично-сировинної спеціалізації перевищує у 4-5 разів показники для розвинених країн, в процесі діяльності добувної, переробної галузі, транспорту, виробництва електроенергії утворюється значна кількість викидів та відходів [14].

Сільськогосподарське виробництво здійснює найменший серед інших сфер економічної діяльності рівень викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел, при цьому співвідношення середньомісячної номінальної зарплати в сільському господарстві із відповідним показником у середньому по Україні має найнижчий рівень [14, с. 120-121]. В свою чергу, викиди забруднюючих речовин від діяльності добувної галузі та розроблення кар'єрів; переробної галузі; постачання електроенергії, газу, пару та кондиційованого повітря; транспорту чинять негативний вплив на результати сільського господарства. Забруднюючі речовини викликають погіршення стану трудового потенціалу аграрної сфери: наносять шкоду здоров'ю працюючих, тим самим знижують кількість та якість праці. Забруднення негативно впливає на якість грунтів та води, що погіршує урожайність рослин та продуктивність тварин. Негативний вплив викидів забруднюючих речовин на сільськаогосподарське виробництво підтверджується екологічною кривою Кузнеця: мінімум викидів забруднюючих речовин співпадає з максимальним отриманням валової продукції сільського господарства (Рис. 6.3.13).

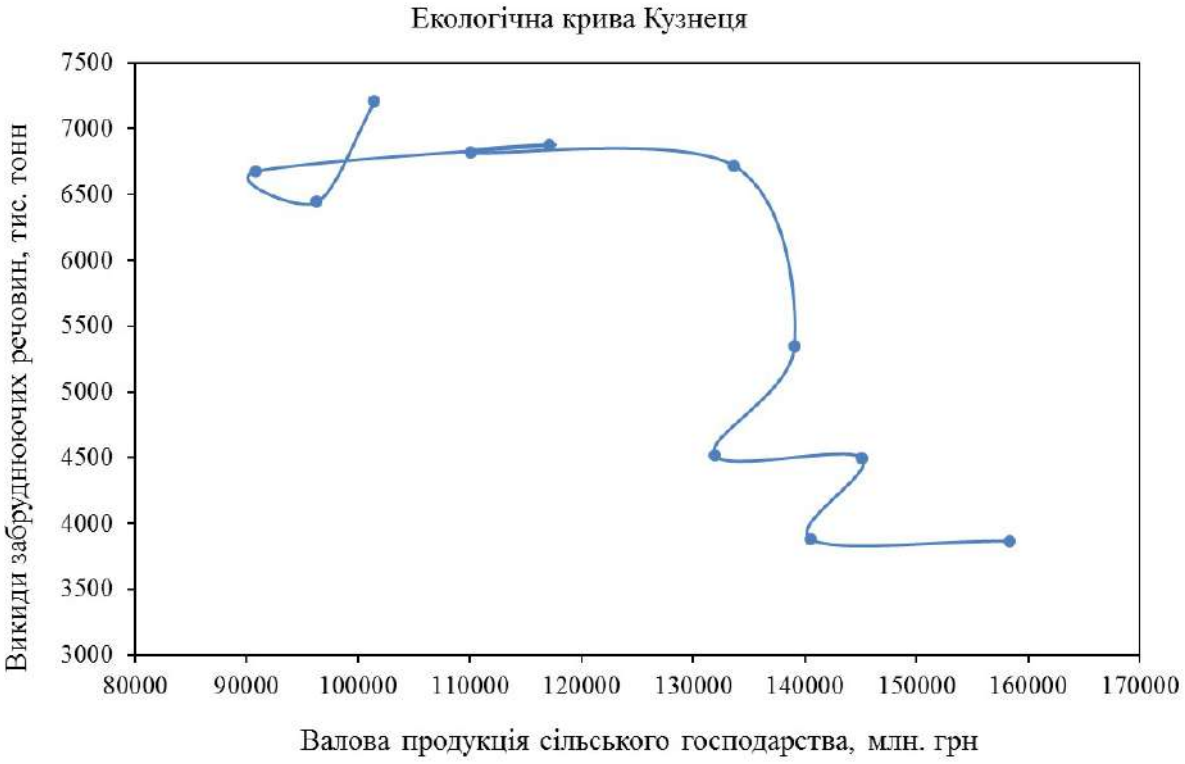

Рис. 6.3.13. Динаміка взаємозв'язку між валовою продукцією сільського господарства та викидами забруднюючих речовин

Кореляційний зв'язок між економічним зростанням у сільському господарстві та якістю довкілля підтверджується також негативним впливом забруднюючих речовин та продуктивність праці (Рис. 6.3.14).

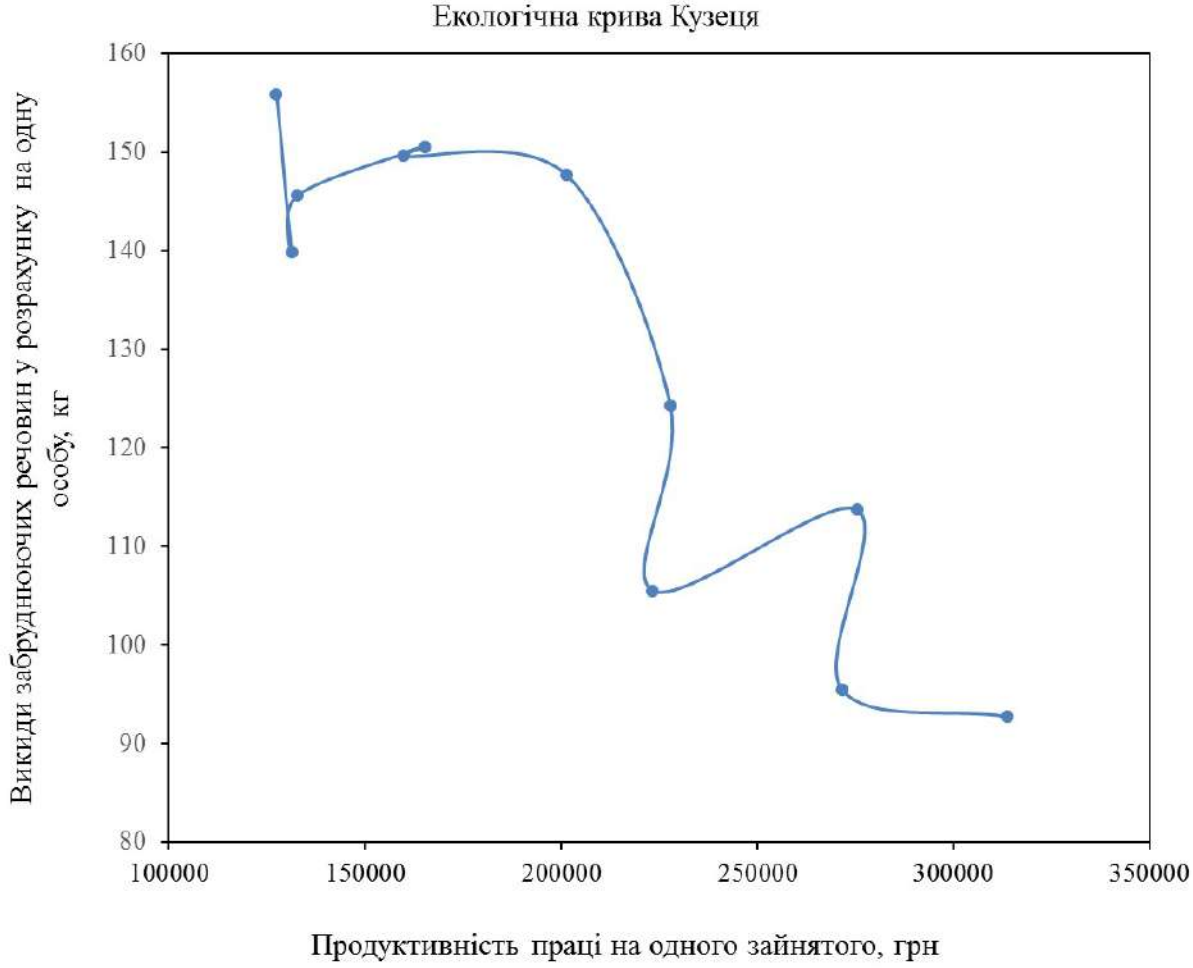

Рис. 6.3.14. Динаміка взаємозв'язку між продуктивністю праці в сільському господарстві та викидами забруднюючих речовин

Динаміка викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення (X_8) та загального обсягу відходів, накопичених протягом експлуатації, у місцях видалення відходів (X_9) у розрахунку на одну особу мають нелінійний характер (Рис. 6.3.15 та 6.3.16). Врахування впливу викидів та відходів на економічне зростання повністю відповідає тенденції сталого розвитку, тому вважаємо доцільним включення цих параметрів до моделі оцінки та прогнозування трудового потенціалу аграрної сфери в умовах сталого розвитку.

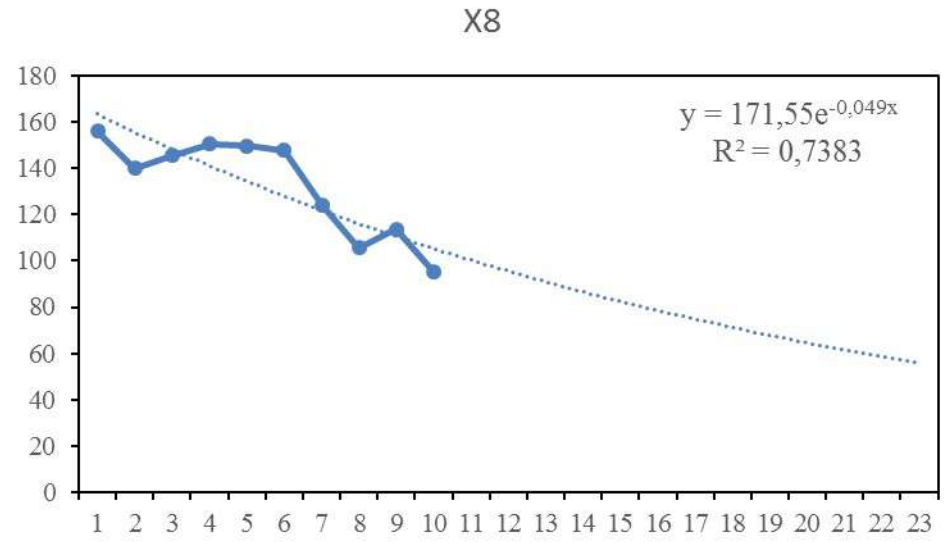

Рис. 6.3.15. Динаміка викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення у розрахунку на одну особу, кг

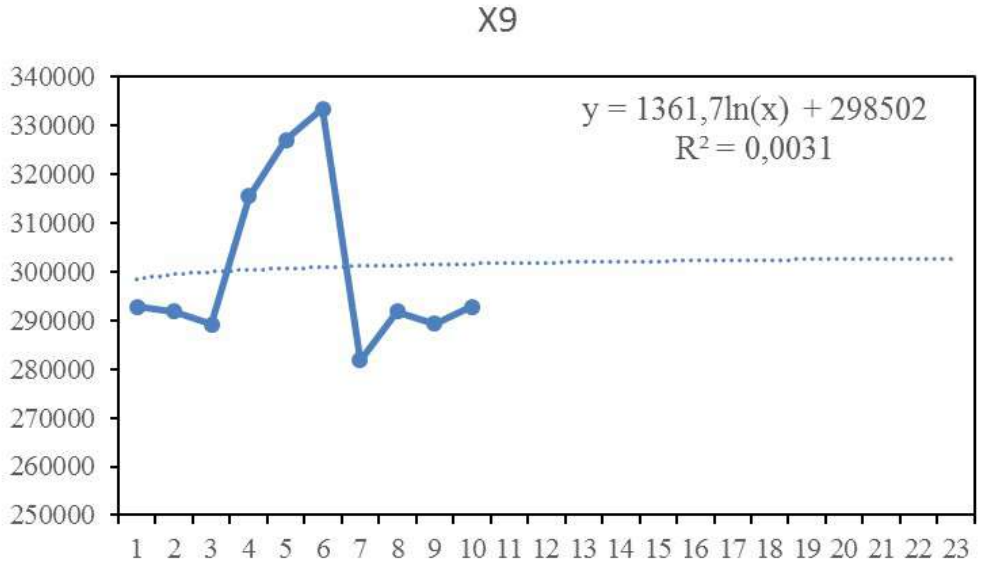

Рис. 6.3.16. Динаміка загального обсягу відходів, накопичених протягом експлуатації, у місцях видалення відходів у розрахунку на одну особу, кг

Продуктивність праці в умовах нової економіки в значній мірі визначається якісними характеристиками трудового потенціалу: рівнем формальної та неформальної освіти, креативністю, рівнем добробуту. Якісні параметри трудового потенціалу в моделі описуються, використовуючи середній індекс регіонального людського розвитку (X_{10}). Індекс нараховує 33 показника, які зводяться у 6 субіндексів (за окремими аспектами людського розвитку: відтворення населення; соціальне становище; комфортне життя; добробут; гідна праця; освіта) [15]. Динаміка середньо-

го індексу регіонального людського розвитку для України має тенденцію до покращення якості трудового потенціалу аграрної сфери (Рис. 6.3.17).

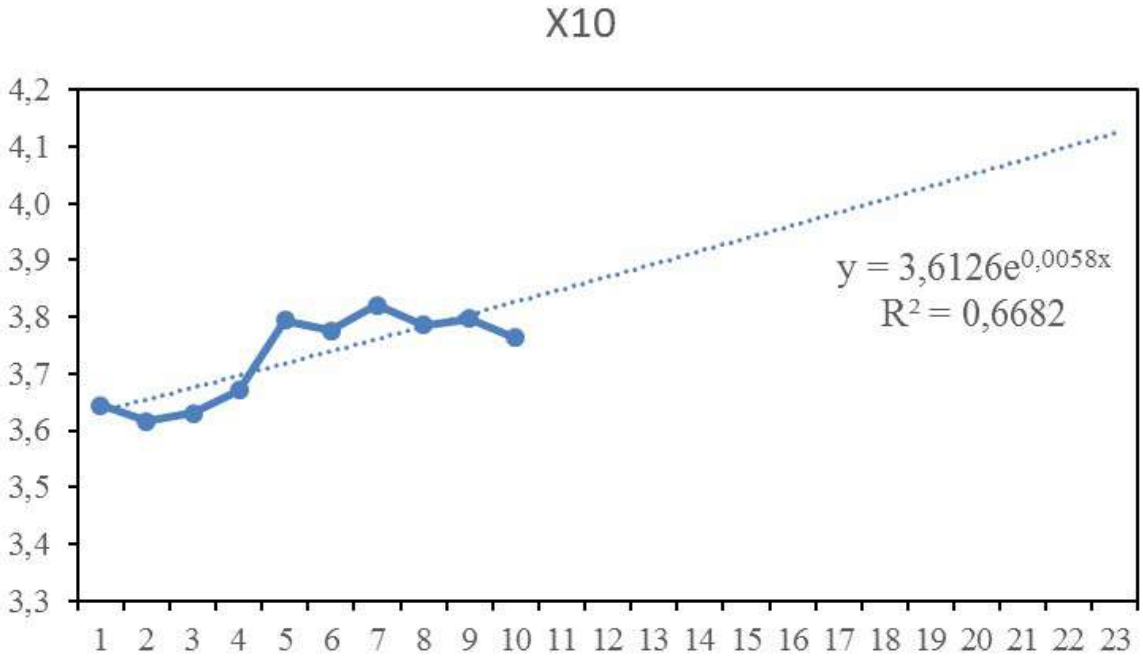

Рис. 6.3.17. Динаміка середнього індексу регіонального людського розвитку

В свою чергу на людський розвиток впливає обсяг капітальних інвестицій, що спрямовуються на відтворення основних засобів, впровадження технічного прогресу, спорудження та реконструкцію об'єктів соціально-культурного призначення. Обсяг капітальних інвестицій на одну особу має оптимістичний прогноз на підставі його позитивної динаміки (Рис. 6.3.18).

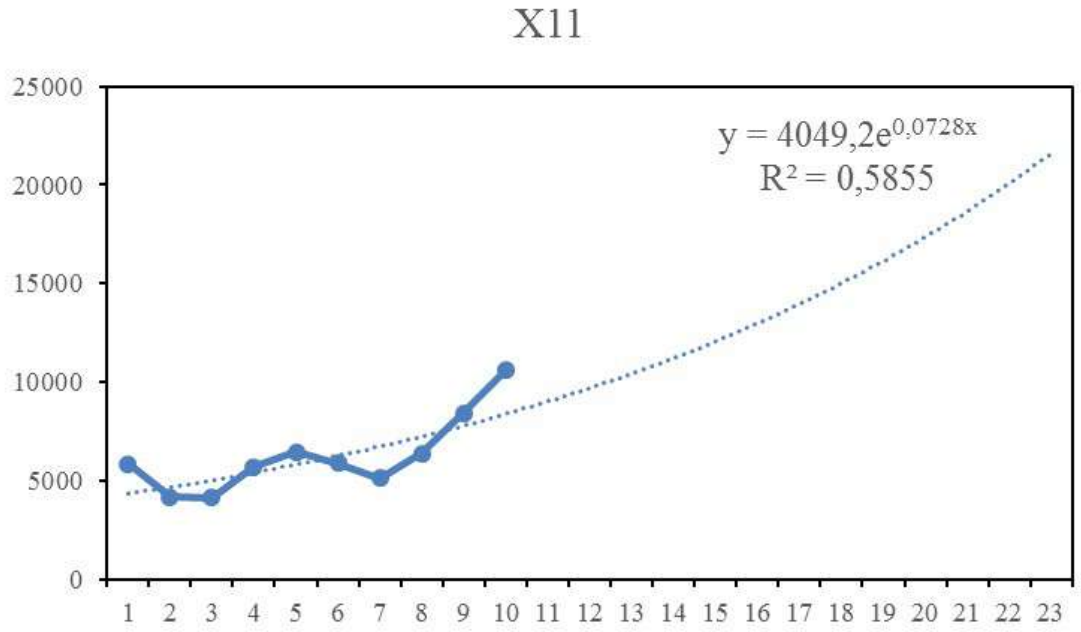

Рис. 6.3.18. Динаміка капітальних інвестицій на одну особу, грн

Таким чином, обґрунтовано обрані для моделювання параметри, що впливають на показники використання трудового потенціалу аграрної сфери в умовах сталого розвитку, параметри, які характеризують економічні, соціальні та екологічні впливи.

Моделювання факторів сталого розвитку аграрної сфери проводилось з використанням вибірки із 120 значень кожного показника, вхідними параметрами моделі є динамічний ряд обраних параметрів. Побудована кореляційна матриця вхідних параметрів (табл. 6.3.5), з якої можна зробити висновок, що найбільш сильна кореляція з іншими параметрами має місце для X_1 (середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві), X_3 (енергоозброєність), X_6 (внесення мінеральних добрив), X_{10} (середній індекс регіонального людського розвитку), X_{11} (капітальні інвестиції). Така кореляція підтверджує зв'язок між обраними параметрами: підвищення енергоозброєності, зростання кількості тракторів та мінералізації грунтів призводить до зростання валової продукції, продуктивності праці, що уможливлює підвищення оплати праці; зростання індексу людського розвитку, капітальних інвестицій в освіту, охорону здоров'я підвищує рівень трудового потенціалу, його продуктивність. Негативний вплив на продуктивність праці мають параметри X_4 (кількість тракторів) та X_8 (викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення), фактор X_9 (загальний обсяг відходів, накопичених протягом експлуатації) не впливає на результат моделювання.

Таблиця 6.3.5

Кореляційна матриця вхідних параметрів сталого розвитку

	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11
Y	1	0,76	0,05	0,03	-0,32	-0,1	0,74	0,04	-0,13	0	0,3	0,33
X1	0,76	1	-0,08	0,07	-0,27	0,05	0,68	0,06	-0,11	-0,01	0,36	0,6
X2	0,05	-0,08	1	0,63	0,49	0,2	0,32	0,32	0,13	-0,09	0,04	0,1
X3	0,03	0,07	0,63	1	0,62	0,86	0,25	0,61	0,38	0,14	0,2	0,62
X4	-0,32	-0,27	0,49	0,62	1	0,66	0,1	0,58	0,22	-0,05	0	0,31
X5	-0,1	0,05	0,2	0,86	0,66	1	0,08	0,6	0,41	0,22	0,17	0,69
X6	0,74	0,68	0,32	0,25	0,10	0,08	1	0,41	-0,17	-0,18	0,26	0,45
X7	0,04	0,06	0,32	0,61	0,58	0,6	0,41	1	0,04	-0,18	0,21	0,48
X8	-0,13	-0,11	0,13	0,38	0,22	0,41	-0,17	0,04	1	0,8	0,21	0,28
X9	0	-0,01	-0,09	0,14	-0,05	0,22	-0,18	-0,18	0,8	1	-0,01	0,16
X10	0,3	0,36	0,04	0,2	0	0,17	0,26	0,21	0,21	-0,01	1	0,41
X11	0,33	0,6	0,1	0,62	0,31	0,69	0,45	0,48	0,28	0,16	0,41	1

Джерело: складено автором

За допомогою кореляційного аналізу статистичних даних виявлено силу впливу та достовірність зв'язку між факторними змінними моделі та результативним показником використання трудового потенціалу – продуктивністю праці.

Для перевірки статистичної значущості відмінності між середніми значеннями параметрів та з метою оцінки вірогідності їх взаємодії проведений дисперсійний аналіз параметрів сталого розвитку (табл. 6.3.6).

Таблиця 6.3.6

Дисперсійний аналіз параметрів сталого розвитку

	Df	Sum Sq	Mean Sq	F value	Pr(>F)	
X1	1	2,42E+11	2,42E+11	282,877	< 2e-16	***
X2	1	5,75E+09	5,75E+09	6,731	0,01079	*
X3	1	6,93E+09	6,93E+09	8,11	0,00527	**
X4	1	1,13E+10	1,13E+10	13,251	0,00042	***
X5	1	2,56E+09	2,56E+09	2,994	0,08646	.
X6	1	4,70E+10	4,70E+10	54,978	2,90E-11	***
X7	1	2,84E+09	2,84E+09	3,322	0,07112	.
X8	1	3,15E+08	3,15E+08	0,369	0,545	
X9	1	1,44E+09	1,44E+09	1,683	0,1973	
X10	1	2,45E+09	2,45E+09	2,861	0,09366	.
X11	1	3,02E+09	3,02E+09	3,527	0,06306	.
Residuals	108	9,23E+10	8,55E+08			

Джерело: складено автором

Дисперсійний аналіз показав, що найбільший вплив на продуктивність праці мають параметри X_1 (середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві), X_4 (кількість тракторів на 100 га посівної площі), X_6 (внесення мінеральних добрив), дещо менший вплив має X_3 (енергоозброєність), незначно впливає параметр X_2 (енергозабезпеченість).

Для побудови узагальненої моделі регресії (GLM) розраховано коефіцієнти (табл. 6.3.7).

Таблиця 6.3.7

Коефіцієнти для лінійної моделі

(Intercept)	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11
29824,75	12,66	-63,94	1603,67	-1629,22	50,12	1595,88	-15018,06	-91,35	0,01	32999,28	-3610864,00

Джерело: складено автором

Побудова узагальненої лінійної моделі регресії:

Call:
glm(formula = Y ~ ., family = "gaussian", data = scaled_tr)

```
Deviance Residuals:
     Min       1Q   Median       3Q      Max
-0.248644 -0.061787  0.002466  0.059341  0.281375

Coefficients:
            Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept)  0.25518    0.04391   5.811 6.35e-08 ***
X1           0.26334    0.10127   2.600   0.0106 *
X2          -0.11443    0.49408  -0.232   0.8173
X3           0.25227    0.55407   0.455   0.6498
X4          -0.34562    0.19872  -1.739   0.0849 .
X5           0.02655    0.50460   0.053   0.9581
X6           0.67904    0.09670   7.022 2.03e-10 ***
X7          -0.09787    0.07328  -1.336   0.1845
X8          -0.10786    0.09928  -1.086   0.2797
X9           0.21204    0.12418   1.707   0.0906 .
X10          0.12414    0.06547   1.896   0.0606 .
X11         -0.25292    0.13467  -1.878   0.0631 .
---
Signif. codes:  0 ‘***’ 0.001 ‘**’ 0.01 ‘*’ 0.05 ‘.’ 0.1 ‘ ’ 1

(Dispersion parameter for gaussian family taken to be 0.01255949)

    Null deviance: 6.1378  on 119  degrees of freedom
Residual deviance: 1.3564  on 108  degrees of freedom
AIC: -171.37
Number of Fisher Scoring iterations: 2
Degrees of Freedom: 119 Total (i.e. Null);  108 Residual
Null Deviance:      6.138
Residual Deviance: 1.356        AIC: -171.4
```

Отже, рівняння регресії для знаходження результуючого показника (продуктивність праці) на основі GLM моделі набуде вигляду:

$$Y = 0{,}25518 + 0{,}26334X_1 - 0.11443X_2 + 0{,}25227X_3 - 0.34562X_4 + 0.02655X_5 + 0.67904X_6 - 0.09787X_7 - 0.10786X_8 + 0.21204X_9 + 0.12414X_{10} - 0.25292X_{11} \quad (6.3.1)$$

В роботі розглядалась нейронна мережа, що складається з трьох шарів, в кожному з яких сім, три та один нейрони прямого розповсюдження. В якості алгоритму оптимізації використовувався метод зворотнього розповсюдження помилки; активаційна функція нейронів прихованих

шарів – sigmoid (Рис. 6.3.19), вихідного шару – лінійна; початкова ініціалізація вагів – довільна; функція втрат – сума квадратів похибки. Для навчання мережі використовувався набір даних що складається із набору вхідних параметрів та бажаних вихідних значень (цільове значення продуктивності праці).

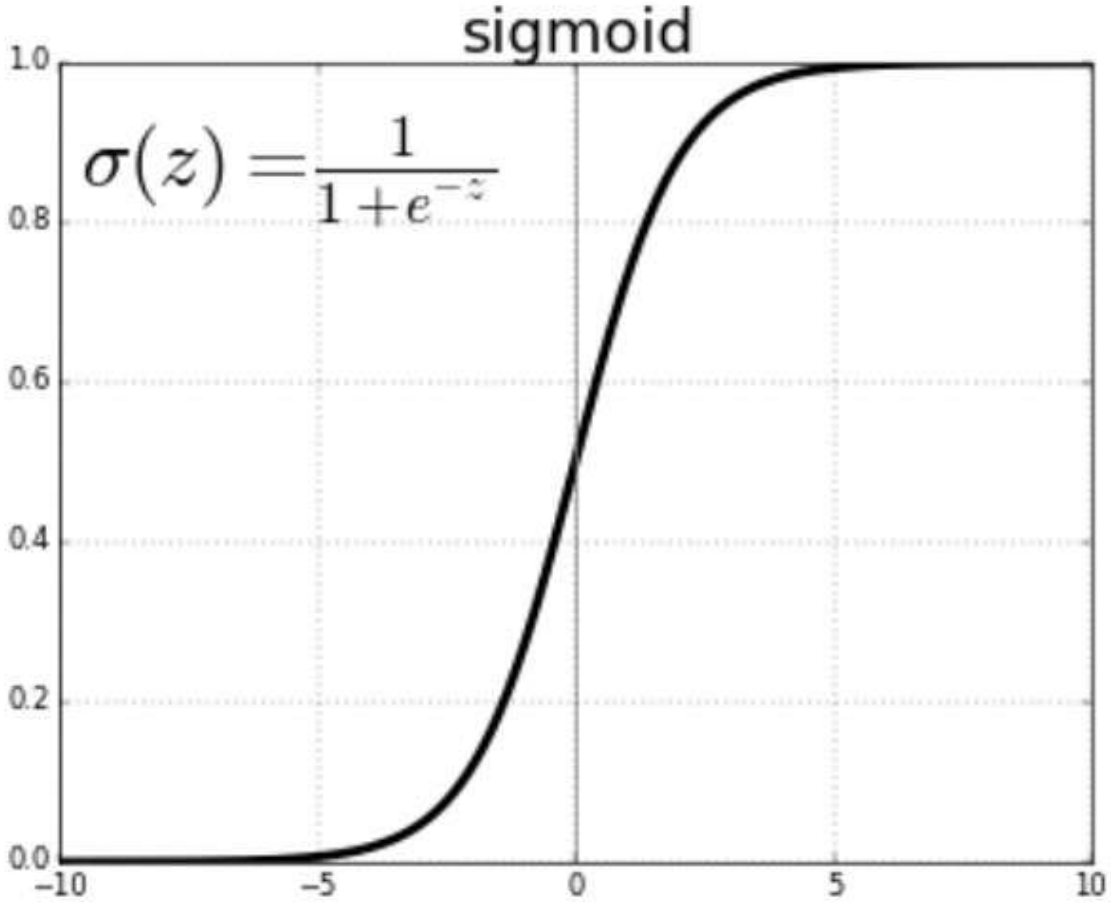

Рис. 6.3.19. Активаційна функція нейронів прихованих шарів

Отримані ваги нейронів кожного шару мережі після навчання:

[[1]]

	[,1]	[,2]	[,3]	[,4]	[,5]	[,6]	[,7]
[1,]	0.4998325	0.3130508	1.0269791	1.49231430	0.67359301	0.24302894	-1.8447143
[2,]	0.4037605	0.2644748	1.0239476	1.76143712	1.46620268	1.85325107	1.0688555
[3,]	1.0057852	-1.1607263	-0.4905589	0.09117578	-1.43676149	1.02554536	0.9666107
[4,]	0.3024569	0.2623531	1.2251215	-0.34505643	0.08570957	0.95796016	-0.3959519
[5,]	0.1678452	0.6338583	-0.6088926	0.07817097	-0.56600299	-1.28467181	-0.9412134
[6,]	1.7084494	0.4237382	0.1326484	-2.21818532	-0.03691213	0.74265512	-1.4327525
[7,]	-0.7933901	0.8326516	0.3579439	1.11015358	0.48928444	-0.57770253	2.2756020
[8,]	1.5595986	1.9830147	0.1062180	-1.46999207	-1.01029960	-1.69252602	-0.9785540
[9,]	1.2663199	-0.5413745	-0.9043027	-0.53466361	0.14605192	-0.27511526	-0.7520220
[10,]	0.8551399	1.1979812	-0.1976166	2.35822233	-1.33869309	0.01537351	-0.2725628
[11,]	0.8453110	-0.2329574	-2.1956696	-1.05804441	0.52160964	-3.15334301	0.5266217
[12,]	-1.6201648	1.3965677	-0.0887800	-1.14545002	1.88080369	1.22514289	-0.5100515

```
[[2]]
           [,1]           [,2]           [,3]
[1,] -1.78066132 -0.57099507  1.72536171
[2,]  0.09489476 -1.25542801 -2.00479152
[3,] -1.63620289  0.92935749 -1.24859830
[4,]  1.11154382 -0.08451932  1.25617141
[5,] -1.89140821 -1.58673249 -1.60147824
[6,] -0.78637536  2.56046789  0.90202495
[7,]  0.09074492  2.97264803  0.09855751
[8,]  0.70733219  1.56116295 -1.24987830

[[3]]
           [,1]
[1,]  0.1893272
[2,] -1.1070746
[3,]  2.3583455
[4,] -2.1740291
```

Реалізація моделювання в роботі проводилась мовою програмування R з використанням програмного забезпечення RStudio (вільне середовище розробки програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом для мови програмування R, яка призначена для статистичної обробки даних і роботи з графікою) [16].

Графічне зображення отриманої нейронної мережі у середовищі RStudio представляється наступним чином (Рис. 6.3.20):

Отримані результати досліджень свідчать про доцільність практичного використання штучних нейронних мереж для побудови моделі адаптивного прогнозування стратегічних напрямів управління трудовим потенціалом аграрної сфери.

В роботі розглядалась також модель, побудована на основі дерева рішень – «Random forest» (випадковий ліс) [17-20], в якій використовувалось 500 дерев (комбінацій значень параметрів):

```
Call:
 randomForest(formula = Y ~ ., data = scaled_tr, ntree = 500,      mtry = 3,
importance = TRUE, proximity = TRUE, oob.prox = FALSE)
               Type of random forest: regression
                     Number of trees: 500
No. of variables tried at each split: 3
          Mean of squared residuals: 0.01138498
                    % Var explained: 77.74
```

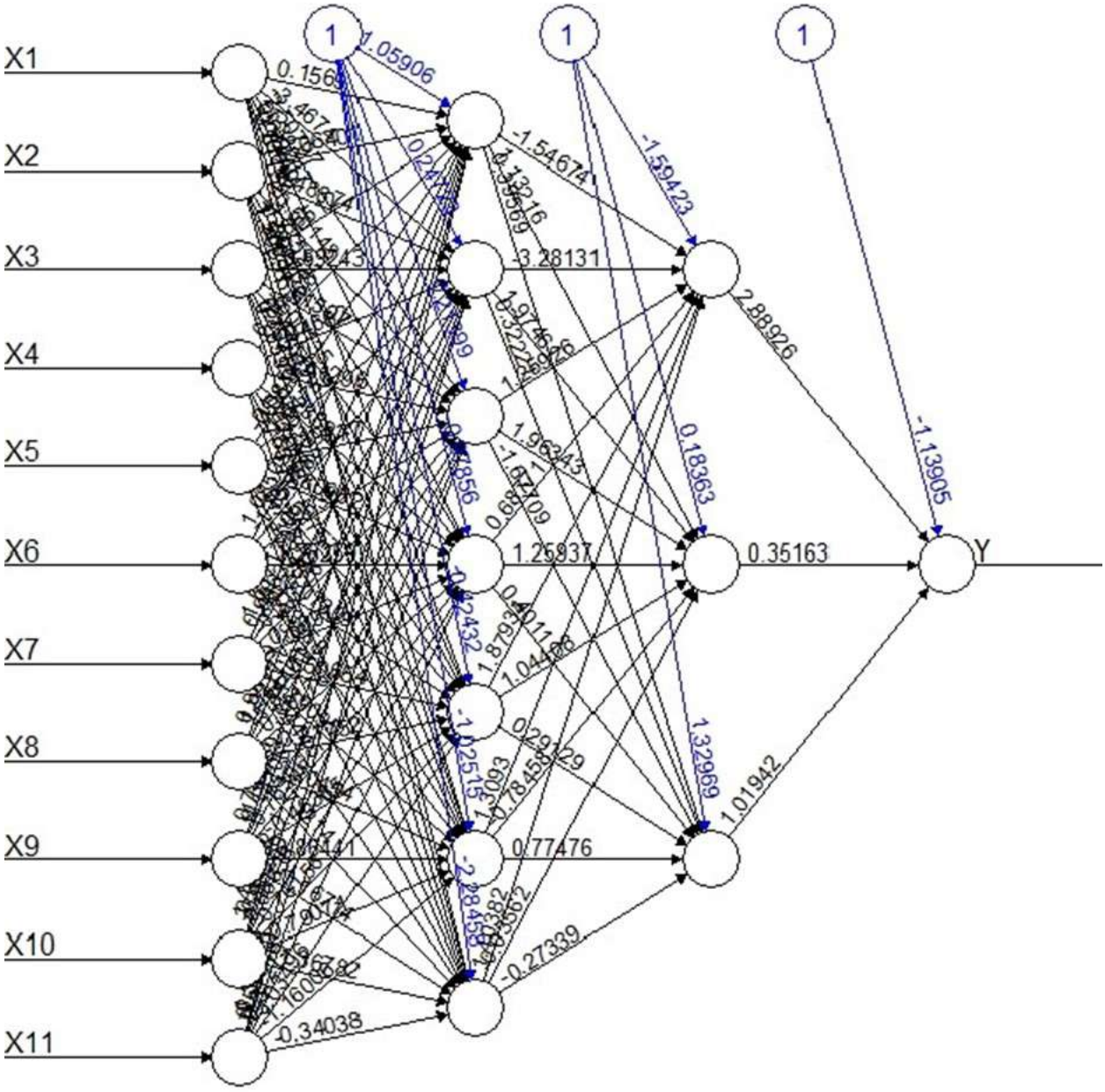

Рис. 6.3.20. Адаптивна нейронна модель управління трудовим потенціалом аграрної сфери

Джерело: розроблено автором

Використання методу Random forest (Рис. 6.3.21) також підтверджує вагомий вплив параметрів X_1 (середньомісячна номінальна заробітна плата), X_6 (внесення мінеральних добрив), X_5 (кількість тракторів), X_{11} (капітальні інвестиції) на ефективність використання трудового потенціалу аграрної сфери (продуктивність праці).

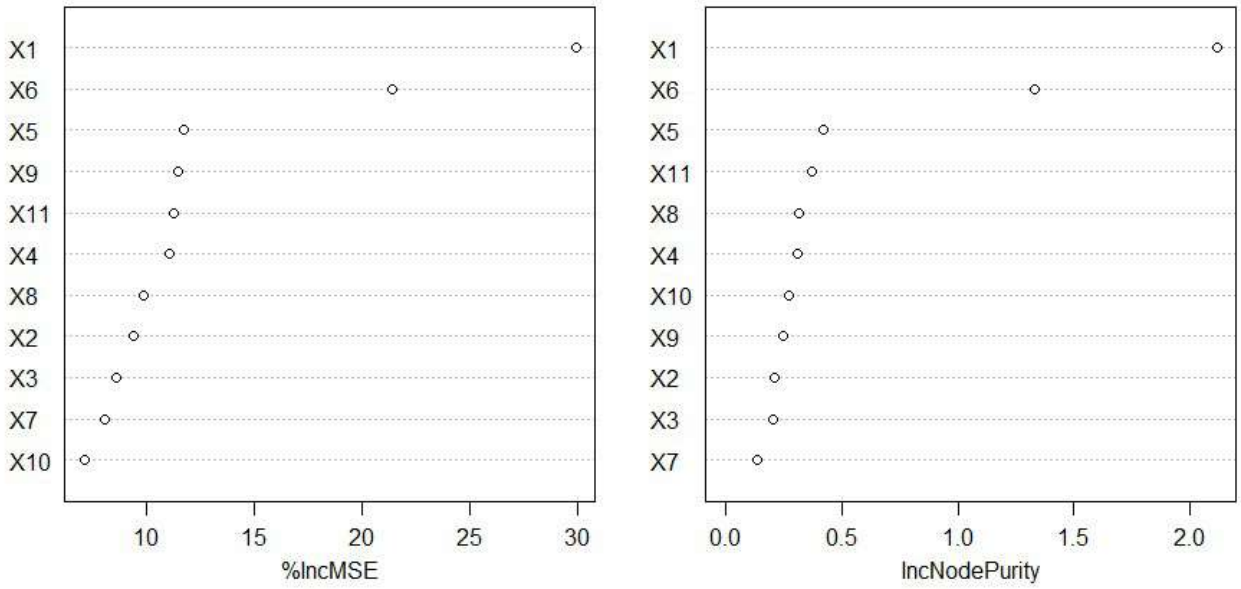

Рис. 6.3.21. Ступінь важливості вкладу кожного предиктора (параметру) на основі методу «Random forest»

Таким чином, порівняльний аналіз використання методу штучних нейронних мереж, методу випадкового лісу та методу узагальненої лінійної регресії для прогнозування сталого розвитку аграрної сфери дає підстави стверджувати про можливість застосування кожного з цих методів (табл. 6.3.8), але, на нашу думку, найбільш доцільним є використання методу штучних нейронних мереж, оскільки цей метод має ряд переваг. Особливістю методичного підходу побудови моделі прогнозування є застосування методу штучних нейронних мереж, що дозволяє врахувати значну кількість факторів впливу та забезпечити мінімальну похибку пронозу [21, с. 229], врахувати нелінійність та взаємодію параметрів [22].

Таблиця 6.3.8

Результати прогнозування за різними методами

Метрики	Методи прогнозування		
	Neural net	Random forest	GLM
RMSE	24424,36	27835,16	27735,43
R^2	0,82862	0,77741	0,77901
Predict for 2030	465768	403835	483210
Змодельоване рішення	508356	508356	508356
Точність прогнозу, %	91,62	79,44	95,05

Джерело: складено автором

Аналіз отриманих моделей показав, що результати на основі GLM методу дають максимально близькі значення до змодельованих значень, при цьому отримуються нижчі значення метрики RMSE (сумарна міра помилок прогнозованої величини та відомої величини) при навчанні моделі. Це обумовлено тим, що при моделюванні значень за 2030 рік для більшості параметрів використовувались лінійні моделі апроксимацій, тому GLM модель у більшій мірі відстежила у процесі навчання саме лінійні шаблони поведінки параметрів. Проте, результати на основі нейронної мережі дають найнижчі значення метрики RMSE, це означає, що дана модель вивчила якомога більше реальних скритих шаблонів в досліджуваних даних (необхідної достовірної інформації для побудови прогнозів), та змогла побудувати більш достовірний прогноз. Про це також свідчить коефіцієнт детермінації R^2 нейромережевої моделі, що показує ступінь дисперсії, який у нейромережі є найвищим. Результати на основі моделі випадкового лісу дають значно нижчі показники, ніж у інших моделей, тому, його застосування на даних такого типу за такої постановки задачі, на наш погляд, не можна вважати доцільним.

Таким чином, на основі отриманих результатів, можна зробити висновок, що побудована нейромережева модель дає більш достовірні результати для прогнозування параметрів сталого розвитку аграрної сфери та може використовуватись для розробки стратегічних напрямів управління трудовим потенціалом аграрної сфери, який спроможний забезпечити такий розвиток на перспективу.

Сучасне стале економічне зростання тісно пов’язане з процесами діджиталізації, що визначає нові вимоги до людського потенціалу та пріоритетну увагу до інтелектуальних активів. В таких умовах для підвищення цифрової грамотності населення та рівня цифровізації економіки України необхідно на законодавчому рівні створити базові поняття та вимоги щодо цифрових навичок/компетенцій, приділити суттєву увагу впровадженню навчальних програм щодо розвитку цифрових навичок усіх вікових груп населення, розробити методологію оцінки цифрової грамотності населення, що має супроводжуватися впровадженням необхідних статистичних показників. Крім того, важливо покращити та максимально забезпечити населення необхідними умовами для використання ІКТ у повсякденному житті та у робочих процесах: максимальне поширення та покриття мережею Інтернет; підвищення рівня життя домогосподарств з метою повнішого залучення їх у використанні більшої кількості техніки (персональні комп’ютери, ноутбуки, планшети та інше) тощо. На державному рівні необхідно приділити особливу увагу до стандартів та стратегій цифрового розвитку ЄС, класифікації цифрових навичок і підходів до їх дослідження та оцінки в Україні.

Збільшення обсягів інвестування у нові технології відкриє для України нові можливості: зростання соціально-економічного рівня; прискорення автоматизації робочих процесів; підвищення рівня життя населення; збільшення кількості робочих місць; удосконалення та спрощення надання більшості послуг і доступу до них; покращення взаємодії між державою, населенням та представниками бізнесу.

Отже, стратегічними напрямами управління трудовим потенціалом аграрної сфери можна визначити економічні, соціальні та екологічні заходи, спрямовані на поліпшення кількісних та якісних показників людського капіталу.

Література:

1. Власенко І. Г. Аграрна сфера у забезпеченні продовольчого ринку України. *Інноваційна економіка*. 2013. № 2. С. 234-237.

2. Корчинський І. О. Аграрна сфера: суспільно-економічний та організаційно-технологічний конструкт з позицій архітектоніки. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2018. № 1. С. 74-81.

3. Цимбалюк І., Риковська Л. Теоретичний аналіз сутності та складників дефініції «аграрна сфера». *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 4. С. 13-19.

4. Регіональні проблеми формування трудового потенціалу і шляхи їх вирішення: [кол. монографія] / Н. Д. Лук'янченко, В. П. Антонюк, Л. В. Шаульська й ін. Донецьк, 2004. 339 С.

5. Добрянська Н. А., Попович В.В., А. А. Нікіфорчук. Фактори впливу на трудовий потенціал села. *Регіональна бізнес-економіка та управління*. 2014. № 1. С. 87-95.

6. Дражниця С. А. Використання методу нечіткої логіки у визначенні конкурентних можливостей підприємства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія економічна*. 2011. Вип. 2. С. 57-65.

7. Кислова О. М., Бондаренко К. Б. Можливості застосування штучних нейронних мереж в аналізі соціологічної інформації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 891. С. 78-82.

8. Козловський С. В., Бурлака О. М. Моделювання та прогнозування стійкості розвитку аграрної галузі регіону на основі теорії нечіткої логіки. *Економічний форум*. 2014. № 3. С. 83-96.

9. Васильєва О.О. Застосування штучних нейронних мереж для оцінки трудового потенціалу аграрної сфери. *Побудова інформаційного суспільства: ресурси і технології* : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19-20 вересня 2019 р. / МОН України, УкрІНТЕІ [та ін.]. Київ : УкрІНТЕІ, 2019. С. 76-79.

10. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна», 2017. 246 с.

11. Дідур К. М. Продуктивність праці та її оплата в сільськогосподарських підприємствах. *Агросвіт*. 2013. № 7. С. 60-67.

12. Семикіна М. В. Продуктивність праці: методологія вимірювання, передумови зростання. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки.* 2010. Вип. 17. С. 457-463.

13. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

14. Горошкова Л. А., Хлобистов Є. В., Маслова О. В. Детермінанти сталого розвитку: національний вимір галузевої кривої Кузнеця. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології.* 2020. Вип. 33. С. 68-79.

15. Регіональний людський розвиток : стат. бюлетень. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 72 с.

16. Hornik K. What is R? *The Comprehensive R Archive Network*. 2.1. November 26, 2015.

17. Павлов Ю. Л. Случайный лес // Вероятность и математическая статистика. М. : Изд. «Большая Российская Энциклопедия», 1999. С. 604–605.

18. Breiman L. Out-of-bag estimation. Technical report, Statistics Department University of California, Berkeley. 1996. P. 1–13. URL: ftp://ftp.stat.berkeley.edu/pub/users /breiman/OOBestimation.ps.Z.

19. Xie X., Wu T., Zhu M., Jiang G., Xu Y., Wang X., & Pu L. Comparison of random forest and multiple linear regression models for estimation of soil extracellular enzyme activities in agricultural reclaimed coastal saline land. *Ecological Indicators*. 2020. 120. 106925.

20. Sinha P., Gaughan A. E., Stevens F. R., Nieves J. J., Sorichetta A., & Tatem A. J. Assessing the spatial sensitivity of a random forest model: Application in gridded population modeling. *Computers, Environment and Urban System*. 2019. 75. P. 132-145.

21. Кернасюк Ю.В. Нейронні штучні мережі як ефективний інструмент адаптивного прогнозування в аграрному секторі економіки. *Наукові праці Кіровоградсбкого національного технічного університету. Економічні науки*. 2017. Вип. 32. С. 224-231.

22. Maehashi K. & Shintani M. Macroeconomic Forecasting Using Factor Models and Machine Learning: An Application to Japan. *Journal of the Japanese and International Economies*. 2020. 101104.

ВИСНОВКИ

У монографії викладено теоретичні засади управління трудовим потенціалом аграрної сфери в умовах сталого розвитку.

Досліджуючи категоріальний зв'язок поняття «трудовий потенціал» в континуумі суміжних з ним категорій, встановлено, що його формування відбувалось в процесі змістовної трансформації наукових поглядів представників як класичної, так і неокласичної шкіл економічної теорії з урахуванням принципів історизму, наступності, відповідності та генетичного зв'язку. Зазначено, що трудовий потенціал відіграє роль стратегічного ресурсу сталого розвитку, оскільки характеризує не тільки існуючі реалізовані та нереалізовані можливості та здібності людини до праці, а й визначає образ людини праці в майбутньому, характеристики якої необхідно моделювати в перспективі як конкурентні переваги національної економіки.

Визначено, що об'єктний конструкт «аграрна сфера» з точки зору соціально-економічного змісту являє собою систему аграрного виробництва, що охоплює економічні, соціальні та екологічні чинники: зростання ефективності сільського господарства в поєднанні з раціональним використанням природних ресурсів, ріст добробуту сільських спільнот, розвиток сільських територій. Встановлено, що для ефективного функціонування та розвитку аграрної сфери мають вагомий вплив наступні важелі: науково-технічний прогрес; розвиток підприємництва; розвиток інноваційних форм господарювання та сільських територій; вдосконалення державної аграрної політики; розробка правової бази щодо питань захисту сільгоспвиробників та засад сталого землекористування; соціально-економічний, екологічний та політичний розвиток, функціонування ефективних інститутів на аграрному ринку для підвищення рівня життя сільського населення. На основі аналізу світової практики створення умов для стійкого розвитку запропоновано розглядати аграрний кластер, який є ефективною формою організації бізнесу, органів влади, науки та освіти, як перспективну елементарну комірку аграрної сфери, що за рахунок синергетичного ефекту може забезпечити сталий розвиток сільських територій, довгострокові умови стабільності функціонування складових кластера; реалізацію екологічних, соціальних та економічних цілей.

Використовуючи соціоекономічну модель економічного зростання, що має людиноцентристську орієнтацію, сформульовано парадигму сталого розвитку аграрної сфери, комплексний характер якої проявляється через систему трьох видів капіталу: виробничого, природного та людського; що формуються, накопичуються та реалізуються в аграрному виробництві, аграрному ландшафті через трудовий потенціал.

На основі дослідження соціально-економічного розвитку сільських територій, що визначають умови проживання, виробничої діяльності, рівень життя сільського населення та його гармонійний розвиток, визначені економічні та соціальні проблеми функціонування аграрної сфери, що потребують підвищеної уваги з боку держави, розробку та впровадження відповідних цільових програм, які будуть визначати державну підтримку сільгоспвиробників, податкову та інвестиційну політику.

Аналіз та оцінка динаміки складових економічного потенціалу стійкого розвитку аграрної галузі України демонструють позитивні тенденції на фоні певних загроз та проблем. Демографічна криза у сільській місцевості, слабка матеріально-технічна та технологічна база сільськогосподарського виробництва, його концентрація, відсутність контролю за раціональним використанням земельних ресурсів, забруднення навколишнього середовища відходами аграрного виробництва вимагають формування інституціонального базису для вирішення зазначених проблем на національному рівні шляхом гармонізації екологічної, економічної та соціальної детермінант сталого розвитку аграрної сфери. Для підвищення рівня експортного потенціалу аграрної галузі на сучасному етапі необхідне формування трудового потенціалу аграрної сфери, який володіє необхідними компетентностями для ефективного виробництва продукції високої якості та її просування на європейські ринки, запровадження державного регулювання розвитку аграрної сфери за основними блоками: екологічний, економічний та соціальний.

Встановлено, що однією з важливих умов розвитку аграрної сфери є формування відповідного трудового потенціалу, а також селоутворюючих господарств, власники яких проживають у сільській місцевості, поєднують власні економічні інтереси із соціальною відповідальністю перед громадою.

У результаті вивчення особливостей формування та реалізації кадрової політики сільськогосподарських підприємств доведено, що показники ефективності господарювання залежать від якісних параметрів трудового потенціалу: ступеня освіти та кваліфікації. Однак зміст кадрової політики в умовах сталого розвитку потребує коригування: створення сприятливих для навчання умов, на державному рівні впровадження гарантованого робочого місця із забезпеченням рівня середньої заробітної плати по відповідному регіону, що дасть змогу залучення та закріплення на селі молодих кваліфікованих кадрів, реформування системи підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації аграрних кадрів, створення умов для безперервного навчання аграріїв з метою постійного оновлення їх знань та зростання професійного рівня, запровадження механізмів матеріального заохочення молодих спеціалістів, зокрема, на-

дання державних пільгових кредитів для придбання житла в сільській місцевості. Практика реформ в аграрному секторі економіки показує, що керівниками й спеціалістами сільгосппідприємств, незалежно від їх форм власності, повинні бути компетентні, висококваліфіковані схильні до інновацій особи, спроможні в кризових умовах знайти вихід із надзвичайно складних ситуацій, керівники й спеціалісти нового типу, здатні забезпечити новий стиль у роботі.

Зазначено, що виходом з кризового стану соціально-трудових відносин у сільському господарстві є створення «точок економічного зростання», що дозволить залучити додаткові цільові інвестиції, провести диверсифікацію виробництва на інноваційної основі, створення гідних умов життєдіяльності працівників, зайнятих у сільському господарстві. «Точками економічного зростання» можуть виступати агрофірми, господарства та агропромислові об'єднання. На їх основі передбачається формування нового економічного укладу в сільській місцевості, що дозволить покращити демографічну ситуацію, підвищити рівень доходів для молоді, дасть можливість створити сучасну розвинену інфраструктуру в сільській місцевості, здійснити будівництво доступного та комфортного житла, що забезпечить підвищення рівня трудового потенціалу аграрної сфери.

Таким чином, як на державному, так і на регіональному рівнях доцільно розробляти й впроваджувати програми, які б включали систему заходів, спрямованих на створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій, наближення умов життєдіяльності сільського населення до умов міських жителів, посилення мотивації населення до розвитку підприємництва у сільській місцевості як одної з основних умов підвищення рівня ефективної їх зайнятості

В дослідженні встановлено, що поглиблення інтеграційних зв'язків науки й виробництва в процесі ведення агробізнесу забезпечить ефективну реалізацію механізму інноваційної діяльності в аграрній сфері. Для ефективного функціонування закладів сільськогосподарського профілю, а особливо їх науково-виробничих підрозділів, необхідна прив'язка до природно-кліматичних зон шляхом розвитку дослідних станцій, полів, експериментальних майданчиків, консалтингових центрів. У рамках Концепції розвитку сільських територій на базі навчальних науково-виробничих комплексів доцільно організувати навчання лідерів сільських територіальних громад, надавати інформаційно-консультативні послуги сільському населенню.

Доведено, що для ефективного відтворення трудового потенціалу аграрного сектору необхідні дієві заходи держави щодо підтримки сільськогосподарських виробників, регулювання ціноутворення, реанімація та

розвиток соціальної інфраструктури села. Інституціональне забезпечення села повинно ґрунтуватись на удосконаленні нормативно-правової бази соціально-трудових відносин у сільському господарстві, соціальних та економічних інститутів, як передумови відтворення трудового потенціалу аграрної сфери.

Зазначено, що інноваційний розвиток трудового потенціалу села відбувається в умовах демографічної кризи, подолання якої можливе за рахунок розвитку сільських територій, відродження соціальної сфери села, поліпшення умов праці, підвищення її фондоозброєності, зростання доходів сільського населення до рівня, не нижче середнього в сферах економічної діяльності, впровадження обґрунтованої демографічної, у тому числі міграційної, політики на регіональному та державному рівнях. Подальші дослідження в цьому напрямі повинні бути зосереджені на розробці стратегії формування, збереження та розвитку трудового потенціалу аграрної сфери відповідно концепції сталого розвитку.

На основі аналізу демографічної бази трудового потенціалу аграрної сфери встановлено, що для поліпшення демографічної ситуації необхідно: вдосконалення демографічної політики держави в питаннях охорони здоров'я, підвищення тривалості життя, стимулювання народжуваності, регулювання міграційних потоків, вдосконалення мотивації агарної праці. Метою демографічної політики повинна стати поступова стабілізація чисельності сільського населення і формування передумов наступного демографічного зростання, відтворення населення як за інтенсивним типом, так і за екстенсивним.

Низька заробітна плата аграріїв стримує соціально-економічне оздоровлення та прискорений розвиток аграрного сектора. На основі використання в дослідженні методики експертної оцінки мотиваційних потреб трудової діяльності в аграрній сфері, що ґрунтується, насамперед, на психологічних потребах у компетентності, спорідненості, самостійності, встановлено, що основне задоволення потреб виникає частково від залучення до цікавої діяльності. Але, з огляду на негативні тенденції сучасного стану оплати праці у сільському господарстві, яка є значно нижчою від середньої по економіці, та кризову ситуацію щодо формування та розвитку трудового потенціалу аграрної сфери (демографічний спад, міграція, старіння сільського населення, низький освітній рівень) матеріальна мотивація залишається вирішальним чинником ефективної трудової діяльності трудового потенціалу аграрної сфери.

Розроблено напрями проектування дієвої системи мотивації праці в аграрній сфері, які повинні враховувати сучасну ситуацію та стан трудового потенціалу, силу впливу матеріальних та нематеріальних факторів

мотивації на продуктивну діяльність, спиратись на світовий досвід вибору пріоритетних напрямів мотиваційної політики.

Використовуючи економічний підхід до здоров'я населення як до складової людського капіталу, що дозволяє розглядати його з позицій соціально-економічної категорії, яка здійснює активний вплив на систему суспільного виробництва в цілому, обґрунтовує необхідність інвестицій в здоров'я населення, використовуючи базові положення теорії людського капіталу – чим вище рівень здоров'я людини, тим вище її людський і соціальний капітал, встановлено, що збереження та розвиток трудового потенціалу потребують створення умов для підвищення соціальних стандартів, якості життя, удосконалення системи охорони здоров'я, у тому числі зниження смертності, захворюваності та збільшення тривалості життя.

Аналізуючи процеси адміністративно-територіальної реформи в Україні, встановлено, що децентралізація влади як інституційний чинник реалізації концептуальних положень сталого розвитку, має позитивний вплив на диверсифікацію розвитку сільських територій, на підвищення якості життя та добробуту сільського населення шляхом гармонізації соціально-економічного розвитку територій та оптимізації міжбюджетних відносин. Створення об'єднаних територіальних громад в сільській місцевості надасть можливість самоорганізації жителям села, які об'єднані спільним життєвим простором, спільними інтересами та реальними діями, спрямованими на покращення економічного, соціального та екологічного становища. Перспективи подальших досліджень полягають у системному моніторингу позитивних та негативних ефектів децентралізації в аграрній сфері з метою запобігання ризиків та загроз для сільських територій, що можуть виникати в перебігу адміністративно-територіальної реформи; а також у поглибленні методології зміцнення спроможності громад, пошуку дієвих інструментів сприяння сталому розвитку

Зазначено, що на сьогодні не втратили своєї актуальності основні якісні фактори соціально-економічного розвитку з позицій продовольчої безпеки: підвищення продуктивності праці у сільському господарстві, як показника ефективності використання трудового потенціалу, на основі вдосконалення економічних відносин, використання різноманітних форм господарювання, закріплення прав на землю та засоби виробництва, застосування високопродуктивних технічних засобів, удосконалення організації праці, нових технологій, поліпшення умов праці та побуту в сільській місцевості.

Доведено, що у сільському господарстві основними шляхами підвищення продуктивності праці є збільшення фондозабезпеченості підприємства та фондоозброєності праці, впровадження ресурсозберігаючих

та енергозберігаючих технологій, вдосконалення організації праці, підвищення її інтенсивності. Обґрунтовано необхідність приділення уваги важливим напрямам зростання продуктивності праці та підвищенню соціальних індикаторів: підвищення кваліфікації кадрів для агропромислового комплексу, посилення матеріального стимулювання, поліпшення умов праці та відпочинку. Таким чином, визначення напрямів зростання продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах дасть змогу на основі науково обґрунтованої політики щодо мотивації та оплати праці, кадрового забезпечення сільськогосподарської галузі, розвитку соціальної сфери села відродити рівень сільськогосподарського виробництва України і, тим самим, забезпечити сталий розвиток сільського господарства та зміцнити продовольчу безпеку.

На основі загального закону зростаючої продуктивності праці, що відображає об'єктивну необхідність економії робочого часу: «видатки виробництва постійно зменшуються, а жива праця стає продуктивнішою», розроблено стратегічні напрями підвищення продуктивності праці у сільському господарстві, що обумовлені певними чинниками й можуть бути об'єднані в три основні групи:

– способи збільшення валової продукції за рахунок підвищення урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин, удосконалення структури посівних площ, дотримання вимог раціональної сівозміни при одночасному підвищенні якості продукції;

– впровадження науково-технічного прогресу, підвищення рівня механізації та автоматизації виробничих процесів, ефективне використання робочого часу, підвищення мотивації праці, застосування інноваційних форм організації праці з метою економії робочого часу;

– механізми комплексного впливу на одночасне зростання валової продукції та скорочення робочого часу за рахунок створення раціональної виробничої та соціальної інфраструктури, кадрового забезпечення, стимулювання праці.

Можливості майбутнього розвитку України – це інноваційний стрибок прискореного економічного розвитку на основі ефективного використання наявного потенціалу людського капіталу та посилення інноваційної спроможності національної економіки як невід'ємної складової зміцнення конкурентоспроможності країни. Встановлено, що для інноваційного стрибка Україні необхідно ідентифікувати можливий каталізатор і потенційні технології, які можуть бути виведені на внутрішній і зовнішні ринки, а також створити відповідні інституційні умови. Каталізатором інноваційного стрибка є головний носій знань і навичок – людина. Складові, що сприяють розвитку людського капіталу – фактори

безпеки, культури, науки, освіти, охорони здоров'я, потребують нагальної уваги з позицій майбутнього розвитку.

Виходячи із сучасного стану національної економіки, визначених пріоритетів, горизонтів і перспектив у міжнародному поділі праці, обґрунтовано формування в Україні кластера «агропромисловий комплекс» за умови переходу до моделі збалансованого розвитку, використовуючи механізм «ефективна реалізація людського й соціального капіталу».

Зазначено, що форсайт, який виникає на базі демократичного суспільства активно стимулює його розвиток, створює засади для делегування повноважень від держави до суспільства, а в сучасних умовах вирішує проблему досягнення консенсусу з приводу майбутнього, стимулюючи громадську активність. Результати реалізації форсайт-проєкту дають можливість розробляти галузеві стратегії та сценарії майбутнього. Використання форсайту як інструмента забезпечення сталого розвитку дозволить обґрунтувати цілі та принципи сталого розвитку й побудувати єдиний образ майбутнього сільських територій, що є цільовим орієнтиром як державної політики, так і діяльності сільськогосподарських підприємств в короткостроковому та довгостроковому періоді. Формування та реалізація стратегічного плану управління трудовим потенціалом на засадах форсайту сприятиме активізації переходу аграрної сфери на інноваційний шлях розвитку.

Проведений в роботі економетричний аналіз факторів сталого розвитку із використанням виробничої функції Кобба-Дугласа, що враховує еколого-соціально-економічні фактори, показав, що економічне зростання в аграрній сфері, в першу чергу, пов'язане з поліпшенням кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу, а в другу – зі зростанням капітальних інвестицій та зниженням кількості викидів забруднюючих речовин.

Встановлено, що економічне зростання аграрного виробництва України є трудомістким, а не капіталомістким, оскільки, значно залежить від кількісних показників трудового потенціалу сільської місцевості, які поступово знижуються. Це обумовлене негативними демографічними тенденціями, що, в свою чергу, стало наслідком занепаду сільських територій та скороченням зайнятості та доходів населення в сільській місцевості.

Показано, що частка внеску праці у випуск продукції є вищою, ніж частка капіталу, що обґрунтовується наявністю у сільськогосподарському виробництві значного приватного сектору, де відсутні можливості залучення інвестицій в технічну та технологічну модернізацію виробництва, через низькі обсяги виробництва на одне господарство доступ до коштів державної підтримки є обмеженою. Перспективами економічного зрос-

тання аграрного виробництва є не збільшення кількості ресурсів, а покращення їх якості. Доцільним є впровадження заходів державної підтримки, що спрямовані на зростання ресурсоспроможності сільськогосподарських товаровиробників: субсидії на оновлення технічних можливостей, інвестиційні позики на будівництво нових потужностей, відшкодування частини капітальних видатків на модернізацію виробництва, компенсація частки інвестицій у розвиток системи меліорації, реалізація науково-технічної політики в аграрному секторі, впровадження інноваційних розробок, ресурсозберігаючих технологій, підвищення використання інтелектуального капіталу. Ефективне використання трудового потенціалу є підґрунтям для економічного зростання в інших галузях економіки, зменшення соціальної напруги, забезпечення продовольчої незалежності та безпеки. Доведено, що моделювання впливу ресурсних факторів на випуск продукції на основі методу побудови та обчислення параметрів виробничої функції дозволяє прогнозувати сталий розвиток сільськогосподарського виробництва з урахуванням кількісних та якісних змін у використанні праці та капіталу, а також екологічних чинників.

Отримані результати дають підстави говорити про оптимістичний прогноз нарощування ресурсного потенціалу аграрного виробництва за рахунок зростання кількісних та якісних показників трудового потенціалу, перспективи якого розширились в сучасних умовах децентралізації та створення нових економічних агентів у сільській місцевості. Особлива увага серед якісних характеристик трудового потенціалу має надаватися саме інтелектуальним активам (когнітивні, емоційні та креативні компетентності), які поступово накопичуються і трансформуються з самого народження людини в процесі її виховання, культурного розвитку і залучення до здорового способу життя, отримання освіти і професійного навчання, а також інтелектуальні результати діяльності людини.

Формування людського капіталу, що забезпечить економічне зростання в аграрній сфері, повинно відбуватись за напрямами:

– правовий (розробка і прийняття правових документів щодо регламентації: взаємовідносин індивіда з інституціями агропромислового комплексу, у т. ч. і з державою; соціально-трудових відносин між роботодавцями і найманими працівниками);

– економічний (забезпечення матеріальних умов для повноцінного відтворення людського капіталу шляхом: законодавчого встановлення мінімальної оплати праці в сільському господарстві не нижче прожиткового мінімуму; орієнтації на випереджальне зростання оплати праці і соціальних виплат порівняно із зростанням споживчих цін);

– соціальний (створення необхідних умов для задоволення соціальних потреб людей в сільських регіонах – удосконалення функціонування медичних, освітніх, культурно-спортивних закладів, побутового обслуговування, енерго-, газо-, водо- і транспортного забезпечення);

– демографічний – покращення демографічної ситуації на селі шляхом: створення і розвитку промислів і виробництв в сільських регіонах; диверсифікації сільськогосподарського виробництва як передумови розширення можливостей реалізації людських здібностей; реалізації демографічної політики щодо стимулювання народжуваності.

Отже, економічний розвиток агропромислового комплексу, в першу чергу, залежить від посилення інноваційної активності та впровадження нововведень у виробництво (технічних, технологічних, організаційних). Децентралізація влади, як інституційний чинник реалізації концептуальних положень сталого розвитку, позитивно впливає на диверсифікацію розвитку сільських територій, на підвищення якості життя та добробуту сільського населення шляхом гармонізації соціально-економічного розвитку територій та оптимізації міжбюджетних відносин. Для забезпечення зростання продуктивності праці в аграрному секторі економіки необхідно цілеспрямовано направляти інвестиції в трудовий потенціал: цільова державна програма повинна включати низку заходів й передбачати підвищення рівня зайнятості сільського населення, зниження диференціації доходів, підвищення мотивації праці, вдосконалення охорони праці, інвестування в розвиток освіти та охорони здоров'я у сільській місцевості. Економічне зростання аграрного виробництва вимагає ініціативного впливу держави на трудовий потенціал як інституційний ресурс: особливої уваги заслуговують сфера освіти та охорони здоров'я, інвестиції в інтелектуальний та фізичний розвиток людини.

Наукове видання

ВАСИЛЬЄВА Олена Олексіївна

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРАРНОЇ СФЕРИ ЯК БАЗОВИЙ ІМПЕРАТИВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Монографія

Текст публікується в авторській редакції.

Ілюстрації для обкладинки взяті з відкритих джерел з вільним доступом

Видавець: ФОП Мокшанов В. В.
Адреса редакції:
Україна, 69035, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 158, оф. 257.
моб.: (050) 362-8-007, bookpro.in.ua@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 5288 від 01.02.2017 р

Підписано до друку 02.04.2021.
Формат 60х84/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Серіф.
Друк принтерний. Ум. друк. арк. 10,7. Обл.-вид. арк. 19,64
Наклад 300 прим. Замовлення № 1955

Гарнітура PT Serif використовується відповідно до відкритої ліцензії компанії «ParaType Ltd»

Макет віддрукований:
Фізична особа-підприємець В. В. Мокшанов
Україна, 69035, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 158, оф. 257.
тел.: (073) 362-8-007, accentmvv@gmail.com

Дата та номер запису в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України 2 103 000 0000 081508 від 02.12.2014 р.